ЄДНАЙТЕСЯ!

05 К/Р
П69

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ

№ 5

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА,
ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 5

ВЕРЕСЕНЬ - ЖОВТЕНЬ

1929

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр Друку", „Картковому репертуарі" та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Перша Друкарня
Державного Видавництва України
імени Г. І. Петровського
Харків

Укрполіграфліт № 25/п.б. 3/III 1942 р. Зам. № 1633 Тираж 1.200

ЗМІСТ

Стор.

Статті

М. Нирчук — Буржуазний та дрібнобуржуазний атеїзм 5
З. І. Чучмарьов — Діялектика й проблема втоми 44
І. Очинський — Естетичний світогляд Івана Франка 56
Д. Наумов — М. І. Зібер як марксист 75
І. Рибаков.— Криза народництва і тероризм на Україні 1878 — 1879 р. . . . 107
Чернцов — Жовтень і наука на Україні 127
Л. Рохлін — Психогігієна розумової праці 144
Д. Наумов — Відповідь на „Запитання“ 155

Критика і бібліографія

Ф. Ястребов — Акад. Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціяльно-економічному грунті. Том І. 167
М. Берковичъ — Дослід з приводу досліду. (Про копний суд на Україні 16 і 17 сторіччя) 177
О. Л. Вайнштейн — Занепад античного світу в освітленні новітньої історіографії 186
С. Саніс — Новий „Антимаркс“ 192
О. С. Бик — Островитянов. К вопросу о земельной ренте в советском хозяйстве 198
В. Глухенко — До питання про мову й мислення в діялектичному сприйманні 200
М. Л.— Як. Л. Харапинский. Материалистическая диалектика в математике . . 216

Хроніка

І. Т.— Наукове життя Ленінграду 219
М. В.— Бібліотека Інституту Марксизму-Ленінізму в Харкові 225
П. Горін — Лист до редакції 227
М. Яворський — Мої зауваження з приводу „Листа до редакції“ П. Горіна 228

Inhaltsverzeichnis

Seite

Aufsätze

M. Nirtschuk — Der bürgerliche und kleinbürgerliche Atheismus 5
S. Tschutschmarjow — Dialektik und Problem der Ermüdung 44
I. Oschynskyj — Die esthetische Weltanschauung von I. Franko 56
D. Naumow — Sieber als Marxist 75
I. Rybakow — Narodnytswo - Krise und Terrorismus in der Ukraine 107
Tschernzow — Oktoberrevolution und Wissenschaft in der Ukraine 127
L. Rochlin — Psychohygiene der geistigen Arbeit 144
D. Naumow — Antwort auf „Einige Frage“ 155

Kritik und Bibliographie

F. Jastrebow — Akad. D. I. Bahalyj. Grundriß der Geschichte der Ukraine auf sozial - ökonomischen Grundlage. Bd. I. 167
M. Berkowytsch — Eine Untersuchung anlässlich einer Untersuchung. (Über kopny Gerichte in der Ukraine 16 — 17 Jahrhundert) 177
O. L. Weinstein — Der Verfall der antiken Welt in Beleuchtung der neueren Historiographie 186
S. Ssanis — Ein neuer Antimarxist 192
O. S. Byk — Ostrowitjanow. Zur Frage der Grundrente 198
W. Hluchenko — Zur Frage der Sprache und des Denkens in dialektischer Auffassung 200
M. L. — J. L. Charapinskyj. Materialistische Dialektik in der Mathematik 216

Chronik

I. T. — Aus dem Wissenschaftsleben Leningrads 219
M. W. — Die Bibliothek des Ukrain. Marx - Lenin. Instituts in Charkiw 225
P. Gorin — Ein Brief an die Redaktion 227
M. Jaworskyj — Meine Bemerkungen anlässlich des „Briefes an die Redaktion“ von P. Gorin 228

М. НИРЧУК

Буржуазний і дрібно-буржуазний атеїзм[1])

1

„Так само, як політична держава являє собою оглав практичних боїв людства, релігія являє собою о г л а в теоретичних боїв людства". Ці програмові слова К. Маркса дуже важливі, але, на жаль, їх у нас забули, вони не є провідною ниткою нашої роботи в царині дослідження ідеології. Зміна умов соціяльного життя викликає зміну теоретичного одягу суспільства: права, літератури, природознавства, філософії тощо. Релігія не стоїть осторонь від цього процесу, вона змінює свою форму. Але ж релігія посідає в цьому особливе місце. Її не тільки включено до ідеологічного потоку, а вона також за певних обставин надає йому своєрідного офарблення, проймає його своєю внутрішністю. Релігія охоплює ідеологічне життя властивою для неї синтезою, відводить рямці теоретичної будови, стає за проводиря болісних шукань думки. Релігійна ідеологія стоїть на спостережній вартівні й, користаючись із розробленої системи міркувань, яку зміцнено організаційною системою, людським апаратом, владно, відверто й підземно-проникливо, впливає на процес творення ідеологічних будов та на їхнє використання. Вся різнобарвна теоретична тканина сплітається, зрозуміло, не просто з ниток релігійного навчання, а з матеріялу, властивого для кожної ідеології, проте форма тканини й найвищий „animus" її відбивають повсюдність релігії. Вона постачає внутрішній сенс для всякої теорії, для всякої тенденції мислення, для всякого узагальнення. Через це саме релігія стає за центральну проблему історії ідеологій.

Така провідна роля релігії можлива тільки завдяки певним соціяльно-історичним умовам життя суспільства. Діялектика розвитку його обумовлює те, що поряд із існуванням релігії і на зміну її виникають протирелігійні течії та викінчені атеїстичні теорії. Атеїзм висуває свою синтезу ідеологічних надбань, накреслює властивий для нього обсяг дослідження, показує шлях розв'язати найскладніші проблеми індивідуально-суспільного буття. Поява нових соціяльних сил призводить до боротьби їхньої ідеології з традиціями й системами того, що минає. Так було протягом всієї історії людства, наповненої клясовими суперечностями. Тому, зрозуміло, що, роблячи підсумок згаданому процесові, К. Маркс писав: „релігія являє собою о г л а в теоретичних боїв людства".

---

[1]) Цю статтю було прочитано як доповідь 22 квітня 1929 року на засіданні Комісії для дослідження релігійної ідеології Київської науково-дослідчої катедри марксизму-ленінізму.

До нашої епохи теж стосуються ці, великої ваги, слова. Вона ж бо характеризується нечуваним загостренням противенств поміж клясами, противенств, що дають про себе знати в царині ідеологічній. На чолі однієї культури стоїть войовнича церква й проймає її темна містика, в голові другої йде могутня наука, що проймається послідовним матеріялізмом. Завдання полягає нині в тому, аби усвідомити стосунки між цими двома силами, аби боротьбу з середньовічною реакцією просвітлити, обернути її від стихійности й випадковости до системности й закономірности. Для цього потрібно врахувати досвід попередньої боротьби віри та невірства, що, як зазначив геніяльний Гете, „є однісінька й найглибша тема всесвітньої історії". Засвоєння цього досвіду, зв'язане й підпорядковане історичними особливостями нинішньої епохи, дасть нам могутнє знаряддя в розвиткові наукової теорії й у боротьбі з силами реакції та потуранням їй. Он що не зрозуміло нині ще багатьом.

Вплив релігії відчувають усі ідеології, однак філософія серед них посідає в цьому відношенні виключне місце. Філософія монополізує процес мислення в усіх його формах, вона організує й скеровує його. Але для такої роботи вона потребує якогось принципу, що став би за основу, за головний мотив відшукання, створення й складання елементів логіки й системи. Цього принципа подає релігія. Філософія тоді чи в формі одвертій і свідомій, чи в формі прихованій і несвідомій, посередньо або безпосередньо, проте завжди стає за допомічну релігії дисципліну. Без урозуміння цього моменту ідеалістичну чи еклектичну філософію до кінця пізнати не можна. Філософія, що внутрішньо перемагає релігію й релігійну філософію й, таким чином, відкидає їх, теж мусить мати певного принципа, на якому вона ґрунтувалась би. Цього принципа подає їй наука й історична практика суспільної людини. Така філософія є протирелігійна. Та дарма було б думати, що вона може нехтувати проблемами релігії, ставитись до них із призирством, спогорда, відноситись як до просто прикладної роботи. Справді бо, поперше, релігія продовжує жити й виконувати, за певних соціяльних умов, свою функцію, а подруге — позитивне, систематичне, свідоме дослідження проблем наукової філософії неможливе, коли не вважати на досвід історичного розвитку людського мислення, розвитку, що пройнятий релігійністю. Отже, філософія, в разі вона хоче бути активною й провідною силою, повинна одягнутись у атеїстичну форму.

Може бути дві відміни філософії: така, що раціоналістично обґрунтовує релігію й стає застиглою системою, або така, що з'являється чинником прогресу науки і є методою. Зрозуміло, що між цими двома відмінами в їх теоретично чистих формах розміщаються непослідовно філософські концепції, що кінець-кінцем вливаються до релігійного річища. Боротьба за філософію яко методу наукового дослідження має вирішальне значіння для справи атеїзму. Але, з другого боку, філософія стає ідеологічним фактом першорядної ваги тільки тоді, коли вона свідомо прибирається в атеїстичний одяг і робить з нього методологічний ужиток.

Річ у тому, що атеїзм не може стати войовничим, не може перемогти реакційних релігійно-ідеалістичних сил і тенденцій без філософії як наукової методи. Відкидаючи всяку без винятку філософію, атеїзм обеззброює себе, він тоді примушений звернутись на догму, яку легко перемагає ідеалістична філософія й доповнює релігія. Філософія й атеїзм нерозривні вони єдині, себто органічно зв'язані. Без філософії, як наукової методи, не може бути послідовного атеїзму,

без атеїзму, як методологічного принципу, не може бути наукової, що свідомо розвивається, філософії. Ось чого дуже часто не розуміють.

Ми маємо намір на наступних сторінках довести правдивість твердження, що формулювали, показати, в чому полягає з цього погляду основна хиба механічного матеріялізму, в чому сенс боротьби проти нього, та поряд із цим накреслити завдання, які постають перед філософією діялектичного матеріялізму.

2

Нові часи людства знають три форми атеїзму: атеїзм буржуазний, атеїзм дрібно-буржуазний и атеїзм пролетарський. Перші дві форми атеїзму характерні своєю непослідовністю, обмеженістю, формальністю, тоді як остання форма атеїзму є послідовною, вона не залишає жодного місця для релігії та ідеалізму, фактично викорчовує їхні коріння.

Які специфічні риси атеїзму буржуазного?

Буржуазний атеїзм є атеїзмом непослідовним; це атеїзм об'єктивно критичний (в одміну від дрібно-буржуазного атеїзму), але непослідовний. Непослідовність буржуазного атеїзму виявляється в тому, що він, руйнуючи старі фетиші релігійні, ідеологічні взагалі, одночасово не може цілком позбутися ідеалістичного пояснення явищ, і саме явищ суспільного життя. Буржуазний атеїзм за свою філософську основу має механічний матеріялізм, що, як відомо, матеріялістично й для свого часу досить науково пояснює явища життя природи, але неспроможний також матеріялістично пояснити процеси життя суспільного. Через це саме атеїзм буржуазний є атеїзм непослідовний. Ми сказали проте, що цей атеїзм з'являється об'єктивно критичним. Під цими словами потрібно розуміти не те, що буржуазний атеїзм просто піддає критиці релігійну систему, бо всякий атеїзм, зрозуміло, так чи інакше до цього вдається, а те, що властива для атеїзму буржуазії об'єктивна критичність має прогресивне значення, не застигає на певних формулах, не стає критикою догматичною. В даному разі не тільки констатується помилковість, неприродність релігійних тверджень, себто має місце не просто формальна, теоретична критика, а спостерігається також перерostання критики суб'єкту (релігії) в критику об'єкту (старого суспільства). Буржуазний атеїзм скерований на те, щоб дати критику старих релігійних ідеалістичних поглядів, але ж вістря цієї критики спрямовано в бік політичний, вона робиться во ім'я політики, во ім'я соціяльно-політичних прагнень буржуазії. Буржуазний атеїзм має певне цільове настановлення, яке полягає в тому, щоб не просто піддати теоретичній критиці стару февдальну ідеологію, а досягти того, аби з цієї критики виходили певні політичні вимоги, що їх ставить нова прогресивна кляса.

Атеїзм буржуазний руйнує реакційну ідеологію февдальну й руйнує її до кінця, до самого ґрунту. Навіть у царині пояснення суспільного життя, де, як ми зазначили, залишаються ідеалістичні погляди,— навіть і сюди буржуазія вносить свою зовсім одмінну думку. Буржуазний атеїзм руйнує стару ідеологію, але ж він не стає за знаряддя для створення ідеології нової.

Атеїзм буржуазії, як атеїзм, виконує руїнницьку ролю, але ж він не в силах виконати також ролю творчу, бути за форму творення нової ідеології, яка б йому відповідала, була б збудованою на матеріялістичній основі. Буржуазний атеїзм тільки р о з ч и щ а є дорогу для науки в галузі пояснення явищ життя природи, розчищає дорогу

для політики апеляцією до здорового розуму людини, що відбиває соціяльні прагнення буржуазії.

Безвірність тільки відкриває шлях до філософії, для проявів здорового людського розуму, але надалі воно з цією філософією т. зв. здорового розуму органічно не зв'язується. З цього погляду цікаве таке свідчення про останні години життя Д. Дідро: „Увечері напередодні його смерти, — розповідає донька Дідро, — він приймав своїх друзів. Розмова зайшла про філософію та шляхи, що ведуть до цієї науки. Перший крок до філософії — безвірність, сказав він. Ці слова були останніми, що їх було сказано за моєї присутности". Видатний буржуазний матеріяліст і просвітник переконливо зауважує, що для того, аби філософувати, тобто висловлювати погляди здорового розуму буржуазії, для цього конче потрібно позбутися релігії. Безвірність дає лише право на вхід до храму філософії, а після того воно залишає її одну, бо вже виконало своє руїнницьке призначення. Безвірність є тільки ознака пробудження здорового розуму, вияв здібности його до мудрого філософування. Збагнувши, що релігія є омана й наслідок людської темряви, буржуазний атеїзм уважав за зайве далі спинятися на цьому питанню; він бо просто вікидав релігію. Йому було невдогад подивитися на релігію, як на історичний продукт, що зрісся зі всією ідеологією суспільства, зробити з цього методологічні висновки для дальшого розвитку самої філософії. Голе відкидання релігії бодай ще не позбавляє від несвідомого підлягання її влади в посередніх формах. Атеїзм, одне слово, не став методологічним провідним принципом філософії. Він був далекий від історизму й розуміння значення практики суспільної людини в справі кристалізації її світогляду.

Навіть суто теоретична критика релігії була недостатньою, позбавленою історичного погляду, а тим більше далеко було до розуміння способів дійсного скасування її. Боротьба проти релігії переходила в боротьбу проти політики, але зовсім осторонь залишалася економіка. Іншим і не міг бути атеїзм буржуазної кляси. Він був просвітницьким, зводився, власне, до просвітництва, до того, аби розповсюджувати правдиві, радикальні погляди на релігію та суспільне життя, оскільки релігія охоплювала його. Проте атеїстичне просвітництво буржуазії було не пасивним, а активним, цілеспрямованим, підпорядкованим політичним завданням молодої кляси, її прагненням перетворити старі февдальні соціяльно-політичні умови життя суспільства на нові, буржуазні.

За всім тим не треба забувати, що буржуазний атеїзм не може бути скарбом широких верств населення. Він залишається все ж сальонною розкішшю, добром освіченішої і політично-радикальної верхівки суспільства. Зараз же на другий день після розв'язання своїх політичних завдань буржуазія особливо гостро відчуває потребу в моральній силі, яка б сприяла організації її економічних зусиль щодо надбання багатств. За таку силу й стає так чи інакше реформована релігія. До того ж релігійність живить стихія ринкових взаємин.

Цими рисами можна обмежити загальну характеристику буржуазного атеїзму. Перейдімо до атеїзму дрібно-буржуазного.

Дрібно-буржуазний атеїзм з'являється атеїзмом догматичним, атеїзмом за всяку ціну. Основне твердження яке він хоче довести, це те, що не існує надприродної сили, бога. Для цього дрібно-буржуазний атеїзм не гербує жадними засобами, аби тільки вони стосувалися хоча б до формального й поверхового заперечення боже-

ственної істоти. Нема розуміння того, що релігія виникає на основі всієї суми суспільних і відповідних ідеологічних явищ, що вона є доконечний факт за певних історичних умов. Релігійну систему не розглядають як організм, що живе в даному оточенні й живиться з нього, а як штучне, вигадане й випадкове створіння. Релігія заноситься до суспільства, а не виростає з неминучістю в ньому. Суть релігії полягає в неусвідомленій вірі в бога, вірі, що є зайвий придаток людського світогляду. Відповідно до цього й атеїзм не виростає органічно зі всього об'єктивного ходу речей (життя суспільства й розвитку ідеології), а виникає випадково й нав'язується зовні. Через це дрібно-буржуазний атеїзм примушений удатися до голого заперечення, експлоатуючи для цього висновки теорії, без того, щоб розуміти їхню внутрішню логіку. Цей атеїзм має паразитницьку властивість: він живе за все, що може прислужитися для заперечення бога, механічно притягуючи всяку живність, знищуючи внутрішню особливість науки, вульгаризуючи її. Не дивно, що одяг такого атеїзму надто строкатий і стиль його пишномовно-урочистий. Догматизм дрібно-буржуазного атеїзму прикривається суперечливою еклектичною сухозліткою.

Буржуазний атеїзм переходить у політику, він скерований проти старих февдально-політичних установ. Атеїзм буржуазії організує її сили для наступу на політику ворожої кляси. Коли він виконає свою ролю, його відкинуть. Це так, але атеїзм буржуазний соціяльно-історично є виправданий. Його сповнює практично-політична сила, для нього не є чужою творчість життя, він активний. Цього таки аж ніяк не можна сказати про дрібно-буржуазний атеїзм. Від соціяльно-політичної дійсности він одірваний, він висить у повітрі, викликаючи обурення з боку релігійних, змішані почуття, докуку з боку людей науки. Але так буржуазний, як і дрібно-буржуазний атеїзм об'єднує однаково ідеалістичне, бо на фізіологічній основі збудоване, пояснення суспільних відносин. Фізіологічний принцип виявляється недостатнім, щоб охопити специфічність життя суспільства, і через те ці теоретики примушені його залишити, звернутися до ляментацій про віру в прогрес, у здоровий глузд людини тощо. За таких умов ідеалізм може розкошувати, бо він легко доводить і переборює обмеженість такого атеїзму, що не здатний докладно обґрунтувати хід історії, прагнення й надії людства. Атеїзм тоді залишають, як грубу непотрібність, яку можна було припускати тільки за низького рівня культурного. Проте, як ми зазначили, буржуазний атеїзм усе ж таки виконує прогресивну ролю, бо переходить у політику передової кляси, а атеїзм дрібно-буржуазний такого значення не має, він бо соціяльно-політично реакційний і найбільше на що спроможний, це — вплинути на абстрактну радикалізацію думки.

Далекий від суспільної практики, дрібно-буржуазний атеїзм тим гарячковіше береться за „захист" науки і механічного природознавства. Він стає за апологета цього останнього. Але тут зараз таки ми помічаємо, що відношення до науки, до природознавства з боку буржуазного й дрібно-буржуазного атеїзму не однакове. Буржуазний атеїзм стоїть на рівні природознавства свого часу; на основі його досягнень він готовий створити гіпотези, що заповнили б прогалини в знанні людини, в її світогляді. Атеїзм цей сміливий, він посідає теоретичну звагу, він рветься вперед, хоча й губить від цього ґрунт під ногами. Зовсім не те являє з себе атеїзм дрібно-буржуазний. Цей атеїзм не стоїть на рівні досягнень природознавства свого часу, і в цьому полягає його особливість. Природознавство стоїть на грані своєї рево-

люції, воно вимагає іншої систематизації матеріялу, воно рветься до узагальнення своїх емпіричних надбань, воно болїє через відсутність нової, вищої методи дослідження. Та дрібно-буржуазний атеїзм полохливий, нерішучий, труднощі зросту природознавчої науки його лякають. Він боїться „за долю“ природознавства, за його можливе збочення на хибний шлях ідеалістичних міркувань, він боїться нового в науці. Виходячи з цього ляку й усвідомлення своєї місії, дрібно-буржуазний атеїзм настирливо повторює зади природознавства, тягне його назад, на зручні шляхи емпіризму, експерименту й порівняння. І така теоретична лінія мотивується потребою боротися проти божественної сили, за „чисту“ науку, за незатуманений розум людини. Дрібно-буржуазному атеїзмові невдогад, що характер критики релігії повинен зміцнюватись в залежності від конкретних обставин, стану науки й соціяльних відносин. Соціяльно-політична реакційність дрібної буржуазії тут у теорії якнайяскравіше відбивається.

Розвиток науки вимагає зміни форм боротьби проти релігії. Труднощі ж цього розвитку підкреслюють неможливість теоретично подолати релігійну ідеологію та її філософське обґрунтування — ідеалізм без наукової філософії, без наукової методи. Щоб не захлюпнула хвиля релігійно-містичного філософування, щоб не залишитися осторонь від серединних процесів науки, — атеїзм мусить бути озброєний філософськи, методологічно. Але такий погляд є зовсім чужий для дрібно-буржуазного атеїста. Його тезою з'являється таке: щоб позбутися віри та щоб запанувала безвірність, треба прогнати будь-яку філософію. Безвірність є перший крок до філософії, — говорить буржуазний атеїст; безвірність виганяє всяку філософію, — зазначає атеїст дрібно-буржуазний. Цей останній теж з'являється просвітником, він має певну просвітянську ролю. Проте це просвітянство пасивне. Буржуазне просвітянство є активне, воно має соціяльно-політичне спрямування, тоді ж як дрібно-буржуазне просвітянство активної ролі не відограє, — воно є пасивним, абстрактним, назадницьким.

Цими рисами можна обмежити загальну характеристику дрібно-буржуазного атеїзму. Перейдімо до атеїзму пролетарського.

Пролетарський атеїзм є атеїзм послідовний, він ґрунтується на єдності соціяльно-практичних і науково-теоретичних завдань. Послідовність пролетарського атеїзму виявляється в тому, що він до кінця матеріялістично пояснює явища життя природи, життя суспільства й процеси людського мислення, людської психіки взагалі.

Буржуазний атеїзм матеріялістично, відповідно станові науки свого часу, пояснював явища зовнішньої природи, але він часто відчував потребу вийти за межі наукових тверджень, бо спонукався до цього інтересами боротьби проти релігії в ім'я політики. Залишаючи ґрунт науки, буржуазний атеїзм звертався до більш-менш удалих догадок, гіпотез. Гіпотези ці не мали науково-дослідчого значення через те, що були відірвані від внутрішньої логіки розвитку, творення науки. Дрібно-буржуазний атеїзм спиною повертався до тенденцій наукового поступу, він стерігся їх. У галузі природознавства атеїзм цей обмежувався звичайним списуванням його фактичних досягнень, одриваючи їх від їхнього теоретичного ґрунту. Через це саме обидві ці форми атеїзму не спроможні були посісти тверде місце навіть щодо пояснення явищ життя природи. З цієї царини їх легко витискував ідеалізм, що мав формально-методологічну перевагу. Інша справа — пролетарський атеїзм. Він увіходить у саму лябораторію наукової роботи, займає в неї всі місця, опановує процес дослідження й скеровує його. Поступ науки — найкращий засіб її захисту від

збочення на хибні шляхи. Ідеалізм витискується зі всіх щілин не голим запереченням, а сприянням реальному рухові науки, витискується фактичним дослідженням, що росте й стверджує правдивість послідовного атеїзму.

Так буржуазний, як і дрібно-буржуазний атеїзм залишають можливість для ідеалістичної філософії визволити релігію саме тому, що обидва вони примушені ідеалістично пояснювати явища суспільного життя. Для цих форм атеїзму є характерним такий розподіл ролей: коли матеріялізм тільки пояснює світ, то ідеалізм є сила, що змінює його. Пролетарський атеїзм викриває об'єктивне коріння релігії й ідеалізму, яко ідеологій певних суспільних кляс, і разом з тим доводить їхню реакційність. Атеїстичні висновки не зв'язуються, а тільки визволяються з-під старих ідеологічних форм, що вже віджили. Натомість досліджується, як об'єктивний хід речей провадить до дальшого поступу людства, до прогресу, який свідомо, науково скеровується. Одне слово, створюється матеріялістична теорія розвитку суспільства.

За всім тим це не виключає кончої потреби просвітництва. Буржуазно просвітництво впадало у політику, дрібно-буржуазне було абстрактним і пасивним, пролетарське — підлягає завданням скасувати найглибший соціяльно-економічний грунт релігії. Пролетарське атеїстичне просвітництво невід'ємне від участи в практичній перебудові соціяльного й економічного життя. Це просвітництво тільки доводить до свідомости те, що об'єктивно існує, відбувається, що практично завойоване. Момент практики є найхарактерніша особливіть пролетарського атеїзму. „Всі таємниці (містерії), що заводять теорію до містики, знаходять своє раціональне розв'язання в людській практиці й в розумінні цієї практики" (К. Маркс). Пролетарське просвітництво, атеїстичне „здіймається" участю в будівництві нового життя й реальною допомогою розвиткові науки. Тому саме пролетарський атеїзм є скарб не інтеліґентної верхівки суспільства, а широких верств населення, які прикликані свідомо перебудувати старий світ, закласти грунт послідовно-атеїстичного світогляду.

Буржуазний атеїзм був знаряддям руйнування старого релігійного февдального світогляду, але він, як атеїзм, не міг стати за чинника створення нового, матеріялістичного розуміння дійсности. Виконавши свою руїнницьку ролю, буржуазний атеїзм сходить зі сцени, і його місце заступає реформована релігія та ідеалістична філософія. Дрібно-буржуазний атеїзм намагається створити закінчену систему атеїзму, беручи для цього на прокат досягнення науки, і з огляду на свою теоретичну сліпоту й практичну неплідність зовсім не цікавиться творчими завданнями в їх позитивній чи негативній формі. Пролетарський атеїзм також виконує руїнницьку роботу, він бореться й перемагає релігійно-буржуазну ідеологію, він переборює й відкидає її реакційність. Однак це лише один бік його справи, це лише форма другого боку — творення нової ідеології, оформлення нового світогляду, збудованого на матеріялістичних підвалинах. Критична, руїнницька й творча роботи зливаються в одне органічне ціле. Задача полягає в тому, щоб скеровувати процес розвитку науки й практичної соціяльно-економічної діяльности в формах боротьби з релігійною містикою, ідеалістичною філософією, з застарілими соціяльними порядками. В разі правдиво, що руїнницька й творча роботи пролетарського атеїзму створюють єдність, то звідси виходять таких два висновки: 1) провід над наукою й практикою сучасної суспільної людини неможливий без наукової філософії і 2) ця філософія

повинна відбивати в собі єдність творчих і руїнницьких завдань пролетарського атеїзму. Що це значить? Тільки те, що сама філософія мусить бути формою атеїстичною, а змістом послідовно-матеріялістичною. Така філософія не тільки виганяє релігію й ідеалізм із їхнього найінтимнішого пристановища — розуму й психіки взагалі, а одноразово також віднаходить позитивну науку про мислення та психіку людини; спричиняється до позитивного зросту науки про життя природи й життя суспільства, допомагає усвідомити й спрямувати практику суспільної особи.

Цими рисами можна обмежити загальну характеристику останньої форми атеїзму — пролетарського.

3

Тепер звернімося до ілюстративного матеріялу й, висвітлюючи проблему відношення між філософією та атеїзмом, спинімося переважно на дрібно-буржуазному атеїзмові. Але перед тим скажімо кілька слів про взаємовідносини між атеїзмом та філософією, що властиві для буржуазного атеїзму. Звернімо увагу на найрадикальнішого представника французького матеріялізму й просвітництва XVIII сторіччя — Дені Дідро.

„Розмова Даламбера з Дідро“ починається з таких слів: „Я визнаю: тяжко припустити буття істоти, яка десь перебуває й не сполучається ні з одною точкою всесвіту; яка непросторона й посідає просторінь цілком, перебуваючи в кожній часточці; яка істотно відрізняється від матерії й зв'язана з нею, йде за нею й спричиняється до її руху, залишаючись сама нерухомою, впливає на неї й підлягає всім її змінам, — буття істоти, що має остільки суперечливу природу й про яку я не маю найменшого уявлення. Але ж перед тим, хто заперечує існування її, постають інші труднощі; аджеж у разі та чуліть, якою ви наділяєте матерію, є загальною й істотною властивістю її, то треба припустити, що камінь відчуває?“ Пройнятий ваганням, Даламбер ставить таке запитання Дідро. Останній, далекий від усякої непевности, в свою чергу запитує: „Чому ні?“ Так, камінь теж відчуває. Які є підстави говорити протилежне? Жадних. Усяка матерія оживлена. Оживлення є внутрішня властивість матерії. Через те зовсім непотрібно припускати існування божественної істоти для того, аби пояснити факт оживлення матерії.

Розмова ця дуже цікава. Звідки походить, яке коріння має переконання Дені Дідро, що й камінь відчуває? На це запитання відповісти не важко. Ідеологи французької буржуазії XVIII ст. оформлювали світогляд революційної кляси, що мала скасувати февдальні порядки. Міцною підвалиною февдального ладу була релігія з її системою певних поглядів. Система ця ґрунтувалась на доказі існування бога, без припущення якого не можна було пояснити закономірности природи, складности й доцільности будови її частин. Основним є те, що релігія з'являється соціяльною силою, другорядним — що вона прибирається в ті чи інші теоретичні шати, відповідно до історичних умов. Але обидва моменти ці органічно зв'язані. Тому критика чи відкидання теорії стає за посередню критику чи заперечення певного соціяльного ладу. Ідеологи революційної буржуазії повинні були принаймні підірвати авторитет релігії, бо це було в політичних інтересах кляси, виразниками ідей якої вони з'являлися. Через це Дені Дідро, як один із них, гаряче доводив, що божественна істота — зайвий додаток до людського світогляду. Порядок у природі легко пояснити

природними механічними причинами. А як же тоді бути з фактом оживлення матерії? Це було найважливіше питання, яке постало перед французькими матеріялістами. З нього якраз і починається філософування. Відповідь тут була ясною — всяка матерія є оживленою. На основі того, що ми сказали, можна зробити такий висновок: потреби боротьби французьких матеріялістів XVIII ст. проти релігії приводили їх до філософії, до ставлення та певного розв'язання філософських проблем. І справді „перший крок до філософії — безвірність".

Але підімо далі. Замість того, щоб припускати, наче б то бог є причиною життя в природі, Дідро викладає думку, що матерія посідає оживлення споконвіку. Немає нічого іншого, крім матерії з її здібностями рухатися й відчувати. Це дуже цікаве припущення, але ж коли його просто тільки виголошують, проклямують, то воно не може розглядатись інакше й більше, аніж саме припущення. Існують дві, так би мовити, гіпотези, які пояснюють життя в природі: одна, що причиною його є бог, та друга, — що оживлення матерії існує од віку. Кожна з них обґрунтовує себе тими чи іншими способами, але способи ці з'являються формальними й не мають внутрішньо примусової сили. Припущення оживлення матерії споконвіку, властиве для французьких матеріялістів XVIII століття, є факт не менш таємничий, аніж припущення існування бога. Дискусія через це по суті тільки переносилася в іншу площінь, а наші філософи вважали, що на цьому вона закінчується, що релігія зазнає остаточної поразки. Розглядаючи твердження про споконвічне оживлення матерії та мотивування цього припущення, ми входимо до самої філософії французьких матеріялістів. Та тут нас чекає розчарування. Будучи формою атеїстичною, по суті вона далеко стоїть від цього. Безвірність є перший крок до філософії, але саме філософування послідовний атеїзм не супровоДить, до його методології він не входить. У цьому наче нічого дивного, бо буржуазний атеїзм мав виконати ролю лише заперечення. І він зробив свою прогресивну, в певних історичних умовах, справу. Однак не можна не зважати на те, що французькі матеріялісти, вважаючи за потрібне відкинути віру в бога для того, аби мати першу умову філософувати, й спрямовуючи свою філософію проти релігії, разом із тим не могли запровадити атеїзм до середини свого філософування. Зрозуміло, що така хиба французького матеріялізму обумовлювалась не суб'єктивними, а об'єктивними причинами. Для свого часу французькі матеріялісти не тільки стояли на рівні тодішньої ідеології, але були й провідниками її. Справа в тому, що ці мислителі з'являлися ідеологами буржуазного суспільства, яке не може остаточно порвати з релігією, а, значить, і з метафізичною методою. Ідеолог буржуазії не може позбутися метафізики. Розвиток науки про природу й суспільства, який стихійно нав'язує теоретичному дослідженню історичний принцип, не в силах, проте, вичистити з буржуазної ідеології метафізику. Вона залишається як останній ґрунт ідеологічної системи, навіть прибраної в форму абстрактних історичних закономірностей. Тим більше це стосується до французьких матеріялістів, які ще не могли користатися з історизму в науці. Вони залишалися метафізиками. Щоб позбутися метафізики в теорії й не залишити пролазки для релігії, французьким матеріялістам потрібно було б скасувати метафізичну основу їхньої філософії — матерію, як вони її розуміли. Правдиво вважаючи, що матерія є об'єкт, який незалежно від нас існує й впливає на наші почуття, французькі матеріялісти все ж не мали розробленої філософської теорії матерії, матерія залишалася по суті чимсь невідомим, філософське поняття її не було вироблено

й розкрите. Цього можна було досягти, коли б установити взаємовідносини між абстрактними й конкретними моментами матерії в їхньому історичному, діялектичному розвиткові [1]). Але це було об'єктивно неможливе, і тому французький матеріялізм міг бути за основу тільки непослідовного атеїзму. Виходячи з того, що ми сказали, можна зробити такий висновок: для буржуазного атеїзму безвірність є перший крок до філософії, але ж цю останню атеїзм внутрішньо не проймає, методологічним принципом для неї не з'являється. Посуті філософія залишається без атеїзму, хоча формально, зовнішньо філософія й атеїзм зв'язані.

Матеріялізм для ідеологів революційної буржуазії був не тільки за знаряддя боротьби проти підпори февдалізму — релігії, але правив також за мотив зміни соціяльних установ, основою для формулювання інтересів буржуазії. Найважливішою була проблема моральности. Завдання полягало в тому, щоб і звідси витиснути релігійний авторитет, щоб і тут застосувати атеїстичний принцип. Як же буржуазний атеїзм це завдання розв'язує? Наведімо ілюстрацію.

В додаткові до „Подорожі Бугенвіля" Д. Дідро ми знаходимо такий діялог:

„А. Що ви розумієте під справжньою моральністю?

В. Я розумію під цим всезагальну підлеглість добрим чи поганим законам і відповідну до цього поведінку. В разі закони добрі, то й звичаї добрі, в разі закони погані, то й звичаї погані, в разі ж беручи найгірший для суспільства випадок — добрих чи поганих законів не виконують, то нема зовсім моральности. Але як можна виконати закони, які заперечують один одного? Розгляньте історію всіх часів і народів, як старих, так і нових, і ви знайдете, що люди підлягають трьом законодавствам, трьом кодексам: кодексу природи, громадському кодексу й релігійному кодексу й що вони примушені перемінно порушувати ці три законодавства, між якими ніколи не було згоди. Завдяки цьому — як правдиво зауважив про нашу батьківщину Ору — ні в одній країні не було ні просто людини, ні громадянина, ні богобоязливої людини". (Дені Дідро. Избранные сочинения, т. I. Гос. изд. 1926, стр. 245).

Що ж треба робити, який висновок звідси виходить? Та той, що религійний закон є зовсім зайвий, а громадський мусить стати тільки висловом закону природи. А „незмінна воля природи каже, що слід воліти добра замість зла й давати перевагу загальному доброві перед приватним добром". (Там же, стор. 229). Це твердження доводиться тим, що ми від народження дістаємо однакову з іншими істотами організацію, ті ж саме потреби, прагнення до тих же втіх та острах тих же страждань. Суспільству, що забуло про закон природи й перекрутило його, треба вернутися назад. „Я ладен думати,— каже В.,— що найдикіший з народів — таїтяни, які пильно додержуються закону природи, ближче до доброго законодавства, аніж перший - ліпший цивілізований нарід". На це відповідає А: „Тому, що їм легше позбавитися своєї зайвої брутальности, ніж нам повернутися назад і усунути наші зловживання". (Там же, стор. 244).

Релігійний закон треба відкинути й повернутися назад, прислухатися до велінь природи. Посилаючись на природу, французькі мате-

[1]) Дозволимо собі відзначити, що й ми, марксисти, ще надто мало зробили в справі розроблення філософсько - діялектичної теорії матерії. Проте, це є невідкладне завдання.

ріялісти хотіли застерегти інтереси молодої буржуазії, її вимогу рівного права всіх людей на щастя. Це так, але для цього вони не бачили іншого способу, як тільки повернутися назад. Їхній атеїзм був знаряддям заперечення релігійного закону моральности, вони просто відкидали його, і в цьому полягає руїнницьке значіння буржуазного атеїзму. Проте ми знов таки помічаємо, що відношення атеїзму до проблеми моралі є зовнішнім. Він відкидає стару релігійну мораль, але не супроводить віднаходження, одкриття нової моралі. Зробивши своє руїнницьке діло, атеїзм відходить у бік, надалі він не потрібний. У наслідок цього мислитель примушений вернутися назад, шукати зразків моральности в минулому, а не в майбутньому, ставати на реакційних шлях. Виходить, що атеїзм примушує додержуватись назадницьких теорій, що він приводить до нехтування всією культурою людського суспільства, що він не є силою, яка сприяє дальшому прогресивному розвиткові теорії й відносин поміж людьми. Зрозуміло, що протинауковість такого атеїзму вражає своїм заголенням. Виходить, що рухати науку наперед, ображовувати досвід теоретичного й практичного життя суспільств, бути, одне слово, прибічником прогресу, це означає стати ворогом атеїзму, себто звернутися до релігії. А потім дарма було б вважати, наче б то одне голе відкидання релігійної моральности може теоретично й внутрішньо перебороти її. Вона ж бо є історичний продукт, зв'язаний з теорією й соціяльною практикою. Щоб перемогти релігійну моральність, потрібне дослідження її по суті, аж до критики її філософських засад, потрібно, щоб теоретичне вивчання цієї проблеми переходило до вимоги змінити соціяльні відносини, що стають за найглибшу основу релігійної моральности. Інакше внутрішня сила її залишається і, притамована зовнішніми обставинами на деякий час, знову про себе заявить. Так воно й було в дійсності: французський матеріялізм не спромігся зберегти позиції, що він захопив.

Отже буржуазний атеїзм щодо розв'язання проблеми філософії й релігії є антиісторичний і формальний, зовнішній, а щодо розв'язання проблеми релігії й моральности, суспільного життя він є антисоціяльний, регресивний. Атеїзм буржуазії був обмежений і непослідовний, бо не зміг стати за внутрішню, органічну, методологічну силу, яка проймала і рухала б теоретичне дослідження. Філософія залишалася без атеїзму.

Після цього звернімося до атеїзму дрібно-буржуазного й розгляньмо погляди на відношення філософії до релігії двох найвидатніших його представників — Людвіга Бюхнера й І. Степанова-Скворцова.

4

В першій половині XIX століття клясична німецька філософія все більше губила довір'я до себе. Це пояснювалося причинами теоретичними, властивими для розвитку самої філософії, та причинами соціяльно-політичними. Велика філософська система Геґеля та його школа розклалися. Старий авторитет їхній було загублено. Появилося кілька напрямків філософських, що виходили з геґелівського вчення, але приходили до інших висновків, аніж їхній славетний учитель. Могутню будову Геґеля підточили знизу, і вона впала. Здавалося, що їй уже не піднестися. Разом із тим у ці часи, коли вийшла у світ „Сутність християнства" Людвіга Фоєрбаха, критика синоптика Бруно Бауера та догматика Давіда Штравса, знову виходить на філософську сцену Шеллінґ, але вже відмінний від Шеллінґа колиш-

нього, сміливого натурфілософа й діялектика. Нині перед нами старий мислитель, що намагається примирити в інший спосіб релігію й знання, що хоче зміцнити релігійну свідомість свого часу, яка підупала. Філософ мав намір умоглядно пройти до глибин позитивної релігії, схопити її внутрішню настроєність, зрозуміти містичну невимовність і передати в філософській формі. Це й мало привести до мети, це й повинно було припинити хаотичність розуму, водночас досягти бодай формальної перемоги над давнім супротивником — Гегелем. Але дарма. Німеччина першої половини XIX століття рішуче стала на шлях розвитку капіталістичної системи. Росте промисловість і підвищується культурний рівень сільського господарювання. Це призвело до розвитку природничих наук і їхнього застосування до потреб економіки. Філософія, пройнята релігією, філософія, що обернулася на іншу форму релігії, філософські спекуляції розглядалися за таких умов не тільки як зайві й чужі, але й як шкідливі. Революція 1848 року підготовлювалася зростанням ліберальних вимог, усуванням будь-якого романтизму й релігійности, революція йшла під прапором радикальної теорії, що заперечувала всяку філософію. Після революції 1848 року, „саме в епоху найглибшого приниження буржуазної Німеччини та занепаду офіційної німецької науки“ (1850 — 1860), ми спостерігаємо „раптовий розквіт пласко-матеріялістичної популярної літератури, матеріялізм якої повинен був замінити недостачу науковости“ (Ф. Енгельс). Так теоретично й історично було підготовлено появу вульгарного матеріялізму, дрібно-буржуазного атеїзму.

Людвіг Бюхнер рішуче й з великим запалом виступив як безумовний заперечник усякої філософії. При цьому він спирається на природничі науки. „Коли ми запитаємо себе про причини цього подвійно прикметливого відтверезіння в країні, такої прихильної до філософських спекуляцій, як Німеччина, то напевне не помилимось, показавши, яко на одну з головних, на могутній уплив, що його дістали природничі науки, що розвинулися до ступеня зовсім несподіваного, не тільки про матеріяльне, але також і про духовне життя“. („Сила й матерія“. Переклад Н. Полілова. СПБ, 1907, стор. 288), Природознавство дає людині реальні й тверді знання, допомагає пізнати прихований зовні зміст матеріяльного світу, відкрити його глибокі таємниці. Наука далека „від філософського торохтійства, що вважають, на жаль, ще багато людей за справжню мову мудрости“ (201). Через те Л. Бюхнер не знаходить досить гострих і зневажливих слів для того, аби енергійно зосудити, висміяти й огудити всяку філософію і різних філософів. Ми дозволимо собі навести витяг щодо цього, дуже характерний для нашого автора. „Пани філософи дивні люди. На чому вони найменше розуміються, про те вони найбільше говорять. Вони пижаться пояснити тайну світу, вони „наче б то шпігували за богом“ (Король Лір) і визначають абсолютне, як щось для них зовсім відоме. Вони мають якраз стільки різних думок, скільки й голів, і вони, як це чудово зауважує Бекон, „завдяки своїм спекуляціям скидаються на нічні сови, що бачать ясно тільки у мряці своїх вигадок, але стають сліпими за світу знання й що найгірше сприймають найясніше“. Вони мають, як зауважує Шіллер, надзвичайну здібність заносити нескінчену плутанину до найпростіших речей; вони розріджують і розмазують найпростіші поняття чи думки такою силою пишномовних, фалшиво-наукових, але таких, що не зрозумілі й нічого не говорять, слів і виразів, що цілком приголомшують розумну людину. В разі ж дослідити це питання грунтовно, то легко переко-

натися в тому, що вся ця балаканина є не що інше, як, за виразом Гельвеція, „потоп слів, вилитий на пустелю ідей“, і що „порожня нісенітниця про буття й небуття“, „про природу буття“ та про подібні філософські технічні вислови потрібна тільки для того, щоби сховати від позбавленого критичного погляду читача або слухача сумне убозтво дійсних ідей чи думок“ (188). Філософія не являє з себе чогось іншого, „опріч порожнього кістяка філософської фразеології, красномовних, високомовних речень без змісту, тривіяльних ідей, що їх приховано добірним і пишномовним стилем, до краю доведеної софістики, одне слово — нічого, опріч духовного шахрайства, що могло імпонувати тільки поколінню слабих голів, але повинно було викликати почуття огиди чи нудьги в розумного читача або слухача“ (288). Коли вже й вживати виразу — філософія, то можна говорити тільки про природничу філософію, що нічим не відрізняється від природничого світогляду. Наші уявлення про світ, які складаються з фактичних, емпіричних висновків науки, є не що інше, як природнича філософія. Але для ясности думки краще зовсім не вживати такого терміну.

Інтереси боротьби з релігією вимагають відкинути всяку філософську туманність і абсурдну зарозумілість. Філософські спекуляції тільки збільшують таємничість усього, шо існує, і через те вони прислуговуються релігійному світоглядові. Без того, щоб не відкинути геть філософське мариво, без того, щоб не позбутися філософської еквілібристики понять і не запровадити цілковиту ясність і точність до мислення, без цього заперечити релігійну систему неможливо. Всяка філософія спілкує з релігією, підпирає й зміцнює її авторитет. Тому то потрібно відкинути філософію для того, щоб успішно боротися з релігією. Іншого шляху немає. Дарма було б борсатися в самому змісті філософських нісенітниць, силкуватися зрозуміти їхнє теоретичне значення, відшукувати в них якусь закономірність, дарма було б вважати, що філософське крутійство містить у собі щось більше, ніж мудрування слабких голів, ніж фактично глузування над здоровим розумом людини, ніж форму релігійної темряви. Філософсько-релігійний світогляд треба рішуче відкинути й замінити його світоглядом, що збудований на ґрунті емпіричних досягнень науки, природознавства. Тільки таким чином можна заперечити релігію.

Те чи інше ставлення до філософії, те чи інше розуміння її завдань і ваги щільно зв'язане з певним розв'язанням соціологічних проблем. Філософія зростає на дереві соціології, на основі закономірности історичної практики й тих теоретичних запитань, що вона висуває. Це твердження потрібно не тільки зрозуміти, але й зробити з нього практичний ужиток для дослідницької роботи. Певне свідоме ставлення до філософії зв'язане з науковим розумінням, насамперед, кардинальної ідеологічної проблеми — релігії. Хто цього собі не засвоїв, той не пізнав особливости марксистської філософії й залишається на ґрунті формального, бодай стихійного, філософування. Ось чому нас не може тепер вражати рішуче й настирливе відкидання всякої філософії, як це робить Людвіг Бюхнер. Для нього за головне було заперечити релігію. Але це заперечення релігії ґрунтувалося на певному розумінні її виникнення та її призначення.

За причини виникнення релігії треба вважати неуцтво людини, її страх перед силами природи й віру в життя після смерти. „Глибоке неуцтво щодо законів природи, що оточує її (людину, М. Н.), і цілком зрозумілий страх перед природними силами, що загрожують їй і давлять на неї, в зв'язку з вірою в існування, яке продовжується після смерти незрозумілого для неї життєвого принципу, неодмінно

повинні були привести первісну людину, після деякого міркування, до уявлень, створених на взірець людських установ, про божественне чи надприродне управління світом, які через те, що їх підтримали й експлоатували властолюбні жерці, накликали стільки лиха й біди на нещасне людство". (145). Чимало важив також пригнічений настрій людини, що призводив її до надії на краще потойбічне життя, яке мало віднагородити за горе й страждання в тутешньому світі. „Був час, коли люди, що ставилися до всього незичливо й відчували інтелектуальну й моральну огиду спостерігаючи загальну зіпсованість, чекали на близький кінець і руйнацію не тільки політичного ладу, але також взагалі всього земного. Перебуваючи в такому настрої, вони втуплювали свій духовний зір на блаженство й величність потойбічного неземного світу, який мусив був віднагородити їх за нелюдські страждання в цьому світі" (33). Не треба забувати разом із тим, що ідея про бога виникає у людини завдяки вихованню, науці або прикладові. Справді бо, відсутність релігійних понять „зустрічаємо ми й у своєму власному оточенні серед тих індивідів, у яких виховання, наука чи приклад не мали приводу викликати ідею про вищу істоту" (209). Нарешті зауважимо, що певну ролю відограє також звичка. Звикнувши знаходити причину в почуттєвому світі всюди, де ми бачимо дію, ми прийшли до помилкового висновку про існування вищої причини всіх речей" (221), себто бога. Поняття релігії зводяться до однісінького уявлення про творця. Вчення Конфуція й будизм, на думку Людвіга Бюхнера, є не чим іншим, як тільки алегоричним і витонченим атеїзмом і матеріялізмом (пор. стор. 245), бо в них не мовиться про особистого бога, творця великого всесвіту. Щождо призначення релігії, то треба відзначити, що вона не відограє соціяльної ролі, не є ідеологічною функцією суспільства на певній стадії його розвитку, а задовольняє духовну потребу лише окремого індивіда. Через це саме релігія відрізняється від моралі, що є значно старішою від релігії й прислуговує цілому суспільству. „Мораль набагато старіша від релігії; остання складає потребу тільки індивіда, тоді як перша являється потребою самого суспільства й вже дається в зародкові разом із його початком" (291). Людвіга Бюхнера, не бентежить те, що релігія не є порожня віра в бога, а ідеологія сповнена життьовим змістом, його не обходить, що релігію, яка за свій предмет має всезагальне — бога, він обмежує, перекручує, зводить до часткового, одиничного — людини. І це зрозуміло, бо Л. Бюхнер додержується вузько-суб'єктивного погляду на релігію й, природно, не в силах правдиво пізнати її особливість.

Звідси можна зробити два висновки, які нарешті зводяться до одного. Поперше, в разі причини виникнення релігії й додержування віри у вищу істоту є психологічні й суб'єктивні, то завдання боротьби з релігією полягає в тому, щоб, користаючись з науки, розкрити перед людиною будову природи й з'ясувати характер духовної діяльности, показати, що складне й незрозуміле зводиться до простого й зрозумілого, одне слово, що не існує жадної таємниці ані в психіці людини, ані в самій природі. Неуцтво потрібно замінити на освіту, а песимізм на віру у краще майбутнє. Філософію ж, яка затемнює людську свідомість заважає дійти ясности в думках, треба рішуче без усякого вагання відкинути. Подруге, оскільки релігія є потреба тільки окремого індивіда, а не цілого суспільства, оскільки уявлення про вищу божественну істоту є приналежність одної суб'єктивности, то зрозуміло, що позбуття віри в бога є справа не суспільства, не соціяльна, а суб'єкту, індивідуальна. Отже, тоді випадає момент практики суспільної

людини, вимога трансформації суспільних відносин, а залишається одне настирливе домагання просвіти. Так у першому, як і в другому випадках ми приходимо до просвітянства, що, доречі, не зв'язане з політикою, не підпорядковується їй, є асоціяльним.

Людство оберігає себе від згубних впливів релігійного світогляду, ворожого до всього земного, до життьових інтересів, тільки через здоровий розум людини, що не заглушений жадними доказами, та через нестримні поривання самого життя. Шкідливість релігії, яка перешкоджає розвиткові духовної й матеріяльної культури, стане тим менш можливою, „чим більше знань здобуватимуть люди й чим більше стануть вони розуміти, що не зневага, а знання природи, влада над нею й споживання з неї мусять бути метою людських поривань" (146). Віруючій більшості суспільства „можна допомогти тільки просвітою" (196), зауважує Людвіг Бюхнер. Ця просвіта повинна полягати в тому, щоби використовувати досягнення природознавства для доказу того, що в світі немає нічого таємничого й що не залишається жадного місця для вищої надпричинної істоти — бога. Завдання полягає в тому, аби створити систему нового світогляду, який зовсім відкидає релігію. Які ж характерні риси протирелігійного світорозуміння?

В природі, як цілому, кількість матерії залишається незмінною назавжди. Не зважаючи на рух, зміну й розвиток у матеріяльному світі, маса матерії залишається однаковою. На закон зберігання матерії при переходах її в різні стани треба дивитися „як на основу всякої точної філософії" (13). Природа не знає ні збільшення, ні зменшення матерії. Різні природні явища підлягають цьому найважливішому законові. Тим то не можна говорити про якусь таємничість у природі, бо всі без винятку процеси, що в ній відбуваються, не можуть порушити закона зберігання матерії. Але ми знаємо не тільки те, що вся природа являє з себе єдиний матеріяльний потік без будь-яких перерв, а також можемо пояснити ріжницю форм об'єктивного світу. Головною й елементарною формою матерії є атом. Всі числені форми природи виникають завдяки різноманітності розташування атомів. „Прямуючи кудись у вічному й нестримному потоці, сьогодні в одному, завтра в другому сполученню, утворюють вони (атоми, М. Н.) різноманітності їхнього розташування, безліч різних форм, у яких матеріял уявляється нашим почуттям" (11). Щождо самого атома, то він ніколи не може змінитися на щось інше. Атом завжди є ідентичний самому собі, змінюватись можуть тільки сполучення з атомів. Однак було б за помилку вважати, що атом є чимсь реальним, що він існує об'єктивно. „Ніхто атома не бачив і ніхто його не побачить" (27), впевнено зазначає Людвіг Бюхнер. „Атоми є суб'єктивне поняття. Слово „атом" висловлює тільки штучно перенесене від нас на матерію поняття, що відповідає потребі обмежити просторінь, що властива (потреба, М. Н.) нашому розумові, проте потрібна нам для нашої мети" (27). Отже ми тут зустрічаємося з конкретним уявленням про будову матеріяльного світу, але ця конкретність є не об'єктивна, а суб'єктивна, формальна. Наш розум щодо цього накладає на природу форму, властиву для нього. Філософського поняття про матерію, наукової теорії матерії тут немає.

Підіймаючись вище ступенями природи, ми стикаємось з органічною й неорганічною природою. Звичайно вважають, наче б то між ними є якісна ріжниця. Це погляд, якого додержуються теологи для того, аби довести, що органічний світ є пройнятий духовною силою. Насправді ж ріжниця поміж органічним і неорганічним зводиться до ріжниці поміж простим і складним, себто до кількісних відносин, до

звичайної зміни розташування атомів. „Строгий розподіл на „органічне“ й „неорганічне“ може бути тільки примусовим; між цими обома поняттями є ріжниця тільки щодо зовнішньої форми й групування матеріяльних атомів, а не по суті“ (259). Правда, тут виникають труднощі щодо пояснення самого виникнення живого. Проте гіпотеза творення світу від бога переважає, є певнішою теорія космічного походження життя й органічної матерії. „Зародки чи перші початки всього живого існували від початку часів і, очікуючи допомоги від певних зовнішніх обставин, перебували або в тій безформовій масі пари, з якої утворилася через поступове згущення земля, або в світовій просторі“ (97).

Звертаючись до з'ясування положення людини в органічній природі, треба зразу ж сказати, що між твариною й людиною ріжниця тільки кількісна, зовнішня, а не внутрішня, не якісна. „Загальна ріжниця поміж твариною й людиною є саме ріжниця у величині й організації апарату мислення, а також і ріжниця в будові тіла й в життьових умовах“ (206). Початки всіх високих здібностей людини, всіх її так тілесних, як і духовних переваг ми в чіткій формі знаходимо в тваринному світі. „Не існує духовних здібностей, що належать виключно людині; тільки більша сила й більший розвиток цих здібностей та їхня вдосканаленіша сумісна дія дають їй велику й дивну перевагу перед твариною“ (261). Людська й тваринна душа є однакові по суті. „Душа тварини відрізняється від душі людини не якісно, а лишень кількісно чи ступенем“ (261). У мозкові тварини відбувається процес мислення, що по суті такий самий, як і в людини, хоча здібність міркувати в останньої значно сильніша. Схожа на тварин і рослин людина теж позбавлена вільної волі,— в фізичному й духовному відношенню вона є продукт зовнішніх і внутрішніх упливів, випадковостей, нахилів тощо. Найбільший уплив на волю людини походить з індивідуальної організації кожного, з його нахилів, що обумовлені спадковістю.

Коли характеризувати загальні особливості природи, то треба відзначити, що елементи матерії скрізь однакові, що повсюди діють одні й ті ж закони, що завжди відбувається зміна одних явищ на інші, себто вічний коловорот. „Всі без винятку небесні тіла підлягають регулярній зміні виникнення й нищення, або що кожне з них зокрема відбуває життьовий цикл виникнення, буття й умирання, які тягнуться величезні періоди часу і, врешті, знов розпадаючись у так звану космічну туманність, продовжує тим таки або схожим способом стародавню гру“ (78).

Сукупність наведених тверджень, позбавлена від властивої для Людвіга Бюхнера плутанини понять і термінологічної безпринципности, мусить замінити релігійну ідеологію й покласти край вірі в бога. Ми могли помітити, що протирелігійна система Л. Бюхнера побудована на основі рішучого заперечення філософії й енергійного використання здобутків науки, себто природознавства. Відкидаючи всяку філософію, Людвіг Бюхнер стоїть далеко від того, щоби виробити науково-філософське поняття матерії й тому примушений звернутися до суб'єктивного уявлення про неї, як форми, що її накладає на природу людський інтелект. Наш автор навіть не підозріває, які теоретичні труднощі через це саме можуть виникнути і неминуче виникнуть. Користаючись з досягнень природничих наук, Людвіг Бюхнер розглядає їх як ілюстрації, як матеріял для складання своєї протирелігійної системи, формальний принцип якої каже тільки одне те, що немає вищого творця. Боротьба з релігією набирає характеру боротьби проти ідео-

логічної випадковости, яка має суб'єктивні причини. Людину розглядають одірвано від суспільного оточення. Наукові ж факти, що використовуються, відривають од їхньої логічного ґрунту, вони гублять свої внутрішні зв'язки, свій сенс і не викривають тенденцію розвитку, яку вони демонструють. Перемога над релігією вважається за вузьку, просвітницьку справу, за прикладну роботу, відірвану від самої теорії науки, від її методології. Наука виступає проти релігії виключно своєю зовнішньою стороною, своїм одягом, своїми висновками. Через хибне, асоціологічне розуміння релігії принижується значення науки в справі боротьби з нею.

Ми зазначили, що Людвіг Бюхнер всіляко намагається відкинути будь-яку філософію, ігнорує всяке філософування. Але сила цього намагання відступає перед силою об'єктивної ваги філософського мислення й конечної потреби в ньому. Для того, щоб створити систему своїх поглядів, теоретик повинен, зрозуміло, мислити, а для мислення потрібні логічні визначення, без яких обійтися неможливо. У от тут стверджується думка Фр. Енгельса про те, що „люди, які надто запопадливо гудять філософію, стають за невільників найгірших вульгаризованих решток найгірших філософських систем" (Архив, кн. 11, стор. 36). Це саме трапилося з Людвігом Бюхнером. Справді, з яких способів мислення він користається для доказу, що не існує вищого творця всесвіту? В основному [1]) з таких.

Процес пізнання не підлягає принципові історичности. Людська здібність пізнавати не є щось мінливе, залежне від соціяльних та політичних умов існування, від ідеологічних надбань попередніх епох. Мислення не вважається за специфічну діяльність людини, діяльність, яка має свої особливі закони, що є відбитком суспільно-історичної практики людства, через яку переломлюється закономірність розвитку природи й суспільства. Розум людини сприймає закони природи безпосередньо, відбиває їх, як своєрідний фотографічний апарат. Оскільки ж закони матеріяльної дійсности є повсюди однакові, то можна сказати, що й здібність пізнавати тотожня в усьому світі. Не тільки в різних кінцях земної кулі, але також на інших планетах, коли б там були істоти, що думають, хід мислення мусить бути якраз таким самим. Дух і природа є кінець-кінцем те саме, а звідси виходить, що закон природи одноразово є й закон мислення. Рух у природі, всі зміни, що в ній відбуваються, всі явища, що в ній спостерігаємо, ґрунтуються на механічній причинности. Через те стає зрозумілим, що логіка й механіка тотожні. „Людський розум... тільки дзеркало, яке відображає всесвіт, і логіка тотожня механізмові" (217, порівн. 74).

Отже, ми, наче б то, можемо прийти до висновку про об'єктивний характер мислення людини. Але це було б поспішно й помилково. В дійсності порядок у природі, її якості, її форми обумовлені творчою діяльністю нашого розуму й властивостями нашого єства. Те, що звичайно називають доцільністю, насправді є доконечний наслідок природного буття чи сумісної дії природних речей. Доцільности, як об'єктивної категорії, не існує. „Наш розум, що мислить, що бере на увагу тільки дане, а не минуле й гадає за своїм недовгочасним досвідом, добутим з людської діяльности, з'являється, виходить, як сказав уже Кант (!), єдиною причиною цієї позірної доцільности, яка є не що інше, як доконечний наслідок зустрічі природних речовин

[1]) В основному тому, що Людвіг Бюхнер і в царині методи залишається безпринципним еклектиком. Так, опріч основних способів мислення, що є для нього найхарактернішими, ми стикаємось також і з використанням діялектики, але як із способом доведення.

і сил та дальшого їхнього розвитку протягом часу, що все вирівнює, тобто зберігає життєздатне й відкидає нежиттєздатне" (125, підкреслення наше). Цей вислів надто характерний для Людвіґа Бюхнера. З нього видно, як безпринципно поєднуються здобутки природничої науки з суб'єктивною гносеологією. Чимдалі, суб'єктивізм починає перемагати й звучати зовсім таки виразно. „Для кожного є доцільним тільки те, що приємне або корисне для нього відповідно до його індивідуальних поглядів чи потреб або що відповідає його натурі" (126). Коли ми знаходимо щось доцільним чи прекрасним, то це пояснюється тим, що ми звикли до його існування, до його вигляду, тим, що воно стало адекватним нашому окові, себто що відчування та роздратування ока поволі пристосувалося до нього. Природа по суті своїй є ціле, що не знає абсолютних границь чи перегорож. Поділ природи на окремі частини, порядок розташування її елементів, перегорожі в ній є не більше, як „тільки продукт систематизованого людського розсудку" (270). В об'єктивному матеріяльному світі існує один механічний рух атомів. Якості природи, її властивості, її фарби виникають за допомогою певної будови, певних особливостей наших органів відчування. Якість не є об'єктивна категорія. Зовнішній світ дістає „тільки від наших органів почуття певні властивості" (289), якот звук, колір, пахощі, відчування тепла, світ, тиск, смак тощо. Тому треба визнати за цілком правильне твердження Протагора, що „людина є мірою речей" (290). В цілому ж можна зазначити, що мислення залежить від спадковости та природного оточення, в якому ми перебуваємо. „Наші рішення коливаються разом із барометром: вони залежать від градуса широти, під яким ми живемо, чи від природи країни й народу, в оточенні яких ми перебуваємо..." (274).

Згадане стосується тільки загальних умов людського мислення. Треба з'ясувати також і його конкретні способи. Але тут якраз ми знаходимо у Людвіґа Бюхнера лише кілька порожніх тверджень. В разі ми хочемо пізнати якесь явище, то досягти цього можна за допомогою аналогії (80, 259). Закони в природі скрізь однакові, й тому, на основі відомого ми легко пізнаємо невідоме звертаючись до аналогії. Другим прийомом є індукція, що ґрунтується на порівнянні. „... Міркування є наслідком порівняння, судження та висновку..." (263).

Людське пізнання обмежено. Існують границі, за межі яких ніколи не може перейти наш розум. „Що людському пізнанню покладено певні неперехідні межі, хіба з цього хтось колинебудь мав сумнів" (289, підкреслення наші). Та й справді, коли додержуватися таких бідних і наївних методологічних міркувань, то неминуче доведеться прийти до такого песимістичного щодо можливостей пізнання висновку. Відкидаючи філософію, як самостійну науку, Людвіґ Бюхнер підпадає владі філософії суб'єктивізму й обивательщини. Там, де доведеться оперувати загальними поняттями, вийти за межі емпіричних фактів науки та її висновків, де доводиться бути самостійним, там Людвіґ Бюхнер стає на ґрунт суб'єктивности, еклектизму й безпринциповости. Так, беручи конкретний приклад про обмеженість людського пізнання, Людвіґ Бюхнер пише: „По суті нам тепер не більше, ніж раніше, відомо, що таке матерія в собі або сила в собі, та, мабуть, ми не довідаємося про це ніколи. Але нам і не треба про це знати, тому що... розподіл їх на дві самостійні сутності можна зробити тільки в думках, а не в дійсності й тому що ці два слова, так само як слова „дух" і „матерія", тільки знаки, що служать для характеристики різних відмін чи проявів однієї й тієї ж сутности чи першооснови, дійсна природа якої нам невідома" (9). Було б непродукційною

роботою розбиратися в путанині наведених слів, як і взагалі в системі поглядів Людвіга Бюхнера. Досить буде тільки виявити її внутрішню суперечність і цілковиту неспроможність розв'язати питання, що вона мала на меті,— заперечити й відкинути релігію.

Через нагромадження погано збитих міркувань Л. Бюхнера ми приходимо до таких висновків: 1) наше пізнання обмежене й залишається таємнича царина, до якої ми ніколи увійти не можемо; 2) вільної волі людина не має, її діяльність підпорядковано суворій обумовленості, позбутися якої вона аніяк не може; 3) бога, творця всесвіту, допомоги людині за важких обставин життя, не існує. Всі ці висновки ворожі для людини, для її світлих прагнень до кращого, для віри в прогрес, для боротьби за нові форми життя. На що доводиться надіятись, у віщо вірити, одне слово, що дає Людвіг Бюхнер замість фетишів, що він зруйнував? Відповідь нашого автора на це запитання надто безпорадна. Ось вона: „А тим, хто закидає авторові, що він усе руйнує своєю критикою, не даючи нічого натомість, він міг би відповісти чудовими словами Вольтера, що заперечив у такому, як цей випадок, своїм огудникам: „Як? Я звільнив вас від лютого звіря, який вас пожирав, а ви запитуєте, що я даю замість його?" „Не турбуйтеся про це,— пише Л. Бюхнер,— а дозвольте правді й науці, щоб вони самі за себе потурбувалися; обидві вони, як учить нас тисячаразовий досвід, ще ніколи не приносили шкоди людству, а завжди приносили тільки користь". (279). Так пише Л. Бюхнер. Але він не хоче залишати людину на призволяще, він хоче піднести її голову й показати на світ, що маячить у темній ночі механічної закономірности природи й цілковитої безпорадної обумовленості. Перш за все він зауважує, що „ми зовсім не збираємося заперечувати право на припущення такого (надприродного, М. Н.) світу для тих, хто гадає найти в цьому втіху для своєї душі". „Кого не може задовольняти гола істина, хай той тримається за віру" (63). Однак правильний шлях не веде до шани творця всесвіту. На вихід зі стану показав Людвіг Фоєрбах. Для цього філософа людська істота є найвищою. Розкрита тайна релігії є божественність особи, заперечення бога й ствердження її. Треба йти до створення іншого бога, що складався б не з властивостей почуття, а з властивостей мислення. В такому разі під словом „бог" треба розуміти не обожествлення людської істоти, як було раніше, а тільки узагальнення й потенціювання найвищих духовних властивостей людської природи або ідеалізовану сутність людського розуму. Розум людини є єдиний порадник для неї, якому вона може довіритися, втуплюючи свій зір у майбутнє. Розум є єдиним суддею над самим собою й істиною, він цілком автономний. „Все виходить від нього. Він все приймає до себе й знову повертає назад. Хто, кинувши хоча б один погляд на сили й пружини цього найдивнішого зі всіх органів, яким, на жаль, так небагато вміє правильно користатися, не прилучиться до слів Гушке: „Отже, мозок є храм усього найвищого, що нас цікавить. Доля всього людського роду щільно зв'язана з 65 — 70 кубічними цалями мозкової маси, і всю історію людства внесено до неї, як у велику, повну ієрогліфів книгу" (173). Проспівавши такого величного гімна розумові [1]), Людвіг Бюхнер надхненно пише, що „мета, до якої мусить прагнути людина майбутнього, це релігія любови до людини замість релігії любови до бога" (148 — 49).

[1]) Не забудьмо того, що ми зазначили: Л. Бюхнер, співаючи гімн розумові, одноразово обмежує обсяг його діяльности й дуже далекий від розуміння складних законів його функціонування. Але ці два моменти зв'язані.

Коло замкнулося: від заперечення релігії Людвіг Бюхнер прийшов до її проклямування. Замість однієї форми релігії віднаходиться друга. Ф. Ланге мав цілковиту рацію, коли писав, що „Бюхнер цілковито ідеалістична натура“ („История матер.“ 1899, стор. 411), хоча причини цієї ідеалістичности не ті, що зазначає він.

Зробімо деякі попередні підсумки. В інтересах боротьби проти релігії Людвіг Бюхнер відкидає всяку філософію. Однак позбутися філософування він не в силах. Його безпорадність щодо філософії стає за теоретичну причину неможливости заперечити релігію. Дрібно-буржуазний атеїзм Людвіга Бюхнера позбавлений філософії, як певної теорії.

Ігноруючи філософію, Людвіг Бюхнер тим запопадливіше звертається до науки, до природознавства. Але це останнє він розуміє тільки в пляні його емпіричних досягнень і здобутих фактичних висновків, а не по суті, не за логікою внутрішнього розвитку його, не теоретично, не методологічно. Користуючись з емпіричного матеріялу і не звертаючи увагу на наукову методологію, що сприяла б прогресові природознавства, Людвіг Бюхнер легко попадає в обійми суб'єктивізму й безпринциповости, формулює агностичні твердження. Це ж стає за теоретичний грунт для нової релігії.

На цьому прикладі легко бачити, „як мало виправдовується надія, що звичайне поширення матеріялістичного розуміння природи, зо всіма знаннями, що його підтримують, колинебудь може бути за достатнє, щоб викорінити релігійні й забобонні гадки, до яких людина схиляється через підвалини, що коріняться глибше, аніж його теоретичний погляд на предмет природи“. (Фр. Ланге, История материал., стор. 413). Не говорячи вже про глибші підвалини релігійности, треба зважати на те, що метода Людвіга Бюхнера недостатня для пізнання об'єктивної дійсности та заперечення релігійної ідеології. Особливістю, що домінує, методи Л. Бюхнера є емпіризм. Але „ні сенсу, ні зв'язку явищ досвід нам не розкриває: початок, що зв'язує, і не підлягає зовнішнім почуттям, пізнається тільки розумом. Тому, як тільки ми відкидаємо розум, як самостійне джерело пізнання, то залишається одне лише зовнішнє зіставлення явищ, зовсім не зрозуміле для нас, абож коли ми хочемо щось пояснити, ми примушені зводити внутрішній зв'язок на зовнішній, себто скрізь бачити один механізм, який, проте, знову таки є нез'ясованим для нас“. „Але механічний погляд, що прикладається до певної галузі явищ, виявляється зовсім таки недостатнім там, де ми маємо діло не з зовнішнім, а з внутрішнім зв'язком речей“ (Б. Чичерин, Наука и религия, М. 1901, стр. VIII). Ці слова хоча й висловлені прибічником релігійного світогляду, проте дуже влучно й дотепно показують на обмеженість методи механічного матеріялізму й на формальну перевагу деяких видатніших представників ідеалістичної філософії. За таких умов певна система ідеалізму, бодай, репрезентує прогресивні намагання наукового дослідження, а матеріялізм стає за перешкоду для розвитку науки. За таких умов замирюються наука й релігія, доводиться потреба поповнити першу останньою. Теоретичні міркування Л. Бюхнера банкротують перед лицем завдання, яке вони силкуються розв'язати: одна форма релігії через внутрішню логічну неминучість заміюється іншою.

Дрібно-буржуазний атеїзм, що порвав зв'язки з філософією, переходить, кінець-кінцем, у свою протилежність.

Тепер звернімося до характеристики поглядів другого представника дрібно-буржуазного атеїзму — І. Степанова-Скворцова. Цей останній жив за іншої епохи, за інших політичних та ідеологічних

умов, і через те зрозуміло, що форма його вчення має певні особливості й відміни, порівнюючи з теоретичною системою Людвіга Бюхнера. Відповідно до історичного розвитку соціяльно-політичного життя в нашій країні, боротьбу проти релігії міг провести тут тільки пролетаріят. На Заході завдання боротьби з релігією в значній мірі розв'язала революційна буржуазія. „В Росії відповідно до умов нашої буржуазно-демократичної революції й це завдання падає майже цілком на плечі робітничої кляси. Дрібно-буржуазна (народницька) демократія зробила щодо до цього в нас не надто багато..., а занадто мало порівнюючи з Европою" (В. Ленін). Через те зрозуміло, що підчас пролетарської революції легко було захопитися просвітницьким ставленням до релігії й не зрозуміти особливостей боротьби проти неї з боку робітничої кляси. Але разом із цим два чинники першорядного значення мали важливу ролю: 1) непереможна сила успішної пролетарської революції й 2) велика марксистська ідеологічна традиція. Обидва ці моменти вже не можна було відкидати просвітникові, що намагався знайти відгомін і послідовників серед людности свого часу. Коли залишитися в основному на позиціях просвітянства, то згадані моменти могли мати тільки формальне значення, тобто можна було вживати політичної й марксистської термінології й при тому бути вірним просвітницьким формам антирелігійної боротьби. Натурально, що позбутися непослідовности й суперечности було неможливо. До того зауважимо, що особливість дрібно-буржуазного атеїзму полягає в тому, що вплив оточення він сприймає безпосередньо, імпресіоністично, без розуміння їхньої внутрішньої закономірности, а правдиві теоретичні твердження переймає догматично, формально, зовнішньо, без засвоєння їхньої науково-методологічної ваги. Ця теза стверджується й у даному разі. Але перейдімо до розгляду системи поглядів І. Степанова-Сквірцова, як вони відбилися в його праці „Исторический материализм и современное естествознание. Очерки современного мировоззрения", 1 вид.— 1925, 2 вид.— 1926 та в статтях, що їх було присвячено захистові думок, висловлених у згаданій книжці.

Наш автор розраховував на те, що „його робота принесе свою користь... особам, що прагнуть виробити сучасне загальне світорозуміння" (1925, стор. 4). Задача полягає в тому, щоби дати систему сучасного наукового світогляду. Важливо відзначити плян, у якому це завдання мусимо розв'язувати. І. Степанов з цією метою „найбільше спинився на співвідношенню історичного матеріялізму й філософського матеріялізму"... Він зауважує далі, що „це питання й само з себе являє як таке, що заслуговує на велику увагу. Серед марксистів, як старих, так і молодих, є великий потяг до природознавства. Вони почувають, що через сучасні досягнення свої природознавство споріднюється з суспільствознавством, яким воно стало через праці Маркса й Енгельса. Але в сучасній літературі вони не знаходять праць, які, в досить популярній формі, познайомили б їх з цією стороною справи" („Под знам. маркс". 1925, № 3, стор. 205). Отже, І. Степанов уважає за потрібне, в інтересах допомоги виробити сучасний світогляд, спинитися на співвідношенні історичного матеріялізму й філософського матеріялізму. Це питання тим більше можна розв'язати, що теперішнє „природознавство споріднюється з суспільствознавством".

Однак правдиве співвідношення поміж філософським матеріялізмом та історичним матеріялізмом являє не тільки теоретичний інтерес. Річ у тому, що його вимагають також практичні потреби. З цього приводу І. Степанов пише таке: „Зміст моєї книжки в значній мірі

визначали практичні потреби нашої пропаганди й агітації. Як „антирелігійник“... я на кожному кроці зустрічався з цими потребами. Вони про себе заявляли й десятками записок, що сипались після кожної доповіді на „релігійні теми“ в Москві, на Уралі й на Україні; вони облягали нас майже на кожній нараді антирелігійників; вони нарешті проривалися в тих питаннях, на які примушений відповідати всякий агітатор-антирелігійник і перед якими часто він відчував свою безпорадність“ (там же, стор. 206). Не встановлюючи належного співвідношення між філософським матеріялізмом та історичним матеріялізмом, ми не зможемо вести успішну боротьбу з вірою в бога. Справді бо, самі „біологічні науки залишають без відповіді величезну групу питань, з якими зо всіх боків до нас підступають“. Отже, „там, де біологічні науки мовчать або зраджують свою методу, їхню роботу продовжує історичний матеріялізм“ (там же, стор. 207). До того ж треба підкреслити, що, розв'язуючи питання про відношення філософського матеріялізму до історичного, ми дістаємо знаряддя для боротьби з ідеалізмом і знаходимо форму цієї боротьби. Ідеалісти, наприклад, стверджують, наче б то „психичні явища становлять якусь незбагнену таємницю“ і що фізіологам з їхніми фізичними та хемічними методами тут робити нема чого. Ці явища, мовляв, треба брати як особливу „якість“, що її не можна розкласти. „В своїй книжці я,— каже І. Степанов,— подав ту загальну відповідь, за допомогою якої сучасна наука виганяє містику з її останніх пристановищ“ (там же, стор. 208). Щоб перемогти ідеалізм, треба пояснити психічне, а цього ми досягаємо за допомогою сучасного природознавства [1]).

Ми бачимо, що І. Степанов, намагаючись допомогти виробці сучасного світогляду, бажаючи дати знаряддя для боротьби з релігією й ідеалізмом, ставить перед собою завдання встановити певне співвідношення між філософським та історичним матеріялізмом. Таке настановлення має великий інтерес і значіння, бо віднайти співвідношення між матеріялізмом філософським та історичним це значить роз'вязати найголовнішу проблему марксистської науки. Історична заслуга К. Маркса полягає якраз у тому, що він спромігся створити теорію послідовного матеріялізму, себто застосувати матеріялізм не тільки до явищ природи, але також до життя суспільства й до процесу людського мислення. Матеріялістичне пояснення суспільних стосунків стало

---

[1]) Ми не можемо тут обминути таких міркувань з приводу згаданої праці І. Степанова. „Книжка популярна, розрахована на широке коло читачів — чи може така книга уникнути, до деякої міри, схематизації? Ні, не може. Така відповідь сама напрошується: тому, що популяризація в тому саме полягає, аби подати читачеві наслідки наук — в найзрозумілішому та ясно викладеному вигляді, себто щоденною мовою, щоденними поняттями... А кому є невідомою та порівнюючи проста істина, що щоденна мова з її обмеженим колом понять здібна передати вищезгадані наслідки досягнень науки в надзвичайно схематичному вигляді, користуючись з неточних слів, з приблизних виразів, часто вживаючи порівнянь і описів, замість викладу самих наслідків. Завдання сумлінного популяризатора — бути по можливості точним. Але точність ця неминуче буде порівняльною. Критика мусить, оцінюючи популярну книжку, запитати себе: чого буде більше — користи чи шкоди від цієї книжки? Підступаючи з таким запитанням до книжки тов. Степанова, я й тепер вважаю, що вона корисна книжка, що для першого ознайомлення з тим колом питань, які розглядає автор — книжка задовільна. А що ще можна вимагати від популярної книжки? (В. Ваганян „По боевым вопросам марксизма“. ГИЗ. М.— Л. 1926, стор. 174 — 148). Наведені міркування помилкові з двох поглядів. Поперше задача популяризатора, як зазначив В. Ленін, полягає в тому, що „треба руського дикуна вчити з азів, але вчити не півнауці, а всій науці“ (Передмова до книжки І. Степанова „Электрификация РСФСР“). Подруге, сам І. Степанов не зводить своєї праці до техніки популяризації, а надає їй принципіяльного значення.

можливим тільки тому, що розуміння природи піднеслося на вищий ступінь матеріялізму діялектичного. Але далі зауважимо також, що діялектична теорія природознавства й теорія історичного матеріялізму знаходять своє обґрунтування й усвідомлюють себе в філософському матеріялізмові. К. Маркс поєднав філософію й науку, створивши наукову методологію, тобто матеріялістичну діялектику. Завдяки цьому ідеалізм і релігія знайшли могутнього супротивника, який, показуючи їхню обмеженість і відносність, перемагає їх не зовнішньо, не формально, а з середини, органічно. Отже І. Степанов, говорячи про співвідношення між філософським та історичним матеріялізмом, зачеплює головну проблему марксизму, яка й справді має кардинальне значіння для справи боротьби з релігією й ідеалізмом. Перейдімо до розгляду того, як оцю проблему наш автор тлумачить.

Філософський матеріялізм треба відрізняти від матеріялізму історичного, хоча зв'язки між ними надто щільні. Але „наука кожної епохи, що єдина за своїм загальним характером, за своїм основним підходом явищ, розподіляється на низку окремих наук, кожна з котрих вивчає свою о с о б л и в у ц а р и н у або що ближче веде нас до справи, розглядає явища зі свого о с о б л и в о г о п о г л я д у". Тим то „цілком правдиво, що історичний матеріялізм" не те ж саме, що й філософський матеріялізм. Але буде також цілком правдиво, в разі ми скажемо, що фізіологія „не те ж саме", що і фізика й хемія або, іншими словами, фізіологія „говорить не про загальні стани речовини", „не про загальну будову матерії", „не про загальні умови, за яких різні речовини вступають у нові сполучення, і не про властивості цих сполучень" тощо. Бо й справді „фізіологія вивчає не загальні фізичні та хемічні явища, — це діло складає завдання фізики й хемії, від яких фізіологія просто бере потрібне для неї розуміння цих явищ" (И. Степанов. Историч. матер. и соврем. естеств., 2-е изд. 1926, стор. 27).

Отже філософський та історичний матеріялізм єдині за своїм загальним характером, за своїм основним підходом до пояснення явищ. Але одноразово вони й різні, тому що кожний з них досліджує свою царину, розглядає явища зі свого погляду. Ріжниця поміж філософським та історичним матеріялізмом полягає в тому, що перший — філософський матеріялізм — має за свій предмет загальне, а другий — історичний матеріялізм — часткове. Філософський матеріялізм розглядає основні принципи, дає відповіді на всі загальні питання наукового дослідження, одне слово — розв'язує початкові проблеми буття й пізнання. Історичний матеріялізм, користуючись з методологічних настановлень матеріялізму філософського, вивчає свою окрему царину життя суспільства, віднаходить властиві для нього закономірності. Співвідношення між філософським та історичним матеріялізмом таке ж саме, як поміж фізикою й хемією з одного боку й фізіологією — з другого.

Наведене приводить нас до думки, що „історичний матеріялізм п р о д о в ж у є те діло, що в одній своїй частині виконав загальнофілософський матеріялізм або, вживаючи яснішого й простішого виразу, виконало сучасне п р и р о д о з н а в с т в о. Для марксистів не існує царини якогось „філософування", осібної й відокремленої від науки, з якимись своїми, наче б то окремішними „специфічними методами дослідження". Позанаукові й наднаукові методи фалшивого „дослідження" марксисти заперечують як найчистішу метафізику. Матеріялістична філософія для марксистів — останні й найзагальніші висновки сучасної науки. Будь-яку метафізику (ідеалістичну філософію — за першим виданням, М. Н.) марксизм заперечує тому, що вона гадає, наче б то посідає якісь інші способи пізнання світу, опріч тих, що вживає

наука, а на практиці замінює дійсне знання довільними побудовами й простими фантазіями“ (стор. 55).

Ці слова вже ясніше подають нам характер філософського матеріялізму. Виявляється, що матеріялістична філософія зовсім тотожня з останніми і найзагальнішими висновками сучасної науки. Коли правдиво, що не може бути філософування осібного й відокремленого від науки, то мусить бути певним, що матеріялістична філософія тотожня з найзагальнішими висновками науки. Опріч такої філософії, філософії наукової, існує ще всяка метафізика (ідеалістична філософія), яка змагається підмінити науку, підкорити людей під владу фантазії. Метафізична філософія нічого спільного з наукою не має, вона є притулком і підпорою всілякого попівства і тому її потрібно відкинути. Отже ми маємо дві відміни філософії: 1) таку, що ототожнюється з найзагальнішими висновками науки, і 2) таку, що протилежна науці, — метафізичну. У відміну від філософського ідеалізму філософський матеріялізм дорівнюється сучасному природознавству. Филосовський матеріялізм або сучасне природознавство науково-матеріялістично пояснює процеси в житті природи, а історичний матеріялізм, продовжуючи діло матеріялізму філософського, науково-матеріялістично пояснює явища життя суспільства. Філософський матеріялізм тотожній з сучасним природознавством. Разом з тим, як ми вже зауважили, він дає загальні принципи для всіх окремих наук.

„Звичайно, цілком слушно сказати, що історичний матеріялізм не говорить про загальне відношення світу й людських уявлень про нього, про загальне співвідношення хемічних та фізичних процесів, що відбуваються в живій матерії, і того, що звичайно називають „психічними явищами“, „явищами духовного життя“. Він бере від матеріялістичної т е о р і ї п і з н а н н я її висновки про співвідношення буття й мислення, процесів, що відбуваються у світі, і процесів, що відбуваються в свідомості [1]). І не говорить історичний матеріялізм про те, як у формі продукту розвитку мертвої матерії появилася жива матерія та як саме через пристосування до умов її існування виникали й розвивались психічні явища. Але історичний матеріялізм не говорить про це тільки тому, що все це вивчає, досліджує б і о л о г і я, а історичний матеріялізм просто п р и й м а є її досягнення“ (стор. 28).

Ми бачимо, що філософський матеріялізм складається з двох частин. Одна з них являє з себе матеріялістичну теорію пізнання, а друга є не що інше, як біологія. Матеріялістична теорія пізнання розв'язує проблему відношення між мисленням та буттям, між психікою та фізико-хемічними процесами, що відбуваються в матеріяльному тілі. Біологія ж тлумачить про виникнення живої матерії та про появу психічних явищ. Історичний матеріялізм „просто приймає“ досягнення біології, він вбирає їх до своєї системи.

Отже філософський матеріялізм заводить основні принципи наукового дослідження, розв'язує загальні проблеми людського пізнання. Він є загальною провідною дисципліною для всіх інших наук. Конкретизуючи поняття філософського матеріялізму, ми мусимо прийти до висновку, що його не можна відрізняти від сучасного природознавства. Філософський матеріялізм і сучасне природознавство — зовсім тотожні. Уточнюючи далі поняття філософського матеріялізму, ми бачимо, що воно зводиться до біології з одного боку й до матеріялістичної теорії пізнання — з другого. Виходить, що сучасне природознавство, яке ототожнюється з філософським матеріялізмом, розглядається тільки в ча-

---

[1]) Цю фразу додано до другого видання книжки.

стині біологічній і через те завузько, а потім філософський матеріялізм має в собі не тільки досягнення біології, але також і принцип матеріялістичної теорії пізнання й, розуміється, ширше від сучасного природознавства. Історичний матеріялізм користається з тверджень філософського матеріялізму, себто сучасного природознавства й ще точніше — біології. Він, як часткова наука, запозичає основні принципи від науки загальної — філософського матеріялізму. Історичний матеріялізм „просто приймає" досягнення біології й продовжує її діло, говорячи не про зоологічне пристосування до умов тваринного існування, а про людське пристосування до мінливих умов людського існування. Щождо філософії, то під нею треба розуміти найзагальніші висновки сучасного природознавства, бо тільки така філософія може вважатися за наукову. Філософія є сума найзагальніших фактів сучасного природознавства. Наука складається з двох низок фактів — часткових і загальних. Часткові факти науки не складають філософії. Цю останню створюють навіть не просто загальні, а лишень найзагальніші висновки наукового досліду. Опріч цього моменту, наукова філософія містить у собі той принцип матеріялістичної теорії пізнання, що буття є основа мислення, що рух матерії є основа психіки. За всім тим може існувати ще „всяка метафізика", зовсім одірвана від науки, пройнята формальними шуканнями, що скеровані на доказ існування божественної істоти. Отже, або філософія тотожня сучасному природознавству, або філософія цілковито ворожа й непричетна до нього. Філософія, як сума найзагальніших фактів сучасного природознавства, є системою, але І. Степанов не пристає на такий погляд на предмет філософії. Наукова філософія аджеж не тільки матеріялістична, але вона також діялектична. Матеріялістична діялектика є характерною особливістю марксистської філософії й ігнорувати нею не можна. І справді, наш автор приділяє чимало уваги матеріялістично-діялектичній методі.

Він каже: „Матеріялістично-діялектична метода залишається єдиною, чи застосовують її до природознавства, а чи до суспільствознавства. В останньому вона конкретизується як історично-матеріялістична метода. Чи не конкретизувалася вона і в сучасному природознавстві? В чому ми повинні вбачати специфічну особливість у її застосуванні, вивчаючи явища природи? В чому виявляється найпрогресивніша тенденція сучасних наук про природу? Я, — зазначає І. Степанов, — відповідаю на це питання: в механістичному розумінню природи..." (Сборник „Механистич. естествозн. и диалект. материализм", Вологда, 1925, стор. 16). Як бачимо, І. Степанов і не гадає про те, щоб просто відкинути методу матеріялістичної діялектики. Він вважає, що матеріялістична діялектика не являє з себе якусь самостійну науку, а міститься, конкретизується в правдивих фактичних знаннях наших про природу й життя суспільства. Наука нині вже стала діялектичною, внутрішній зв'язок її фактів яскраво свідчить про діялектику, і тому діялектика полягає в самій науці. Матеріялістична діялектика є тотожня внутрішньому зв'язкові наукових даних. „Фактів емпіричного природознавства досить для того, щоб зрозуміти загальний зв'язок процесів природи. Через те заперечується філософія природи, як самостійна царина з якимось то своїми специфічними філософськими методами дослідження. До таких же наслідків дійшов К. Маркс, що вперше поставив суспільствознавство на наукову базу. Як не крутись, і тут доведеться визнати, що діялектичне розуміння цієї царини явищ є не що інше, як розуміння наслідків суспільствознавства з погляду їх власного зв'язку. Знову відпадає ціла велика царина застосування якихось то специфічних філософських метод. Коротко кажучи, діялектика — не

наука наук, не стоїть над науками: її треба шукати в самих науках" („Под знам. Маркс.", 1925, № 3, стор. 216). Як тільки загальний зв'язок процесів природи ми зрозуміли, то доконечно відпадає потреба філософії природи, будь-якої науки, методи, що не була б зовсім тотожня фактам емпіричного природознавства. Діялектику можна розуміти подвійно: або вона являє з себе сукупність апріорних тверджень, що хочуть накинути науці, або ж вона полягає в самих науках про природу й життя суспільства, цілком ототожнюється з ними. В першому разі діялектика становить порожню й шкідливу абстракцію, схоластику, в другому — вона не відрізняється від загальних зв'язків процесів природи, які складаються з емпіричних фактів сучасного природознавства. Матеріялістична діялектика має дві форми—це діялектика природи й діялектика життя суспільства. Діялектика природи „це — наслідки природознавства з погляду їхнього власного зв'язку"; діялектика життя суспільства це — наслідки суспільствознавства з погляду їхнього власного зв'язку. Але діялектика природи й суспільства має на увазі не всі без винятку, а тільки загальні зв'язки процесів, що відбуваються в природі та в суспільстві. Діялектики, як науки про мислення, не існує, є лише діялектика як теорія природознавства й теорія історичного матеріялізму.

„Діялектичне розуміння" — надто загальна назва. Для нинішнього часу діялектичне розуміння природи конкретизується саме як механічне розуміння, себто як зведення всіх процесів природи виключно на дію й заміну тих відмін енергії, що їх вивчає фізика й хемія" („Большевик", 1924, № 14, стор. 85. Курсив наш). Матеріялістична діялектика конкретизувалася в сучасному природознавстві. Що ж до цього останнього, то воно є механістичним. Отже діялектика ототожнюється з механістичним природознавством. Механістичне природознавство становить відносно прості фізичні й хемічні процеси, що є механічні. Оскільки діялектика дорівнюється механістичному природознавству, а це саме зводиться виключно до механіки, то зрозуміло, що діялектика ототожнюється з механікою. Діялектика й механіка — одне й теж.

Філософський матеріялізм є сума найзагальніших висновків сучасного природознавства. Найзагальніші висновки ці дає біологія. Сучасне природознавство є механічне. Сучасна біологія зводиться на відносно прості фізичні й хемічні процеси, що характеризуються механічністю. Філософський матеріялізм є нічим іншим, як сучасним природничим механічним матеріялізмом, як сучасним біологічним механічним матеріялізмом. Філософський матеріялізм і діялектика природознавства, що насправді є його механікою, — поняття тотожні. Завдання полягає в тому, щоби встановити співвідношення між філософським матеріялізмом тоб то сучасним природничим, точніше сучасним біологічним механічним матеріялізмом та історичним матеріялізмом. Встановлення такого співвідношення мусить прислужитися боротьбі проти бога.

Ми вже знаємо, що історичний матеріялізм продовжує те діло, що почасти виконало сучасне механічне природознавство, або, інакше кажучи, виконав філософський матеріялізм. Останній є загальною наукою, що встановлює основні принципи для всіх інших наук, у тому числі, й, особливо, для історичного матеріялізму. Історичний матеріялізм тільки конкретизує загальні й основні засади матеріялізму філософського.

„Основний і найзагальнішій підхід сучасного природознавства до явищ, які воно вивчає", полягає в прикладанні закону збереження енергії. Виходячи з цього найважливішого закону, ми переконуємося,

що і в мертвій, і в живій природі нема жадних лишків енергії, нема нічого таємничого. Основний і найзагальніший закон сучасного природознавства або філософського матеріялізму ми мусимо застосувати, як зазначили вище, до пояснення суспільних явищ. До цього й звертається І. Степанов. „Питання, — пише він, — треба ставити чітко й додержуючи мінімуму наукової сумлінности. А в такому разі плутати нема чого, в такому разі ми повинні сказати: ні, науці ще дуже далеко до того, щоб дати „пояснення суспільних явищ" від закону збереження енергії. Проте вже тепер для нас принципом підходу до цих явищ становить тверде, непохитне переконання, що царина суспільних явищ (не є жадний виняток з закону збереження енергії" („Под знам. маркс.", 1925, № 3, стор. 232, курсив наш). Отже, коли ми хочемо пояснити процеси життя суспільства, то принципіяльним підходом до цього, методологічною засадою є закон збереження енергії. Цей закон дозволяє нам переконатися, що в суспільних явищах немає нічого надприродного, незрозумілого через свою винятковість. І в природі і в суспільстві діє один і той самий основний закон, — закон збереження енергії. Всі інші закони є другорядними й вони підлягають, виходять з найзагальнішого закону всього буття. Решта законів тільки, мовити б, конкретизує найглибший і спільний для природи й суспільства закон. Але як саме відбувається ця конкретизація, коли говорити про пояснення життя суспільства? На таке запитання І. Степанов дає ось яку відповідь: „Законові захована енергії підлягає вся царина суспільних явищ. Однак усе ж таки, аналізуючи економічні стосунки, ми говоримо про вартість, про додаткову вартість, ціну, прибуток, проценти тощо. Так само, ми тільки розреготались би, коли б хтось вигадав подати співвідношення суспільних сил сучасної Німеччини в одиницях механіки або в калорійних одиницях. Тут перед нами такі складні явища, що дослідникові нема чого й мріяти про те, щоб дати для них звичайний кількісний вислів термінами механіки чи калориметрії. Закони фізики й хемії зберігаються, але вони складають, сказати б, тільки загальне тло, глибокий підгрунт. Економічні стосунки ми передаємо економічними термінами, аналізуючи співвідношення суспільних сил, застосовуємо категорії історичного матеріялізму, не мріючи про зведення їх до простіших категорій фізики та хемії" („Под знам. маркс", 1925, № 3, стор. 233 — 234). Наука мусить бути єдиною. Життя природи не можна протиставляти життю суспільства й через те основу того й другого становить один закон — збереження енергії. За принцип підходу до пояснення суспільних явищ стає фізичний закон захована енергії. Над опрацюванням і прикладанням цього закону повинна працювати наука про суспільство. Тут чекають на неї великі досягнення. Але сучасній науці ще дуже далеко до того, щоб вона змогла пояснити процеси суспільного життя, виходячи з закону збереження енергії. Коли так, то доводиться користуватися з тверджень історичного матеріялізму. Останній ще має повну рацію на своє існування. Докищо його не можна вважати за зайву дисципліну. Це з одного боку, а з другого — хіба можна з'ясувати соціяльно-економічні стосунки за допомогою механіки й калориметрії? Хіба не доводиться це вважати за смішне й марне силування? Жадного сумніву нема, що воно так і є. Закон збереження енергії зовсім непотрібний для пояснення суспільного життя, бо він непридатний для цього. Він залишається осторонь від простування суспільної науки. Через те треба думати, що закон збереження енергії є зайвим формальним міркуванням, чужим і невідомо на що приткнутим до науки про суспільство. Коли ж усе таки вважати, що закон збереження енергії, що фізико-хемічні

твердження потрібно застосувати до пояснення суспільного життя поряд і разом з історичним матеріялізмом, то природно виникає питання про їхнє наукове взаємовідношення. Теоретичне значення історичного матеріялізму, як це відомо, полягає в тому, що він поклав край прикладанню природничо-наукових принципів для зрозуміння соціяльних стосунків. Історичний матеріялізм довів, що наукове пізнання суспільних процесів неможливе на грунті природознавства. В цьому, до речі, була історична заслуга творців історичного матеріялізму. Тепер, коли вважати, що фізико-хемічні закони придатні для пояснення також суспільного життя, то потрібно показати їхнє конкретне відношення до історичного матеріялізму. Очевидно, що історичний матеріялізм є недостатній для того, щоби виконати своє завдання, й він потребує, принаймні, доповнення від природознавства. В чому ж конкретно мусить виявитися оце доповнення й яке його теоретичне місце в царині науки про суспільство? Які є нові факти, що примушують нас переглянути основні принципи теорії історичного матеріялізму. Як саме змінюються грунтовні моменти останнього під упливом фізико-хемічних закономірностей? На жаль, на всі ці запитання ми знаходимо тільки ту загальну відповідь, що, мовляв, закони фізики й хемії складають глибокий підгрунт економічних стосунків. Нема жадного сумніву, що фізика й хемія стосуються до фізіології людини й матеріялів економіки суспільства. Але ж яке наукове значення вони мають для зрозуміння суспільного життя? Які суспільні закономірності вони відкривають чи допомагають відкрити? По суті відповідь може бути одна — жадних. У такому разі нащо придалися такі путані міркування?

Не мотивоване перенесення природничо-наукових закономірностей на суспільство, або механічне поєднання їх з історичним матеріялізмом, не мають ніякого також практичного виправдання. Характерною особливістю марксистської теорії є її єдність з практикою. Перехід теорії в практику й практика, як основа теорії та рушійна сила її, відрізняють матеріялізм діялектичний від усякого іншого матеріялізму. Синтеза теорії й практики становить основу матеріялістичної діялектики. Історична практика надає теорії моністичности, цілеспрямованости, робить її видючою, теорія ж усвідомлює практику, віднаходить внутрішній зміст й організує її. Момент практики позбавляє теорію від голої формальности й просвітянства, не дозволяє їй зайти в суточки абстрактного теоретизування й ідеалістичности. Практика нищить еклектизм і виводить теорію на шлях моністичного мислення. Вона, до того ж, не дозволяє теорії законсервуватися, обернутися на зручну систему поглядів, що заспокоює, приборкує думку. Момент практики руйнує ставлення до теорії як до ймовірности, що має одне лише логічне формально-теоретичне закріплення. Теорія тоді не стає тільки продуховиною критичного мислення, вдалою суб'єктивною побудовою, декларативним мріянням, а є доконечним чинником життєвої діяльности революційної по суті своїй. Отже, коли спробувати оцінити співвідношення між філософським і історичним матеріялізмом, що його подає І. Степанов з цього погляду, то ми примушені будемо прийти до негативних висновків. Залишається невідомим, яке практичне значення має перенесення категорій природознавства на суспільствознавство. Яку практику, яку спрямованість дій обґрунтовує така операція? Чи можна вважати, що ця теоретична побудова переключається на революційну практику? А відтак чи може вона прислужитися до скасування віри в бога?

Раніш, ніж ми зможемо дати відповідь на ці запитання, поглянемо на фактичний бік теоретичної схеми І. Степанова. Намагання розгля-

дати психічне як особливу „якість“ є останнє пристановище містики. Тут її найглибша основа, в цьому полягає її сила. Невміння пояснити психічних явищ споконвіків штовхало людину до віри в вищу божественну істоту. Розкрити сутність психічного це значить завдати релігії найсильнішого й остаточного вдару. Найголовнішу задачу боротьби з релігією й ідеалізмом можна формулювати так: показати, що психічне не є щось таємниче, що так звані „якості“ до кінця й геть чисто зводяться на кількісні відносини й те чи інше групування однородних елементів. Психіка зводиться на фізико-хемічні процеси, якості — на кількості. „Справді, всі „якості“, які ми спостерігаємо в природі: механічна сила, теплота, світло, електрика, хемічна енергія, всі явища, в яких ми бачимо специфічні явища життя, все це тільки „різні форми прояву одного універсального руху“. Перерви дано з самого початку, тому що ми з самого початку бачимо різниці, різноманітність форм. Основна задача науки полягає не в тому, щоб установлювати самоочевидне, а в тому, щоб розкрити зв'язок цих форм між собою та їхній зв'язок з універсальним рухом. А цей зв'язок установлюється, оскільки науці щастить „звести увесь рух природи на цей безперервний процес заміни одної форми на другу“ („Под зн. маркс.“, № 3, 1925, стор. 223). Основою зведення складного на просте є закон збереження енергії. Цей закон є універсальним, і, виходячи з нього, можна пояснити всі так звані „якості“. Психіка теж не знає винятку з цього великого закону, вона теж є нещо інше, як енергія. „Таке розуміння світу, що виходить з суворо послідовного прикладання закону збереження енергії, таке розуміння, яке бачить задачу науки в тому, щоб звести складні явища та їхні комплекси на відносно прості фізичні й хемічні процеси, я, — каже І. Степанов, — у згоді з багатьома природниками, зву механістичним світоглядом“ (Механист. естеств. и диал. матер. Вологда, 1925, стор. 15). Закон збереження енергії є основою всіх „якостей“, а за форму його прояву стає механіка. Складні процеси зводяться на прості фізико-хемічні, що характеризуються механістичністю.

Щоб довести правдивість оцих міркувань та відповідність їх марксистській теорії, І. Степанов посилається на Г. Плеханова й не погоджується, дає критику погляду Ф. Енгельса. Наводячи слова Г. Плеханова про те, „що й хемія й біологія, врешті, будуть зведені, мабуть, на молекулярну механіку“, наш автор зауважує: „Значить, оперуйте вищими, складнішими законами лише до того часу, доки це потрібно. Але глядіть, не перетримайтесь на цьому: коли наука дасть можливість зводити хемію й біологію на молекулярну (ми тепер сказали б: „на атомно-електронну й молекулярну“) механіку, зробіть це зведення („Под знам. маркс.“, 1925, № 3, стор. 234). Думка Г. Плеханова, мовляв, полягає в тому, що механіка є загальна й найпростіша форма руху, яка дозволяє точно й до кінця пізнати всі „якості“. Складні закони, якими оперує наука, ще існують з огляду на її слабкість, але з дальшим прогресом науки всі складні закони стануть непотрібні й розчиняться в механіці. Такий погляд є безперечний. Через те треба вважати за помилкову думку Ф. Енгельса наче б то механічні, молекулярні, хемічні, термічні, електричні тощо зміни є „побічні форми“ відносно органічного життя загалом. Справді, таке твердження непридатне навіть для пояснення мислення: воно ж бо без усякої решти зводиться на фізико-хемічні процеси. „Коли ми визнаємо тут причиновий зв'язок, то фізичні й хемічні процеси не можуть бути чимсь „побічним“, чимсь, що просто товаришує з розгортанням (тут тоді вийде саморозгортання) основної форми, яку вивчаємо, в данному разі мислення. Стосовно до процесів

рослинного життя не значило б: вивчення фізичних і хемічних процесів, що відбуваються в живому організмі, познайомить нас, якнайкраще, з надто цікавими явищами життя, що товаришують, але нездатне ввести до розуміння процесів життя. Послідовний висновок був би такий: фізика й хемія неспроможні відтворити ці процеси. Для них судилося бути в царині стороннього, не наближуючись до головної форми, в данному разі до процесів життя" („Под знам. маркс.", 1925, № 8 — 9, стор. 62). Але, зазначає далі І. Степанов, слова Ф. Енгельса про „побічні форми" зустрічаються в нього лише один раз і їх тому можна вважати за випадкову помилку на слові, вони „просто проскочили в нього в первісних замітках і нарисах". Насправді ж Ф. Енгельс також не міг заперечувати зведення складного на просте, закон збереження енергії, як грунт цього зведення, й механіку, як усезагальну й єдину форму руху. Отже релігія й ідеалізм зводяться на проблему психічного, а цю саму розв'язується на підставі фізико-хемічних процесів, які є механічними.

Коли послідовно додержуватися погляду про зведення складного на просте, то кінець-кінцем ми повинні прийти до визнання єдиної матерії, найпростішої своєю будовою. І це цілком природно. Тому І. Степанов пише: „...не можна сказати, що природознавство не намагається віднайти єдинну матерію, як таку; воно вже знаходить її. Можна сказати, що воно знаходить єдинну матерію, як таку, як єдинну первооснову всіх форм матерії, всіх хемічних елементів... Чи не доводиться, дійсно, сказати, що електрична теорія будови матерії повертає нас до Пітагора, для якого сутність речей — в числі, в кількості й визначеності? („Под знам. маркс.", 1925, № 8 — 9, ст. 59). Не можна говорити про якесь філософське розуміння матерії, абстрактне й невиразне, бо воно веде нас до ідеалізму. Існує матерія, як певна конкретна почуттєвість, що дозволяє нам звести якісні ріжниці на чисто кількісні ріжниці складу тотожніх найдрібніших часток; філософське поняття матерії змінюється на фізичне її розуміння.

Виходячи з того, що наведено вище, ми можемо ясніше уявити собі сутність філософського матеріялізму, як розуміє її І. Степанов. Вона складається з трьох моментів: 1) закону збереження енергії, як загальної основи всього існуючого, 2) механічного руху, як форми, що в ній відбуваються зміни всіх так званих „якостей" і 3) єдинної матерії, як першої основи всесвіту, що характеризується тотожністю найдрібніших своїх часток, кількісною визначеністю. Ці теоретичні міркування щодо сутности філософського матеріялізму дозволяють звести психічне на фізичне, а це останнє ототожнити з механізмом. Розв'язавши в такий спосіб проблему психічного, ми через це саме руйнуємо найглибшу основу релігії й ідеалізму.

Взагалі ж треба відзначити, що релігія губить свій вплив на людину, як тільки ця людина розв'язала проблему психічного й пізнала, що релігійні уявлення мають за свою основу світогляд темного дикуна. Релігія мала рацію існувати, доки на її місце не прийшла наука. Після цього релігія мусить зійти зі сцени. Сучасні хемія й астрономія зародилися ще в середньовічних алхемії й астрології. Але з того часу, як хемія й астрономія стали науками, алхемія й астрологія повинні були зникнути. Жадного компромісу тут не могло бути. Те ж саме стосується релігії. Всі сучасні знання, вся наука поступово відокремились, вилучились з системи релігійних поглядів, які були для свого часу системою зародкового, примітивного пізнання, пізнання природи, людини, суспільства. Та й справді, міт про створення всього світу протягом шести днів, це ж — природознавство, що не вилупилось з реліг-

гійної шкаралущі; міт про те, як бог вдмухнув частку своєї душі в Адама, це ж — первісна психологія, а міт про злочини й провини Адама й Єви, Каїна й Хама це — простодушна соціологія. Однак, нині знання рішуче рве з релігією. І от замість того, щоби й тут зовсім чітко сказати, що алхемія вже стала непотрібною й шкідливою, буржуазна наука покірно терпіла нікчемні спроби „примирити" віру й науку, витлумачити релігійні міти, так щоб їхнє цілковите дурництво боляче не різало око та розум сучасної освіченої людини. Пролетаріят не може так ставитися до релігії. Пута релігійні заважають його рухові наперед і він мусить їх розірвати. Для цього потрібно пізнавально перемогти релігію. „Пізнавальну перемогу приватної власности взагалі, а разом із тим і капіталістичної власности, було досягнуто коли було розкрито її історично обумовлений, і, виходить, історично, перехідний характер. З'ясування історичних умов, її виникнення й розвитку було в той же час з'ясуванням історичної неминучости її зруйнування. Те ж саме з релігією. Оголюючи її корені, ми через це саме з'ясовуємо умови, за яких у неї не буде жадних коренів, ба навіть більше: в самих собі ми настільки руйнуємо ці корені, що релігія втрачає всяку владу над нами. В цьому — велика ріжниця між пізнавальною перемогою приватної власности й пізнавальною перемогою релігії. Відносини приватної власности не перестають панувати над нами після того, як ми забачили, що економічний розвиток веде до їхнього скасування. Навпаки, релігійні уявлення втрачають всяку владу, як тільки розкрито, що в основі всякої сучасної релігії лежить світогляд дикуна. Те страхання, за допомогою якого релігія захищає існуючий лад, після цього нездібне залякати навіть малих дітей" (И. Степанов. Предисловие к книге Г. Кунова „Возникновение религии и веры в бога". Москва, 1919, стор. 9). Просвітницького погляду на справу боротьби з релігією висловити ясніше не можна [1]). Зрозуміло, що теоретичні корені такого розв'язання питання про спосіб боротьби з релігією лежить у тому, що проблему релігії не розв'язується на основі марксистської соціології, себ то як потребу суспільну, а не індивідуальну, й як факт соціяльний, а не просто ідеологічний. Тільки коли залишити ґрунт теорії історичного матеріялізму, припустимо вважати, що перемогти релігію можливо індивідуально й шляхом просвіти, тільки бо тоді можна думати, що задача боротьби з релігією розв'язується не на основі соціяльної практики, пов'язаної з послідовною матеріялістичною теорією, а просто ідеологічно, просвітницький.

Практика суспільної людини випадає з концепції І. Степанова про спосіб боротьби з релігією.

---

[1]) Мусимо відзначити також, що таке розуміння справи боротьби з релігією ми зустрічаємо і в спеціяльній брошурі І. Степанова — „Задачи и методы антирелигиозной пропаганды", ГИЗ, 1925. Ставлення до релігії підчас боротьби пролетаріяту за політичну владу. І. Степанов визначає, відповідно вказівкам В. Леніна, себто повторює його твердження, що вимагають піддати боротьбу проти релігії боротьбі політичній. Але для періоду, коли робітнича кляса здобула собі політичну гегемонію, наш автор накреслює цілком просвітницький плян боротьби з релігією. Така сила інерції. „Нам усе ще, — пише І. Степанов, — корисно нагадувати (!) яскраві етапи цієї (політичної — М. Н.) боротьби" (стор. 19). Наче б то припинилася політична боротьба пролетаріяту, наче б то він не провадить економічної боротьби, одне слово, наче б то в нього нема своєї життєвої практики! І. Степанов дбає тільки про те, щоб просвітництво, про яке він говорить, було якнайяскравішим. Це наш атеїст зве справжньою боротьбою проти релігії у відміну від підготовчої, яку ми ніби провадили до пролетарської революції. Див. стор. 28 й далі.

Спробуємо тепер дати загальну оцінку теоретичної системи І. Степанова, скерованої на боротьбу проти релігії. Щоб допомогти відкинути релігійний світогляд, треба встановити певне співвідношення між історичним і філософським матеріялізмом, потрібно показати, що і в природі, і в суспільстві діють одні й тіж закони, що не залишають жадного місця для втручання вищої сили. Основне, до чого треба прагнути, це — заперечення бога. Для розв'язання саме цієї задачі наш автор організує увесь матеріял. Але коли боротьба з релігією розглядається виключно як теоретична боротьба, то, зрозуміло, що питання про співвідношення історичного й філософського матеріялізму розв'язується зовсім формально. Намагаються показати, що сучасне природознавство чи філософський матеріялізм спорідняються з сучасним суспільствознавством чи історичним матеріялізмом, при чому роблять це так, що застосовують закономірності природи для пояснення життя суспільства. Однак, через те, що момент практики в боротьбі проти релігії є відсутній, теорія атеїзму не може піднестися на рівень науковости й протирелігійництво замикається в колі вульгарного просвітництва. Урахувати момент практики в антирелігійній боротьбі, це значить знайти об'єктивні соціяльні коріння релігійної ідеології й довести, що тільки участь мас у боротьбі за комуністичні соціяльно-економічні відносини освітлена послідовно-матеріялістичною теорією, може привести до відживання релігійного світогляду. Ця ж участь мусить бути науково-мотивована, себ то виходити з матеріялістичної соціології — історичного матеріялізму. Але, додержуючись поглядів І. Степанова, з одного боку, треба відкинути теорію історичного матеріялізму, оскільки закономірності природи застосовуються до пояснення суспільних явищ і оскільки це відповідає намаганню автора довести тотожній характер розвитку в природі та в суспільстві; з другого ж боку, коли при цьому залишити теорію історичного матеріялізму, то вона виступає тільки як більш-менш удала спроба пояснити життя суспільства, як система, що позбавлена доконечности й об'єктивного значення, бо з неї витягнуто момент практики й, що з цим зв'язано, вона не обґрунтовується філософським, діялектичним матеріялізмом. Тоді залишається голе просвітництво, оновлене відповідно іншим умовам, а з просвітництвом — також залишається місце для віри в прогрес, у розум людини, набирають волі ідеалістичні міркування. Одне слово, наукову теорію атеїзму не можна відокремити від історичного матеріялізму, якого не перекручено. А історичний матеріялізм, як відомо, є моментом філософського матеріялізму. Говорити про співвідношення між ними це значить зняти старе питання, що не було розв'язане й мучило домарксистський матеріялізм. Саме намагання встановити таке співвідношення в інтересах атеїзму з таким запізненням свідчить, у кращому разі, про ігнорування історичної заслуги К. Маркса.

Увесь, без винятку, домарксистський матеріялізм був безсилий перемогти релігію. Критика однієї форми релігії одночасно була пов'язана з проклямуванням іншої форми її. Процеси суспільного життя діставали ідеалістичне пояснення і саме тому, що виходили з природничо-наукового матеріялізму, який не був гідний для цього, бо не міг відбити специфічності суспільних стосунків і явищ. Теоретичною причиною такої обмежености матеріялізму, непослідовности його, була відсутність відповідної методи, що додавала єдности, а не тотожности природи й суспільства, тоб то показати зв'язок і розрив між ними. Потрібно було б у самому суспільстві віднайти матеріяльні сили, що обумовлюють його розвиток і структурні зміни в ньому. Але

таке спрямування досліду суспільних відносин стало можливим тільки наколи б і природничо-науковий матеріялізм піднісся на вищий ступінь, порівнюючи з механічністю, властивою для нього, коли б він пройнявся матеріялістичною діялектикою. Справді, тоді виявилася б особливість природи, яка відрізняє її від суспільства, тоді виникло б теоретичне застереження від перенесення закономірностей природи на життя суспільне. Далі ж треба сказати, що усвідомлення природознавством своїх висновків і тенденцій розвитку, що підіймає його на рівень діялектичного матеріялізму, неможливе без філософії, яко наукової методи пізнання. К. Маркс поєднав філософію з природознавством, а відтак — природознавство з суспільствознавством і створив єдину науку діялектичного матеріялізму. Через це було витиснуто ідеалізм і релігію з царин мислення, природи й суспільства. Однак це витиснення не носило просто теоретичного характеру. Позбутися релігії і ідеалізму щодо пояснення явищ природи й суспільства, то значить завоювати їх практично. „На практиці мусить людина довести справжність, себ то дійсність і силу, посейбічність свого мислення" („Тези про Фоєрбаха"). Отже, боротьба за атеїзм невіддільна від практичної боротьби за комунізм. Єдність теорії й практики встановлена марксистським матеріялізмом, задає рішучого вдару ідеалістичній філософії й релігійній ідеології. Тому, коли І. Степанов тепер хоче встановити співвідношення між історичним і філософським матеріялізмом, то об'єктивно це означає перегляд того, що зробив К. Маркс, і до того ж перегляд не в напрямку дальшої розробки й зміцнення атеїстичної теорії, а повернення назад до механічного матеріялізму й послаблення позиції атеїзму.

Говорючи про співвідношення між історичним і філософським матеріялізмом, І. Степанов припускає істотні суперечності. З одного боку, філософський матеріялізм, або сучасне природознавство є всезагальною теоретичною основою, принципом підходу до пояснення всіх явищ, й, виходить, також суспільних, а з другого — філософський матеріялізм до історичного матеріялізму, як ми бачимо, фактично є непотрібний, бо методологічно він безсилий. Наш автор не може звільнитися на словах від марксистської традиції, за якою філософський матеріялізм справді є загальне, принципове, вихідне, а на ділі він відходить геть від цього правдивого погляду, прямуючи на биті шляхи позитивізму. Позбутися еклектизму при цьому І. Степанов не в силах. Але основне, на що зводяться його міркування, полягає в рішучому запереченні всякої філософії, яка, мовляв, стала вже непотрібною за сучасного стану науки. Коли наукове знання було аж надто недостатнім чи неповним, тоді філософія мала рацію існувати, бо, вдаючись до дотепних догадок, вона заповнювала прогалини людського світогляду. Нині ж суцільного й повного світогляду можна виробити й не звертаючись за допомогою до філософії. „Сучасні наукові погляди на природу я,— каже І. Степанов,— зву в своїй книжці спочатку як „загальнофілософські" чи просто „філософський матеріялізм", через те, що спочатку вони були здобутком певної течії в філософії; далі я остаточно конкретизую й визначаю ці погляди, як „механістичне розуміння природи", бо сучасна наука, увібравши те цінне, що було в філософському матеріялізмові, перетворила його саме в механістичне витлумачення світу" („Под зн. маркс.", 1925, № 3, стор. 218). Тепер можна говорити тільки про механістичне природознавство, а не про філософський матеріялізм. Отже, І. Степанов в інтересах боротьби за атеїзм виступає проти філософії й за науку, за природознавство.

Наука мусить бути видючою й для цього вона повинна усвідомлювати свої висновки й тенденції розвитку, вона потребує знати конкретні шляхи й способи свого поступового руху наперед. Те ж саме стосується до природознавства. „Воно повинно критично поставитись до своїх власних наслідків, воно повинно суворо систематизувати їх, воно повинно усвідомити те, що робить його сучасним природознавством. Тоді воно буде послідовно й витримано діялектичним природознавством“ („Под. зн. маркс.“, 1925, № 8—9, ст. 72). Систематизація, критика й усвідомлення своїх висновків мусять бути властивими для сучасного природознавства. Виходить, що одних висновків природознавства ще не досить для складання суцільного світогляду, потрібне також і критичне ставлення до цих висновків. Однак завдання усвідомити наслідки природознавства не тотожнє із завданням пізнати конкретне явище. Першу з них розв'язує філософія, другу ж — наука. В даному разі І. Степанов не розуміє під філософським матеріялізмом одну сукупність висновків природознавства. До цього останнього він висуває ширші вимоги. Ці вимоги може задовольнити тільки філософія природознавства, але всяку філософію, як ми зазначили, наш автор одкидає. Непослідовність, суперечливість і неясність погляду І. Степанова щодо цього виступлять ще яскравіше, коли ми наведемо такі його слова: „В певному розумінні ми говорили про сучасну науку, як про щось єдине, й розуміємо під нею загальне охоплення пізнанням явищ, що відбуваються в природі й людському суспільстві, всю сукупність теоретичного розуміння цих явищ. Але під сучасною наукою ми розуміємо також і загальний характер цього розуміння, що відрізняється і від середньовічних поглядів на природу та суспільство, і від тих поглядів, що були поступовими 100 років тому“ („Историч. матер. и соврем. естеств.“, стор. 23—24). Що то за загальний характер розуміння сучасної науки? В чому воно конкретно полягає? Про це І. Степанов не говорить, про це треба догадуватись. Але з цього стає ясним тільки те, що обійтись без філософування наш автор не може. Проте, що являє собою оце філософування? Ніщо інше, як філософську невиразність. Її то й ставить І. Степанов на місце діялектичного матеріялізму.

В цьому полягає велика небезпека для войовничого атеїзму, тому що наукова філософія є теоретичною основою його в трьох відношеннях. Виходячи з неї ми: 1) з'ясовуємо процес пізнання взагалі, 2) науково-соціологічно досліджуємо релігію й 3) встановлюємо методи боротьби за атеїзм.

Процес наукового пізнання, за матеріялістичною філософією, охоплює, як відомо, чотири стадії. Поперше, ми стверджуємо існування матерії, як об'єктивної реальности, що впливає на наші почуття і в них одбивається; подруге, вважаємо, що матеріял сприймання, якого ми уточнюємо, поглиблюємо та поширюємо за допомогою інструментів, складає людський досвід; потретє, визнаємо, що одних даних нашого сприймання не досить для пізнання матеріяльного світу. Щоб відкрити його закономірності, треба за допомогою логічного мислення усвідомити емпіричний матеріял; почетверте, перевіряємо висновки мислення на практиці, щоб переконатися в їхній правдивості.

Для ідеалізму є характерним не те, що не визнається існування конкретних предметів і явищ, а те, що за найглибшу й найзагальнішу основу їхню вважається дух, ідея. Так само для релігії властиве не заперечення емпіричного світу, а переконання, що об'єктивним початком буття є абсолютне, бог. На це треба зважати всякому, хто

зачеплює проблему матерії в філософському її розумінню. Знання одних фактичних даних, що здобуваємо як наслідок емпіричного дослідження, зовсім не досить для зрозуміння явища, яке вивчаємо. Самі голі факти ще нічого не говорять про ту закономірність, яка лежить в основі їхній, визначає їх розташування й рух. Ми спромоглися піднестися до дійсного пізнання об'єкту тільки тоді, коли відкрили закон, що доти діяв і був захований. Емпіричний ланцюг, себ то постійна сумісність і послідовність явищ, відбиває тільки зовнішню фактичність, а не закон у власному розумінні. Закономірність часткового визначає його відношення до загального. Доки ми не встановили цього, доти нема пізнання, а є лишень спостереження в тій чи іншій формі. Закон засновується на досвіді, але підвищується над ним. Досвід є часткове, закон — загальне. Самий закон не тотожній сумі досвідного матеріялу.

Але наявність законів аджеж свідчить про те, що існує якийсь зміст для них відповідний, змістом цим є обсолютне, дух,— кажуть ідеалісти; змістом цим з'являється об'єктивна реальність, матерія,— заперечують матеріялісти. Проте, той механічний матеріялізм, який цупко тримається за конкретне, фізичне розуміння матерії, безсилий є відсікти аргументацію від ідеалістів. Її перемагає, й до того ж з позитивним наслідком, діялектичний матеріялізм, що виробив філософське поняття матерії й обґрунтував його історично. „Матерія, як така,— пише Ф. Енгельс, це — чисте створення думки й абстракція. Підводючи речі, які ми розглядаємо, як такі, що існують тілесно, під поняття матерії, ми абстрагуємося від усіх якісних ріжниць у них. Тому матерія, як така, у відміну від певних матерій, що існують, не є чимсь, що існує почуттєво. Природознавство, яке прагне віднайти єдину матерію як таку, яке прагне звести якісні ріжниці на чисто кількісні ріжниці, складу тожніх найдрібніших часток, чинить так, як воно чинило б, коли б замість вишень, груш, яблук воно шукало плід як такий, замість кішок, собак, овечок тощо шукало ссавця як такого, газ як такий, метал як такий, камінь як такий, хемічне сполучення як таке, рух як такий" („Архив", кн. вторая, стр. 146). Але І. Степанов якраз додержується „однобічного математичного погляду," дивиться на матерію, як на конкретну реальність, навіть бажаючи повернути до Піта-гора. Через це саме, як не дивно, він одкриває шлях для ідеалізму, бо наукове пізнання не може позбутися поняття закону, загального й відповідно до цього об'єктивної реальности матерії, як „абстракції".

Коли філософське поняття матерії є основне для наукового пізнання, то діялектика є його формою. Діялектика складає з себе методу, за допомогою якої усвідомлюються емпіричні факти, відкривається внутрішній зв'язок і їхня закономірність. Механічний матеріялізм надає виключної ваги удосконаленню процесу самого сприймання матеріяльного світу, він турбується про чимраз більше поширення об'єктів сприймання й про його уточнення за допомогою інструментів. Констатування певного явища при спостереженні, описуванні його, систематизація фактів стають за цілком, ніби то достатні форми наукового пізнання. Все складне, якісне, абстрактне механічний матеріялізм силкується звести на просте, кількісне, конкретне. Саме в цьому він вбачає найкращий спосіб знищити всі теємниці життя й пізнання, заперечити ідеалізм, відкинути релігію. Так, ми вже знаємо, що й І. Степанов усяко бореться за зведення складного на просте, вбачаючи в цьому шлях до наукового зрозуміння явищ. Цю теоретичну умову пізнання І. Степанов обґрунтовує посилаючись на Г. Плеханова. Щодо цього, то він має рацію, бо коли слова Г. Плеханова, які ми наводили вище, пройняті

непевністю, то оці рядки звучать уже виразніше. „П. Михайловському,—пише Г. Плеханов,—здається, що послідовним матеріялістом міг би бути тільки той, хто став би пояснювати всі явища за допомогою молекулярної механіки. Сучасний діялектичний матеріялізм не може знайти механічного пояснення історії. В цьому, коли хочете, полягає його слабкість. Але чи вміє сучасна біологія дати механічне пояснення походження й розвитку поріддя? Не вміє. Це її слабкість. Геній, про якого мріяв Лаплас, був би, зрозуміло, вище від такої слабкости. Але ми рішуче не знаємо, коли появиться цей геній, і задовольняємося таким поясненням явищ, яке найкраще відповідає науці нашого часу“ („К вопросу о развитии монист. взгляда“, 1920, стор. 256). За цими словами дійсно можна сказати, що принципом підходу до пояснення також суспільних явищ служить механічна причиновість, та тільки сучасна наука ще квола для задовільного розв'язання суспільно-наукових проблем відповідно до цього принципу.

Наколи визнати, що найважливішою методологічною умовою наукового пізнання є зведення складного на просте й саме на механічний рух, то ми повинні вернутися від матеріялістичної діялектики до емпіричної логіки, до цього,— як зазначає Геґель,— ірраціонального пізнання раціонального. Але саме емпірична логіка не може заперечити й вдержатись супроти визнання дійсної ролі розуму й його визначень, коли ж ці останні відривають і протиставлять емпіричному пізнанню, тоді вони стають ніби самобутніми, що самі розгортаються, стоять над досвідом і оформлюють його вищою синтезою законовідповідности. Тут уникнути ідеалізму аніяк неможливо. Яскравим прикладом цього може правити поняття про причиновість. За причину звичайно вважають те, що викликає дію. Однак досвід свідчить нам тільки про послідовність дій і нічого не говорить про їхнє виникнення. Тому поняття причини зводиться на постійну послідовність явищ. Щоб не попасти в хибне коло — одна дія не причина для другої й навпаки—доводиться створити поняття безумовного попередника дії. Але через це справа не міняється: досвід безсилий сказати щось саме про причину, він бо свідчить про попередників явищ. А те, яка з двох дій є причина і яка наслідок, ми встановлюємо чисто теоретично. Коли ж поняття про причину ми з досвіду не дістаємо й одночасно позбутися цього поняття в інтересах пізнання ми не можемо, то треба думати, що причиновість є виключно логічний закон, який витворюється умоглядно. Закон причиновости попереджує пізнання, він є очевидна природна властивість розуму. За допомогою закону причиновости розум зв'язує зіставлені в просторіні й часі явища. Людина несвідомо керується цим законом, коли шукає зовнішніх причин своїх вражінь. „Але уявлення про зовнішні предмети, що роблять на нас певну дію, складає тільки часткове прикладання загальнішого закону, який, як і всі закони розуму, спочатку діє в конкретній формі, а потім, коли людина приходить до самосвідомости, усвідомлюється в своїй чистоті безпосередньо, як загальний провідний початок пізнання, або як чиста форма розумної діяльности. Тоді розум формулює його як безумовно-загальне правило й підводить під нього всі явища, що йому зустрічаються, спиняючись тільки там, де він приходить до абсолютного початку, що має джерело в самому собі, а не в другому“ (Б. Чичерин. Наука й религия, 1901, стор. 25). Цим абсолютним початком, на якому базується причиновість, є бог. Не тільки поняття причиновости, але й всяке інше загальне поняття механічний матеріялізм обґрунтувати не в силах. Він змагається звести ці поняття на конкретні факти досвіду, але тут на нього чекає сила суперечностей

й нарешті цілковита методологічна безпорадність. Он чому шлях, на який стає І. Степанов, не веде до атеїзму, а, навпаки, засуджує думку на ідеалістичну холосту ходу. Вихід з цього стану показує тільки матеріялістична діялектика. Але її якраз І. Степанов фактично відкидає, бо ототожнює з сучасним механістичним природознавством, ігноруючи зовсім самий процес наукового пізнання.

До того ж зазначимо, що небезпечним для матеріяліста є дорівняння онтологічних і гносеологічних проблем філософії до загальних висновків сучасного природознавства. Це ж бо, як показує історія думки, може легко привести до позитивізму, з одного боку, й до махізму — з другого, себ то до теоретичних концепцій, які, кінець - кінцем, мусять поступитися перед ідеалізмом, вірою в прогрес і в освічений розум людини.

Але коли відкинути філософський матеріялізм через ототожнення його з загальними висновками сучасного природознавства, то тим самим скасовується підпору й мотивацію матеріялізму історичного. Ми бачили вище, що І. Степанов переносить природничі закономірності на життя суспільства. Виходячи з них, він пояснює також психіку. Закон збереження енергії має універсальне значення. Отже суспільні явища й психика підлягають цьому законові й дістають від нього з'ясування. Релігія „губить усяку владу, як тільки розкрити, що в основі й будь-якої сучасної релігії лежить світогляд дикуна". Дикунський же світогляд мав місце через нерозуміння психічних явищ. Релігійну проблему можна звести на проблему психічного. А психічне і само підлягає законові збереження енергії, воно є не що інше, як енергія. Отже соціологічну проблему легко розв'язується за допомогою фізики й хемії. Однак, з другого боку, І. Степанов не може просто ігнорувати марксистську теоретичну традицію і тому він пише: „Як і окремі суспільні науки, історичний матеріялізм, найзагальніша з суспільних наук (загальна наука про суспільство), беручи висновки біологічних наук (наук про живу природу), як готові дані, розглядає явища, що відбуваються в людському суспільстві, з якогось то с в о г о, о с о б л и в о г о погляду. Зважаючи на цей особливий спосіб вивчення суспільних явищ (особливої м е т о д и, п і д х о д у до них), науку про суспільство аж ніяк не можна вважати за розділ, частину біологічних наук" („Истор. мат. и совр. ест.", стор. 43). В своїй дискусії з М. Покровським у справі походження релігії, І. Степанов зазначає: „Релігійні емоції треба розглядати не в їхній статиці, а в їхньому рухові, розвиткові, тоб то не просто психологією, не психологією взагалі, а, коли хочете, генетичною психологією, розуміючи під останньою вивчення психо - мозкових процесів, як суспільного продукту" („П. знам. маркс.", 1923, № 11 — 12, стор. 91). З наведеного можна бачити, що І. Степанов коливається між двома поглядами на релігію — природничим і соціологічним (хоча щодо останнього й зберігається психологічне настановлення). Нам уже доводилося відзначати суперечності, які через це виникають. Але підкреслимо інше. Здавалося б, що коли додержуватися розуміння релігійної ідеології відповідно марксистській соціології, то це означає, що й методи боротьби проти „опіюму народу" повинні відбити в собі основну особливість історичного матеріялізму. Боротьбу проти релігії тоді не доводиться розглядати як тільки теоретичне завдання, як просвітництво, як одну головну роботу. Однак ми зустрічаємо в І. Степанова саме таке ставлення до справи перемоги релігійности. В цьому нема нічого дивного, бо червоною ниткою через усю теоретичну безпорадність, еклектизм і плутанину І. Степанова проходить теорія механічного матеріялізму. А саме про

цей матеріялізм уже давно К. Маркс зазначав, що „головна хиба його полягає в тому, що предмет, дійсність, почуттєвість розглядається тільки в формі об'єкту або в формі споглядання, а не як почуттєво — людська діяльність, не в формі практики, не суб'єктивно („Тези про Фоєрбаха"). Цю хибу ми зустрічаємо в І. Степанова. Що ж з цього виходить? Та одно з двох: або І. Степанов перекручує історичний матеріялізм, або він мусить залишити його в стороні від справи боротьби з релігією. те і друге однаково невтішне. Всякий механічний матеріялізм, який хоче стати за всеосяжну систему, неминуче скочується на грунт вульгаризації й ідеалізму. Погляди і Степанова не складають з себе винятку з цього правила, бо вони й є особлива сучасна форма механічного матеріялізму.

І. Степанов намагається допомогти дійти до атеїстичности через одну теорію. Для цього він установлює співвідношення між матеріялізмом історичним і філософським. Позбутися при цьому плутанини й ухилу до позитивізму І. Степанов, зрозуміло, був не в силах. Проблема релігії стає для нього проблемою теоретичною. Зокрема вона зводиться на проблему психічного. Розв'язання цієї проблеми І. Степанов накреслює подвійне: природниче й соціологічне. Але соціологія релігії у І. Степанова позбавлена найхарактернішої для історичного матеріялізму особливости — моменту практики. Через те боротьба проти релігії й тут стає завданням теоретичним. Коли так, то натурально, що боротьба за атеїзм одривається від соціяльно-політичних завдань, які хвилюють дане суспільство на певній стадії його розвитку. Політична термінологія, що зустрічається, є словесне лушпиння, формальна данина часові й реального значення вона не має. Теорія відривається від практики, існує незалежно від неї. Це ж є найбільша послуга ідеалізмові, яку може зробити механічний матеріяліст. Та й справді, на що зводиться теорія історичного матеріялізму за І. Степановим? Останній пише: „на вищих ступенях біологічного розвитку створюється складніший механізм, завдяки якому зовнішні роздратування не викликають безпосередніх реакцій відповіді, а попереду „відстоюються", „зважуються", „зіставляються", „обмірковуються", правлять для своєрідного „нагромадження" енергії, яка зате пізніше виявляється зосередженою силою й з незрівняною більшою доцільністю. Суспільна наука, якою вона стала після Маркса, історичний матеріялізм дає, між іншим, найзагальніший продукт соціяльного зважування, обмірковування, відстоювання колосального досвіду, що його почерпнуто з клясових взаємин, з клясових конфліктів, які розгортаються в суспільстві, що розвивається. Він дає пролетаріятові незамінний засіб для нагромадження своєї революційної енергії, для керування своїми рефлексами, що їх породжує в ньому розвиток капіталізму, для обміркованого, зосередженого, пляномірного, доцільного прояву цих рефлексів, що відстоялися, зважені й нагромаджені" („Истор. мат. и совр. естеств.", стор. 76). Отже, суспільна наука К. Маркса це є продукт відстоювання соціялістичного досвіду. Виявляється, що за основу історичного матеріялізму стає досвід та що сама марксистська соціологія є тільки форма цього досвіду. Це нагадує відому спробу Богданова модернізувати історичний матеріялізм. Розглядати ці міркування І. Степанова навряд чи є рація. Про них можна сказати лишень словами В. Леніна: „Ані тіні конкретного економічного дослідження, ні натяжку на методу Маркса, методу діялектики й світогляд матеріялізму, звичайне створення дефініцій, заміри підогнати їх під готові висновки марксизму" (Собр. соч., т. XIII, 2-е вид., стор. 268). Спроби „відновити" марксизм, „обґрунтувати" його інакше, замінивши готові

висновки модними словами, як відомо, відкривають дорогу до буржуазної реакційної ідеології.

Боротьба проти філософії марксизму не проходить даром. На прикладі І. Степанова видно, як правдиві слова В. Леніна про те, що „жадні природничі науки, жадний матеріялізм не може витримати боротьби супроти натиску буржуазних ідей і відновлення буржуазного світогляду“ („О знач. воинств. матер.“). Щоб цю боротьбу можна було витримати, потрібне їхнє „солідне філософське обґрунтування“.

З. І. ЧУЧМАРЬОВ

Діялектика й проблема втоми

В якому ж стані дотепер перебуває наукове розв'язання проблеми втоми? Ми спробуємо якнайкоротше відповісти на це складне запитання, щоб і на прикладі цієї проблеми довести потребу для науки перейти від механістичного світогляду до діялектичного.

Проблема втоми може опрацьовуватись багатьома науками, але вона обов'язкова для психофізіології, бо характерні особливості праці людини, порівнюючи з животинами, визначаються К. Марксом як психофізіологічні якості, а саме: „найгірший архітект від найкращої бджоли (справа йде про будову сотів) з самого початку відрізняється тим, що раніш, ніж збудувати комірку з воску, він уже побудував її в своїй голові. Не розглядаючи напруження тих органів, якими виконується праця, цілеспрямована воля, що виявляється як увага, потрібна за весь час праці" (Капітал, том. I, стор. III).

Коли ж ми звернемось до численних методик, запропонованих фізіологією й психофізіологією для вивчення втоми, то побачимо, що ці численні методики не подають можливости виміряти втому. Характерна для огляду всіх таких методик книжка Dhers'a „Les tests de fatique". Висновки цієї оглядної праці, що подані нами прикладами деяких висновків, зводяться ось до чого: чи визначається втома дослідження сечі, крови, газовиміну, спостереженнями, температурними та ваговими, кардіоваскулярними модифікаціями, чи зміною рефлексів, методом хроноксії, або методами виміру м'язевої сили, чи дослідженням порогів різного ґатунку відчувань, чи дослідженням часу моторних реакцій, чи змінами уваги, пам'яті, асоціяції і т. п. В усіх цих випадках, зводячи до одного й того ж способу праці, покажчики численних дослідників різних країн для всіх методик відзначають як випадки підвищення функцій дослідження, так і зниження її до кінця робочого дня, однієї і тієї ж виробничої групи. Дослідники ж, що обстоюють погляд на організм, як на механізм, сподівались, що всі професійні якості, потрібні робітникам певної професії, повинні до кінця роботи знижуватись у своїй потужності, подібно тому як зношується лінійно регресивно всі частини механізму.

Як підсумок оглядів результатів всіх запропонованих методик для виміру втоми Dhers подає такий висновок: „можна вважати, що між запропонованими засобами виміру ми не володіємо ні одним справжнім тестом втоми". А між тим головним завданням, що перебуває перед науковим робітником, який вивчає працю людини, є вивчення останнього в роботі; без розв'язання цього завдання ми не виконаємо обов'язків перед країною. Про ті ж засоби, що застосовува-

лись досі щодо численних вимірів втоми, коли не можна сказати, що вони нічого не дали, то можна одверто сказати, що вони мало дали.

Приступивши до розв'язання питання, поставленого нам профспілками про втому роботи телеграфістів та лікарів, ми поставили перед собою питання про причини невдачі багатьох технічно-кращих метод вимірів утоми: загальною критикою цих метод відзначались їхні вади і пояснювались невдачі, не завжди, з принципового методологічного боку — часто й густо це були для самого критика загальні фрази або про незрозумілі труднощі втоми, з одного боку, або про технічні труднощі запропонованих метод, з другого боку. Типові зразки таких суджень подає згадана книжка.

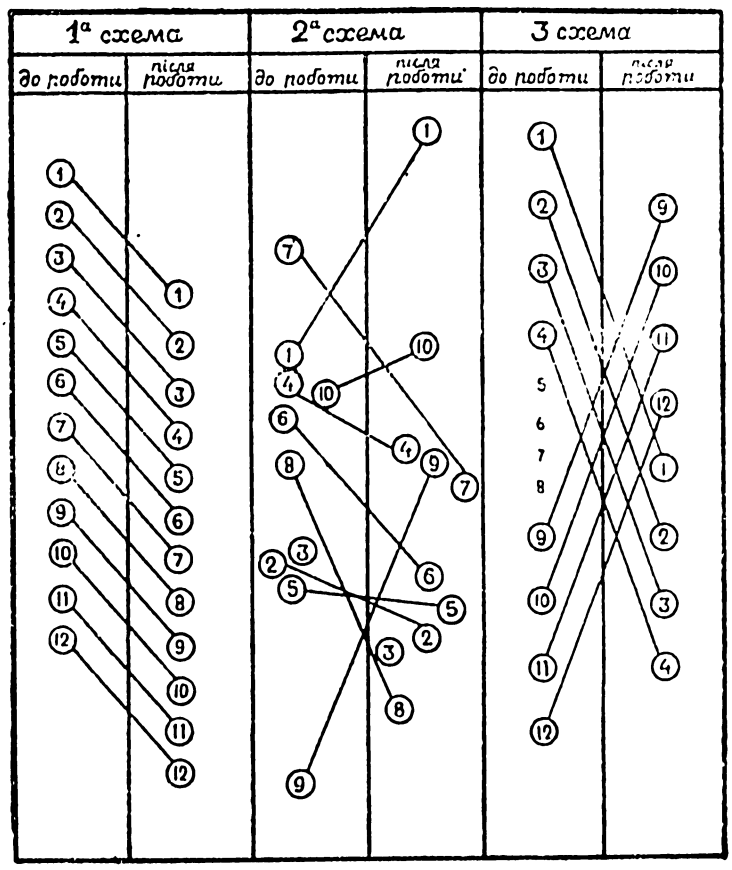
Помилка в розв'язанні питання про втому, на нашу думку, була або в тому, що наукові робітники, що розв'язували її, не були підготовлені в своїй спеціяльності; таку гадку треба відкинути, коли взяти на увагу, що в цій роботі брали участь сотні кращих представників фізіології та психофізіології, або в тому, що вихідні методологічні точки для даного наукового руху не були вірними. Доводиться брати останнє, як пояснення невдачі для науки можливости оволодіти проблемою втоми.

Справді вихідним методологічним поглядом, майже всіх праць, з цього питання, був механістичний погляд в його найзагальнішій формі; на організм дивились лише як на механізм, в механізмі, наприклад, автобуса при роботі ми маємо постійне зношування, в тій або іншій мірі, його частин; в організмі при роботі ми маємо компенсаційне та вікаріційне заміщення однією функцією іншої, маємо взаємне пройняття протилежностей. За таких умов яка небудь функція може підчас роботи спочатку знижувати свою продуктивність до середини роботи, і потім підвищувати до кінця її, чого ми ніколи не бачимо в механізмі. Майже в усіх експериментальних дослідженнях конкретної праці людини ми маємо не зниження так чи інакше всіх функцій, потрібних робітникові, як це буває в частинах робочого механізму, а зріст одних і зниження інших функцій, як це специфічно істотно функціям живого організму.

Дослідники після деякої аналізи трудової діяльности робітників певної виробничої групи брали для свого спостереження певну якість робітника, характерну на їх погляд для даних трудових процесів групи і гадали, що ця якість повинна до кінця роботи в усіх робітників знижуватись; дослідники чекали дістати таку зміну вибраної, для виміру втоми цих робітників, якости, що виображена на схемі 1-й фіг. 1-ої, тоб то вони сподівались дістати, що в усіх, наприклад, 12 робітників ця якість до кінця роботи повинна знизитись тою чи іншою мірою. А фактично дослідники майже завжди діставали результати, що виображені на схемі 2-й тієї ж фігури, тоб то вибрана для виміру якість у одних робітників знижувалась, а в інших зростала; за таких умов вважати цю якість за спільний покажчик втоми робітників даної виробничої групи не було ніякої можливости. Такий же результат, показаний на схемі 1-й фіг. 1-ої, сподівались дістати дослідники і в разі спостереження того, як змінюються в роботі всі ті професійні якості одного робітника, що складають його профструктуру, при цьому більшість дослідників діставали результат показаний на схемі 2-й фіг. 1-ої. Помилка, як ми вже відзначили, попередніх дослідників утоми полягала, передовсім, в тому, що вони розглядали вибрану, для виміру втоми, якість ізольовано, абстрактно і не брали на увагу ври цьому всю складність взаємозв'язаних процесів організму з їхньою пзаємною компенсацією за заміщенням. „Кожне явище,— характери-

зує Енгельс значіння діялектики для науки,— діє на інше і навпаки, і здебільшого забуття цього факту всебічного руху й взаємодії заважало нашим природникам ясно бачити найпростіші речі“ [1]).

Те, що ми дістали нашими експериментальними дослідженнями праці, наприклад телеграфістів-клопферистів та лікарів [2]) і що, на нашу думку, дає право говорити про діялектичну зміну функцій профструктури (а доведення такої зміни є головна теза нашої статті), може бути показано в основному на схемі 3-й фіг. 1-ої. Коли ми візьмемо професійно корисну якість, напр., для клопферистів — слухова пам'ять (бо вона високо корелює з професійним рангом), то побачимо, що ця функція своєю продукцією у кращих телеграфистів, занумерованих в порядковому реєстрові професійної успішности за №№ 1, 2, 3, 4 знижується, а в слабих клопферистів, що мають у тому списковi останні №№ 12, 11, 10, 9-й ця ж функція ніби то пародоксально зростає до кінця робітного дня. Тут ми маємо протилежну зміну однієї і тієї якости у робітників, що перебувають на протилежних кінцях порядкового списку професійної успішности (профрангу); даний виробничий колектив становить деяку єдність: всі його члени об'єктивними виробничими обставинами примушені до більш або менш однакової діяльности, наприклад, всі телеграфісти-слухачі (клопферисти) примушені обов'язково спиратися в своїй роботі на діяльність нервових центрів слухових почуттів: але цей єдиний, з погляду психофізіології, колектив має протилежних, за професійною якістю членів, наприклад, перші й останні в профранговому списковi робітники. Психофізіологічні особливості, що притаманні протилежним за виробничою потужністю членам даного колективу, призводять до протилежних змін однієї й тієї ж функції, характерної й потрібної в даному виробничому процесі. Така „протилежна“ зміна професійно корисної якости становила основний факт методологічного характеру, що набутий нами одним із перших наших досліджень праці телеграфістів-клопферистів.

Фіг. 1

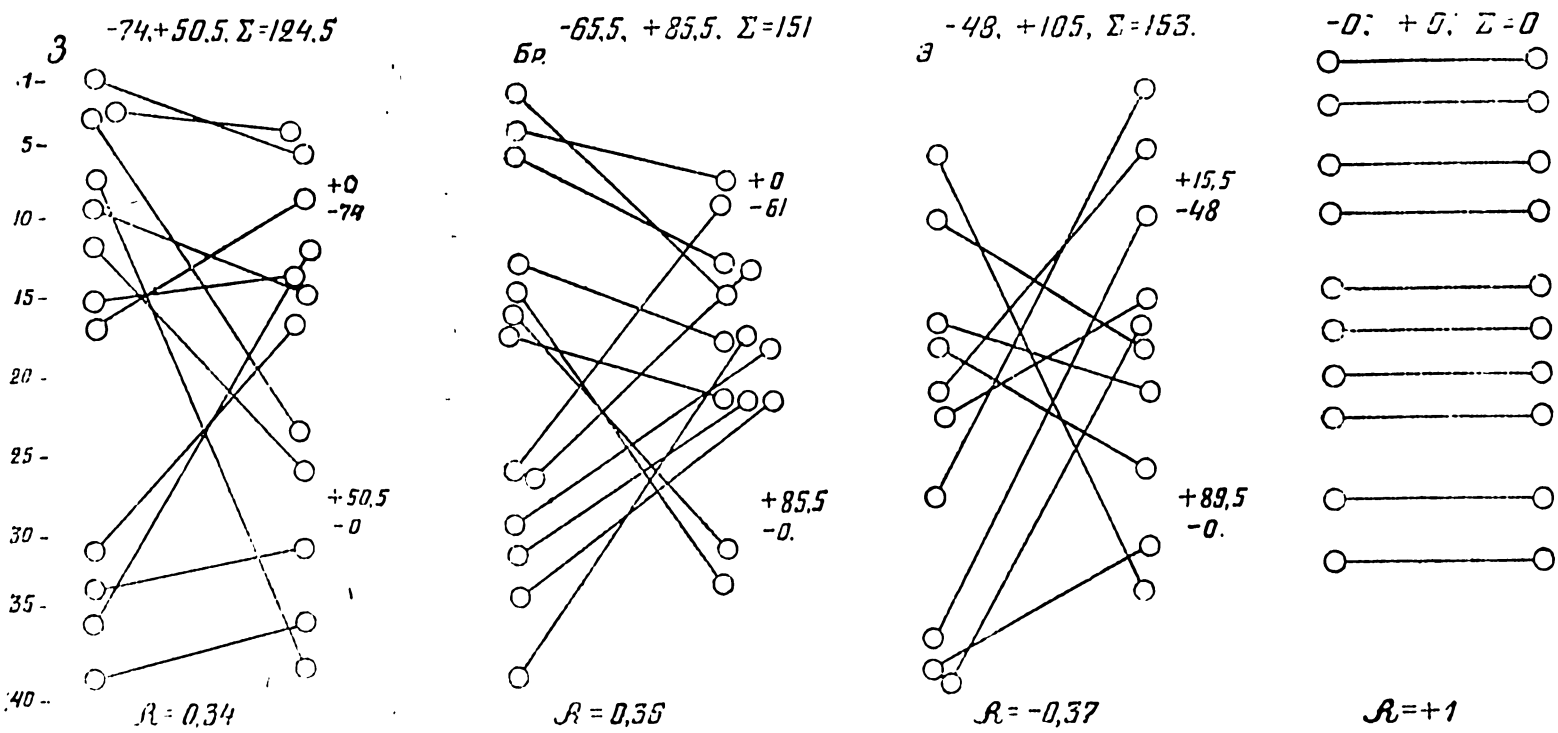
Пояснення такого явища ми спробуємо подати далі, поки ж підкреслимо те, що потрібна для будь-якого виробничого процесу якість змінюється не однозначно, не регресивно в усіх членів колективу, як того сподівалась більшість дослідників, що обстоюють погляд розуміння організму як механізм, а в одних членів колективу знижується, а в інших підвіщується, а саме: знижується в кращих і зростає в слабих робітників. Вислів якого ґатунку діялектичної закономірности складає така зміна? Про це ми спробуємо з'ясувати подалі — в зв'язку

[1]) „Діялектика природи“, стор. 99.

[2]) Див. З. И. Чучмарьов та В. А. Лаврова „Психофизиологическое исследование труда телеграфистов-клопферистов“. З. И. Чучмарьов. „Исследование труда врачей поликлиник“ та „Псіхофізіологія праці“.

з розглядом інших експериментальних фактів, що відзначають певну закономірність зміни професійно-корисних якостей робочого організму, закономірність, яка далека від особливостей зміни частин робочого механізму, і не лише „далеку“ але й протилежну цій зміні, закономірність, що відбиває діялектичну протилежність структури механізму й організму.

Коли ми виміряємо всі професійні якості одного робітника, потрібних йому в роботі, і розкладемо їх в порядкові їхньої функціональної потужности, то дістанемо порядковий список професійно потрібних якостей даного робітника — профсруктурний список (ранг). Так, для лікаря-терапевта поліклініки, за нашою професіограмою, потрібні 13 психофізіологічних якостей [1]), як показують наші експериментальні дані, виображені на фіг. 2-й, персонально потрібні якості в одного робітника змінюються за діялектичним принципом взаємного пройняття протилежностей; схемою цієї зміни може бути та ж схема

Фіг. 2

3-я фігури 1-ої, а реальні дані для виміру в роботі профструктури лікарів виображені на фіг. 2; суть цієї діялектичної зміни професійно потрібних якостей полягяє в тому, як це видко на фіг. 1-й і 2-й, що кращі у даного робітника занумеровані в рангах першими нумерами, профякості зменшуються до кінця роботи, а слабі якості зростають до кінця роботи. Так, наприклад, для лікаря З. ми маємо такі

---

[1]) До професіограми поліклінічного лікаря терапевта належать такі психофізіологічні функції, потрібні даному лікареві в його щоденній лікарській діяльності: 1) складні психофізіологічні реакції; 2) емоціональні й темпераментні реакції — психогальванометрія і плетисмографія; 3) інтелектуальні реакції — процеси узагальнення, аналогізування й протиставлення; 4) темп інтелектуальних реакцій; 5) увага як процес настановлення; 6) пам'ять, різні сенсорні царини; 7) верхній поріг відчування тиснення пальцями руки — барестезіометрія (важливо для пальтації); 8) нижній ріжницевий поріг барестезіометрії; 9) верхній ріжницевий слуховий силовий поріг; 10) нижній ріжницевий силовий слуховий поріг; 11) висотний ріжницевий та абсолютний поріг; 12) поріг відчування кольору при змішуванні кольорів, виходячи від синього до жовтого та 13) поріг відчування кольору, виходячи від жовтого до синього.

Перелічені тут дослідження сенсорних царин диктувались великим значенням у діяльності лікаря слуху (вислухування серця й легенів), світовідчування (ріжниця офарблення кожі, епітелія тощо) та відчування тиснення (при пальтації, облікові стану, пульсу тощо).

дані: його перші за рангом шість якостей, тобто найпотужніші з усіх 13 профякостей даної групи лікарів, дали до кінця робітного дня лише зниження своєї продукції, що виявилося загальною сумою 74 одиниць вимірної шкалі, а останні шість якостей, найслабші у цього робітника, не знизились як перші потужні, а зросли до кінця роботи на 50,5 одиниць заґальної вимірної шкалі даного колективу лікарів (терапевти Харківських поліклінік.)

І така закономірність зміни професійних якостей полягала в тому, що потужні якості, спроможні бути домінантними в роботі певної професійної реактивної дуги, виміряються протилежно слабим адомінантним якостям цієї дуги, що й потверджується даними переважної більшости досліджених нами лікарів та телеграфістів. Індивідуальні ріжниці робітників полягають при цьому в тому, що, поперше, у різних суб'єктів із усіх професійних якостей бувають сильними то одні якости, то інші, подруге, в інших робітників занепад кращих якостей відбувається на трохи більше число одиниць, ніж зростання слабих якостей, в інших же робітників навпаки; потретє в одних робітників ця закономірність зміни якостей профструктури визначена особливо яскраво, в інших же менш яскраво, але завжди цілком виразно. Різні варіянти в межах викладеної нами закономірности представлені на фіг. 2-й. Перший графік лікаря З. вище поданий.

Другий графік — лікаря Бр. — різниться від першого тим, що перші шість якостей, найпотужніших у нього, знижуються на 6 (одиниць), у З.— на 74 одиниці, а зростають на нуль одиниць (як і в З.). За одинаковою основною закономірністю лікар З. має такі особливості: меншу суму посувів своїх профякостей до кінця праці, ніж лікар Бр.; сума всіх $\sum$посувів у З. = 124,5 од., у Бр. = 151 од.; 2) у З. переважає зниження функції (— 70; + 50,5), у Бр. зростання (— 65,5; + 85,5). Третій графік фіг. 2 ілюструє ще один типовий варіянт: за загальною закономірністю, звертає увагу на графікові при розгляданні, тоб то за переважним зниженням сильних якостей, зростання слабих, що облік посувів верхньої половини якостей та нижчої половини дає такі цифри: у верхній половині мінус 48, але є й плюси (+ 15,5), нижча ж половина дає цілком за нашим правилом: плюсів 89,5 і нуль мінусів. Звичайно для 3-го графіка лікаря Е. ми маємо ту ж закономірність, про яку ми говорили вище, дужі якості переважно знижуються, а слабі якості робітника переважно зростають до кінця праці. Варіянти відхилення пояснюються або помітними відхиленнями професіограми даного лікаря від типової, так би мовити, „нормальної" професіограми, або спрощеним способом статистичного підрахунку дужих та слабих якостей; як видко, для підкреслення наочности та яскравости виявлення тієї закономірности, що шукаємо, ми поділили весь ранг профякостей на половину якостей, що становлять верхні місця в рангові, тоб то на найдужчіші якості (стовідсоткові й близькі до них), і на половину якостей, що становлять нижчі місця у вимірному рангові, тоб то на найслабіші кількісно якості (наприклад, 10-тивідсоткові й близькі до них). Можливий звичайно і не такий поділ всіх профякостей на дужі та слабі, але навіть цей простіший поділ на дужі та слабі якості дає спроможність виявити певну діялектичну закономірність виміру профструктури до кінця робітного дня.

І коли ця закономірність зміни професійних якостей робітника до кінця робітного дня перебуває в переважному числі випадків на особу, не зважаючи на перекручення впливів індивідуальних відхилень

та статистичного підрахунку, то це говорить лише про справжнє існування даної закономірности. Графік 4-й фигури 2-ої ілюструє профструктуру, що не мала будь-яких змін до кінця праці (виїмковий теоретичний випадок).

Реальні дані, що доводять наявність такої закономірности, показані на нижченаведеній таблиці. Було досліджено 45 лікарів, спеціяльною комісією вони були розподілені в ранг за об'єктивним ефектом їхньої лікувальної діяльности. Ми підрозподілили цей порядковий список лікарів на три групи: дужих, пересічних та слабих; щоб краще якісно розрізнити ці групи, ми зробили таким чином: взяли десять дужих робітників, перепустили за ранговим списком дальших п'ять робітників і взяли ще десять робітників, тоб то тих, що були в списку за №№ 16—25, таким чином ми дістали наші групи дужих та пересічних робітників, далі робітники, що числились за №№ 34, що складали „слабу" групу. Для кожного робітника були вирахувані такі покажчики: плюси й мінуси у верхній половині профякостей та в нижчій. Так, у групі „дужі" для першого лікаря ми маємо покажчики такої форми: $\frac{4}{64}$ та $\frac{39}{0}$; це означає, що дужі якості (числівники дробів) зростають на чотири одиниці і знижуються на 30 одиниць, а слабі якості - знаменники дробів зростають на 64 одиниці і знижуються на нуль одиниць; теж означення маємо в таблиці й для всіх останніх 30 робітників. Для кожної групи зроблено сумарне зведення покажчиків; так, для дужої групи ми маємо в таблиці такий покажчик: $\sum{+}{+}{+}= \frac{91}{512} = 603$, що означає за вищенаведеним поясненням: 1) сума всіх плюсів для десяти робітників сильної групи дорівнює для верхньої потужної половини профякостей 91 одиниці вимірної шкалі, а для нижчої маломірної половини — 512 таких же одиниць: іншими словами, слабі якості переважно зростають, а саме зростають у п'ять раз більше, ніж знижуються; 2) загальна ж сума посувів профякостей зростання для дужої групи дорівнює 603 одиницям. Такий підрахунок ми можемо зробити й для мінусів $\left(\text{„}\sum{-}{-}{-}\text{“}\right)$, умовне означення і для спільної суми посувів як для плюсів, так і для мінусів $\left(\text{„спільн.}\sum\text{“}\right)$; ця сума в дужій групі дорівнює 1103. А тому, що сильні якості переважно знижуються, а слабі переважно зростають до кінця робітного дня, то зміну профструктури в роботі можна визначити коефіцієнтом кореляції між порядковою низкою якостей до роботи і такою же після роботи, як відомо цей коефіцієнт кореляції (в таблиці „пересічний коефіцієнт кореляції") береться в границях від + 1 до — 1; чим менш змінюються якості профструктури в протилежному напрямку, тим сильніше „збурюється" роботою ця профструктура.

Таблиця, що підсумовує протилежний напрямок змін до кінця робітного дня дужих і слабих якостей профструктури поліклінічних лікарів-терапевтів. Коли з цієї таблиці скласти найзагальніше зведення протилежно направлених змін професійних якостей лікаря, то дістанемо такий зведений покажчик для лікарів всіх трьох груп (дужих, слабих, пересічних):

$$\sum{+}{+}{+}=\frac{293}{1192}=1485\,;\quad \sum{-}{-}{-}=\frac{1150}{288}=1438$$

Із загального підрахунку ми дістанемо цілком певний висновок: 1) сума посувів якостей в їхньому зниженні (мінусів) та сума посувів їхнього зростання до кінця роботи (плюсів) майже дорівнюються

(++1485——1438); 2) при цьому дужі якості переважно знижуються (кількісно як 1150 відноситься до 293), а слабі якості, нижчі за рангом, переважно зростають (як 1192:288), або, визначаючи нашими умовними означеннями, плюси завжди дають правильний дріб, а мінуси — завжди неправильний дріб.

Коли застосувати зроблені нами висновки до характеристики груп досліджених нами лікарів, то ми дістанемо таке: 1) виявлена нами закономірність зміни дужих та слабих якостей профструктури найвиразніше виявляється в кращих лікарів і найменш у слабих: коефіцієнти для дужих, пересічних та слабих зростають у такому порядкові 0,36; 0,49; 0,51; 2) спільні до попередніх загальних положень групові покажчики для плюсів та мінусів мають цю „протилежність" найбільш у дужих та найменш у слабих лікарів: кратне відношення між числівником та знаменником покажчиків плюсів та мінусів $\left(\sum\sum ++ \text{ та } ——\right)$ у дужих буває 5—6, а в пересічних та слабих 2—5; 3) загальна сума посувів найбільше в дужих лікарів і найменше в слабих, у кращих — 1103, у пересічних — 942, у слабих — 878 (при цьому в пересічних переважають мінуси, а в слабих плюси). Загальним висновком із попередніх даних може бути таке положення: чим вище робітник рангом професійної успішности, тим виразніш виявляється діялектична закономірність зміни його професійної структури. Протягом робітного дня робочий організм, що перебуває як найгармонічніше до вимог виробничого оточення (кращі робітники) найяскравіше виявляє діялектичні закономірності зміни його структури. Головним висновком наших експериментальних спостережень зміни профструктурних якостей робітників протягом їхнього робітного дня,

ГРУПА ЛІКАРІВ ЗА ОБ'ЄКТИВНИМ ЕФЕКТОМ ЛІКУВАННЯ

Дужа група				Пересічна група			
Досліджені	Індивідуальні покажчики		Сумарні групові покажчики	Досліджені	Індивідуальні покажчики		Сумарні групові покажчики
	плюс	мінус			плюс	мінус	
М.	4/64	39/0	$\sum ++ = \frac{91}{512} = 603$	Рх.	9/68	38/14	$\sum ++ = \frac{67}{346} = 413$
С.	9/43	68/15	$\sum —— = \frac{423}{77} = 500$	Бр.	9/49	38/0	$\sum —— = \frac{378}{151} = 529$
Бз.	18/51	38/0	Заг. $\sum = 1103$	Л.	4/30	42/3	Заг. $\sum = 942$
Н.	12/73	19/8		Бл.	23/50	25/8	
Х.	8/45	61/11	Пересічний коеф. кореляції ч=0,36	Ад.	3/29	38/39	Пересічний коеф. кореляції ч=0,49
Рб.	0/51	73/20		Шм.	4/26	42/8	
И.	8/79	31/6		В.	11/31	28/5	
А.	17/60	25/0		Д.	0/16	42/13	
В.	2/25	30/8		Ф.	1/32	48/26	
Б.	13/21	39/9		Хт.	3/15	30/3	

буде таким: а) корисна професійна якість певної виробничої групи змінюється своєю продукцією до кінця робітного дня, протилежно в кращих та слабих робітників цієї групи: у кращих знижується, а у слабих зростає; б) потужні професійні якості одного робітника змінюються до кінця робітного дня в напрямку, протилежному зміні слабих професійних якостей цього ж робітника. В обох важливих прикладах виміру втоми ми замість хаосу попередніх покажчиків про зміну професійних якостей, покажчиків, що намагались бачити в результатах досвідів такі дані, або хоча б натяк на їх, що виправдувались би загальним механістичним поглядом на діяльність частин, функцій організму, але ніколи не бачили таких результатів. В обох прикладах наших вимірів ми замість попередніх методологічних та фактичних невдач маємо певне здійснення цими вимірами діялектичного принципу єдности протилежностей; частина єдиного цілого, змінюючись в певному напрямку, обов'язково тягне за собою якісно протилежну зміну іншої протилежної частини цього єдиного цілого. З наведеним діялектичним принципом перебувають, як відомо, в певній суб'ординації інші принципи діялектики: перехід кількости в якість та заперечення заперечень; вони також застосовуються при дослідженні даних вимірів втоми вже хоча б через їхню суб'ординацію з принципом єдности протилежностей, що, ніби то, найбільше застосовується при експериментальному вивченні нашої проблеми.

Наведені нами положення потребують деякого уточнення. Зміна корисної професійної якости певної виробничої групи в протилежному напрямку в кращих та слабих робітників групи нами знайдена при дослідженні праці клопферистів (телеграфістів - слухачів). Вважаю, що така зміна є і в іншій праці; найяскравіше зустрічається ця закономірність у робітників з вузькою професійною установкою, тоб то

Слаба група

Досліджені	Індивідуальні покажчики		Сумарні групові покажчики
	плюс	мінус	
Х.	18 / 15	37 / 0	$\sum ++ = \frac{135}{334} = 469$
Б.	45 / 4	6 / 0	$\sum -- = \frac{349}{60} = 409$
З.	0 / 50	74 / 0	
А.	23 / 29	17 / 3	Заг. $\sum = 878$
Г.	11 / 57	28 / 3	Пересічний коеф. кореляції ч=0,51
К.	21 / 69	21 / 0	
В.	4 / 11	89 / 21	
Ф.	10 / 43	11 / 11	
Ш.	0 / 19	50 / 14	
Ч.	3 / 37	16 / 8	

в таких, де пересування домінант на реактивній дузі надзвичайно обмежено; так, клопферист примушений виробничим оточенням спиратися, як на домінантні, швидше всього на слухові та функціонально близькі до них центри. Зміну професійних якостей окремого робітника в протилежних напрямках ми дістали за матеріялами дослідження лікарів; певний висновок, на нашу думку, можна прикласти до всіх ґатунків праці, але особливо виразно закономірність виявляється в робітників з ширшим професійним настановленням, якими, на нашу думку, являються лікарі; в них професійна діяльність може спиратися то на один центр, як домінантний, то на інший, що функціонально різниться від першого (опір то на зорові центри, то на слухові і т. п.)

Розглянемо останній приклад для уточнення наших положень з погляду діялектичного матеріялізму. Коли ми всі наші професійні якості одного лікаря (а їх у нас є 13) виміряємо, а потім співзміряємо, наприклад, процентуванням наших вимірів на спільній для всіх лікарів кількісній шкалі даної якости, то ми дістанемо кількісну порядкову низку професійних якостей даного лікаря; у нас низка ця йде від дужої до слабої. Ця кількісна низка професійних якостей лікаря має в собі, з погляду здібности окремих профякостей, бути домінантними в праці реактивної дуги, і якісні явища. Тут перехід кількости в якість може бути приблизно такий: верхні рангом якості (100-відсоткові й близькі до них) можуть бути домінантними, особливо в робітників з відзначеним вище широким професійним настановленням, а нижчі, в нашому рангові, якості (напр. 10-відсоткові й близькі до них) не можуть бути при цьому використані, як домінантні, бо домінантні центри є самі по собі центрами найбільшої витрати енергії протягом, можливо, більшого часу; з багатьох центрів реактивної дуги, треба гадати, раніш всього будуть використані, як центри з максимальною робочою навантагою, ті центри, що спроможні виконати таку навантагу.

А тому наша кількісна низка, що виміряє потужність потрібних для праці функцій, дає з погляду основного принципу суцільної праці реактивної дуги дві якості: домінантні функції (переважно верхня половина рангу) та адомінантні функції (переважно нижча половина рангу). Що перехід на реактивній дузі домінантного стану з одного центру на інший дає явища якісного порядку, це виходить із численних даних техніки, фізіології та психології; з переходом домінанти робітної реактивної дуги до нового центру ми маємо різні якості продукції життя та переживань організму. Візьмемо для прикладу працю сортування велисопедних шариків (вузьке професійне настановлення); ця праця за виробничим завданням потребує домінантної ролі центрів тактильних відчувань (праця сортировки робиться пальцями обмацуванням); перехід домінанти під впливом, наприклад, втоми з тактильного центру на інший центр, що спроможний заступити в роботі дуги перший (а таким центром може бути, наприклад, зоровий), дає нову якість продукції та життєдіяльність організму; тепер робітниця замість мацання шарика уважно й напруженно в нього вглядується (працює на „очі", замість намацування); від цього технічно дістанемо іншу якість продукції (для одного сорту шариків краще робітниця здорового типу, для іншого сорту — тактильного типу); фізіологічно в цьому разі ми маємо настановлення й працю нових рецептора й аналізатора, психологічно тут ми маємо типові відміни якостей здорових та тактильних відчувань.

Виходить, що кількісна низка професійних функцій дає на своїх полюсах два якісних відділи: домінантні й адомінантні функції; цей

розподіл є яскравою якісною ріжницею саме з погляду основного принципу та умов діяльности всієї робітної реактивної дуги. Наші вищенаведені експериментальні дані говорять за те, що домінантні та адомінантні функції єдиної цілісної робітної реактивної дуги змінюються до кінця робітного дня в протилежному напрямку: домінантні знижуються, адомінантні зростають; виходить, що в цьому разі ми маємо єдність протилежностей та їхнє взаємне пройняття в процесі праці організму. Домінантна роля сильних якостей переходить до кінця робітного дня, до тих функцій, що ми умовно називаємо адомінантними (щодо праці з початку робітного дня, щодо його більшої, найпродуктивнішої частини).

По суті границею нормального робітного дня для певного робітника і є завершення можливого для організму взаємного переміщення протилежностей профструктури; істотний стан організму в роботі переставляється, так би мовити, „на голову".

Відпочинок за такою концепцією є повертання профструктури, що змінилась в роботі до вихідного положення, яке було спочатку робітного дня. Тому, з погляду викладеної тут теорії, відпочинок є тим же діялектичним процесом, що й зношування організму в праці, але тільки зворотно направленим (Panta rei), покою для процесів організму не існує.

Виходить, що стан робітника підчас праці й відпочинку є таким суцільним станом його організму, де головні органічні процеси направлені протилежно, а саме: у двох головних частинах доби — часові праці й часові відпочинку відбувається взаємне пройняття протилежностей профструктури робітника.

Ленін, як відомо у його записах про застосування діялектики в науці, дуже цінував значення діялектичного закону єдности протилежностей. Роздвоєння єдиного й пізнання частин його — писав Ленін,— є суть, одна з сутностей, одна з головних, коли не головна, особливостей або рис діялектики. На цей бік діялектики (наприклад, у Плеханова) приділяють мало уваги. Умови пізнання цих процесів світу в їхньому саморухові, в їхньому спонтанному розвиткові, в їхньому живому житті є пізнання їх, як єдности протилежностей (роздвоєння єдиного на взаємовиключаючі протилежності й взаємовідношення між ними [1]).

Помилка підрахунку даних виміру втоми полягала в тому, що брали в організмі який небудь один процес і розглядали його в своїй зміні, ізольовано від багатьох інших процесів організму. Механістична концепція про діяльність організму ніби то виправдувала такий погляд і за таких умов дослідники сподівались, що одна яка небудь функція, вибрана як індикатор втоми, повинна прикладатись до всіх за зразком зміни частин організму, тоб то підчас праці лінійно знижуватись; таке припущення було проти реальних фактів, що діставались експериментом; в одних робітників певної групи ця функція знижувалась, у інших зростала, одні функції робітників знижувались у нього за робітний день, інші зростали; цього не сподівалась й не передбачала методологія дослідників, що обстоювали стихійно механістичний погляд. Звідси в більшості з них ми маємо ту розгубленість при розв'язанні проблеми втоми, про що, ми вище говорили, підкреслював Енгельс: „забуття факту всебічної взаємодії заважало нашим природникам ясно бачити найпростіші речі". „Ми не зможемо піти дальше пізнання взаємодій,— говорить в іншому місці „Діялектики природи" Енгельс [2]),—

[1]) Ленин. К вопросу о диалектике. „Под знаменем марксизма", № 5 — 6, 1925, стор. 14 — 16

[2]) Стор. 27.

бо позад нього нема нічого пізнававчого. Коли ми пізнали форми руху матерії, то ми пізнали й саму матерію і цим вичерпується пізнання".

Діялектичний погляд на зношування організму узагальнює успіхи нових досягнень та принципів експериментальної фізіології та психофізіології. Сюди відносяться: 1) принципи „детермінуючих тенденцій" в психофізіологічній діяльності, що поданий психологом Тітченером, Ахом та іншими; можна сказати, говорить Тітчинер, що збудні процеси, які є в основі уявлення цілі, спричинюють детермінуючі тенденції, вони відкривають певні нервові шляхи й закривають інші, так що наступні збудження знаходять свій шлях уже прокладеним; 2) принцип однополюсної витрати енергії школи Корнілова, за яким зосередження діяльности на периферійному апараті реагування гостро послабляє витрату енергії в центральній частині реактивної дуги і навпаки; 3) принцип інтегруючої діяльности нервової системи в школі фізіолога Шеррінгтона; 4) принцип школи суцільної психології (Köhler, Wertheimer); 5) принцип домінанти при роботі нервової системи, що експериментально ілюструється школою фізіолога Н. Веденського; 6) принцип вікаруючої діяльности нервової системи, що підкреслюється ак. Павловим.

Як би не різнились в окремих питаннях перелічені тут новітні школи в фізіології, але одне в їх спільне: організм у своїй діяльності діє як ціле, що компенсує й вікарує, заступаючи діяльність одного функціонального центру іншим. За таких умов стає зрозумілим зріст одних професіональних функцій робітника за зниження інших, що ми мали й за даними деяких дослідників, які не усвідомили значення такої „протилежної" зміни профякостей, а, навпаки, за своїм механістичним поглядом бачили в цьому факті швидше, якусь то незрозумілу для них технічну помилку, ніж певну закономірність; цю закономірність ми намагались з'ясувати на підставі наших даних. Протилежна зміна профякостей стає зрозумілою лише в світі діялектичного освітлення праці механізму та організму.

Звідси виходить як засіб визначення професійних якостей кращого робітника, так і спосіб визначення зношування характерної для кращих робітників якости в роботі. Доводиться говорити не про втому, як про суб'єктивний стан, об'єктивно досі наукою не обумовлений, а про зміну, під впливом робочої навантаги, професійної психофізіологічної структури робітника. Зниження якої небудь функції в усіх робітників, певної професійної групи, науці не вдалось відзначити, та за наведеним загальним положенням і не вдасться; а приклади, що завжди трапляються то зниження функцій, в одних, то зростання її в інших пояснюється зрушенням домінантного центру на реактивній дузі і ріжницею потужности різних центрів реактивної дуги в різних робітників.

До питання вивчення зношування корисних професійних якостей та зношування профструктури окремого робітника ми могли б вибрати такі шляхи:

1) Або залишатися зі старими поглядами на організм, як на механізм, і мати в досвідах замість сподіваного, за таким підходом, зниження в усіх робітників корисної функції, хаос її зміни — то зростання в одних, то зниження в інших робітників, втішаючи себе фразами про труднощі й нерозв'язаність проблеми втоми; із попереднього підходу, само собою виходить й інша риса, що його характеризує ізольоване розглядання окремих функцій організму, що знову таки призводить, як ми бачили з короткого огляду деяких результатів вимірів втоми, до безсилля встановити закономірність зміни робочих функцій, бо ці закономірності визначаються діялектичними принципами, протилежними механістичному підходові.

2) Або, взявши на увагу новітні досягнення фізіології і психофізіології про єдність та суцільність проявлень організму зі взаємним компенсуванням та вікаруванням його частин і узагальнивши ці дані принципами діялектики, переважно принципом єдности протилежностей, полегшити собі приступ до проблеми втоми, маючи можливість, за таким підходом, схопити експериментальні дані певних закономірностей. Ми вибрали останній шлях. Передбачається ще велика праця. Багато набутого матеріялу потребує узагальнення й за ранішнім механістичним підходом до розв'язання проблеми: ще більше треба дістати матеріялу за новим діялектичним підходом до проблеми втоми, раніш ніж цей підхід конче закріпити, але велика праця знайде своє задоволення в тій можливості завоювати розв'язання цієї проблеми, що за іншим підходом відбувала тяжку кризу. Ця стаття й матеріял до неї, попередні (1925—26 р.) дослідження клопферистів та нові (1928 р.) дослідження лікарів поліклінік є першими нашими спробами до переходу на діялектичний погляд при вивченні зношування робітників працею [1]).

---

[1]) Докладніш про все це див. у збірникові наших праць „Психофизиология Труда", вид. „Український Робітник".

І. ОЧИНСЬКИЙ

Естетичний світогляд Івана Франка

Приступаючи до розгляду естетичних поглядів Франка, мусимо підкреслити, що робота ця дуже складна і важка: і світогляд, і естетичні погляди Франка не були монолітні, не провадили протягом цілого віку єдину послідовну лінію. Падав у прірву розпачу й самотности, злітав до передчуття майбутнього соціялістичного ладу Франко не раз. Так і естетика його відбивала всі хитання і зрушення його світогляду. В цьому морі течій і напрямків дослідник може досягти певної оцінки й висновків тільки з єдиним вірним компасом — марксистським критерієм, що дає змогу висвітлити особливості творчости Франка — деякі негативні риси, залежні від загального стану Галичини: початку нагромадження капіталу й утворення кляси — пролетаріяту. Об'єктивна всебічна критика естетичних поглядів Франка врятує нас як від прикрого стану мухи, що критикує ввесь будинок із погляду тієї цеглини, де плазує, а також від нелегшого стану надхмарного верхоглядства, надавання Франкові всіх бажаних критикові рис, перетворення поета на „нешкідливу ікону". Творча активність — характерна особливість Франкової літературної спадщини, твори його збуджують самодіяльність і революційний запал і нашого суспільства, і молодої зміни, а тому нам дуже потрібно й корисно вияснити естетичні підвалини цієї творчости, обізнатися з її головними ідеями, процесом творчости, Франковими поглядами в актуальних важливих проблемах естетики, як от відношення між формою та змістом, сенс самого мистецтва, національне значіння мистецтва тощо.

ПРАЦЯ В ТВОРАХ ФРАНКА

Розглядаючи Франків темарій, ми не помилимось, визнавши працю за одну з основних тем його поетичних і прозаїчних творів.

Вогник із батькової кузні на ввесь вік залишився горіти на дні поетових спогадів. Трудове селянське оточення дитячих літ, цілий вік невпинної культурної роботи, близький зв'язок із галицьким селянством та пролетаріятом, — усе це не могло не відбитися на поетичній Франковій творчості. В його віршах і прозаїчних творах ми бачимо працю через художню призму поетового світогляду. Ось перед нами праця — загибель, праця — прокляття в перекладі Гудової — „Пісні про сорочку", де так яскраво змальовано нелюдський визиск роботи швачки. Уже вибір віршу для перекладу свідчить про певне відношення Франка до праці широких народніх мас. Або ось у „Панських жартах" кріпацька каторга, ненастанна робота на вибагливого, ненажерливого поміщика, що взимку загадував „лід орати", аби тільки хлопи не розледащи-

лися. Оповідання „Як пан собі біди шукав“ чудово малює антагонізм панського й кріпацького життя і, особливо, муки пана від чорної панщини, яка калічить людину морально й фізично, перевертає її на якусь недоладно впорядковану панську машину під вічним жахом кари за невпинну грубу роботу. Не легше доводилося й галицькому пролетаріятові, зубоженому й покривдженому гнітом початкового нагромадження капіталу серед фонтанів „дару божого“ — нафти. Не даремно ж у Франка наводиться надзвичайно життьову й характерну „посвяту в ріпники“: „Як дізналися, що я вже в ямі роблю, так зараз мене обступили, що тоє гайвороння“.

„А коли так, так треба тебе посвятити, до ріпницького кружка прийняти. Гей, до Кирницького“.

Прийшли ми, — мусів я кликати п'ять кварт горілки для всеї кумпанії. Що було робити? Випили. „Ну, тепер, — кажуть, — треба тебе охрестити, небоже!“ Як охрестити? — питаю я, „ти надто цікавий, посивієш, як усе пізнаєш. Давайте хустки, шмати якої!“ Подали. „Сюда ходи“! — каже Матвій. Я підійшов, а він якоюсь шматою зав'язав мені очі. Фу, душно, ледве дихаю, та що врадиш. „Клякай на коліна!“ Я прикляк. „Що ти за один?“ — кричить до мене Матвій. Якийсь другий шепнув мені — „Говори, ріпник“. — Ріпник. „Брешеш, дурню! — гукнуло з десять їх. — Де ж ти на ріпника подобаєш? Ось тепер ажень, та вже яко-тако“. Та й за тим словом якийсь драбуга жбух мені чимсь густим на голову. Господи, а то що? Я зірвався, як окропом попарений. А вони всі в сміх та в регіт. Я вже лютий, хустку зриваю, ба, ба, ба, а тут кип'ячка геть долі мною тече. І сорочка біла, все, все—мов з комина вийняв. — А ви пошаліли чи поцапіли? — кричу як олючений. А вони регочуться ще дужче. „Ну, тепер ти вже достоту ріпник! Вже охрещений, як треба! Гей, пане Кирницький! Горівки, пива сюди! Обмити нового товариша“[1]). Нафту змиває горілка — глибокий символічний зміст цього жарту-звичаю передає нам суть ріпницького життя, де клята, нужденна, небезпечна робота, нафтовий сопух — вимагають горілки, п'яного чаду, іншого клину, щоб вибити отруту щоденної перевтоми та визиску отрутою піяцтва. Важка злидненна сільсько-господарська праця здається раєм проти нової бориславської каторги; про село мріють, як про мету всієї своєї теперішньої роботи (оповідання „Вівчар“, „Ріпник“). Та ба! Є каяття, та нема вороття. Робоча сила потрапляє на жорна капіталістичного зросту країни, що обумовлює одночасову пролетаризацію села, „чорну сорочку і білий хліб“ пролетаріяту, а значить і зріст резервної армії робочої сили. Отже, праця — прокляття? Ні, той же Франко уміє обернути її другим боком, уміє благословити її, як найцінніший скарб людности. Устами старого вугляра він незрівняно просто, щиро й художньо малює красу старого ліса, коли вугляр закінчив важку попередню роботу, мусить лише пильнувати ватри й може нарешті примітити цю красу („Вугляр“). Поезію гірських полонин, красу й силу вівчарської праці, при всіх її злиднях і небезпеках, подано в оповіданні „Вівчар“. Франко не дав поезії сучасної йому пролетарської праці, може через те, що занадто пекельні її умови нищили всяку можливість поетичного підходу до неї. Сама тільки цариця Задуха панує над уявою робітника, як поетичний образ негативного відношення і до самої праці, і до умов її, або як забобонний жах перед нечистою силою, яка рве смердючу кип'ячку з глибини землі на поверхню, яка душить робітника, часто і вбиває його своїми

[1]) Том 5, стор. 9—10.

вибухами. А селянська ж праця має у Франка цілковиту апологію. В казці „Без праці“ він навертає ледачого селянина на трудовий шлях, зробивши його тимчасово паном, що скуштував нудьги й марности панського животіння. Праця — чудовий лік для усталення твердого бадьорого, високого життьового tonus'у.

Новеля „Поки рушить поїзд“ це — „перша ластівка в поезії машини“ в українському письменстві (за словом Коряка) [1]). Стисло, майстерно, ощадно передано пробудження поїзду наслідком праці кочегара: „черепаха“ рушає в щоденну путь, під пильним доглядом поїздної бригади.

Найбільшої пошани зазнає у Франка праця, що йому найбільш близька і зрозуміла, праця інтеліґента-просвітника. Землю — „всеплодющую мати“ просить Франко про збагачення його „силою“, щоб „працювать, працювать, працювати, в праці сконать“.

Висока краса, поезія праці остільки захоплює Франка, що приводить його до пересади, до примату праці на дборотьбою. До „суддів“ - філістерів він звертається так:

„Як цей лад
перевернути хочем ми?
Не зброєю, не силою
огню, заліза і війни,
а правдою і працею
й наукою. А як війна
кривава понадобиться,
не наша буде в тім вина“ [2]).

Франко ніби виправдує революційну боротьбу перед очима лицемірів і паразитів.

У всякому разі, ясраво виступає примат ідеї праці над іншими ідеями Франкової творчости. Отже, Франко вміє відрізнити працю примусову, невільницьку або з-за шматка хліба, від праці призвання, що її свідома людина добровільно бере на себе, бачачи в праці і джерело самозадоволення, і головний шлях до кращого життя, хоч власна Франкова біографія може служити найкращим доказом противного і надзвичайна своїм протягом і обсягом праці дала йому каліцтво і злиденний старцівський кінець віку.

Значення колективної праці бачимо в упертій, кривавій роботі „Каменярів“, оте здобування „п'яди за п'ядею“ рівного, ясного шляху в далечінь, аж до соціялізму, про який не покидав мріяти Франко. Справжній культ праці виростає в таких словах Франкових: „Праця дала до життя мені принаду, ціль дала, щоб в манівцях не зблудив“, а якщо у Франка слово ніколи не розминалося з ділом, то все життя його пройшло під гаслом невпинної праці.

ПОГЛЯД ФРАНКА НА ВІДНОШЕННЯ ФОРМИ ТА ЗМІСТУ

Це важливе питання ще й досі не цілком розв'язане. На сторінках журналу „Под знаменем марксизма“ ще читаємо обвинувачення т. Зивельчинської т. Грабом — обвинувачення в тому, що вона відділює форму від змісту, тимчасом, як це фактично і не потрібно, і неможливо. Ще існує у нас формальний напрямок у літературі, що виголошує перевагу форми над змістом, цілковиту байдужість до змісту. Тепер перед нами завдання — виявити Франкові відношення до цієї життьової і болючої проблеми.

---

[1]) К о р я к. Історія українського письменства.
[2]) Том 20, стор. 47.

Оскільки формальне оброблення творів мистецтва завжди виростає на базі загального розвитку техніки у певній країні, оскільки ця техніка в Галичині була зовсім низька й примітивна, то й не дивно, що початок Франкової творчости припадає на панування в літературі „естетичних канонів і літературних категорій, естетичних формулок і шабльонів", цілковиту відірваність письменницької інтеліґенції від трудящого люду або побожне шанування літератури, як вищої моральної сили над брудним щоденним життям, або, як гадав Державін:

„Поезия тебе любезна,
Приятна, сладостна, полезна,
Как летом вкусный лимонад".

(Фелица).

Франкові судилося внести нові гасла до цієї притхлої старосвіцької атмосфери й відірвати бодай трохи кращих молодих сил від служби на панів до просвіти народньої, до активної допомоги всім трудящим. Ця загальна боротьба, певна річ, не могла обминути проблему змісту й форми.

Як же ставився Франко протягом свого віку до цієї проблеми, як це його ставлення відбилося на формі його власних творів?

Для молодого Франка зміст переважає форму. Не зрікаючись цілком значіння форми, він радить іншим письменникам і сам прагне — розгорнути за прикладом Золя широченне полотно всіх кривд і праці народньої. Гаслом для відношення молодого Франка до форми та змісту цілком може послужити його власний вислів: „слова — полова". Що вже дбати про красу форми, коли стільки рветься з наболілого серця, коли так багато важкого й болючого бачить гострий зір поетів, чує його тонкий слух. Отже цілком природно пише про себе Франко до Павлика 1879 року: „Ви знаєте, що, пишучи що небудь, я зовсім не хочу творити мейстерверків, не дбаю о викінчення форми і т. д., не тому, що се само собою не хороша річ, але тому, що натепер головне діло в нас — сама думка"... Франко навіть міг побоюватися гарної форми, ревниво підпорядковувати її змістові, щоб усе ж таки його панування залишалося незмінним. Тому Франко міг не радити захоплюватися стилем Тараса Шевченка, щоб краса не затьмарила правди. Ось яке credo у відношенні форми до змісту дає нам молодий Франко. Безумовно, це почасти залежало й від недосконалого розвитку форми у самого Франка. Досить згадати твір „Петрії та Довбущуки". Цей виступ у всякому разі тоді треба було вітати, як антитезу пануванню схем, що саме тоді панували над галицьким письменством. Перевага змісту над формою взагалі властива буйному зростові витворчих сил, періодові молодого піднесення й жадібного вивчення, спостереження зовнішнього світу. Згадаймо хоч початок давньої грецької філософії, де виклад творення світу ще не потребує витонченої майстерної форми. Але розвиток культури, поглиблення науки приносить із собою і розвиток форми, що з наближенням занепаду культури може виливатись у панування форми над змістом, як втечу від прикрого змісту в світ упертої скрупульозної роботи над формою. Бувало так і з Франком. Втома від в'язниць і злиднів, тяжка хворість, нещасливе кохання і невдале одруження сприяли тому, що він більше уваги став віддавати формі. Збірка „Зів'яле листя" — високо художній зразок лірики розбитого кохання.

Цей перехід від переваги широкого суспільного змісту до тонкого майстерного карбування форми сам Франко пояснює цілком матеріялістично: „В хоробі чоловік потребує, щоб з ним поводилися м'яко, лагідно, та й сам робиться м'яким, лагідним, толерантним. Його

обгортає глибоке ніжне чуття, бажання „любити, дякувати комусь, тулитися до когось, як дитина до батька". Інакше кажучи — буття обумовлює свідомість, а також як саму творчість, так і форму її.

Року 1902—3 в „Літературно-Науковому Віснику" Франко вітає поетів-майстрів форми з обмеженим світоглядом, з вузеньким темарієм, де панує лірика, от як Леопарді, Пачовського.

В останній період своєї літературної діяльности Франко, з одного боку, неначе щасливо синтезує форму із змістом, як у поемі „Мойсей", де сильний сюжет передано сильно, яскраво і чітко, але, з другого боку, часто помічаємо моральний і творчий занепад хворої людини, надсильну роботу ради шматка хліба, поки нарешті трагедія параліжу не доконує цю боротьбу форми зі змістом, яку ми тепер уявляємо, як зайву трату творчої енергії над роз'єднанням або об'єднанням тотожніх речей. І форма, і зміст для критика-марксиста не порожні абстракції, а ті протилежності, що взаємно проймають одна одну і одна без одної ніколи існувати не можуть. Інша річ, коли ми поставимо питання так: яким способом відбилися естетичні Франкові погляди на його власних творах, на їхній формі? Тут нам доведеться звернутися як до творчости самого Франка, так і до його критиків. Критики не цілком погоджуються щодо характеристики форми Франкових творів. Коли Драгоманов, Шурат, Маковей, Мочульський, Єфремов, Музичка дуже високо шанують цю форму, як лексично багату, різноманітну, гнучку й майстерну, то, з другого боку, Дорошкевич і Коряк швидше мають нахил недооцінювати цю форму. У Дорошкевича частенько читаємо закиди про недбалість форми, невдалість композиції, надто щодо прози Франка. У поезії, щоправда, й Дорошкевич находить „глибокий ліризм, високо-мистецьку словесну форму, тонку стилізацію, „лірику мислі", „вогонь в одежі слова". Коряк швидше згоден визнати „майстерність форми" за Франковими спадкоємцями, аніж за самим поетом. Критик посилається на колосальну нескінченну роботу Франкову, що не давала йому змоги братися до „майстерности". Взагалі від Корякової оцінки залишається враження, що він недооцінює значення форми творів Франка. Коряк не від того, щоб визнати у Франка переважний ухил у бік „слова — думки, вияву напруження творчого розуму, розповіді". Чи це так? Шевченко був співець, не „едукований" на витончених вимогах естетики: невже Франко не рідний своєю формою в багатьох творах до Шевченка? Ввяти хоч би вірш:

„Ой рано я, рано устану,
на яснеє небо погляну,
а небо, як синій кришталь,
а в серці важкий сум і жаль"...
(Думка в тюрмі)

Або:

„Непереглядною юрбою
ідуть за днями дні мої,
так страшно одностайні всі,
як олов'яні хмари ті,
що звільна линуть наді мною".
(Нічні думки)

Чи такий зразок:

„Давно було. Дітей маленьких двоє,
побравшися за руки, по квітчастих
лугах підгірських, стежкою вузькою
поперек нив, в жарку літную днину
ішли з села".
(Ідилля)

В наведених вище зразках не тільки зміст, а й форма дуже спорідні поезії Шевченковій. І таких зразків можна навести силу. Коли Франка вважається за галицького Шевченка, то це почасти й тому, що вплив великого Кобзаря позначився і на композиції Франкової поезії, поруч із глибокою й широкою естетичною ерудицією його. Не маємо такої великої відваги, щоб багатокольорову, різноманітну творчість Франкову втискувати в рямці хоч би й найпочеснішої тріяди, як робить Коряк. Зміст, думка — безумовно глибокі й багаті в його творах, але ще Геґель учив нас називати „безформеним" твір, позбавлений певного художнього й морального змісту. Франкові твори мають елемент співочий (Шевченко), не менш і плястичний (Щоголів), бо велика ерудиція та студіювання безлічі творів чужої пісні, чужої плястики, чужої думки — це момент інтелектуальний у творчості Франковій, отже його творчість не позбавлена жадного з цих моментів. Оскільки марксист, матеріялізуючи думку Геґеля, невідривно мислить собі єднання змісту з формою, спробуймо тепер звернутися безпосередньо до Франкових творів і простежимо: оскільки це єднання фактично у нього відбувається.

Розкішна, чарівна карпатська природа відзеркалилась у численних прозаїчних і поетичних пейзажах у Франка. Читаючи їх, наочно пізнаєш, як поет відчуває природу й майстерно переносить її красу на полотно своїх картин.

„Над'їхала осінь, вельможна пані, багата хазяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів, навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягається земля, висилена, сіра й сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом"...

(Великий шум)

Ця картина плястично, художньо передає як осінні шати природи, так і відбиток цієї краси в селянському світогляді. Нерозривний зв'язок людських переживань із життям природи взагалі характерний для Франкової творчости. Так і людська природа, її хворий або нормальний стан, неминуче знаходить відповідну форму. Енергійна кипуча будова „Вічного революціонера" молодих літ Франка гостро відмінюється від елеґічного плину „Зів'ялого листя"; та і друга цінні й доцільні кожна на своїм місці, що виявляє майстерне панування над формою у Франка. Окремі вислови надовго врізуються в пам'ять своєю художньою правдою і колоритністю, от як характеристика Каїнової жінки, що „була мов нитка срібна, що в'язала самотнього запеклого з життям людей" (Смерть Каїна). Та, здається, найвище відбилося єднання змісту з формою в поемі „Похорон", у промовах представників буржуазії над розчавленим трупом народнього повстання. Старий дипломат — царедворець говорить вишукано-витончено, лицемірно й одночасно цинічно:

„Ми не єретики,
не атеїсти,
нам для естетики
в пекло не лізти.
Хоч часом свічечку
чорту ткнемо,
богу ж щонічечку
по дві жжемо".

Виступ консерватора графа — це гупання важкої довбні, рубана уривчаста фраза, тупа й примітивна думка: його заходи щодо робітника:

„Перша річ, щоб був він голий
з бруду, голоду, хробацтва,
щоб не вибився ніколи
із жебрацтва.
Друга річ, щоб був він темний,
знав, що думать — смішно й підло,
що він раб, хробак той земний,
панське бидло.
Третя річ, щоб був безличний,
дав собі плювати в морду,
знав, що всі до нього мають
лиш погорду".

Ця безсоромна здирська плятформа викликає огиду в делікатному серці ліберала. В його промові, разом з його світоглядом і мова Франкова в'ється, як слизький вуж поміж очерету, хитаючись і коливаючись до своєї мети — експлуатації, сполученої з належним вихованням робітника, перекручуванням робітничого світогляду в бік дружби з панами:

„Що всіх непокірних ми витяли в пень,
Се добре, та є се півділа лишень.
А друге почнімо в сій хвилі, —
Зробім, щоб пізнали безглуздий свій гнів.
В нас бачили своїх природніх панів,
Щоб нас шанували й любили".

(Похорон)

Приховане здирство сичить із цих масних ліберальових слів. Він проповідує нести світ і культуру в маси, але все це в певних дозах і з отруйним опортуністичним призначенням. Надзвичайно сильні, влучні вирази знаходить Франко для характеристики реакційного болота або для полум'я революції в Галичині. Доба реакції у нього супроводиться „тісним і стухлим духом" („З остатніх десятиліть 19-го в."). З другого боку, 1848 рік, хоч і не надовго, зрушує все суспільне життя Галичини: „Де досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклекотіло, загуло, затріщало з усіх боків" („Герой поневолі"). В цьому короткому стислому малюнкові чуємо кипіння казана розбурханих пристрастей, цілковиту антитезу попередньому притхлому животінню. До Франка в Галичині панувала форма сонету, але цілком рабська, псевдоклясична, з убогим нежиттьовим змістом, Франко любив сонет, але вніс багато свого, нового. Насамперед, він відкинув свідомо як діяманти, розкіш сонету відродження, так і рожеву водичку сучасного йому галицького сонету, кинув гасло, що героєм сонету віднині має бути пролетар-продуцент.

„Не Баярд, герой непоборимий,
не дон-Жуан, жіночих серць побідник,
героєм наших днів, а продуцент-робітник".

Великим поетичним талантом, глибоким теплим чуттям Іван Франко надав сонетові і його новому сюжетові ясних теплих барв, блискавичних метких порівнянь, гострих випадів проти всякого здирства, проти експлуатації сонету на служіння примхам і розкоші, як колись поети

... красоту співали,
в форму майстерну, мов різьблену чарку,
свою любов, мов шум — вино вливали...

Це про поетів відродження. Характеризуючи німецький сонет, Франко порівнює його з відгостреним патріотичним мечем і нарешті ставить питання:

„Нам, хліборобам, що з мечем почати?
Нову зробить прийдеться перекову:
патріотичний меч перекувати
на плуг — обліг будущини орати,
на серп, щоб жито жать життя основу,
на вила — чистить стайню Авгійову".

(„Із Вордсворта")

Синтеза форми й змісту виступає у Франка в поглибленні змісту, наближенні його до трудових низин суспільства, до самого покривдженого злиденного „дна" його, а також у нових багатих формах, окрім сонету. У прозі Франко дав новий для Галичини тип — новелі, короткого, характерного малюнка. Коли чорна робота примушувала часом Франка викидати, виривати із свого серця недороблені, неодшліфовані твори, то ми не помилимось, коли, зваживши необроблене з майстерним, визнаємо значну перевагу високо художньої форми, об'єднаної з багатим змістом.

В ЧОМУ СЕНС МИСТЕЦТВА ЗА ФРАНКОМ?

Матеріялістична діялектика диктує мистецтву певні вимоги, а саме: мистецтво мусить бути утилітарне, ув'язане з повсякденним трудовим життям широких мас, як великий стимул праці й боротьби. Уже Маркс указав, що людині годі тікати від дійсности: задурюючи себе, ніби втікає від життя, людина фактично цілком підпадає під його владу [1]).

Франко близько стоїть до нас своїми поглядами на сенс мистецтва. Він не визнає „чистого" мистецтва: забагато його вже мала Галичина. Тільки дійсність має право бути сюжетом для мистецтва. Про це Франко говорить не раз і не двозначно. Він повстає за дійсність проти романтизму [2]). Він роз'яснює поетові-модерністові Вороному цю неможливість схоронитися від дійсности, власне інтелектуальне марнування в самотині, показує йому жахливу картину, що чекає на поета „в тихому заливі коло серця":

„А як знайде гидкії черви
і гіркість сліз, розбиті нерви,
докори хорого сумління,
прокляття свого покоління,
зневіру чорну, скрип розстрою, —
то що почать з такою грою?"

Самотність пожирає найкращі скарби особи, поза колективом вона падає, деградує.

Коли Франко спочатку мав на меті широко охопити всі сторони життя галицького суспільства, то ця дійсність найчастіше оберталася до нього життям селян і робітників. І дитячі спогади, і близька знайомість, старанне вивчення цієї дійсности давали йому багатий дослідний матеріял. Але Франко не рабськи копіює дійсність, він, як Мікель Анджельо та Рубенс, вимагав внутрішнього освітлення даної картини світлом інтелекту, емоції та моральної настанови самого автора.

---

[1]) Денике. „Маркс об исскустве".

[2]) Возняк. „До соціялістичного світогляду Франка". Збірник, 1926 р., стор. 195.

Вірш „Рідне село“ показує нам, як змінювався погляд на нього у поета. Франко бере два моменти: своє дитинство і поворот із в'язниці етапом. Сирітство, тяжка праця — в минулому, а тепер:

„Стоїш ти, як стояло,
самотне і дрібне, дитя мов, що сховало
в зелені бур'яни голівку кучеряву.
Довкола ліс гуде тужний, таємний спів,
що ще круг моєї колиски гомонів.
... Тяжча ще пригноба тут засіла
на лицях, голови недоля вниз хиляє,
під віддихом її вся радість завмирає...“

Сумна, важка дійсність скрізь впадає у вічі Франкові, його творчість сповнена суспільними темами й образами, великою „галереєю експлуататорів і експлуатуємих“ всім тим, чим боліло сучасне Франкові суспільство. Ось картина залежности села від стихії, посухи: „Сум забирав, коли було глянути на поле. Лиш одна кропива та гірчиця, підхопившися завчасу і пустивши в землю свій веретенистий корінь, буяли та розростались. А сонце все пекло й жарило. По селах стрічалися люди, самі сумні та чорні, як земля [1]). Недороди, малоземелля викидають резервну армію у далеку еміграцію:

„Коли побачиш на пероні десь
людей, мов оселедців тих, набито:
жінок, худих, блідих, аже серце рвесь,
зів'ялих, мов побите градом жито,
мужчин понурих і дітей дрібних,
і купою брудні, старії фанти,
навалені під ними і при них,
на лицях слід терпінь, надій марних,
се — емігранти.
Коли побачиш, як отих людей
держать, і лають, і в реєстри пишуть,
як матері у виходах дітей
зацитькують, годують і колишуть,
як їх жандарми штовхають від кас,
аж поїзд відійде — тоді припадок.
Весь люд на шини кидається враз:
„Бери нас, або переїздь по нас!“
Се в нас — порядок“ [2]).

Не кращий „порядок“ панує і на підприємствах, куди попадає робітник у Галичині. „Бориславські оповідання“, „Борислав сміється“ „Boa Constrictor“ показують наочно жахливі умови праці в Галичині, неорганізованість і темряву серед пролетаріяту, одверту жадібну експлуатацію, що ладна піти на всяке злочинство ради ґешефту, що тільки трохи підмальовує дійсність перед приїздом цісяря: вдягає робітників, лаштує кілька показних робітничих помешкань, прикрашує фабрику і за це фабрикант дістає титул барона“ [3]).

Суспільний темарій Франків містить і правдиві, реальні, болем серця пронизані зразки протесту робітничого від першого індивідуального обурення („Муляр“) до спроби об'єднання проти капіталістів („Борислав сміється“). Отже, дійсність панує над Франковою творчістю і саме життя широких трудових низів у всій жорстокій його правді.

Поетичній творчості Франко надавав великого значення, визнавав, що вона мусить цілком увійти до життя трудящих мас, супроводити їхню невпинну працю й боротьбу. Своєю піснею Франко оголосив нещадну боротьбу всім здирщикам-убивцям: від Беркута до Boa

---

[1]) „Борислав сміється“.
[2]) Франко. „Давнє й нове“. Стор. 155 — 156.
[3]) „Задля празника“.

Constrictor'а боліло серце поетове за всім покривдженим людом і за це він дякує своєму життю:

„Над усе ціню я ту
малую мірку мук і болю,
котрі приняв я в сім життю
за правду, за добро, за волю“ [1])

Себто за зміст його пісень, за те, що вони передавали „революційну заразу“ широким масам. Свою особу, своє життя Франко свідомо відсував на задній плян, прагнув тільки збудити в широкій публіці інтерес до тих ідей, що невпинно ворушили його свідомість. А коли власне життя занадто сильно відривало поета від суспільних тем, шматувало його організм голодом і хворістю, а його світовідчування трощило ударами особистих невдач і розчарувань, то й цю власну біду намагався він повернути комусь на користь. У передмові до „Зів'ялого листя“ читаємо: „Може се горе таке як віспа, котору лічиться вщіплюванням віспи. Може образ мук і горя хворої душі вздоровить деяку хвору душу в нашій суспільності“ ... [2]).

Навіть і цей винятковий стан своєї творчости Франко зв'язує із суспільним життям. А звичайний для поета стан був — невпинна праця аж до загину за свої думки, під пильним оком поліції, під важкою карою реакції, під нагнітом громадської байдужости. Все це розумів Франко і в цьому полягало значення поезії для нього:

„До моря сліз, під тиском пересудів
пролитих, і моя вплила краплина;
до храму людських змагань, праць, і трудів
чень і моя доложиться цеглина.
А як мільйонів куплений сльозами
день світла, щастя й волі засвітає,
то чень в новім, великім людськім храмі
хтось добрим словом і мене згадає ...“ [3]).

Радянська суспільність цілком поділяє Франкові думки про значення й завдання мистецтва, бо це ж наша революція

„Словом сильним, мов трубою,
мільйони зве з собою“ [4]).

Найкраще значення мистецтва змальовано у вірші „Штука“, де, позначивши її епічну і ліричну силу, поет закінчує:

„Штука — це думка, що встане,
всякі порвавши кайдани,
це побідитель благий;
дасть уярмленим свободу,
вільному дасть же народу
велич і славу в людей“ [5]).

Франко в житті і в мистецтві рішуче відкидає „наркотики“ рожевого туману пестощів, забави, радить краще боротися зі злом, аніж ховатися від нього.

ПРОЦЕС ФРАНКОВОЇ ТВОРЧОСТИ

Дитячий портрет Івана Франка, його великі, трохи сумовиті, задумані очі вказують на натуру спостережливу й глибоку. В одному з віршів Франко згадує, як він прохав матір співати йому гарних

---

[1]) „ З вершин і низин“.
[2]) „Зів'яле листя“, передмова.
[3]) „З вершин і низин“, 28.
[4]) „Вічний революціонер“.
[5]) Збірник „Франко“, 1926 року.

народніх пісень, що мати не завжди могла зробити за невпинною роботою [1]). Карпатська природа була другим джерелом, звідки Франко ввесь вік черпав свої живі кольоритні пейзажі. Хоч сирітство випало на долю дитини не з найгірших, навіть підтримували його в школі вітчим і мачуха, але велику чару полину довелося випити дитині в школі від „батьків“ - єзуїтів і пізніше від паничиків - гімназистів. Цілу низку шкільних типів свого часу дав Франко в творах „Малий Мирон“, „Schön schreiben“, „Грицева шкільна наука“ тощо. По тих школах хлопські сини зазнавали найбільше знущань і бійки. Шкільна каторга посіяла в юний інтелект зерно ненависти до начальства, схоластики, бюрократизму. Та чи не найліпше змалював Франко зароди поетичної своєї творчости в оповіданні „Під оборогом“: фантастичні, химерні мрії малого філософа, уява про боротьбу його з силами природи за рідне село, боязка увага матері до хлопчика, такого відмінного від інших дітей — усе це чудово знайомить нас із дитячими проявами майбутнього великого хисту. Автор мудрими очима старшого віку посміхається на фантастичну дитячу боротьбу, але в цілому дає нам блискучий дитячий автопортрет.

Ми знаємо, що твори Франкові повні суспільних тем, які служать поетові за невичерпне джерело для його творчости. Знаємо, що й кохання дало великий матеріял і нові форми процесові цієї творчости.

Важкий економічний стан, одвічні злидні гнітили на свідомість і на творчий процес поета, злидням присвячені дужі й болючі місця в його творах.

„Одежі нема, чобіт нема, довги стоять та гавкають“ — такі підсумки свого бюджету зводив Франко, коли мусів одірватися від громадської роботи під тягаром власного лиха; поет звертається до дружини:

„Не довго, може,
коли мене важка прийме могила,
і ти отак підеш на роздорожжя,
о хліб просить, моя дружино мила.
... і діти наші, ох, аж серце в'яне —
сльотою биті, босі, у лахміттю
на сльози й горе, непросвітно тьмяне
як сиротята, геть підуть по світу“ [1]).

Так надзвичайно гірко і художньо відбивається мізерне буття галицького письменника й суспільного діяча в Франковій свідомості. Відвідавши хворого Франка, Гнат Хоткевич підкреслив цю гірку свідомість у палкій статті „Непотрібні люди“ [2]). Економічний і політичний тягар давав імпульс творчості Франка, доки витримувала сила його нервів.

Як же проходив самий процес Франкової творчости? Виявимо насамперед суто наукові й літературні впливи на цю творчість. Франко — великий піонер европеїзації Галичини, популяризатор науки й мистецтва серед широких мас. Любов до літератури визначилась у Франка ще в гімназії: до закінчення курсу він уже зібрав книгозбірню, де були твори Шекспіра, Шіллера, Діккенса, Гайне, Гюго, Гете. Читав у той самий час він Кобзаря, Марка Вовчка, Руданського, Куліша, Панаса Мирного. Над чужою літературою Франко уперто й постійно працював: йому належить сила перекладів західніх класиків, багато вільних переробок документів давніх, асирійських, єгипетських, індійських. Франко працює і як науковий дослідник галицької

---

[1]) Том 20. Пісня і праця.
[1]) „Олі“.
[2]) „Плужанин“. 1926 року.

та чужої літератури. Докторська дисертація — „Леґенда про Варлаама та Йосафа“, розвідка „Іван Вишенський“, численні статті по українських журналах показують, що наука ніколи не розлучалася із Франком і дуже впливала на процес його творчости. „В наших часах писательська творчість, коли вона має бути справді ділом поважним, а не школярською забавою, се така ж поважна студія, як і праця наукова, тільки безмірно ширша, многостороння і трудна. Для виконання треба не тільки щасливої першої думки (відхнення), не тільки живої пластичної уяви (фантазії) не тільки широкого та вразливого чуття, але багато побічних та не менш важних відомостей“ [1]).

Так сумлінно й поважно ставиться Франко до поетичної творчости, рекомендує вивчати стиль чужий, форми вислову, а разом із тим виковувати щось нове, своєрідне. В даному разі суворим учителем для Франка був Драгоманов. Поет дуже зважав на його думку, прислухався до його критики. Драгоманов високо цінив Франкові твори.

Для художньої і соціяльної правди Франко рекомендує старанно вивчати історію письменства. „Чим докладніше ми з ними (історичними матеріялами) познайомлюємось, тим ясніше виринає і зазначується у нас думка про одноцільність, неперервну суцільність літературних традицій і духовних інтересів на протягу нашої довговікової історії... Чуючи себе нацією суцільною і солідарною в духовних і економічних інтересах, ми знайдемо тоді в собі самих, в нашій солідарності той огонь і запал до праці, котрого нам тепер так часто не стає, знайдемо — і всі цілою суттю відчуємо той спільний ідеал, котрого брак так многих з поміж нас гонить на поклони чужим богам“ [2]). Утилітарне значення науки взагалі, етнографії зокрема, виступає яскраво в творах і діяльності поетовій. Практика Франкова була погоджена з цією теорією. Вже з юних літ він мандрував горами, збираючи зразки народньої поезії. Пізніше Франко не раз подорожує до Бориславa, придивляється до побуту і звичаїв ріпників, вивчає їхні оригінальні життьові явища.

І в'язницю, „дно“ суспільного життя, ретельно студіює Франко, даючи в наслідок цього студіювання багато правдивих, жахливих у своїм реалізмі героїв в'язниці. І наука, і поезія, на Франкову думку, мають служити справжній, здоровій культурі нації, до якої ще так далеко було Галичині. Помилково було б на підставі допіру сказаного, позбавляти Франка експресії, емоціональности. Навпаки, і в прозі, а ще більше в поезії його бренить струна власного переживання: будь то революційний запал, чи любовна елегія, чи філософська задума. Твори Франка — це його рідні діти, що помаленьку виростали, висна-жуючи життьові соки свого творця.

„Кожна пісня моя
віку мого день,
протерпів її я,
не зложив лишень.
Що вам душу стрясе,
то мій власний жаль,
що горить в ній, то се
моїх сліз хрусталь,

Кожна стрічка її —
мізку мого часть,
Думи — нерви мої,
звуки — серця страсть.
Бо нап'ятий мій дух,
наче струна — прим:
кожний вдар, кожний рух
будить тони в нім.

І дарма, що пливе
в них добро і зло, —
в пісні те лиш живе,
що життя дало“ [3]).

---

[1]) „Наше літерат. життя в 1892 р.“. „Зоря“, 1893, стор. 15 — 18.
[2]) „Пам'ятка укр.-рус. мови і літератури“. Львів, 1896, стор. 11.
[3]) „Чим пісня жива“.

Франко і любив свої твори, і викохував їх часто, як рідний батько дітей. Довгий процес — авторських сумнівів, перероблення, кількалітнього виношування сюжету — виявив нам сам Франко в передмові до збірки „Добрий заробок“: „Деякі образи мучили мене в душі по кілька літ, я по кілька разів брався викинути їх на папір, та, чуючи, що „не вдав тон“, відкидав написане й переходив до іншої роботи, щоб по якімсь часі знов вернути до закиненої проби“ [1]). Мало можна зустрінути одвертіших і щиріших зізнань. Тут перед очима читачевими як вівісектор, здіймає Франко покрови з живого свого серця та робочого мозку, показує конкретно свою роботу. Під кінець віку процес Франкової творчости пише ламану лінію: то він замикається в самотній роботі, прикликаючи до себе крайній індивідуалізм, то знов не витримує і знов кидається до суспільних тем, точнісінько як герой його Іван Вишенський, що вертає з Афону у вир національної боротьби на Україну. Роденбах, Верлен поступаються місцем для „Мойсея“. Франко, у згоді з Ібсеном, розумів дуже прикро і жорстоко процес поетичної творчости. Він порівнює поета з ведмедем, якого вчать танцювати на розпеченій блясі під веселу гру скрипки [2]).

Невпинна праця в найприкріших матеріяльних умовах, одвічна самотність, ціла низка розчарувань особистого і суспільного характеру виснажили Франків організм, допомогли руїнницькій роботі його улюблених дітей — тих пісень, що помалу виростали коштом його сили. І ось під кінець віку настає страшний конфлікт: творити вже несила, а „діти“ — пісні уперто рвуться на світ і просять батькового серця. І Франко мисленно відповідає їм, повний одчаю, що вже не побачать вони світла, бо сам він конає [3]).

Отже на процес творчости Франкової мусимо констатувати впливи такі: природи зовнішньої та власного стану організму, народньої поезії та етнографії, чужих літератур і науковий вплив, що Франко об'єднував полуменом упертої праці. Мимоволі згадуєш незабутні Марксові слова про недоцільність, марність окремого існування сировини, інструмента й робочої сили: нарізно вони лише терплять вплив природних сил і руйнуються поступово. Лише праця об'єднує їх усі і загартовує, вишліфовує їх. Процес творчости Франкової об'єднує багатий крайовий матеріял з інструментом західньо-европейської науки й техніки стилю — слова, а його власна обдарованість, спостережливість і гаряче серце служать тим огнем, що допомагає викувати цінні й невмирущі образи.

Франко як літературний критик

Критичні погляди Франкові почали розвиватися ще в гімназії. Ми знаємо, що в книгозбірні Франка-гімназиста було багато зразкової клясичної літератури. А як її читати, цього вчив його один із викладачів гімназії. Про це розповідає Франко в автобіографічному оповіданні „Борис Граб“, саме про яскравий зразок цього навчання: викладач примусив його читати Одисею аж тричі, і за всяким разом все нові скарби відкриваються перед молодими очима: з-поза фабули виступає побут давніх греків, їхня культура, їхня ідеологія. Оповідання „Гірчичне зерно“ дає портрет бідняка-інтеліґента Лімбаха, що переглядав книжки Франкові, рецензував їх влучно і дотепно, давав поради про придбання нових. Така підготовка дала змогу розвинутися

---

[1]) Том. I. 194-5.
[2]) „Л.-Н. Вісник“. 1901, кн. VII.
[3]) „Опівніч“.

критичним здібностям Франковим. Як було зазначено вище, перш за все він критикує сам себе, ув'язуючи поезію, емоцію з наукою, ретельно студіюючи матеріял історичний, літературний, етнографічний. Це примушувало Франка суворо критикувати сучасних йому й попередніх письменників. Віддаючи належне величі Шевченка, Франко був далекий від культу великого Кобзаря; маштаб і значіння творчости Франко безпосередньо ставив у залежність від світогляду та суспільного місця творця. Ось чудове порівняння Шевченка з Гоголем:

„У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у дебрі містицизму, а у Шевченка рівна чесна дорога все вгору та вгору, все на вищі світліші височини до таких гармонійних акордів гуманної евангелії, як „Марія" [1]). Захоплення Шевченком не переходило в рабську покору у Франка. За цю покору він докоряє наслідувачам Шевченка, як Глібов, Руданський, Куліш, що запашні квіти Тарасової творчости обертали часом на „паперові квітки" [2]).

Куліш дістає у Франка влучну характеристику, як „апостол хуторної поезії під кінець його життя [3]).

До Драгоманова, свого громадського й почасти літературного вчителя, Франко звичайно ставиться з великою увагою і пошаною. Часом проривається у „учня" обурення за гостру нещадну критику з боку „вчителя", але здебільшого переважає пощана й об'єктивна оцінка.

„Драгоманов — вогонь; хто наближався до нього необережно, мусів попектись і тоді забував про те животворне тепло і світло, що йшло від нього" [4]).

Така пекуча, невблаганна натура була якраз потрібна, на думку Франка, щоб розбуркати „грубошкіру, ліниву та байдужу рутенську натуру". І Драгоманову і, ще більше, Франкові довелося чимало викресати вогню, критикуючи сучасну йому літературу.

Сам поет і письменник, сумлінний працівник на літературнім посту, Франко підходить до сучасного йому письменства з певними вимогами. Перша з них, як зауважено вище, є правдивість, повний контакт із дійсністю. Вимагаючи від сучасних йому українських поетів „нової енергічної дикції", правдивого віддзеркалення життя, Франко звертає не абияку увагу на контакт стилю із сюжетом; наприклад, застерігає Олену Пчілку перед глібовською манерою писати на серйозні теми легким гумористичним стилем" [5]). За правдивість бореться Франко з формалізмом, імпресіонізмом, романтизмом, декадентством, з усім тим штучним, нежиттьовим, відірваним від трудової дійсности, що властиве всім наведеним літературним течіям. Коли Щурат охрестив самого Франка „декадентом", поет це відчув, як образу, як примусову ув'язку себе з конаючим старим світом, тимчасом як вся робота Франкова дає йому право бути „прологом — не епілогом, сучасної літератури. Певні етичні вимоги об'єднує Франко із стилістичними. І здорово дістається від нього тим сучасним творцям, які їх не задовольняють.

У Галичині тоді прогреміла книжка Підеші „Восток і Запад" (Ліна Вероні), яку більшість критиків і суспільства вважала за шедевр. Розбираючи цю книжку, Франко викриває її фалш, штучний

---

[1]) Франко, „Двоязичність і дволичність".
[2]) „Л.-Н. Вісник", 1905, VIII, т. XXX, стор. 233.
[3]) Л.-Н. Вісник, 1901 кн., VII.
[4]) Там же, стор. 14.
[5]) Лист Франка до Олени Пчілки.

героїзм без подвигів дієвих осіб, „вищу культуру“, що діставали студенти по барах і шантанах і що давала їм право згори дивитися на менш освічену масу. Плутаність викладу Франко пояснює цілою низкою питань, щоб розв'язати важке авторове завдання: хто нарешті був батько Степана (головного героя): раз говориться, що це могутній розум, маєстатична постать — можна вважати за аристократа. Удруге — що батько для блага дітей закладав підприємства — значить, мусів бути капіталістом. Про матір Степанову автор кидає звістку, що вона вічно перевантажена дрібною роботою; — селянка, міщанка? Нарешті виходить, що Степан помагав батькові в лісі — чи не вугляр його батько? Франко цю хвалену книжку, ідеал для міщанського кола, кидає в болото, де саме її належне місце.

Франкові часто доводиться констатувати „пустоту мислі, пустоту бесіди й пустоту діла“ [2]) в літературних творах. Картав Франко цю „пустоту“ й фалш одверто, показува її і в еліптичному зеркалі своєї пекучої сатири. Вірш „Хлібороб“ є пародія на такий самий вірш попа Устіяновича, що дав ідилію селянського життя. Початок однаковий і в Устіяновича, і у Франка: „Гей, хто на світі кращу долю має“ [3]), та діяметрально розходиться продовження. У вірші Франковому цей „рай“ обертається непросвітними злиднями, каторгою касарні, здирством і хабарами на користь державного апарату, лицемірством і облудою офіціяльної релігії: „Обивательщина“, міщанство завжди обурювало Франка й викликало сатиричні вірші, от як „Ужас на Русі“, де малюється жах перед соціялістичним рухом:

„Вівці муть, кумочку, пастиря пасти,
яйця муть, кумочку, курку учить;
люди легальні муть грабити й красти,
Чесних почнуть злодіяки тіснить“ [4])

Сатирична поема „Ботокуди“ роз'яснює причини такого панікерства частини інтеліґенції перед комунізмом:

„Ми учені. Ще дяки
нас псалтир читать учили;
з книг святих вся мудрість наша
а плювать нам на машини“ [5]).

Такий низький освітній рівень робить із людини раба форми, обряду, поверхні.

Зате щира, добра вдача Франкова розгорталася й розквітала, коли своїм уважним спостережливим оком він помічав серед літературних сил справжній хист і сумлінну роботу над собою. Розвідка „З останніх десятиліть XIX віку“ [6]) охоплює всю громаду тодішніх українських письменників і поетів. І для кожного находить Франко особливе слово, оригінальну характеристику, наприклад: Самійленко — „Його поезії — се гарно шліфовані, чисті кришталі, але його лірика не має такого палкого вогню, який уділяється серцям читачів“. М. Коцюбинський — „Один із найкращих наших новелістів. Його оповідання пливе натурально і свобідно, мов репродукція голої дійсности без ніякої примішки творчости. Стиль його простий, без жадної форсованої штучности, без риторичних ефектів“, Леся Українка —

---

[1]) Л.-Н. Вісник. 1904 VII. т. 28 стор. 157.
[2]) Франко. „Критичні письма о галицькій інтеліґенції“ „Молот“, 1878, стор. 41.
[3]) „Хлібороб“. Франко, т. 20, стор. 123 — 4.
[4]) Том. 20, стор. 125.
[5]) Том 20. „Ботокуди“
[6]) Л.-Н. Вісник. 1901, кн. VII.

„Її поезія, то огнисте оскарження того дикого гнету самоволі, під яким стогне Україна".

„Василь Стефаник — може найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка. Стефаник — абсолютний пан форми. Він, здається, не дбає про увагу читача, не вживає ніяких риторичних штучок, щоб притягти, прикувати її до себе. Його оповідання пливе, бачиться, спокійно, з елементарною силою, але власне сею самою елементарною силою воно захоплює й нашу душу. Стефаник ніде не скаже зайвого слова; з делікатністю, гідною всякої похвали, він знає, де зупинитись, який деталь висунути на ясне сонячне світло, а який лишити в тіні". Ці характеристики свідчать, що Франко був об'єктивний, сумлінний критик, який не жалував негативних проявів збоку української літературної продукції, та зате щиро і радо вітав і допомагав талановитим, оригінальним авторським силам того часу. Критерій Франків коріниться в його поетичній і разом із тим працьовитій натурі, а також у його широкій літературній ерудиції. Франко близький до нас своїми літературними вимогами й оцінками, бо він бере за основу інтереси широких трудящих мас, наводячи, як гасло, слова одного селянина депутата, що вимагав „такої книжки, щоб були наші права, щоби так народ не дерли" [1]). Саме такі вимоги й лягають за підвалину всієї критичної діяльности Франка.

СПЕЦИФІЧНІСТЬ ФРАНКОВОЇ ТВОРЧОСТИ

Іван Франко не тільки син свого народу, він — явище певної доби, його розвитку; своєрідні особливості цієї доби позначаються на естетиці Франка. Галичина його часу — пореформена країна з великим швидким процесом капіталізації промисловости і паралельною пролетаризацією села. Трудовий люд Галичини того часу надзвичайно темний, неорганізований, несвідомий. Техніка ще зовсім примітивна. Це й відбивається в першу чергу на Франковій творчості. Його „голос духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремесницьких" — інакше — по країні початкового нагромадження капіталу, як справедливо зауважує Музичка [2]).

Син кустаря-коваля сказався у цьому „скрізь", сказалося обєднання в одному розумінні пролетаря з кустарем. В такій відсталій країні ще дужі залишки февдальних ілюзій. Вони бренять і по багатьох творах Франкових. Драми „Украдене щастя", „Рябина", поема „Панські жарти", оповідання „Чума" малюють ідилічно — підсолоджених попів, війтів, жандарів. Це — позитивні герої, сильні індивідуальности, популярні авторитети не тільки для темного селянства, а й для висококультурного письменника Франка. Він цілком поважно може давати поради попівству щодо активного служіння його народові [3]), зокрема в рецензії на „твір" митрополита Шептицького може припускати угодівські нотки, звертаючись до попів. Пережитки февдальних ілюзій побачимо і щодо поміщиків. У поемі „Панські жарти" селяни добровільною панщиною потішають хвору пані. У повісті „Великий шум" зовсім нема суспільного „шуму" — панує ідилія замирення панського кодла з хлопами після кількох гнівливих вибриків пана.

Отже, Франкові твори, його естетика, перш за все, пронизані останнім скісним промінням передсмертного февдалізму. Кволий роз-

---

[1]) Франко „Критичні письма галицькій інтеліґенції". „Молот". 1878. Стор. 82.

[2]) Музичка. „Шляхи поетичної творчости Франка". Стор. 36.

[3]) Л.-Н. Вісник, 1904 року, т. 28, стаття „Соціяльна акція, соціяльне питання й соціялізм".

виток капіталізму в Галичині, мізерні паростки організації робітників підказують Франкові ідеї фабіянства, прудонізму (за Драгомановим), радикалізму, що частенько може давати схил у бік замирення кляс. Постать Boa Constrictora Германа Гольдкремера зрештою змальовано дуже симпатично: це відданий борець за улюблену ідею, працівник, вождь капіталу. Чи не найяскравіше і вразливіше виступає нота клясового замирення в надзвичайно художній, зворушливій повісті „Для домашнього вогнища". Що добродійна пані, зразкова жінка й мати, „підробляла" вербуванням дівчат до домів розпусти, це нас не дивує після блискучого роз'яснення в Комуністичному Маніфесті усієї гидоти буржуазної любови до своїх дітей, хоч би ступаючи по людських кістках. Що взірцевий капітан Ангарович прощає таку жінку і плаче за нею,— теж не дивниця: він в імперіялістичній армії душив Боснію; рука руку миє. Нас, нарешті, не дивує подвиг повій, що змилувалися над трупом Анелі й дали брехливу відповідь поліціянтові, що не знають цієї пані; адже проституція за капіталізму є невідмінний зворотний бік медалі буржуазної родини — вони споріднені. Але й для Франка ця Анеля швидше тип позитивний: її краса, розум, енергія, відданість родині — все це, очевидячки, захоплює автора, і він із свого боку не висловлює й тіні осуду її реместву, милується кіпарисом на її могилі, нібито виходить — „усе зрозуміти — все простити". На наш погляд, таке всепрощення шкідливе насамперед для самого автора: це вносить в його естетичні погляди характер компромісу, що завжди обертається на користь кляси експлуататорів.

Відсталий дрібнобуржуазний характер країни і вплив Драгоманова штовхали Франка в бік народництва з яскраво підкресленим освітнім ухилом. Драгоманов не давав забути галицькій інтеліґенції, що „не тільки література народньою мовою, а й передавання цією мовою результатів світової цивілізації є головне, коли це цілосне посвячення інтеліґенції, яка могла дістати освіту тільки тому, що народ працює, обливаючись потом, на службу цьому народові, моральну, політичну, соціяльно-економічну, з метою усунути від народу темноту, неморальність, експлуатацію"[1]).

Ця думка домінує над свідомістю Франка з раннього юнацтва аж до смерти. Не раз доводиться йому тяжко працювати над популяризацією культури серед мас, не раз доводиться розв'язувати альтернативу: що потрібніше в сучасний йому мент для народу — хліб чи книжка?[2]). Сам голодний, багатий лише великою освітою, культурою, Франко увесь вік давав книжку, і це, безумовно, мало великі наслідки. В міру того, як народницький рух вграчав свою рацію, як представник революційної кляси — селянства, і розкладався на мирну легальну просвітянщину, в міру того, як правів сам Драгоманов від бакунізму до радикалізму, так еволюціонувала й громадсько-літературна діяльність Франкова. Однобічність поглядів Драгоманова виявилася в його характеристиці Франка, як суспільного й літературного діяча: „Він завжди не твердий був у політиці (в повістях і віршах він не збивається)"[3]). Вищенаведені зразки з Франкових творів свідчать аксіоматично, що якраз „збивається" Франко і в літературі, саме політичний світогляд неминуче відбивається на естетиці будь-якого автора.

В творах Франкових можемо простежити невеличку течійку блянкізму. В оповіданні „Будяки" пропонується лише зірвати греблю для того, щоб щезли огидні паразити будяки. Але цей образ не є

[1]) Українець. II письмо в Ред Друга, 1876, стр. 77 — 80.
[2]) Левинський. З укр. роб. руху в Галичині.
[3]) „Переписка", т. 6, стор. 155.

панівний у Франковій естетиці. Швидше ми можемо знайти в його творах елементи утопії. Капіталізм жахає поета потворними формами початку нагромадження, і поет рад би втекти від нього до раю первісного комунізму („Захар Беркут"). А оскільки запровадити нині подібний, звичайно, краще розвинений, комунізм уявляється як неможливе, то Франко на зразок Фур'є, Овена мріє про будівництво комунізму легальним способом у межах капіталістичного суспільства. Так працює „Хома без серця"[1]), „Учитель"[2]), адвокат Рафалович у „Перехресних стежках". Загальне гасло утопізму: назад від капіталізму до природи, до сільсько-господарської комуни — не раз прориває́ться в Франкових творах разом із мріями вчорашніх хліборобів, сьогоднішніх ріп'яників:

„Ой піду я в Бориславку,
буду заробляти,
повернуся з Бориславки
буду ґаздувати" —

співає в шахті вівчар, і автор співчуває цьому світоглядові. Порівнюючи людське суспільство з природою, Франко впевнює нас, що природні суспільства значно досконаліші від людських, що люди тільки копіюють і псують зразок природнього суспільства комах або тварин у своєму суспільстві. „Всі головні форми, всі головні змагання людської продуктивної спілки натякнені, або й вироблені виразно між суспільностями звірячими. Нового не остається чоловікові зробити; його завдання завершити повніше й докладніше останній крок у тім довгім розвитку[3]).

Чи не найкраще можна перевірити світогляд і естетичне credo Франка, порівнюючи його з Марксом. Саме про Маркса Франко писав і висловлювався швидше з негативного боку. Для популярних соціялістичних видань Франко міг компілювати економічні роботи Маркса, Чернишевського й... Міля. Таке об'єднання свідчить про нестале́ість політичного credo Франкового. В праці „Що таке поступ?" маємо повторення суто буржуазних панікерських закидів на адресу комунізму: Франко передбачає руїну волі особи під страшним тягарем колективізму, під тягарем соціялістичної „держави", що затруїть життя своєю регляментацією. Перебутки селянського жаху перед комунізмом примушують Франка обвинувачувати Маркса в незнанні умов сільського життя. Песимістично не визнаючи можливости повного щастя, Франко стверджує лише відносний, імпульсовий характер за всіма „отими радами": „Все се такі панацеї, яких не зварить і не приготує ніякий аптекар"[4]). Добре й те, що хоч усі соціяльні теорії (між ними й євангелія, на думку Франка) збуджують маси від сонної апатії до енергії. У багатьох критиків Франкових зустрічаємо славнозвісну цитату про „релігію ненависти" у Маркса й Енгельса, і як додаток до неї принцип любови з боку Франка. Коли ж Франко висловлюється про масові сучасні йому рухи, то ці вислови споріднюють його швидше з меншовиками: про нашу революцію 1905 року Франко, як і меншовики, каже, що вона несе панування ліберальної буржуазії[5]), Франко почуває недовір'я до маси, вважає її за сліпу й жорстоку, чому небезпечно давати їй зброю до рук (Смерть Каїна від руки сліпого Лемеха). Франко приписує Енгельсові віру в успіх робіт-

[1]) „Хома з серцем і Хома без серця".
[2]) Комедія „Учитель"
[3]) „Світ", 1881, стор. 179.
[4]) „Що таке поступ". Коломия, 1903, стор. 140, 152-3.
[5]) Л.-Н. Вісник, 1900, т. 10, Франко. Одвертий лист до галицької української молоді.

ничого руху через побільшення депутатських мандатів[1]). Та ж любов, що її додає Франко до марксизму, є любов експлуатованих, покривджених, до своїх експлуататорів. Тут вам саможертва кріпачки дівчини за пана („Бідний Генріх"), тут покора побожного царя Гарісчандри усім примхам „святого" аскета ; тут всепрощення повій („Для домашнього вогнища"), тут клясове примиренство в повному розквіті — саме те, що намагається прищепити мільйонам пролетаріяту вожді II Інтернаціоналу.

Отже, коли Франко брався до активної політики, він часом був „Каменярем" прикрих шляхів і „пекарем" сурогатів замість здорового пожиточного хліба для мас. Але злочинство було б не добачати за цим хитанням і помилками величезного значення творчої думки Франка. Часом, як промінь золотить верховину, так ця думка кидала ясні проміння передчуття нового комуністичного світогляду, що дивно і навіть несподівано переплітались з перебутками февдальних, християнських і дрібнобуржуазних ілюзій. Франко ненавидить ідеалістів і, згідно з Енгельсом, порівнює їх з червою, що заплодилася під пнем і там складає свої сни в „системи", поки люди той пень не повалили й сонце не спалило „вчених"[2]).

Часом Франко висловлюється цілком вірно про значення мас в історичному розвиткові, зрікається ролі окремих героїв (але бувають і протилежні моменти). Сам особисто Франко виступає іноді проти бога, проти віри в „той світ", як проти страшних людожерських фікцій. Одверта любов до сільської бідноти й робітників дала цілу низку надзвичайно дужих, художніх і щирих творів („Наймит", „В поті чола", „Лесишина челядь" і багато інших). Як Гегель, Франко розуміє значення епохи застою: „Доба застою та пригноблення маси має в собі зародки нового руху, нових сил, що чекають тільки нагоди, щоб розвернутись і проявити себе; так було з представленою вище добою нашого національного застою та розбиття"[3]). Оповідання „Як згода дім будувала" бореться з угодівством, з будівництвом нового життя на традиційнім болоті, руїнах, гнилизні старого. Заклик „товаришам із тюрми", заклик „не бійтеся тюрми" — цілком вірно, правдиво підкреслює велику виховальну ролю в'язниці для молодого революціонера, гартування його інтелекту й волі для дальшої революційної роботи. І мимо своєї ж „любови" Франко чудово вміє показати антагонізм самого світогляду експлуататора й експлуатованого. В оповіданні „Як пан собі біди шукав" пан навіть не розуміє чужої біди: „Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винайшов, щоб покрити власне недбальство, лінивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обов'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан біг дає. Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще змалечку не любив страшенно". Майже ленінська думка звучить у вірші „Гриць Турчин", що вчить рекрута володіти зброєю, обернути її проти експлуатації.

Хворість, занепад сили викликали у Франка потяг до замирення, до нежиттьової любови. А коли прокидався, оживав знову його революційний запал, Франко давав силу бадьорих енергійних закликів до праці, до боротьби, за кращу долю, яку, щоправда, він не уявляв собі цілком виразно.

---

[1]) Франко. Що таке поступ. Стор. 133 — 4.
[2]) „Ідеалісти".
[3]) „З останніх десятиліть". Л. - Н. Вісник, 1901, VII. 13.

Д. НАУМОВ

М. І. Зібер як марксист

В історії розвитку марксизму, зокрема марксистської економічної думки в Росії й на Україні, один період і досі ще не досить досліджено й освітлено. Це 70-80 роки — період, що його П. Орловський у своїй статті „К истории марксизма в России", зве періодом „раннього теоретичного марксизму, що переважно охопив царину політичної економії" [1]).

Низка даних свідчать про те, що в цей період обізнаність з Марксовим ученням і інтерес до цього вчення були досить поширені серед так званої освіченої суспільности Росії та України. Ще 1860 р., через рік після виходу першого видання Марксової „До критики політичної економії" німецькою мовою, руський емігрант Сазонов писав Марксові про успіхи, що ними користуються його доктрини в Росії. Як приклад, він наводив те, що один московський професор присвятив першу лекцію університетського курсу з політичної економії викладові основних положень цієї Марксової праці [2]).

Про інтерес до його творів у Росії Маркс писав Кугельманові в своєму листі від 12/X-1868 р., відзначаючи, що його „Убогість філософії" та „До критики" ніде не мали такого збуту, як у Росії, і що першим перекладом „Капіталу" на чужоземну мову є переклад його на мову руську. Маркс, як відомо, не надавав цьому серйозного значіння; він пояснював цей інтерес до нього тим, що руська аристократична молодь, виховуючись у німецьких і французьких університетах, „завжди гониться за найкрайнішим, що тільки дає Захід" [3]).

Це пояснення має рацію тільки щодо представників руської аристократичної молоді, що, „ставши до державної служби, робилися негідниками". Проте, інтерес до Маркса виявляла не тільки ця молодь. Значно більшою мірою цей інтерес років 70-80 виявляли широкі кола різночинної інтелігенції як революційної й соціялістичної, так і просто радикальної.

Лавристи, як відомо, вважали себе за послідовників Маркса; такі діячі, як Николай-он та Михайловський, вважали Маркса, певною мірою, за свого вчителя. Представники революційної народницької молоді, вивчаючи Маркса, зміцнювались у своїй зненависті до тодішнього ладу та в конечній потребі боротися за соціялізм. Дарма що цю боротьбу та її завдання вони розуміли по-своєму, пояснюючи

---

[1]) Збірник „Памяти Карла Маркса", видання 1923 р., стор. 153.
[2]) Р. А. Пажитнов. Развитие социалистических идей в России. Т. 1, ст. 247.
[3]) „Письма Маркса к Кугельману", ГИЗ, 1928 р., стор. 53.

особливий характер цієї боротьби в Росії її самобутністю. Марксизму вони не могли зрозуміти й сприйняти як теорію клясової боротьби пролетаріяту вже через саме те, що робітничої кляси як самостійної, реальної суспільної сили в Росії тоді ще не було. Зрозуміло, отже, що марксизм у Росії, як на тодішні загальні її економічні умови та співвідношення клясових сил, виходив, за висловом Орловського, „кастрованим". З нього було вихолощено його революційний зміст і сприймалося його тільки як абстрактну теорію економічного розвитку капіталістичного суспільства і, крім того, як вчення про вагу „економічного чинника" в суспільному житті. Ці сторони Марксового вчення — з тими чи іншими зауваженнями,— сприймали не тільки значні групи соціялістично-народницької інтелігенції, а певною мірою й представники вченого економічного світу тодішньої Росії. Це й дало нагоду М. Філіпову написати в своїй статті „Сучасні руські економісти": „Всі будь-скільки видатні письменники з економічних питань, що виступали у нас з початку 70-х років, тією чи іншою мірою мусіли рахуватися з Марксовим ученням". Сталося це тому, що, на його думку, „в особі своїх кращіх представників руська наука завжди прилучалася до традицій А. Сміта та Рікардо і через те була підготовлена до сприймання Марксового вчення, принаймні в основних його положеннях [1])"

Справді, тимчасом як на Заході, під впливом зростання протиренств капіталізму та посилення клясової боротьби пролетаріяту проти клясичної політичної економії виступила історична школа, що її Маркс вважав за останню форму вальгарної буржуазної політичної економії та за „могилу цієї науки", в Росії й на Україні традиції клясичної політичної економії серед представників академічних кіл ще переважали. Та це й зрозуміло. Капіталізм у тодішній Росії робить ще перші свої кроки; робітнича кляса щойно формувалася, готуючись виступити на історичну арену, як самостійна сила; клясова боротьба між буржуазією та пролетаріятом перебувала ще в зародковому, початковому стані. Ліберальна передова буржуазія була через те ще здатна об'єктивно вивчати закони капіталістичного господарства. А проявом цього об'єктивного вивчання капіталізму на раннім ступені його розвитку і є клясична політична економія. Щождо економічного Марксового вчення, то його розглядалося насамперед і переважно, як продовження та розвиток основних положень клясичної політичної економії, і з цього боку воно зустріло досить співчутливе відношення до себе економістів. Це вчення, очищене від його революційного змісту та духу, представники ліберальної буржуазії часто використовували для обґрунтовання неминулости капіталістичного розвитку Росії та конечної потреби боротися із залишками кріпацького ладу, що затримував розвиток виробничих сил країни. Ідеологи буржуазії часто спиралися на Маркса в боротьбі проти народницької ідеології.

От чому в Росії Марксів „Капітал", з'явившися тут, зустрів низку досить співчутливих відгуків буржуазної преси, відмінно від Німеччини, де, як свідчив сам Маркс, „вчені і невчені проводирі німецької буржуазії" намагалися замовчати „Капітал", як це вони зробили раніш щодо інших Марксових праць.

Не досить гостро помітним ще противенством між буржуазією та робітничою клясою в Росії й на Україні, так само і не зовсім виразним розумінням у тодішній Росії революційної сторони Марксового вчення, можна пояснити й той історичний парадокс, що, не зважаючи на те, що Росія була тоді найреакційнішою в Европі країною,— перша

---

[1]) Журнал „Научное обозрение" за 1899 р., № 7, стор. 1346 — 1348.

в світі університетська катедра, де марксист Зібер викладав Марксове економічне вчення, була на Україні, в Київському університеті. Дивне й те, що на цю катедру Зібера було призначено за пропозицією й рекомендацією ліберального професора Н. Х. Бунге, що згодом, року 1895, коли робітничий рух набув масового характеру і марксизм у Росії оформився, як теоретичне знаряддя роволюційної боротьби пролетаріяту, виступив з критикою цього самого марксизму.

Звичайно, далеко не всі ліберальні буржуазні вчені Росії 70-80-х років доброзично ставилися до Маркса та його економічного вчення. Знайшлись і досить далекобачні ідеологи буржуазії, що клясовим своїм чуттям відчули, що це вчення небезпечне для сущого суспільного ладу, і виступили гостро вороже проти Маркса та його економічної теорії. Як такі критики Маркса, виступили 1877 р. та 1878 р. Жуковський і Чічерін. Це, проте, не пошкодило іншим, радикальнішим і незалежнішим ученим пропагувати й боронити економічну Марксову теорію.

Найяскравішим і найцікавішим представником марксизму цієї доби в Росії й на Україні є М. І. Зібер. Зібер — всупереч поширеному поглядові — не перший виступив у руській пресі з викладом Марксових поглядів. Його дисертація „Теория ценности и капитала Д. Рикардо — с некоторими из позднейших дополнений и раз'яснений", де він уперше знайомить читачів із основними положеннями Марксової економічної теорії, була надрукована в „Киевських Университетских Известиях" 1871 р. А на рік раніше, року 1870, було надруковано в журналі „Отечественные Записки" № 4 підписану В. П. статтю „Что такое рабочий день" з підзаголовком („По Марксу „Das Kapital", Hamburg, 1867").

Згадана стаття являє собою досить добру популяризацію Марксової теорії додаткової вартости. Але Зібер перший у руській літературі відзначив наукове значіння Марксової теорії; так само йому належить честь першого популяризатора не тільки окремих розділів „Капіталу", а всієї економічної Марксової теорії в тій формі, як її викладено в першому томі „Капіталу" та в „До критики політичної економії". Не всі положення цієї теорії Зібер зрозумів правильно; деякі питання її залишилися для нього неясні, але так, як він цю теорію зрозумів і сприйняв, він її невтомно — протягом усієї своєї наукової літературної діяльности — пропагував і популяризував. Щодо цього, то його можна визнати за одного з небагатьох „послідовних" марксистів того часу, послідовних у тому значінні, що він до кінця своєї діяльности залишався прихильником цієї теорії, її пропагандистом і оборонцем.

М. І. Зібер був один із найосвіченіших і найталановитіших економістів Росії того часу. Він чудово знав не тільки англійську клясичну політекономію, а також праці французьких і німецьких економістів. Зіберові праці показують не тільки авторову ерудицію, а й виявляють його глибокий теоретичний розум, його здібність і вміння розібратися в найскладніших і заплутаних абстрактно-теоретичних питаннях політичної економії, як і велику самостійність думки. Одночасно Зібер не обмежувався тільки абстрактно теоретично-економічними проблемами; він виявляв великий інтерес і показував широку обізнаність і з сучасною йому економічною діяльністю Росії та Европи, так само як і з історією народнього господарства. Зібер — надзвичайно різнобічний, блискуче освічений і талановитий економіст — має цілковите право на те, щоб посісти одне з найпочесніших місць в історії економічної думки Росії та України.

Зібер був не просто талановитий учений економіст, а талановитий учений економіст-марксист, і його значіння як економіста-марксиста особливо велике. Ще молодим юнаком, бувши студентом, Зібер цікавився Марксовими працями і вивчав їх. Про це свідчить той факт, що 1869 р., незабаром після закінчення університету, він читав реферат про перший том „Капіталу". Вихований в університеті в дусі глибокої пошани до представників клясичної політичної економії і прекрасно вивчивши клясиків, Зібер, очевидячки, зацікавився економічними Марксовими працями, передовсім і головним чином як з продовженням і дальшим розробленням основних положень клясичної політичної економії. Таке відношення до Маркса та його економічної теорії Зібер довів до кінця своєї наукової і літературної діяльности. Характерно, що й себе Зібер вважає за послідовника школи Рікардо [1]).

Цей підхід до Маркса, зв'язаний з тими загальними умовами, що про них ми говорили вище, і перешкодив Зіберові бачити те принципіяльно нове, що дав Маркс у своїй теорії, порівнюючи з Рікардо, та відзначити те розходження між Марксом і Рікардо, що його Зібер нібито навіть і помічав. Це на перший погляд тим дивніше, що Зібер надзвичайно тонко помічає розходження Рікардо з його попередниками, низки пізніших економістів — представників вульгарної і історичної школи в політекономії. Справді, коли не бачити і не помічати клясової суті Марксової теорії та революційного її змісту, а Зібер, як ми побачимо далі, саме цього й не зрозумів у марксизмі, тоді багато особливостей Марксової економічної теорії та розходження Маркса з Рікардо залишаються невияснені, неусвідомлені.

Як ми вже відзначали, першою літературною працею Зіберовою, де він викладає економічне Марксове вчення, є його дисертація, надрукована 1871 р. „Теория ценности и капитала Д. Рикардо — с некоторыми из позднейших дополнений и раз'яснений"; повніший виклад і коментарі низки розділів із першого тому „Капіталу" він подав згодом — 1874 — 1878 р. р. в своїх статтях „Экономическая теория Маркса", друкованих у журналах „Знание" і „Слово". Ці статті ввійшли потім до другого перероблено видання дисертації з новим заголовком „Давид Рикардо и Карл Маркс". На оборону Марксової економічної теорії Зібер ставав і в полемічних своїх статтях проти Жуковського та Чічеріна. Писав він про Марксову економічну теорію і в низці інших статтей, присвячених окремим економічним проблемам [2]).

Головна праця, де Зібер викладає й коментує економічне Марксове вчення — „Давид Рикардо и Карл Маркс" — містить: четвертий розділ — конспективний виклад першого розділу „Капіталу", почасти другого и третього, а також частину розділу про гроші з „До критики політичної економії"; сьомий розділ — виклад четвертого і п'ятого розд. „Капіталу"; восьмий розд. — виклад 6, 7, 11 розділів „Капіталу" десятий розд. — виклад 13-17, 18 і 19 розділів „Капіталу"; дванадцятий розд. — виклад 21, 22. 23 розділів „Капіталу". Решта розділів Зіберової праці

---

[1]) Н. И. Зибер — Давид Рикардо и Карл Маркс, вид. 3-е, стор. 115.

[2]) Треба, на жаль, відзначити, що досі нема повного видання Зіберових творів. До збірки його творів, виданої 1900 р., так само, як і до інших його праць („Очерки первобытной эконом. культуры", „Давид Рикардо и Карл Маркс"), як відомо, не ввійшла низка Зіберових статтей, друкованих у „Киевских Университетских Известиях" та в періодичних руських журналах, як не дійшли статті та рецензії, друковані в газетах „Киевский Телеграф" та інш. Нема чого говорити, що не ввійшли сюди Зіберові статті, друковані за кордоном у газеті „Вольное Слово". Цих останніх статтей ми, на жаль, не мали та й, оскільки нам відомо, відповідних нумерів „Вольного Слова" взагалі нема ніде в межах СРСР. Час би вже видати на Україні повну збірку Зіберових творів.

являють собою самостійні дослідження різних проблем політичної економії та критичну оцінку Марксової теорії та теорії його попередників. У цих самостійних розділах Зібер порушує насамперед низку методологічних проблем і висловлює щодо них свій погляд. Ці розділи дають підставу стверджувати, що Зібер чудово розумів і засвоїв низку загальних методологічних положень Марксової політичної економії. Нема чого, звичайно, й говорити про те, що Зібер зрозумів ролю і значіння економіки в розвиткові суспільного життя. Значіння „економічного чинника" Зібер підкреслював у всіх своїх працях; ця ідея проходить червоною лінією в його наздвичайно цінній для того часу і багатій на фактичний матеріял праці — „Очерки первобытной экономической культуры". Тут нема нічого дивного. Адже багато навіть Марксових супротивників визнавали тоді й підкреслювали ідею економічного матеріялізму. Наприклад, той же таки Жуковський, що виступав як рішучий критик Маркса, писав 1869 р.: „Матеріяльні умови існування посамперед і головним чином визначають моральне буття людини [1]).

В царині методології політичної економії Зібер насамперед підкреслює, що політична економія — це наука суспільна, що вивчає закони суспільних явищ, а не властивості речей і не суб'єктивні почуття людини. Щодо цього, то він протиставить школу Рікардо теорії суб'єктивістів: „Перша (тобто школа Рікардо — Д. Н.), працюючи над суспільною наукою, справді має справу із суспільством — каже Зібер — а друга (школа сучасних Зіберові німецьких економістів — Д. Н.), піднісши того самого прапора, на ділі трактує про індивідуум, відрізаний від суспільного оточення; перша стоїть на точці зору людей, що визнають існування законів суспільних явищ, а друга — на точці зору тих, хто знає тільки самоволю та випадковість" [2]).

Як бачимо, тут Зібер надзвичайно чітко формулює своє розуміння політичної економії, як науки суспільної й теоретичної, підкреслюючи визнання закономірности суспільних явищ. Цілком слушно він проводить щодо цього гостру ріжницю між Рікардо та його школою, з одного боку, та історичною школою політекономії, з другого. Відповідно до цього, Зібер рішуче відкидає Робінзонаду.

Визнаючи за об'єкт теоретичного дослідження суспільне господарство, Зібер пояснює, йдучи, як видно, за Родбертусом, яке величезне значіння має для правильного пізнання економічних законів суспільно-господарський погляд, всупереч приватно-господарському поглядові, що часто переважає в буржуазній політичній економії. Ототожнювання приватного та суспільного господарства має місце, як слушно зауважує Зібер, не тільки у А. Сміта, а й низки інших економістів. У цьому змішуванні Зібер вбачає коріння неправильної (Вальраса тощо) теорії цінности, що виводить цінність товарів із їхньої рідкости. На змішуванні приватного і суспільного господарства ґрунтується, на його думку, і вульгарна теорія про утворення капіталу через ощадження [3]).

Суспільне господарство, за Зібером, треба розуміти не просто як сукупність окремих господарств. Закони суспільного господарства визначають долю і спосіб дії кожного індивідуального господарства. І Зібер, хоч і не досить чітко й трохи однобічно, а все таки формулює ідею примату суспільства над індивідуумом, пишучи: „Кожне приватне господарство в своїх зовнішніх взаєминах з іншими приватними

[1]) „Космос", 1869 р. № 1. Цит. за Кляйнбортом — „Н. И. Зібер", 1923 р.
[2]) М. И. Зибер. Давид Рикардо и Карл Маркс, видання 3-е, стор. 90.
[3]) Там же таки, стор. 19 — 20.

ж таки господарствами мусить неодмінно коритися тим умовам, що їх виробляють і ставлять ціла маса господарств“ [1]).

Далі Зібер цілком виразно та чітко формулює й інше методологічне положення політичної економії — примат виробництва. Всі явища виміни та розподілу, за Зібером, визначаються умовами виробництва, і в цих останніх треба шукати пояснення змін, наприклад, умов постачання та пропозиції тощо. Так, він каже: „За всіх таких обставин (змін співвідношень постачання і пропозиції — Д. Н.) стало і незмінно діє закон переваги продукційних відносин над розподільними; умови виробництва керують умовами виміни“ [2]).

Вважаючи політичну економію за теоретичну науку, що вивчає суспільні продукційні взаємини, Зібер чудово розуміє, неодноразово підкреслюючи це, що суспільні формації історично обумовлені і історично неминучі, що всі економічні категорії та закони відзначаються історичним характером, властиві тільки певній суспільній формації і чужі іншій суспільній формації. Студіюючи Марксове вчення про кооперацію праці, Зібер називає це вчення філософською історією капіталістичної доби в її цілому. Всі Марксові попередники, як каже Зібер, розглядали питання про кооперацію, як питання другорядне, що не має серйозної ваги для політекономії. „Ніхто, або майже ніхто, з економістів навіть і гадки не мав — пише Зібер,— що теорія кооперації в широкому значінні слова являє собою теорію самого суспільства, що вона являє собою, так би мовити, остіологію суспільної науки, ті кадри, де повинно бути розміщена решта змісту останньої, і що на цій підставі вона своїм значінням далеко випереджає інші економічні питання“ [3]).

В чому ж полягає значіння Марксового вчення про кооперацію? На Зіберову думку, це значіння полягає в тому, що автор „Капіталу“ вперше цілком ясно й наочно, за допомогою чудового фактичного матеріялу, довів, що прогресивний рух суспільства характеризується кінець кінцем нічим іншим, як певними змінами в суспільному складі праці“ [4]).

Як бачимо, Зібер якнайкраще зрозумів, що Маркс, відмінно від своїх попередників, розглядає капіталістичне господарство не як довічне й непорушне, а як історично змінне, що взагалі одна суспільна форма змінюється на іншу, і що суспільні формації відрізняються одна від одної передовсім неоднаковим рівнем техніки і неоднаковою формою організації суспільної праці та виробництва. Зібер повнотою сприймає історичний погляд, і всі категорії капіталістичного господарства, що їх досліджує, розглядає, як історичні категорії. Так, вартість він вважає за категорію тільки товарного господарства. Щодо Чічерінового зауваження, що, за Марксом, закон вартости являє собою абсолютний закон, що діє незалежно від будь-якої форми виробництва, то Зібер цілком слушно повчає Чічеріна, що, за Марксом, вартість зв'язана з товарним характером виробництва, що товари мають місце тільки за певної форми виробництва [5]).

Так само щодо Чічерінової іронії на адресу Ляссаля, що відкидав існування капіталу за стародавніх часів, Зібер зауважує: „Ніхто з нас не чув про існування в старому світі фабрик у теперішньому

---

[1]) М. И. Зибер. Давид Рикардо и Карл Маркс, видання 3-е, стор. 21.
[2]) Там же таки, стор. 137.
[3]) Там же таки, стор. 374.
[4]) Там же таки, стор. 375-76.
[5]) М. И. Зибер. Собрание сочинений, т. II, стор. 700.

значінні цього слова (підкреслення наше — Д. Н.) та численного населення найманих робітників“ [1]). Ці й багато інших аналогічних Зіберових зауважень безперечно свідчать, що Зібер стояв на історичному погляді і розглядав усі категорії та закони політичної економії, як категорії та закони історичні. Зібер також неодноразово підкреслював, що економічні категорії являють собою вислів певних суспільних відносин, і історичний характер категорії обумовлений саме тим, що в різних суспільних формаціях ці відносини різні. „Суспільна економія — заявляє він — може мати справу виключно із суспільними (підкреслення Зіберове — Д. Н.) відносинами“ [2]). Про капітал, наприклад, Зібер каже, що Маркс розумів капітал, не як річ, а як суспільне відношення між особами, виявлення через речі [3]). Отже, ми зовсім не розуміємо, чому Д. Бованенко стверджує в своїх статтях про Зібера, що Зібер не розумів соціяльної природи й історичного характеру економічних категорій. Це нарікання Д. Бованенко неодноразово робить на адресу Зібера [4]), при чім абсолютно нічим не обґрунтовує цього серйозного обвинувачення. І найдивніше — це те, що, не зважаючи на таку оцінку Зіберової методології, автор пише, що Зібер — „послідовний викристалізований марксист“ вважає, що він залишався в своїй науково-публіцистичній діяльності ортодоксальним марксистом аж до смерти, і проголошує Зібера за „основоположника марксизму на Україні“ [5]).

Який же це викристалізуваний, ортодоксальний і т. д. марксист, що не розуміє навіть такої елементарної марксистської речі, що суспільний лад і економічні закони та категорії не є вічні, непорушні й абсолютні?.. Щоправда, характеристика Зібера, як ортодоксального і т. ін. марксиста, не заважає авторові в іншій статті заявляти, що не можна шукати у Зібера ортодоксального марксизму [6]).

Зібер, щоправда, іноді дає привід обвинувачувати його за відсутність соціяльно-історичного погляду. Так, в одному місці він заявляє, що категорії—абстрактна праця і цінність—властиві і робінзонівському і взагалі індивідуальному ізольованому господарству [7]). В іншому місці він так само заявляє, що елементи цінности властиві й не міновим суспільним формаціям [8]).

Проте, ми маємо тут справу не із суперечливістю Зіберових поглядів, а тільки з не зовсім чіткими формулюваннями та не досить витриманою термінологією. І, наприклад, з приводу приписування категорії цінности також і ізольованому господарству Зібер пояснює, що слово цінність він вживає в даному разі в іншому значінні. „Щодо ізольованого господарства—каже він,—то слово цінність може визначати тільки працю; щодо низки господарств з поділеною працею, то воно визначає працю, висловлену в числі одиниць іншого продукту, і набирає назву відносної, а у вищій своїй формі, визначеній грошима—мінової цінности“ [9]).

---

[1]) Там же таки, стор. 665—666.
[2]) Зибер. Рикардо и Маркс, стор. 250.
[3]) Зибер. Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского „Карл Маркс и его книга о капитале“, журнал „Отечественные записки“ за 1877 р. № 11, стор. 17.
[4]) Див. Д. Бованенко, ст. „До історії політичної економії на Україні надрукована у збірнику „На пошану академіка Д. Багалія“ — Київ, 1927 р., стор. 1091—92; Д. Бованенко—ст. „М. И. Зібер“—у збірникові „Наукові записки Київського Інституту Народнього Господарства“, т. IX, 1928 р., стор. 12, 13, 16.
[5]) „На пошану акад. Багалія“, стор. 1086, 1088.
[6]) „Наукові записки КІНГ“, т. IX, стор. 17.
[7]) „Рикардо и Маркс“, стор. 240.
[8]) Там же таки, стор. 49.
[9]) Там же таки, стор. 248.

Як бачимо, Зібер подає тут хоч і не зовсім чітке, але загалом правильне визначення категорії вартости, як соціяльної й історичної.

З інших методологічних вимог Зібер висуває правило, що „всяке суспільно-економічне явище треба спостерігати в чистій формі, беручи на увагу час і місце, коли воно дійсно відбулося“ [1]).

Цьому методологічному положенню Зібер надає дуже великої ваги і цілу низку помилкових теорій у політичній економії пояснює недодержанням цієї методологічної вимоги. І справді, це методологічне „правило“ зформульоване трохи туманно, висловлює ту Зіберову думку, що всякий економіст-дослідник не може обмежуватися систематизацією економічних явищ у тій формі, як вони уявляються на поверхні економічного життя і сприймаються звичайним мисленням; треба за видимістю речей розкривати їхню суть. Це методологічне Зіберове положення скероване, головним чином, проти вульгарної політичної економії школи Бастія. Вульгарну свою теорію послуг Бастіа міг, за Зібером, зформулювати й надати їй вигляду наукової теорії, тільки порушивши зазначене мотодологічне правило. Його ж, на Зіберову думку, часто забували А. Сміт, Маклеод тощо.

У цій методологічній вимозі Зібер висловлює також своє відношення до питання про те, чи можна вживати абстракцію в політичній економії, та про співвідношення абстрактного й конкретного. Економічна реальна конкретність, на Зіберову думку, відзначається надзвичайною складністю і являє собою наслідок впливу переплетення як загальних законів, так і місцевих і окремих особливостей. Щоб науково розібратися в усій цій складній конкретності, теоретично її усвідомити, треба, за Зібером, виділити явища простіші й загальніші дослідити їх, вияснити вплив загальних законів, вводячи потім модифікаційний вплив складніших і окремих умов. Тільки таким способом можна, за Зібером, одержати справжню наукову картину складної економічної дійсности. А коли почати дослідження просто з найскладніших явищ, або коли не простежувати дії загальних закономірностей під модифікаційним впливом більш окремих елементів, не можна прийти до правильних наукових висновків [2]).

Зібер у даному разі обстоює ту загальну методологічну вимогу, що нею керувався ще Франсуа Кене й особливо Д. Рікардо, а саме— дослідити економічну дійсність, у думці відокремлюючи на першому етапі основні її елементи, відходячи від побічних явищ, і вже потім вводити до аналізи інші обставини, що так або інакше впливають і змінюють дію загальних законів. Не можна, звичайно, на підставі цієї методологічної Зіберової вимоги приписувати йому розуміння дійсности, як діялектичної єдности суті та явища, і того розуміння абстрактної методи в політичній економії, що його дав Маркс у „Вступі до „Zur Kritik“. Про цей „Вступ“, опублікований уперше року 1903 в „Neue Zeit“, не міг, звичайно, знати Зібер. Він у своєму розумінні абстрактної методи в основному спирається на Рікардо, але одночасно обстоюючи значіння абстракції в політичній економії, керується Марксовим зауваженням у передмові до першого видання І тому „Капіталу“, що сила абстракції в політичній економії повинна служити замість мікроскопу і хемічних реактивів у природничих науках. Зібер чудово розуміє, що вживати методи абстракції не значить розглядати конкретне як продукт „чистого розуму“ дослідника, що обертається тільки в колі чистих понять. Для Зібера конкретне є реальне, дане, що являє собою вихідний пункт спостереження. Абстрактна метода

[1]) Там же таки, стор. 16.
[2]) Там же таки, стор. 258.

для Зібера є тільки спосіб, що за його допомогою мислення засвоює конкретне; ось чому за основне джерело пізнання економічної дійсности є для Зібера спостереження. Але відмінно від вульґарних економістів, що обмежуються тільки реєстрацією та систематизацією фактів, що їх спостерігається на поверхні, Зібер обстоює конечну потребу мисленого наукового проробления даних безпосереднього спостереження. Через це Зібер гостро виступає проти Чічеріна, що обвинувачував Маркса, ніби у нього абстракція заступає спостереження. Зібер відзначає, що таке Чічерінове обвинувачення розраховане тільки на недалекість його читачів. На ділі абстракція і спостереження не виключають одно одне, навпаки, тісно зв'язані, і абстрагування являє собою неодмінну умову правильного дослідження, що ґрунтується на спостереженні [1]). У зв'язку з грубим емпіризмом вульґарних економістів та їхньою нездібністю шукати за видимістю речей їхню дійсну суть перебуває, на Зіберову думку, і інший їхній методологічний гріх — це те, що вони звалюють до однієї купи найрізноманітніші економічні явища, підводячи їх під загальні категорії та закони. Маклеод, наприклад, намагається встановити загальний закон, що охоплює різного роду випадки продажів — незалежно від того, чи є продаж добровільним чи примушеним, однаковим із простим захопленням речі. Зрозуміло, що спроба підвести під вплив одного закону найрізнорідніші явища, що визначають цілком різні суспільні відносини, нічого не може дати, крім вульґарних і шабльонних тверджень, видаваних за науку. І Зібер зло і влучно іронізує з приводу такого підведення, кажучи: „Слід би було підшукати заразом спільну назву для злодійства і для виміни“ [2]).

Виходячи із зазначених методологічних положень, Зібер дуже уміло і влучно критикує представників суб'єктивної теорії цінности, що виводять цінність із корисности речей, із суб'єктивної оцінки цієї корисности продавцями та покупцями. Ця критика не втратила свого значіння й досі і її можна цілком скерувати на адресу новітніх суб'єктивістів. Суб'єктивісти, як слушно зауважує Зібер, неспроможні пояснити загальні явища виміни і вивести закон цінности, що регулює товарну виміну, а можуть дати тільки теорію індивідуальних окремих випадків виміни. Вони взагалі не вивчають постійних явищ, суспільних законів, а мають справу з індивідуумом, відрізаним від суспільства [3]).

У Зіберовій критиці теорії цінности, що ґрунтується на корисності предметів, надзвичайно цікаве одне міркування, що згодом посіло надзвичайно важливе місце в економічній літературі, присвяченій теорії цінности—корисності. Суб'єктивна теорія цінности, що виводить цінність із неоднакової невідкладности людських потреб і, відповідно до цього, неоднакової суб'єктивної оцінки корисности предметів, повинна, очевидячки, виходити із змірности і порівняности психічних явищ і, отже, із змірности і порівняности корисности різних дібр. Зібер, виходячи із Марксового положення, що товари, як споживчі вартості, відрізняються одна від одної, насамперед, якісно і що споживча вартість не може бути тим загальним, що лежить в основі прирівнювання вимінюваних товарів,—відстоює ту думку, що корисності товарів непорівняні одна з одною, що всі предмети однаково виконують своє призначення, як споживча вартість, служать для задо-

---

[1]) М. И. Зибер. Собрание сочинений, т. II, стор. 678.
[2]) „Рикардо и Маркс“, стор. 27.
[3]) Там же таки, стор. 90.

волення потреби, що якісно відмінна від інших потреб. Порівняльна невідкладність потреб рівна, таким чином, нулеві; відношення людей до речей, як споживних цінностей, „обмежується тільки об'єктивною властивістю дібр, бути придатними принагідно до діла“ [1]).

У кожний даний момент для даного індивідууму може являти собою більшу настійність те чи інше добро, залежно від потреби та суб'єктивних почувань у даний момент; проте, неможливо, щоб завжди одні споживні продукти мали більше значіння, ніж інші. З цього виходить і невірність теорії, що пояснює цінність товарів ступенем їхньої корисности, бо саме цей ступінь корисности не є постійний і його не можна вимірити й порівняти із ступенем корисности інших предметів. Питання про змірність і порівняність корисности дібр і, в зв'язку з цим, про суб'єктивну оцінку цих дібр, як ми вже говорили, посіло згодом надзвичайно важливе місце в економічній літературі. В цьому питанні висловлюються такі економісти, як Нейман, Фойгт, Нейрат, Джевонс, Лексіс, Еджворт, Дітцель, Діль тощо. З руських економістів цьому питанню віддають серйозну увагу Орженський, Білімович, Струве, Юровський, тощо. Одні з них визнають можливість кількісного виміру та порівняння людських потреб і відповідно до цього також корисности дібр, інші заперечують цю можливість або надзвичайно її обмежують. Нас у даному разі цікавить те, що Зібер поставив цю проблему в світовій економічній літературі один із перших і розв'язав її цілком правильно, відповідно з Марксовим розумінням місця та значіння споживчої вартости в міновому процесі.

Визначаючи історичний характер суспільних формацій, підкреслюючи неодноразово тимчасовий характер капіталізму і неминучість його заміни на інший соціялістичний лад, Зібер уявляв зміну однієї формації на іншу виключно еволюційним шляхом, в силу самих тільки іманентних природних законів розвитку суспільства. Значіння активного впливу кляс на цей природний хід розвитку він не розумів, так само як не розумів можливости й неминучости революційних вибухів, скоків.

Зібер, звичайно, знає, як це знала ще й клясична політична економія, що капіталістичне суспільство складається з різних кляс; що інтереси цих кляс протилежні, але він так само, як і клясики, не розуміє значіння й суті клясової боротьби, точнісінько так само, як він не каже про значіння й ролю клясової боротьби в історії людства. Зібер чимало каже про експлуатацію робітників, про тяжкий їхній стан за капіталізму тощо, але робітнича кляса, майже так само, як і у Рікардо, у нього не виступає в ролі самостійної активної сили. Зібер навіть не помітив і не зрозумів того революціонізаційного значіння, що його має велике капіталістичне виробництво в справі згуртування та організації робітничих мас. Студіюючи Марксову теорію суспільної кооперації, що її як ми бачили, він дуже шанував, Зібер відзначає значіння великого мануфактурного виробництва, як продуктивного явища в розумінні організації суспільної праці. Мануфактура збирає докупи розпорошених і ізольованих раніше виробників, а це підносить продуктивність суспільної праці [2]). Але Зібер жадного слова не сказав про значіння великих підприємств та скупчення в них великих робітничих мас у справі розвитку клясової свідомости робітників. Зібер розуміє значіння великого машинного виробництва в справі розвитку виробничих сил суспільства та підготовки об'єктивних перед-

---

[1]) Там же таки, стор. 30.
[2]) Там же таки, стор. 376.

умов для соціялістичного ладу. Про це він говорить у тім самім розділі—„Разбор теории машинного производства“[1]), так само як і в інших своїх працях[2]). Але у нього мова йде виключно про розвиток виробничих сил та про об'єктивні закони цього розвитку, і тільки. Яку ролю може і повинна мати в справі перетворення капіталістичного суспільства на соціялістичне революційна боротьба пролетаріяту, його активне втручання і вплив на хід історичного розвутку, про це Зібер не каже ані слова.

Там, де Зібер у своїх працях порушує окремі питання сучасної йому економічної дійсности, зокрема де він порушує робітниче питання, він виступає не як революціонер-марксист, а як типовий соціял-реформатор. Наприклад, у своїй статті „Цена труда“, надрукованій 1875 року в Київських Університетських „Известиях“ № 2, Зібер, розглядаючи роботи із статистики праці німецького статистика Енгеля, порушує, між іншим, і питання соціяльного страхування. Зібер розглядає тут соціяльне страхування робітників, як чинник, що може вирівняти сили робітничої кляси та кляси капіталістів. Тут же таки він заявляє щодо страхування робітників: „Цей початок являє собою, можливо, одну з відмін тієї сили, що має свої призначення знову злютувати в одне ціле і зв'язати міцними нитями в одне розпорошені й розкидані частини суспільно економічного механізму“ [3]).

Розглядаючи працю комісії, виділеної англійським парляментом 1875 року для дослідження впливу законодавства про фабрики та майстерні, Зібер радіє з приводу „надклясовости“ комісії, що обстоювала конечну потребу забезпечити за дітьми робітників можливість одержання початкової освіти, розв'язуючи відповідним способом питання про те, з якого віку діти можуть стати „повними робітниками“. З приводу цієї постанови комісії Зібер пише: „Отже, щодо цього питання, то ми в особі членів нашої комісії знову надибуємо на той рідкий тепер тип людської природи, що ми його запропонували б назвати homo sapiens і що відзначається тим, що бачить речі так, які вони є на ділі, а не крізь ясні чи темні окуляри тієї чи іншої партії“ [4]). Наведені Зіберові міркування про роботу комісії та страхування робітників цілком відповідають поглядам катедер-соціялістів.

Ми не маємо, на жаль, Зіберових статтей з робітничого питання, друкованих в газеті „Вольное слово“. Проте, можна гадати, що ці всі статті загалом так само мали катедер-соціялістський характер, що цілком відповідало і загальному тодішньому ліберально-демократичному напрямкові цієї газети, редагованої Драгомановим.

Фаталістичний Зіберів погляд, ніби капіталізм „сам собою“ віддасть своє місце соціялізмові, надибуємо у Зібера дуже часто. Це ми спостерігаємо і в Зіберовій полеміці із Жуковським, і в його праці „Рикардо и Маркс“.

Жуковський обвинувачував Маркса в тому, що він, подібно до соціялістів-утопістів, хоче змінити суспільний лад через людське втручання, і через примус розв'язати питання про розподіл маєтностей. Проти цього обвинувачення Зібер заперечує, що Маркс взагалі не говорить про перероблення майнових форм, і далі каже: „Мало того — у Маркса ніде, або майже ніде, не говориться про користь або потребу будь-яких практичних перетворень і в цьому значінні

---

[1]) Там же таки, стор. 449—450,
[2]) Дивись, напр., З и б е р. Собрание сочинений, том. I, стор. 430.
[3]) „Университетские Известия,“ Київ. 1875 р., № 2, стор. 76—77.
[4]) З и б е р. Собр. сочинений, т. I, стор. 634 — 635.

ми вважаємо просто за неможливе прив'язувати його до відомої групи економічних письменників (тобто, до соціялістів - утопістів — Д. М. [1]).

Те, ніби Маркс не визнає потреби в будь - яких практичних перетвореннях, Зібер виводить із відомого Марксового положення в передмові до першого видання першого тому „Капіталу", що „суспільство, раз воно потрапило на слід природного закону свого розвитку, не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати останні декретами. Але воно може скоротити й пом'якшити муки родива". Цьому останньому Марксовому зауваженню Зібер не надавав серйозного значіння, сприймавши його з великими умовами та обмеженнями, і тлумачив у дусі цілковитого фаталізму та невтручання першу частину Марксового твердження, що суспільство не може перестрибнути через природні фази свого розвитку, Зібер розумів це положення так, що, підлягаючи внутрішнім природним законам, одна суспільна формація безпосередньо, без жадного втручання, переходить у дальшу, вищу, коли для цього достигають потрібні об'єктивні умови. Свідоме й активне „скорочення й полегшення мук родива" він розумів тільки в значінні соціяльних реформ. У тому самому розділі „Разбор теории общественной кооперации", що ми її вже не раз цитували, Зібер каже, що соціялістичні письменники 30 - 40 р. р., як і тодішні їхні супротивники, виходили з того, що суспільні форми можна самовільно змінювати, незалежно від об'єктивних умов, „всупереч дійсності". Маркс пояснив, що такий погляд неправильний, і тут Зібер наводить подану нами вище цитату з Марксової передмови до „Капіталу", потверджуючи, що суспільні форми замінюють одна одну, підлягаючи неминучому законові внутрішнього розвитку суспільства. І далі Зібер пише: „Але невжеж таки — спитають, можливо, читачі — так і віддати все природному ходові речей, утримуючись від усякого свідомого втручання в рух суспільних форм?" І відповідає, що ні, що таке утримання і неможливе і неправильне, що скоротити та полегшити муки пологів — це шляхетне й широке завдання вплинути на суспільні явища, регулюючи їх подібно до того, як можна регулювати течію річки. „Щоб регулювати її (дану форму суспільної кооперації — Д. Н.), треба — пише Зібер — попереду відшукати в ній деякі слабі пункти; одним з таких є, наприклад, довжина робітничого дня на фабриках та підприємствах машинної індустрії. Скоротивши тут працю, ви цим вплинете на рівень системи сполучення праці і разом з тим скорстите перехід з однієї форми суспільної кооперації до іншої" [2]).

Як бачимо, скороченню та пом'якшенню мук пологів нового суспільного ладу Зібер відводить досить мирну й вельми вузьку ролю. Це обмежене й „мирне" Зіберове тлумачення значіння „акушерки" в справі народження соціялістичного ладу особливо впадає в око, коли порівняти наведену цитату з поглядом Плеханова, навіть тих часів, коли він не звільнився ще цілком від перебутків домарксистського соціялізму. Навівши в „Наших суперечках" зазначену Марксову цитату з передмови до „Капіталу", Плеханов пише: „В цьому скороченні та полегшенні мук пологів і полягає, на нашу думку, одна з найважливіших завдань соціялістів, що переконалися в історичній неминучості капіталізму в Росії" [3]).

Тут виявляється розуміння марксизму насамперед як теорії революційної боротьби, тимчасом як Зібер вбачав у марксизм

---

[1]) Зибер. Несколько замечаний по поводу статьи Жуковского. „Отечественные записки" 1877 г., № 11, стор. 4.

[2]) Зибер. Рикардо и Маркс, стор. 396 — 397.

[3]) Г. В. Плеханов. Собрание сочинений. ГИЗ, т. II, стор, 113.

тільки дальший розвиток основних положень класичної політичної економії.

Зібер не подає порівняльної оцінки методологічних основ Марксової політекономії та Рікардо, а через це важко визначити, які саме з висловлюваних ним методологічних положень він приписував Рікардо і що нового, на його думку, вніс до методології політекономії Маркс. Можна гадати, що викладені методологічні Зіберові основи вироблялись і складались у нього під впливом Рікардо, Маркса та Родбертуса, і він не завжди розрізняв — що і де тут від Маркса, а що від інших. Але деякі особливості Марксової методології проти методології Рікардо Зібер бачив і визнавав їх. Насамперед сюди слід віднести історичний погляд. Ми вже, бачили, що Зібер повнотою сприйняв його, і проводив у своїх працях, дарма що він ніде не формулює його, як методологічний постулят. У той самий час Зібер знав і принагідно підкреслював, що цей погляд уперше вніс до економічної науки Маркс. Про це він каже в зв'язку з Марксовим ученням про кооперацію, підкреслює це також у зв'язку з Марксовою теорією грошей, заявляючи, що Маркс перший в економічній літературі вияснив генетичний розвиток грошової виміни; це саме Зібер відзначає, кажучи про закон народонаселення тощо.

Щодо погляду на політичну економію, як на суспільну науку, що вивчає суспільні явища, то Зібер цей погляд, очевидячки, зв'язував з Рікардо, хоч одночасно, щоб обґрунтовувати своє методологічне положення про примат суспільства, наводить цитати з Маркса. Слід взагалі відзначити, що в оцінці того, що нового вніс Маркс до політекономії, порівнюючи з Рікардо, та яку взагалі ролю мав Маркс в економічній науці, Зіберові погляди еволюціонізували. В цій статті ми не маємо змоги докладно зупинитися на еволюції Зіберових поглядів на значінні Маркса та марксизму (це ми робимо в спеціяльній, ширшій праці, присвяченій Зіберові); тут досить тільки відзначити, що в першій Зіберовій праці, де він порівнює Рікардо та Маркса, за Марксом визнається значно менше оригінальности та значіння, аніж у низці дальших статтей.

Переходячи до розгляду критичної Зіберової оцінки Марксового економічного вчення, порівнюючи з теорією Рікардо, треба насамперед мати на увазі, що Зібер писав свою працю тоді, коли не було ще опубліковано ні другого, ні третього томів „Капіталу", ні „Теорії додаткової цінности", ні Марксових листів. Зрозуміло, отже, що Зібер не знав і не міг знати всієї системи Марксових поглядів, цілої його економічної теорії. Він знав економічне Марксове вчення тільки в тій формі, як його виклав Маркс у „Zur Kritik" та в першому томі „Капіталу". Зібер не передбачав розвитку Марксової теорії цінности в тому напрямі, як це маємо в посмертних Марксових працях; цього, звичайно, вважати за його вину не можна. Але Зібер не зовсім ясно розумів також і ті труднощі, що їх мав Рікардо у питанні про погодження теорії трудової цінности та теорії середньої норми зиску, і з цього боку не критикував Рікардо. Так самісінько Зібер не досить критично поставився до Рікардо і в інших питаннях, і іноді приписував Рікардо думки, що їх на ділі Зібер запозичив у Маркса.

Основні положення Марксової теорії цінности та грошей у межах першого тому „Капіталу" та „До критики політичної економії"— Зібер зрозумів загалом правильно, хоч тут же слід відзначити, що він не зовсім усвідомив місце та значіння Марксової діялектики в „Капіталі". Кажучи про напади критиків, зокрема Жуковського, на Маркса за його діялектику, Зібер пише: „Ми можемо погодитися, що

певна, проте, дуже незначна частка суто зовнішньої істини є в таких обвинуваченнях і що діялектичний бік свого вчення Маркс, здається, міг би справді трохи скоротити, ані трохи не пошкодивши цим справі[1]). Свій сумнів щодо потрібности діялектики Зібер висловив тут в дуже обережній формі; це цілком зрозуміло, бо його стаття проти Жуковського мала завдання б о р о н и т и Маркса, а не критикувати його. Відоме також його трохи невтральне відношення до діялектики в його вступних зауваженнях до викладу Енгельсового Анти-Дюрінга[2]).

Зібер розглядав вартість, як соціяльно-історичну категорію, цілком слушно вбачаючи в категорії вартости речівну форму виявлення суспільної праці в товарному суспільстві, де праця кожного окремого товаропродуцента входить до суспільної системи тільки через прирівняння продуктів його праці до продуктів праці інших товаропродуцентів. Згідно з цим розумінням вартости Зібер досить докладно зупиняється на виясненні подвійного характеру праці та того значіння, що його має Марксове розмежування конкретної й абстрактної праці для правильного розуміння вартости та грошей. Зібер підкреслює також суспільний і історичний характер категорії абстрактної праці, що являє собою одночасно „загально людську працю", витрату мозку, м'язів, нервів тощо. Тут він висловлює вельми цікаві думки про умови історичного виникнення абстрактної праці, як економічної категорії. В первісній громаді нема ще ріжниці між специфічно корисною і просто людською працею; кожна окрема відмінна праця є одночасно й специфічна і людська праця для всієї громади та кожного її члена. Саме через це відношення між членами громади є безпосередніми відношеннями їхньої праці. Але з розвитком виміни між громадами, виникає вже зв'язок між працями цих громад. Коли одна громада починає більш чи менш постійно вимінювати продукти своєї праці на продукти праці іншої громади, то праця, витрачена на виробництво даного предмету, непотрібного цій громаді, втрачає вже для неї своє конкретне специфічне значіння, набуваючи того значіння, що дає можливість придбати у іншої громади потрібний продукт. Отже, вона „стає згодом, на погляд громади, працею абстрактною, загальною, придатною для неї самої остільки, оскільки служить засобом для постачання їй корисної праці в продукті іншої громади"[3]).

З цього моменту праця кожної з громад, що провадить виміну, набуває подвійного характеру — праці абстрактної і конкретної, специфічної. Втіленням абстрактної праці стає предмет, що йде на виміну. Дальший розвиток виміни приводить до відокремлення грошей, як вислову й втілення абстрактної праці.

Отже, Зібер цілком правильно зв'язує категорію абстрактної праці з розвитком форм вартости і знає, що, не усвідомивши подвійного характеру праці, не можна зрозуміти походження та соціяльної суті грошей. На Зіберову думку, Рікардо та його школа, говорячи про працю, як про основу вартости, також мала на увазі загальну людську працю, затрату нервів, м'язів тощо. Але для Рікардо не було ясне те розрізнення праці, що подає Маркс, а тому Рікардо не розумів відмінности грошей від інших товарів. Зібер підкреслює особливі Марксові заслуги в теорії грошей. Багато із Зіберових зауважень щодо Марксової теорії грошей не втратили свого значіння й досі,

---

[1]) З и б е р. Несколько замечаний... „Отечественные записки", 1877 р., № 11, стор. 9.
[2]) З и б е р. Собрание сочинений", том II, стор. 718.
[3]) З і б е р. Рікардо й Маркс, стор. 191 — 192.

зберігши інтерес, особливо в зв'язку з полемікою, що її провадять марксисти-економісти щодо деяких питань Марксової теорії грошей.

Як особливу Марксову заслугу в теорії грошей, Зібер відзначає те, що Маркс перший з усіх економістів вияснив генетичний розвиток грошового обігу з простої виміни товарів, і що Маркс, як ніхто до нього, подав глибоке й вичерпне пояснення функцій грошей. Суті та значіння грошей ніхто до Маркса не зрозумів правильно; це й відбилося на тому, що Марксові попередники не розуміли специфічної ріжниці між грошима, як товаром, та іншими товарами, вбачавши значіння грошей тільки в тому, що гроші полегшують виміну, роблять, її зручнішою. А Маркс вияснив, що гроші неминуче виникають із простої форми вартости, що гроші тим відрізняються якісно від інших товарів, що визначають безпосередньо суспільну абстрактну працю. Форма грошей конче потрібна саме тому, що „тільки виявившись у грошовому матеріялі, кожна конкретна відміна праці стає суспільною“[1]). А це значить, що товарний обіг неможливий без грошей; „Товарна форма — каже Зібер — неможлива без існування особливого продукту, що в його споживчій цінності або в натуральній формі виявляється праця, вкладена в усіх інших продуктах“[2]). І тільки через прирівнення продуктів праці кожного окремого товаропродуцента до грошей його праця стає суспільною, входить до системи суспільного виробництва. Збереження товарного господарства й скасування грошей є, отже, неможливе, бо тоді „зупинилося б і саме виробництво“. Це значіння грошей, як втілення абстрактної суспільної праці, Зібер зве однією з функцій грошей — еквівалентна, або функція загального товару. За Зібером, Маркс визнає шість функцій грошей: загальний товар, мірило цінностей, знаряддя обігу, коштовність, знаряддя платіжу і світові гроші. Тут сам Зібер вважає, що значіння грошей, як світових, не є самостійною їхньою функцією. Всі функції грошей, за Зібером, перебувають у тимчасовій залежності і розвиваються одна з одної[3]).

Коріння того, що Марксові попередники, в тому числі й Рікардо, не могли правильно зрозуміти суть грошей та ріжницю між грошима й іншими товарами, Зібер вбачає, з одного боку, йдучи за Марксом, у тому, що вони зосереджували свою увагу виключно на кількісній стороні вартости, а з цієї сторони нема ріжниці між безпосередньою виміною товарів та товарним обігом. З другого боку, ототожнення товарного обігу і простої виміни виходить у них, за Зібером, ще й з того, що вони розглядали обіг у товарно-капіталістичному суспільстві як обмін зайвиною.

Зібер був рішучим супротивником кількісної теорії грошей, заявлявши, що не тільки теоретичні праці, а й дослідження Тука та Ньюмарча, на підставі самої історії цін довели, що не ціни залежать від кількости грошей в обігові, а навпаки, цінність товарів визначає кількість грошей[4]).

Як бачимо, Зібер зрозумів, що гроші являють собою форму розв'язання суперечности приватної й суспільної праці і що, тільки усвідомивши процес перетворення форм вартости та генезу грошей, можна зрозуміти й саму суть грошей, як соціяльної категорії. Зібер в основному правильно зрозумів Марксову теорію грошей і саме тому він і підкреслює той величезний внесок, що його вніс до економічної нау-

---

[1]) Там же таки, стор. 252
[2]) Там же таки, стор. 248
[3]) Там же таки, стор. 237 — 238.
[4]) Там же таки, стор. 206.

ки Маркс своєю теорією грошей, відзначає те нове й оригінальне, що дав Маркс в цій теорії, порівнюючи з його попередниками. Значно меншою мірою засвоїв Зібер те нове й оригінальне, що дав Маркс, порівнюючи з Рікардо, в своїй теорії вартости. Підсумовуючи порівняльну оцінку теорії Марксової вартости та грошей і школи Рікардо, Зібер заявляє, що „Марксові дослідження являють собою по суті не що іншого, як дальший історичний розвиток тих основ науки, що ми зобов'язані за них клясичним економістам, збагачених успіхами найновішого суспільно-економічного вивчення“ [1]).

Що Маркс був спадкоємцем економістів клясиків — це безперечно; і те, що Зібер відзначив цю спадковість, є велика його заслуга. Але Зібер не має рації, гадаючи, що у Марксовій теорії вартости і грошей нема нічого принципіяльно нового. Така порівняльна оцінка Маркса та клясиків є, як ми вже відзначали на початку, наслідок недооцінення та неповного розуміння Марксової економічної теорії. З аналізи Зіберових поглядів ми вияснили, що це неповне розуміння, іде якраз лінією саме того принципіяльно нового, що дає Маркс у своїй економічній системі, а саме: клясовий і революційний зміст, з одного боку, і діялектичне трактування проблем, з другого. Те, що Зібер не гаразд розумів ці сторони Марксової економічної теорії, і призвело до того, що нове у Маркса, яке Зібер бачив і повнотою прийняв,— от як історичний погляд, чітке соціяльне трактовання економічних категорій,— він не завжди приписує Марксові і не завжди зауважує помилки Рікардо, що саме виходять з його неісторизму. Взагалі, у Зібера спостерігається певне переоцінення Рікардо, приписування йому таких поглядів та положень, що в кращому разі тільки туманно позначалися у нього, але їх він більш чи менш виразно не зформулював.

Таке переоцінення Зібером Рікардо особливо помітне в тих розділах його праці, де Зібер розглядає теорію додаткової вартости, вчення про капітал та складові його частини тощо. Зібер висовує цілком правильну тезу, що кожен, хто визнає трудову теорію вартости, мусить обов'язково визнавати й Марксову теорію додаткової вартости [2]), але з цього Зібер робить і противний висновок, що Рікардо, розвинувши теорію трудової вартости, дав також цілком закінчену теорію додаткової вартости.

Зібер відзначає, що вперше питання про утворення чистого прибутку в процесі виробництва поставили фізіократи. Проте, вони не могли дати на це питання правильну відповідь, бо шукали джерело додаткової вартости не в певних суспільних умовах, а в природних особливостях землі та її фетишистичних силах. А. Сміт також значною мірою перебував під владою фізіократичних ідей. Рікардо викрив усі помилки фізіократизму, довів, що між хліборобством і індустрією нема ніякої ріжниці щодо виробництва додаткової вартости, і перший правильно розв'язав питання про походження додаткової вартости, як наслідку того, що праця найманого робітника витворює більшу цінність, ніж це потрібно, щоб повернути заробітну плату. З цього виходить, що розміри зарплати та зиску капіталіста перебувають одна з одною в супротивній залежності, а тому, що розмір зарплати визначається невідкладними потребами робітника, розмір другої частини залежить від продуктивности праці.

„Що ж залишалося — запитує Зібер — авторові „Капіталу“ додати до цього, крім точнішого, докладнішого й зрозумілішого формулюван-

---

[1]) Там же таки, стор. 239.
[2]) Там же таки, стор. 332.

ня? А тільки те,— відповідає він,— що продуктивність праці найманого робітника не є явище, що існує поза умовами простору та часу, а являє собою наслідок прикладання додаткової праці протягом додаткового часу для створення додаткової цінности або продукту“ [1]).

Отже, Зібер надзвичайно переменшує Марксову ролю в теорії капіталу та додаткової вартости, зводячи цю ролю тільки до точнішого формулювання, не зрозумівши того дійсно нового й оригінального, що дав Маркс, і приписуючи Рікардо те, чого він не дав і не міг дати. Правда, Рікардо вбачав у зискові, що його він ототожнював з додатковою вартістю, частину створеної працею вартости, так само, як він знав, що вартість продукту, створена працею, більша від зарплати. Цим він викрив походження чистого прибутку від праці, так само як і довів, що одержання капіталістом зиску можливе тільке в наслідок експлуатації робітників. Рікардо довів також антагоністичний характер прибутків кляс капіталістів і робітників. Але Рікардо було неясно, як і чому на підставі закону вартости можливе одержання додаткової вартости. Це нерозуміння походило з того, що він ясно не розмежовував постійний і змінний капітали з погляду їхньої ролі в процесі виробництва, що своєю чергою було зв'язане з нерозумінням категорії робочої сили, як специфічного товару в умовах капіталізму. В наслідок усього цього Рікардо не міг мати уявлення про категорію додаткової вартости, відмінну від її окремих форм — зиск тощо; він змішує додаткову вартість із зиском. Через це Рікардо не знав також категорії органічної будови капіталу, в наслідок чого він не міг досліджувати цін виробництва, як відмінної від вартости категорії, неясно розумів, як можна одержувати загальну норму прибутку, не міг дати вичерпної й правильної теорії земельної ренти. Всі ці Рікардові помилки та плутанина походила з його основного методологічного гріха, з його неісторичности, з того, що він не розумів, що всі економічні категорії є історично обумовлені, що вони властиві тільки специфічно-даному суспільному ладові, виникаючи й розвиваючись у міру з'явлення та розвитку відповідних виробничих відносин. Усі зазначені проблеми міг розв'язати тільки Маркс на підставі історичного підходу до дослідження всіх економічних проблем та діялектичного трактування їх. А Зібер зовсім не помічає низки помилок Рікардо в проблемі додаткової вартости; інші помилки, ним зауважені, він переменшує, зводячи їх тільки до нечіткости формулювань. Виходячи з того, що ідея додаткової вартости була відома Рікардо, Зібер і проголошує, що Рікардо дав закінчену теорію додаткової вартости і що Марксові залишалося тільки уточнити деякі формулювання. Зібер не помічає, що вперше в економічній літературі додаткову вартість, як особливу економічну категорію, дослідив Маркс, що він вперше дав і вичерпне наукове пояснення її походження. Точнісінько так само не відзначає Зібер того значіння, що його має категорія органічного складу капіталу,— категорія, перше заведена Марксом.

На Зіберову думку, Рікардо на ділі завжди розрізняв поняття праці та робочої сили і ясно розумів специфічний характер робочої сили, як категорії капіталістичного господарства, і що в цьому відношенні Маркс іде за класиками [2]), але у Рікардо була тільки термінологічна плутанина, бо він вживав, ідучи за Смітом, термін „праця“, замість вислову „робоча сила“. Так самісінько Рікардо, за Зібером, фактично розмежовував поняття постійної і змінної частин капіталу,

---

[1]) Там же таки, стор, 329.
[2]) Там же таки, стор. 327—328.

але й тут не було у нього чіткости щодо термінології, бо він розумів, як оборотний капітал, не тільки заробітну плату, а й деякі інші елементи виробництва [1]).

В своїй порівняльній оцінці теорії додаткової вартости та нагромадження капіталу Маркса й Рікардо, Зібер визнає Марксові заслуги в низці питань. Ми вже відзначали вище те велике значіння, що його Зібер надає Марксовій теорії суспільної кооперації. Він відзначає також, як дуже важливе й оригінальне Марксове наукове положення, те, що Маркс вияснив, що в умовах капіталізму вживання машин визначається інтересами капіталу, а не всього суспільства, „що машина і спосіб прикладання її до діла не одне". Більше „новизни та самобутности", на Зіберову думку, має Марксове вчення про вплив машин на становище робітників по лінії посилення інтенсивности їхньої праці, збільшення норми експлуатації, а також і по лінії витиснення робітників машинами. За надзвичайно правильний вважає він також загальний закон капіталістичного нагромадження, досліджений Марксом, який довів, що нагромадження капіталу та розвиток капіталізму відбувається в супроводі підвищення органічного складу капіталу та відносного зменшення числа робітників; проте, й у цьому питанні, на Зіберову думку, Маркс мав своїх попередників в особі Рікардо, Барбона, Сісмонді, почасти Прудона [2]).

У своїх листах до Енгельса від 24/VIII — 1867 року і від 8/I — 1868 року Маркс відзначає, що саме вважає він за найважливіше й найновіше в першому томі „Капіталу" (не кажучи про саму методологію — Д. Н.). Це, поперше, вияснення подвійного характеру праці, чого не знали класики; подруге — додаткову вартість розглядається як самостійну категорію, відмінну від її особливих форм, от як зиск, процент, рента тощо — протилежно всій старій політичні економії, що досліджувала тільки ці особливі частини додаткової вартости. Нарешті, третє — це те, що Маркс перший довів, що заробітна плата являє собою ірраціональну форму вияву відносин, що за нею заховуються [3]).

Зібер, як ми бачили, так само підкреслює, що подвійний характер праці перше розмежував Маркс; він так само розуміє, яке значіння має це розмежування для теорії вартости та грошей. Щодо другої особливости Марксової економічної теорії,— розмежування категорій додаткової вартости та окремих її форм — прибутку або зиску, ренти тощо, то, як ми бачили, Зібер не зрозумів цього розмежування, не добачав змішування додаткової вартости та прибутку у Рікардо, не критикує його з цього приводу і навіть проголошує Рікардо за автора закінченої теорії додаткової вартости, щоправда не без деяких неточностей та неясного формулювання. Що заробітна плата — це ірраціональна форма визначення вартости робітничої сили, а „не ціна праці", про це Зібер знає і говорить про це, викладаючи XVII розділ „Капіталу" [4]).

Проте, в своєму самостійному критичному розгляді теорії Маркса та його попередників, Зібер, як ми відзначали, вважає, що Рікардо розрізняв працю й робочу силу, знав, що не праця, а робоча сила являє собою той специфічний товар, що його продається й купується, і що саме робітнича сила має вартість, визначувану першими потребами робітника. Тлумачивши Рікардо таким способом, Зібер, природно,

---

[1]) Там же таки, стор. 305, 337 — 38.
[2]) Там же таки, стор. 456, 459.
[3]) Маркс — Енгельс. Письма. За ред. Адорадського, вид. 1922 р., стор. 144, 145.
[4]) Зібер. Рікардо й Маркс, стор. 429.

не міг бачити й розуміти те нове, що дав у даному питанні Маркс, порівнюючи із своїми попередниками. Було б, звичайно, неправильно гадати, що Зібер не зрозумів тих суспільних відносин, що їхнім висловом є категорії додаткової вартости та заробітної плати. Щоправда, Зібер дає іноді привід до цього будь-яким невдалим формулюванням. Одне з таких невдалих формулювань Зіберових і викликало відповідне критичне зауваження від самого Маркса, яке він зробив у своєму чорновому зошиті, читаючи Зіберові статті. Зібер у своїй статті (Економічна Марксова теорія), надрукованій у журналі „Знание" за 1874 рік з приводу нерозуміння Марксовим критиком Ресслером, одним німецьким рецензентом першого тому „Капіталу" — „чому це їжа в шлункові робітника стає джерелом утворення додаткової вартости, а їжа, з'їдена конем або волом, не має такого самого значіння" — відповідає, що, коли б економісти взялися за вивчення не людського суспільства, а тваринного світу, то вони знайшли б у тварин „щось схоже на додаткову вартість". Ця вельми невдала Зіберова відповідь не могла задовольнити Маркса і він роз'яснює, що додаткова вартість являє собою вислів суспільних відносин, а коня можна прирівняти до якої-хоч машини [1]).

Зіберова відповідь та Марксове зауваження з приводу цієї відповіді може дати привід обвинувачувати Зібера в грубо фетишистичному розумінні додаткової вартости, а це було б невірно і не відповідало б справжнім Зіберовим поглядам. У даному разі, як і в деяких інших, що ми вже відзначали вище, ми маємо справу тільки з невдалим Зіберовим висловом, яке він згодом сам же таки виправив. Так, з приводу аналогічної з Ресслером критики Жуковським Марксової теорії додаткової вартости та незрозуміння за цим Жуковським, чому земля та дарові сили природи не утворюють так само додаткової вартости, як і робітники, Зібер роз'яснив Жуковському, що тільки людська праця може утворити додаткову вартість, що кінь, машина тощо являють собою тільки знаряддя виробництва, цінні лише остільки, оскільки на вироблення їх витрачено людську працю. В цій самій статті Зібер відзначає, що зиск — це категорія тільки капіталістичного господарства, що, наприклад, у господарстві Робінзона про зиск можна говорити тільки умовно.

У Зібера, як ми бачили, є помилки в тлумаченні теорії Рікардо, так само як і в розумінні окремих проблем Марксової економічної теорії. Крім зазначених помилок, можна ще відзначити помилковий народницький Зіберів погляд, ніби в чистому капіталізмі неможливе нагромадження капіталу [2]), та неясне розуміння причин економічних криз. Проте, не ці окремі Зіберові помилки характеризують його, як економіста-марксиста. Було б дивно вимагати від одного з перших інтерпретаторів Маркса та першого дослідника його економічної теорії, порівняльно з теоріями попередників, щоб його дослідження не мало помилок і щоб він цілком правильно зрозумів усі Марксові теоретичні положення та погляди. Адже і в найновішій економічній марксистській літературі ми маємо різне відношення й різну оцінку методології та самої теорії Рікардо, так само як і різне розуміння та тлумачення проблем Марксової теоретичної економії, в тому числі й деяких проблем, що їх викладав і інтерпретував Зібер. Характерне для Зібера, як представника тієї доби в розвиткові марксизму в Росії і на Україні, коли промисловий капіталізм щойно починав прокладати со-

[1]) „Из черновой тетради К. Маркса. Журнал „Летопись Марксизма", кн. IV, 1927 р., стор. 61.

[2]) З і б е р. Рікардо й Маркс, стор. 451. „Собрание сочинений", т. II, стор. 637.

бі шлях, а робітнича кляса Росії та України перебувала тільки на першому етапі свого формування, є нерозуміння ним клясово-революційної сторони Марксового економічного вчення; це ми відзначили вище, ілюструвавши це посиланням на самого Зібера. Саме це відрізняє його від усієї плеяди перших руських марксистів-революціонерів і споріднює з легальними марксистами пізнішої формації 90 р. р. Легальні марксисти 90 р. р.— це були буржуазні демократи, що, не ставши на погляд пролетаріяту, боролися проти народництва, спираючись на Маркса та марксизм. Їхній розрив з дрібно-буржуазним соціялізмом народників означав перехід не до пролетарського соціялізму, а до буржуазного ліберализму. Борючись проти народників, легальні марксисти були тимчасовими союзниками революційних марксистів, але зростання робітничого руху та посилення клясової боротьби викликали незабаром одвертий перехід легальних марксистів на бік буржуазії і посилений їхній наступ на марксизм, як критиків його.

Зібер був не менш послідовним і переконаним супротивником народницького соціялізму та віри в так звані руські „устої" та „начала", ніж марксисти — соціял-демократи та легальні марксисти 90 р. р. Про його негативне відношення до народництва та до історичної місії руської „общини" свідчать Михайловський, Овсяніко-Куліковський і інші. Зібер зв'язував поступ Росії тільки з розвитком капіталізму. Це Зіберові приписує Михайловський такі слова: „Доки мужик не вивариться в фабричному казані, з нього ніякої користи не буде". Проте, за всього свого до краю негативного відношення до народництва Зібер ніколи не виступав одверто в літературі проти народників. Щодо цього, то він відрізняється від легальних марксистів пізнішої формації. Овсяніко-Куліковський у своїх „Воспоминаниях" пояснює це тим, що Зібер одвертою боротьбою проти народників боявся стати в пригоді царському урядові, що переслідував революціонерів-народників, а також тому, що додержувався правила „лежачого не б'ють". Таке пояснення ледве чи можна визнати за задовільне. Адже провадили ж рішучу ідейну боротьбу проти народництва революційні марксисти, самі бувши переслідувані царським урядом. Ми гадаємо, що він не боровся проти народників, виходячи з тих самих міркувань, чому не брав безпосередньої участи в робітничому й революційному русі (принаймні даних про його участь у цьому русі, як ми бачимо далі, нема). А саме — виходячи з відзначеного вже нами його фаталістичного розуміння законів суспільного розвитку, з переконання в неодмінності та неминучості всіх етапів у господарському розвиткові та абсолютній непотрібності активного втручання до історичного процесу. Проти народників нема, мовляв, потреби боротися, бо все одно історичний процес проти них; Росія неминуче йде і йтиме шляхом капіталістичного розвитку, бо цей шлях історично неминучий для всіх країн. Ступневість і обов'язковість пройти всі етапи розвитку господарства, це, на Зіберову думку, невідмінний закон. Він каже з приводу походження фабричної індустрії, що фабрика безпосередньо не може виникнути з ремества, а тільки через мануфактуру: „Одні умови тут неминуче й логічно породжують інші; тут нема ні переривів, ні скоків" [1]).

Скоків та революційних зрушень Зібер не визнавав. Фаталістично вірівши в неминучість наперед призначених шляхів капіталістичного розвитку, Зібер і не міг визнавати потреби революційної боротьби і

---

[1]) З і б е р. Рікардо й Маркс, стор. 435.

не міг надавати цій боротьбі будь-якого значіння. Все це визначає своєрідну теорію Laisser faire, laisser passer, теорію безперешкодного розвитку виробничих сил країни на основі капіталізму. Об'єктивно це гасло та його ідеологічне обґрунтування висловлювали інтереси кляси буржуазії, що розвивалася і була за тих часів носієм прогресу країни, розвитку її виробничих сил. За цієї доби — ще тільки зародження робітничої кляси — ця кляса ще не являла будь-якої реальної загрози інтересам буржуазії. Навіть більше — найпоступовіші представники російської буржуазії тих часів виступали, як щирі оборонці робітників. Такі промови в дусі ліберального робітниколюбства лунали, наприклад, на I Всеросійському Торговельно-Промисловому З'їзді 1870 року [1]), але це, звичайно, не заважало героям первісного нагромадження практикувати методи максимальної експлуатації робітників.

Але Зібера не можна, звичайно, вважати суб'єктивно за свідомого представника кляси буржуазії. Він сам ставиться до таких одвертих представників буржуазії та апологетів капіталізму вельми негативно, одверто виступавши проти них, як проти людей, що заради оборони інтересів буржуазії виступають проти теорії, яка являє собою об'єктивну істину. Марксизм, або — в його уявленні — виправлене та доповнене рікардіянство, він вважав за науково єдино правильну економічну й соціологічну теорію. Пропаганду та оборону цієї теорії він вважав за завдання своєї наукової праці, за справу всього свого життя, і це завдання він щиро виконував до кінця днів своїх. І щодо цього, то Зібер відрізняється від легальних марксистів пізнішої формації: останні незабаром перетворилися з марксистів на марксо-ненависників. Зібер залишався вірним марксизмові — в його, звичайно, розумінні — аж до кінця свого віку. Зібер не був революційним марксистом; таким він не міг бути в тих об'єктивних умовах господарського життя та клясових відносин, що свідком їх він був у тодішній Росії та Україні. До нього не зовсім личить і характеристика легального марксиста, з тим змістом цього поняття, що встановилося в нашій літературі. Найправильніше буде характеризувати Зібера, як катедр-марксиста, ц. т. такого, що сприймає марксизм без його революційного змісту.

Така характеристика Зібера жадною мірою, звичайно, не переменшує його значіння та його заслуг у розвиткові марксизму в Росії й на Україні. Ці заслуги дуже великі, Зіберова пропаганда Марксового та Енгельсового вчення мала величезну вагу в справі поширення ідей марксизму в Росії й на України. В 70, 80 і 90 р. р. минулого сторіччя Зіберові праці посідали дуже видатне місце серед літературних творів, що за ними вчилося марксизму тодішнє покоління марксистів Росії й України. Зіберові праці, а надто його книжка „Давид Рикардо и Карл Маркс", як про це свідчать низка даних, входили до обов'язкової бібліотеки майже всіх марксистських гуртків того часу [2]). Цю працю читалося як пропедевтику до самого Маркса; обізнаність із Зіберовими працями полегшувала читання самого „Капіталу". За Зіберовими працями стежив і на його думки зважав і Маркс, як про це свідчать його слова про Зібера в кінцевому слові до другого видання „Капіталу", а також його зауваження в чорновому зошиті з приводу Зіберової статті. Зіберова праця та його роля в історії марксизму цілком заслуговують на той інтерес, що його виявляється за останні роки, надто на Україні, до Зібера та його діяльности.

---

[1]) Див. Туган-Барановський Русская фабрика. Видання I, ч. 2, розд. 5.

[2]) Див., напр., В. Невський. Очерки по истории РКП. Т. I, вид. 1925 р. стор. 261, 484; Воден — стаття „На заре легального марксизма", Журнал „Летопись марксизма" за 1927 р., № 3, стор. 69.

Наша характеристика Зібера, як марксиста, виходячи з критичного розгляду його праць, загалом збігається з оцінкою, даваною до недавна Зіберові в марксистській літературі з історії марксизму та революційного руху в Росії й на Україні.

В цій літературі донедавна Зібера розглядалося як предтечу легального марксизму або як легального марксиста. Всі дослідники-марксисти, пишучи про Зібера, підкреслювали його величезне значіння, як наслідувача й популяризатора економічного Марксового вчення, але одночасно відзначали, що Зібер не зрозумів революційної суті та змісту Марксової теорії, що він був еволюціоніст. Цю „однобокість" Зіберову звичайно пояснювалося економічною відсталістю Росії та України того часу та нерозвиненістю робітничого руху. Так, Плеханов ще року 1897 в своїй брошурі „Новый поход против русской социал-демократии" писав: „Зібер був екзальтованим наслідувачем Маркса і часто цілком вірно його тлумачив. Та коли б якийсь літературний молодець почав через це звати його соціял-демократом, то такого молодця просто назвали б недоречним і пустим обмовцем" [1]).

Цю характеристику, дану Плехановим, слід розуміти, звичайно, не в тому значінні, що Зібер не був формально членом соціял-демократичної партії; не про це йде мова у Плеханова. Як видно з усього контексту, Плеханов розуміє соціял-демократа в даному разі, як такого марксиста, що зрозумів революційну суть Марксового вчення. Саме в цьому значінні Плеханов протиставить соціял-демократів легальним марксистам, тобто тим, що „не виходять за межі м и р н о г о (курсив Плеханова) розв'язання суспільних питань". Отже, на думку Плеханова, Зібер не розумів клясово революційного змісту Марксового вчення, не був революціонером на практиці. Один з найновіших дослідників легального марксизму, Н. Ангарський, характеризуючи Зібера також як легального марксиста, наводить з приводу зазначеної характеристики Зібера, як не соціял-демократа, ту думку, що тоді в Росії взагалі не було ще соціял-демократії [2]). Цю саму думку, слідом ва Ангарським, висловлює й П. Демчук [3]).

Така „оборона" Зібера звучить досить наївно. Ми вже відзначали, що Плеханов говорив не про формальну належність до соціял-демократичної партії, отже — зауваження Ангарського та Демчука б'ють не в ціль. З другого боку, той факт, що тоді не було соціял-демократії, саме й свідчить, що тодішні господарські та клясові відносини ще не сприяли розумінню Марксової теорії, як клясового вчення.

Аналогічну з Плехановим характеристику Зібера дає П. Орловський у своїй статті, писаній року 1908, стверджуючи що Зібер „не зрозумів критичної й революційної сторони Марксового вчення" [4]). Так само характеризує Зібера в цілій низці своїх праць Л. Дейч [5]). Із сучасних дослідників історії марксизму та революційного руху таку саму характеристику дають Зіберові Ваганян [6]) і Товстуха [7]).

---

[1]) Г. В. П л е х а н о в. Собрание сочинений, т. IX, стор. 314.

[2]) Н. А н г а р с к и й. Легальный марксизм, вид. „Недра", 1925 р., стор. 14.

[3]) Збірник — „В о й о в н и ч и й м а т е р і я л і с т", ДВУ 1929 р., стор. 155.

[4]) П. О р л о в с к и й. К истории марксизма в России. Збірник „Пам'яти Карла Маркса", вид. 2, 1918 року, стор. 137.

[5]) Див. Л. Д е й ч. Один из первых наших марксистов. Журнал „Вестник Европы" за 1911 р., № 12, стор. 84 — 111; Л. Д е й ч. Из карийских тетрадей Збірник „Группа освобождения труда" № 2, стор. 133 — 135; Л. Д е й ч. За полвека, вид. 1922 р., стор. 56 — 57.

[6]) В. В а г а н я н. Г. В. Плеханов, ГИЗ, 1924 р., стор. 35.

[7]) Див. прим. до „Собрание сочинений" Леніна. Друге видання, т. I, стор. 516; т. II, стор. 652.

Поруч із таким характеризуванням Зібера як марксиста, ми маємо в літературі іншу характеристику, що подає Зібера як правовірного й послідовного революційного марксиста, основоположника революційного марксизму в Росії й на Україні. Таку оцінку давали раніш переважно дослідники немарксисти. Останнім часом так характеризують Зібера на Україні деякі марксисти.

Скільки нам відомо, перший, хто проголосив Зібера правовірним (тобто ортодоксальним — Д. Н.) марксистом, є Л. Кляйнборт. У своїй статті про Зібера, надрукованій 1904 року, він проголошує Зібера, за Марксового „найраннішого правовірного наслідувача“ [1]).

Цю саму тезу Кляйнборт повторює і в своїй брошурі про Зібера. Як доказ Зіберової „правовірности“, він подає таку думку: Навіть за часів якнайрішучішого відмежування від легального марксизму Зібера не було запідозрено в гріхах проти Маркса, в будь-якій марксистській непослідовності“ [2]). (Кляйнборт не зовсім у курсі справи. Як ми бачили, Плеханов саме й „запідозрив“ Зібера в марксистській непослідовності—Д. Н.). Не зовсім, щоправда, ясно, що саме розуміє Кляйнборт під „правовірним марксистом“. Він, очевидячки, вважає, що можна бути „правовірним марксистом“ і не розуміти суті клясової боротьби, мати „надклясовий“ погляд, не розуміти ролі пролетаріяту, як рушійної сили революції, і бути чужим політичній боротьбі. Принаймні, Кляйнборт у цій самій брошурі підкреслює, що саме цього Зібер і не розумів і що ідея політичної боротьби була йому чужа [3]).

Інший буржуазний дослідник, проф. Міклашевський, пішов ще далі, проголосивши Зібера за „прабатька руської соціял-демократії“. В іншому місці він зве Зібера „прабатьком руського марксизму“ [4]). За прабатька марксизму в Росії та за „правовірного-послідовного марксиста“ вважає Зібера також Овсяніко-Куліковський [5]).

Проф. М. Грушевський у дослідженні про соціялістичний рух на Україні проголошує Зібера за основоположника українського марксизму. Про Зібера та про його ролю в соціялістичному русі України Грушевський пише: „Я не пригадую собі, щоб колинебудь щось було опубліковано про діяльність Зібера, як українця, щоб він писав щось по-українськи або виступав як українець. Але це факт, що Зібер стояв дуже близько до старої Київської громади“. „Я вважаю його началоположником українського марксизму — Зібер почав свою діяльність в цім напрямі безпосередньо по виході Марксового „Капіталу“ і, без сумніву, дуже багато зробив в цім ділі“ [6]). За основоположника „руськоукраїнського марксизму“ вважає Зібера і проф. Слабченко [7]).

Зазначений погляд на Зібера, як на основоположника марксизму в Росії й на Україні, останнім часом поділяють і деякі автори марксисти. Так, М. Яворський свою працю „Нариси з історії революційної боротьби на Україні“ (т. II, ч. I), видану року 1928, присвячує „пам'яти Миколи Івановича Зібера, основоположника марксизму на

---

[1]) Л. Клейнборт. Стаття „Николай Иванович Зибер“, журнал „Мир божий“, 1904 р., № 1, стор. 15 — 20.

[2]) Л. Клейнборт. Н. И. Зибер“, вид. „Колос“, ЛНГ, 1923, стор. 7.

[3]) Там же таки, стор. 71, 72, 93.

[4]) А. Н. Миклашевский. История политической экономии, Юрьєв, 1909 р., стор. 253 і стор. 238.

[5]) Овсяннико-Куликовский. Воспоминания, вид. „Время“, Ленінград, 1923 р., стор. 144.

[6]) М. Грушевський. З починів українського соціялістичного руху, 1922 р., стор. 15.

[7]) Слабченко — передмова до „Очерки первоб. эконом. культуры“ Зібера, стор. XXVIII.

Україні". Інший автор, П. Демчук, формулює значіння та ролю Зібера, як основоположника марксизму, ще рішучіше й виразніше, заявляючи: „Не Плеханов, а тільки Зібер перший підніс прапор марксизму, і саме наукового марксизму в Росії й на Україні" [1]).

Початок революційного марксизму в Росії зв'язувалося з ім'ям Плеханова, що був одним з організаторів групи „Освобождения труда", цієї першої організаційної клітини російської соціял-демократії, що перший досить чітко формулював значіння марксизму, як теорії пролетарської революції, перший відзначив ролю пролетаріяту, як основної революційної сили. Тов. Демчук заперечує це загальновизнане значіння Плеханова, віддаючи пальму першенства, пішовши щодо цього за Міклашевським, Овсяніко-Куліковським та Грушевським, Зіберові. Звичайно, можна обстоювати погляд, що йде всупереч із панівними в літературі поглядами, коли для цього є досить підстав, коли викрито нові факти, нові дані, що дозволяють цей новий погляд обгрунтувати. Чи є це в даному разі? Розгляньмо це питання докладніше.

Насамперед треба умовитися, що саме слід розуміти під „правовірним марксистом" та кого можна вважати за основоположника марксизму. Проголошуючи проф. Міклашевський і інші буржуазні дослідники Зібера за основоположника марксизму в Росії й на Україні, очевидячки, не досить розуміють, в чому саме полягає суть марксизму. На їхню думку, всякий прибічник трудової теорії вартости, теорії експлуатації, всякий економічний матеріяліст — є „правовірний" марксист. А з погляду революційного марксизму справжнім марксистом не є той, хто не розуміє й не визнає вчення про клясову боротьбу, ролю пролетаріяту, як основної революційної сили, не добачає в марксизмові вчення про пролетарську революцію.

Природно, що розвиток марксизму в правильному його розумінні може мати місце тільки там і тоді, де й коли починає оформлюватися вже робітнича кляса, де є об'єктивні умови для виникнення та розвитку робітничого революційного руху, де Марксове вчення може бути сприйняте, як вчення клясове. Зрозуміло далі, що справжнім марксистом може бути тільки той, хто стає на погляд пролетаріяту, хто в марксизмі бачить насамперед теорію революційної боротьби пролетаріяту.

Звичайно, в закінченому своєму вигляді марксизм відразу не з'являвся ніде, в жадній країні. Звичайно, і в старій Росії, і на Україні, як і в інших країнах, розвиток марксизму переходить через низку етапів, викристалізувавшись, як революційна теорія, як могутнє знаряддя переможної боротьби пролетаріяту за соціялістичний лад, тільки в ленінізмі, як завершенні марксизму. За перших часів свого з'явлення та розвитку, марксизм у Росії й на Україні ще не був вільний від деяких перебутків дрібно-буржуазного до-марксистського соціялізму, він ще являє собою мішанину марксизму, народництва та ляссальянства. Проте, відколи було усвідомлено й висунуто ролю робітничої кляси в революційному русі та засвоєно марксове вчення, як вчення про клясову пролетарську боротьбу, відколи це вчення визнавано за можливе і в Росії, — можна говорити про виникнення в Росії й на Україні марксизму. Отже, тих, хто вперше ці положення зрозуміли, формулювали, здійснювали їх, і можна визнати за основоположників марксизму в Росії або на Україні.

До цього моменту можна говорити про марксистів, тільки як про прибічників та пропагандистів окремих частин марксового вчення,

---

[1]) Збірник „Войовничий матеріяліст", ДВУ, 1929 р., стор. 155.

можна говорити про поширення серед представників освіченого суспільства ідей марксизму, про інтерес до Маркса та його творів тощо. Можна умовно назвати таких прибічників та пропагандистів марксистами. Але не можна вважати за основоположників марксизму тих, що не добачали й не розуміли в марксизмі його революційної та клясової суті, бачили в марксизмі, головним чином, продовження та вдосконалення клясичної економії, та й годі. Звичайно, це жадною мірою не применшує величезну історичну заслугу та значіння тих, що перші пропагували окремі частини марксового вчення; це не позбавляє їх вельми почесного місця в історії розвитку марксизму. Але викладаючи й освітлюючи історичні факти, треба давати їм правильну оцінку, зберігати правильну історичну перспективу, так само як треба давати й правильну історичну оцінку ролі окремих осіб.

Тов. Яворський, що проголосив Зібера за основоположника марксизму на Україні, чудово, очевидячки, розуміє, що сама Зіберова пропаганда Марксового економічного вчення та виклад Енгельсового Анти-Дюрінга ще не дають підстав для цього, і намагається дослідити Зіберову участь і ролю в робітничому й революційному русі України 70 р. р.

Тут він подає цілу низку вельми цікавих відомостей про революційну діяльність Зібера. На жаль, ці відомості мають, проте, більше характер гіпотез та гадок, аніж об'єктивних даних, науково-встановлених фактів. Так, тов. Яворський стверджує, що Зібер заснував у Києві року 1870 марксистський гурток, яким і керував [1]), що Зібер боронив ідею самостійної ролі робітничої кляси в процесі капіталістичного розвитку Росії [2]), що Зібер „знав і засвоїв собі й теорію Марксову про боротьбу кляс та про ролю пролетаріяту в цій боротьбі“ [3]), що Зібер не обмежувався теоретичною пропагандою Марксового вчення, але „він не менше послідовно, не тільки принагідно, брався й за практичну пропаганду цього вчення“ [4]). Далі т. Яворський декларує, що не тільки Драгоманов та всі члени Київської та Одеської „Молодої Громади“ вийшли із Зіберової школи, але ця ж таки Зіберова школа безпосередньо впливала на Плеханова у виробленні ним матеріялістичного розуміння історії, „не говорячи вже про те, як міцно вона захоплювала собою й робітничі маси, починаючи з того часу, коли Зібер став працювати серед Київського та околишнього робітництва“ [5]).

Як бачимо, тов. Яворський подає про Зібера та його діяльність такі відомості, що справді дають підставу проголосити Зібера революційним марксистом та основоположником марксизму на Україні. Дійсно, Зібер, як виходить, був не тільки наслідувачем і пропагандистом економічної Марксової теорії, а й чудово розумів значіння практичної революційної боротьби, знав, що основною революційною силою за капіталізму є пролетаріят; сам Зібер організовував робітничу клясу України, керуючи її революційним рухом. Зібер, виходить, створив цілу марксистську школу на Україні; всі робітничі організації що виникли в Києві, Одесі та Харкові, було створено за безпосереднім впливом Зібера і т. ін., і т. ін. І тов. Демчук, взявши на віру всі ці відкриття тов. Яворського, має немов би всі підстави обурюватися,

---

[1]) М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, ДВУ, 1928 р., стор. 80.
[2]) Там же таки, стор. 82.
[3]) Там же таки, стор. 85.
[4]) Там же таки, стор. 86.
[5]) Там же таки, стор. 87.

коли деякі дослідники змальовують Зібера як людину не революційної дії [1]).

Проте, коли цікавий читач нових „відкрить“ тов. Яворського забажає довідатися, звідки саме взяв тов. Яворський такі цікаві відомості, на чому саме, як дослідник-історик, ґрунтує він цю характеристику Зібера, як революціонера, йому доведеться тільки пошкодувати, що джерело цих відомостей є секрет винахідника і що тов. Яворський не зважив за можливе поділитися з читачами, звідки взяв він такі цікаві й важливі факти. Та в науці, а надто історичній, вірити авторові на слово, немов, нема звичаю.

Справедливість вимагає зазначити, що тов. Яворський наводить і деякі докази своїх тверджень і зазначає деякі джерела, звідки узяв він цікаві для нас факти та матеріяли. Як доказ тому, що Зібер розумів ролю робітничої кляси в революційному русі, боронив цю ідею й пропаґував її серед робітників Київських залізничих майстерень, не бувши при цім, щоправда, вільним від деяких перебутків ляссальянства, тов. Яворський наводить той факт, що Зібер організував року 1868 Київське Споживче Товариство. Тов. Яворський так і пише: „Як зразок тієї пропаґанди (пропаґанди серед робітників Київських залізничих майстерень тощо ляссалівських ідей — Д. Н.), треба згадати хоч би те, що М. І. Зібер, ідучи за Ляссалем, вже 1868 року зорганізував Київське Споживче Товариство маючи на увазі втягти в нього не тільки Київське робітництво, а і з інших міст, став сам навіть головою першої управи цього товариства, доки зневірився в ньому, коли виявилося, що воно фактично заповнене Київською інтеліґенцію, а не робітниками“ [2]).

Проте, такий доказ жадною мірою не збільшує читачевого довір'я до відкрить тов. Яворського, а... ще більше його змішує. Та й справді, відколи це історики взагалі й історики-марксисти зокрема трактували участь в організації споживчих товариств, як прояв пропаґанди ідеї самостійної ролі пролетаріяту в революційному процесі? Тов. Яворському, як історикові України, мабуть, відомо, що перше споживче товариство на Україні було організовано в Харкові року 1866, що піонерами споживчої кооперації на Україні були М. Баллін та В. Козлов. Чому ж тоді не проголосити їх за основоположників марксизму на Україні?.. Тов. Яворський просто змішав виробничі асоціяції та споживчі товариства. Ляссаль обстоював, як відомо, ідею робітничих виробничих асоціяцій, а не споживчих кооперативів, отже, вбачати в організації споживчого товариства пропаґанду ідеї самостійної ролі робітничої кляси в боротьбі за її звільнення на чужі домішки ляссальянства, — щонайменше... дивно.

Тов. Яворському, як дослідникові революційної діяльности та ролі Зіберової, мабуть, відомі друковані Зіберові праці, принаймні ті, де він висловлює своє відношення до подій, що про них пише тов. Яворський. Мову в даному разі мовиться про Зіберову статтю „О потребительских товариществах“, надруковану в „Киевском Телеграфе“ за 1869 рік № 22 від 19 лютого. В цій статті, де, як, мабуть, відомо тов. Яворському, Зібер критикує статута Київського Споживчого Товариства, викладаючи свій погляд у питанні про політику цін та розподіл прибутків споживчого товариства, він жадного слова не каже ні про Ляссаля, ні про виробничі асоціяції, ні про значіння споживчих товариств для робітників. Натомість він каже про практику

---

[1]) Збірник „Войовничий матеріяліст“, ДВУ, 1929 р., стор, 154.
[2]) М. Яворський. Нариси, стор. 83.

рочдельських піонерів, про політику кооперативних цін в Англії та в Німеччині, про користь від споживтовариства для пайовиків та покупців тощо. Інакше кажучи, Зіберові, як це видно з його статті, і на думку не спадало зв'язувати організацію споживчого товариства ні з марксизмом, ні з ляссальянством, ні з пропаґандою марксизму або ляссальянства серед київських робітників. Тут мову мовилося про організацію звичайних споживтовариств, що на Заході в той час були вже досить поширені і що інтерес до них був уже в тодішній Росії серед широких кол так званої культурної суспільности досить великий. Вистачить відзначити, що вже з 1860 року в російській пресі з'являється низка статтей про кооперацію, що ще до організації Київського Споживчого Товариства такі товариства було організовано в Ризі, на Киновському заводі (Урал), у Харкові, Миколаєві. Зовсім незрозуміло далі, звідки відомо тов. Яворському, що Зібер мав на увазі залучити до Київського споживчого товариства не тільки київських робітників, а й робітників з інших міст. Із Зіберової статті цього зовсім не видно; він у цій статті жадного слова не каже про робітників, а з історії розвитку кооперації на Україні відомо, що Київське споживче товариство, як на статут свій та склад членів, ніколи не було кооперативом робітничим. Незрозуміло далі, як це сталося так, що Зібер, мавши на увазі залучити до споживчого товариства робітників Київа й інших міст і ставши для цього за голову правління товариства, раптом одного чудового дня побачив, що в товаристві робітників нема і що воно заповнене інтелігенцією. Адже, за Яворським, Зібер саме для того й став на чолі правління, щоб вести певну лінію за організацію навколо споживтовариства робітників; чому ж він скупчив навколо нього не робітників, а інтелігенцію. Якось то воно не теє...

Не менш дивна тов. Яворського заява про те, що, хоч під впливом невдачі з організацією робітників навколо споживчого товариства в Києві, Зібер відцурався ідеї ляссалівської кооперації, але повернувся нібито до цих ідей ще раз у 80 р.р., „пишучи статтю про фабричне законодавство та одночасно „Возражение на экономическое учение Лассаля“ [1]). До відому тов. Яворського подаємо, що статті „Возражение на экономическое учение Лассаля“ Зібер ніколи не писав. Тов. Яворський, очевидячки, переплутав Ляссаля і Джона Стюарта Мілля, бо Зібер справді написав статтю „Возражение на экономическое учение Джона Стюарта Милля“. А в Зіберовій статті „Фабричное законодательство Великобритании“ жаден рядок не дає приводу говорити про прихильність чи неприхильність Зібера до Ляссалевих ідей.

Щодо справжнього Зіберового відношення до ляссалівської ідеї виробничих асоціяцій, то Зібер у своїй статті „Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина“ виразно негативно висловлюється з приводу цієї ідеї. Зібер цілком правильно критикує в цьому питанні Ласалля, зазначаючи, що в умовах капіталізму виробничі асоціяції робітників муситимуть підлягати всім економічним законам капіталізму і що такі асоціяції або загинули б, не змігши конкурувати з приватно капіталістичними підприємствами, або самі обернулися б на суто капіталістичні підприємства з найманими робітниками [2]). Це критичне Зіберове зауваження доводить, що в питанні про виробничі асоціяції жадних „залишків ляссальянства“ у Зібера не було.

Щодо джерел, звідки бере тов. Яворський дані про революційну Зіберову діяльність, то він посилається на спогади Драгоманова про

---

[1]) Яворський. Нариси, стор. 83.
[2]) З і б е р — „Собрание сочинений“, т. II, стор. 637 — 38.

Зібера, на підставі їх і пишучи про марксистський гурток Зібера та про його школу, а також на вступну статтю проф. Слабченка до Зіберових „Очерков первобытной экономической культуры". З цієї статті як видно, тов. Яворський узяв дані про революційну Зіберову роботу серед київських робітників. Так, проф. Слабченко пише: „Очевидячки, М. І. (Зібер.— Д. Н.) не обмежувався самою теорією: з б е р е г л и с я в і д о м о с т і (розрядка, як і далі, наша—Д. Н.) про його участь у роботі в залізничих майстернях. Б у л и ч у т к и про зв'язок Зібера з чигиринськими заколотниками. Проте, дані встановлюють факти тільки особистих знайомств" [1]).

Проф. Слабченко пише про чутки та відомості, не стверджені фактичними даними, а тов. Яворський ці самі чутки видає за історичні факти. Взагалі, тов. Яворський, беручи з цієї проф. Слабченкової статті низку відомостей про Зіберову діяльність, виявив себе в даному питанні значно менш обережним щодо висновків, аніж проф. Слабченко. Так, проф. Слабченко наводить факт Зіберової участи в організації київського споживчого товариства, як доказ тому, що „Зібер не відмовлявся від г р о м а д с ь к о ї д і я л ь н о с т и". Тов. Яворський цей самий факт, як ми бачили, вважає за доказ тому, що Зібер обстоював погляд самостійної революційної ролі пролетаріяту і що він провадив революційну роботу між робітників.

Щодо спогадів Драгоманова, що дають підстави тов. Яворському писати про марксистський Зіберів гурток та про Зіберову школу, то в даному разі тов. Яворський так само зробив трохи поквапливий висновок. Драгоманів справді розповідає про те, що Зібер читав у гуртку реферата про Марксів „Капітал", та проте з цього ніяк не можна робити висновок, ніби за тих часів у Києві існував марксистський гурток і що цим гуртком керував Зібер. І справді, Драгоманів у своїй автобіографії розповідає, що студентські заколоти року 1869 в Петербурзі мали відгук також серед київського студентства. Серед студентства почався рух на користь корпоративних прав та на користь організації кас, їдалень тощо. Драгоманів намагався вплинути на студентство, щоб відволікти його активність від інтересів політичного життя на шлях організації гуртків самоосвіти та вивчання України. Далі Драгоманів повідомляє, що київське студентство ухвалило не подавати жадних петицій про студентські корпоративні права, а організовані таємні студентські корпорації цікавилися більше касами та їдальнями, аніж самоосвітою та вивченням рідного краю. Але все ж таки з того часу з'явилося кілька гуртків, що дбали про самоосвіту та вивчення України. До одного з таких гуртків було запрохано і його (Дрогоманова.—Д. Н.), і тут він прочитав реферата про стан жінки в українській народній родині. Далі він пише: „З інших рефератів у кружку тямлю виклад „Капіталу" Маркса недавно кінчившим студентом, опісля моїм близьким другом М. Зібером" [2]).

Як бачимо, слова Драгоманова не дають жадної підстави говорити про цей гурток, як про марксистський, так само як і про Зіберове керівництво цим гуртком. А проголошувати учасників цього гуртка за учнів... Зіберової школи можна тільки, маючи... надзвичайно багато фантазії, коли вигадку сприймається як бувальщину і дійсність.

У цитованій нами праці М. Яворського, де він віддає дуже багато місця Зіберові і присвячує її Зіберовій пам'яті, більше ніяких

---

[1]) М. І. З і б е р — „Очерки первобытной экономической культуры", вид. ДВУ. 1923 р. Вступна стаття проф. Слабченка, стор. VIII — IX.

[2]) М. П. Д р а г о м а н і в — Збірник, складений і виданий М. Павликом, Львів, 1896 року, стор. 349 — 351 (автобіографія).

джерел, звідки він бере дані про революційну Зіберову діяльність, тов. Яворський не зазначає. Проте, йому відомі й інші матеріяли, що характеризують Зіберову ролю в революційному русі України того часу. На одно із таких джерел він посилається — щоправда, не в зв'язку з виясненням Зіберової ролі — в іншій своїй праці, а саме в статті „Емський акт 1876 року", надрукованій у журналі „Прапор Марксизму" № 1 за 1927 рік і № 1 за 1928 рік. Це джерело — свідчення провокаторів Веледницького, Куріцина, Богославського та Гольденберга, що на підставі їх Третій Відділ і дає характеристику низки діячів тієї доби. В своїх свідченням Веледницький та Богославський, між іншим, повідомляють, що з 1874 по 1876 рік член Київської „Громади" Волков утримував „комуністичну кватирю", що являла собою „розсадник нігілізму". На цій кватирі Зібер читав перед авдиторією — „молоддю обох статей" — „курс соціялістичної політичної економії за Карлом Марксом, що його твори він переклав для цього руською мовою" [1]). А на підставі повідомлень провокатора Куріцина департамент поліції так характеризує Зібера: „Належить до числа видатних діячів соціяльної революційної партії за кордоном" [2]).

Ці дані немов би справді дають підставу говорити про марксистський Зіберів гурток та про активну Зіберову участь у революційному русі України тих часів. Та проте, це джерело ледве чи можна визнати в даному разі бодай певною мірою за доброякісне. І справді, автори приміток до цієї записки, надрукованої в „Былое" — А. А. Русов та Ф. К. Волков, видатні діячі старої „Громади" та українофільського руху, взагалі відзначають низку недоречностей та неточностей, поданих у цій записці. Ці недоречності вони пояснюють так: „Веледницький — це зовсім дурний балясник, що ніколи не бував у бодай трохи близьких відносинах не тільки із старою громадою... а й з українською молоддю, свідчив усе, що будь-коли уривками чув від інших, без зв'язку, все плутаючи та перемішуючи" [3]).

Про Богословського автори приміток пишуть, що він давав свої свідчення, як „щирі признання", що їх від нього, засудженого до кари на смерть, вимагали охранники, і давав свої свідчення в надзвичайно перебільшених компромітаційних фарбах, а надто про осіб, що перебували вже „вне черты досягаемости". В наслідок усього цього автори приміток характеризують дану записку, як документ „надзвичайно однобічний з виразною тенденцією виставити діяльність певних осіб у якнайяскравішому світлі, приписати їм те значіння, що його вони на ділі не мали" [4]). І справді, з приводу „таємної нігілістичної кватирі", що про неї каже записка департаменту поліції., — кватирі, де Зібер читав курс соціялістичної економії, автори приміток Русов і Волков пишуть, що це була спроба організувати приватні жіночі курси. На цих курсах Волков читав фізіку та хемію, Драгоманов — загальну історію, Зібер — політекономію, а Антонович — історію України. Як бачимо, цей „розсадник нігілізму" являв собою культурницьку організацію в дусі звичайної культурницької діяльности та ролі „Громади", що складалася, як свідчать автори приміток Русов і Волков, з представників університетських і взагалі вчено-літературних кіл, здебіль-

---

[1]) Див. Записку, складену департаментом поліції в травні 1880 року „Свод показаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях", надруковану у журналі „Былое" за 1907 р., № 6, стор. 121.

[2]) Цит. за Рябініном-Скляревським — „З революційного українського руху 1870 р.". Збірник „За сто літ", книга 1, ДВУ, 1927 р., стор. 162.

[3]) „Былое", № 6 за 1907 р., стор. 154.

[4]) Там же, стор. 155.

шого із соціялістів у теорії („катедр-соціялістів" — характеристика авторів приміток.—Д. Н.). „Громада" була дуже далека від будь-якої революційної діяльности. Її робота мала характер діяльности „насамперед наукової та літературної. а потім широко громадської" [1]).

Отже, т. Яворський, на жаль, не стверджує своєї характеристики Зібера ні фактами, ні посиланнями на джерела. І ми ніяк не можемо згодитися з проф. Оглобліном, що, хоч, з одного боку, відзначає, що низка тверджень тов. Яворського не обґрунтовані ним, але одночасно вважає, що матеріял, зібраний т. Яворським, свідчить, що Зібер був активно зв'язаний з робітничим рухом України 70 р. р. і був його керівником [2]). На жаль, всупереч думці проф. Оглобліна, таких даних тов. Яворський саме й не подає, а тому всі його твердження про Зіберову участь у робітничому революційному русі мають характер авторових здогадів та гадок, а не виходять із фактичного матеріялу [3]).

Коли тов. Яворський не подає матеріялу, що підтверджує його характеристику, дану Зіберові, то, з другого боку, низку фактів та джерел доводять саме протилежне — що Зібер не розумів і не визнавав значіння революційної клясової боротьби пролетаріяту, не брав участи в цій боротьбі, як не розумів він і революційного змісту марксизму.

Ми вже бачили, що Плеханов характеризував Зібера, як не соціял-демократа, тобто не революціонера, не прибічника клясової боротьби пролетаріяту. Ще гостріше говорить про Зібера, як революціонера, Л. Дейч, на підставі фактів, поданих йому Фесенком, Плехановим тощо. Так, у своїй характеристиці І. Фесенко, Л. Дейч розповідає про Фесенкові зустрічі із Зібером у Києві. Фесенка був знайомий з Марксовими творами, був щирим проповідников його поглядів, але залишався народником у своїй практичній революційній діяльності, покладаючи дуже великі надії на революційність сектантів, вважавши їх за найприятливіших до соціялістичної агітації. Опинившися року 1874 в Києві, Фесенко часто розмовляв із Зібером, але між ними бували великі рбзходження, що про них Фесенко й розповів Дейчеві. І Зібер, і Фесенко були щодо своїх поглядів марксисти; незгода була між ними в питанні про практичну революційну діяльність. Зібер, як каже Дейч, ґрунтуючись на Фесенкових словах, заперечував конечну потребу практичної революційної боротьби, бо, за його переконанням, капіталістичний процес сам собою неминуче має привести до його власного загину. Через це Зібер не надавав жадного значіння ні клясовій боротьбі пролетаріяту, ні діяльності робітничих партій. Виходячи із заперечення практичної революційної боротьби, Зібер ставився іронічно до „хождения в народ" [4]).

Таку саму характеристику дає Зіберові Л. Дейч і на підставі повідомлень Плеханова. Розповідаючи про зустрічі Плеханова із Зібером за кордоном — у Берні року 1882,— Дейч розповідає, що із своїх

---

[1]) Дивись також Рябінін-Скляревський — „Київська громада". „Україна" за 1927 р. № 1 — 2, стор. 144.

[2]) Дивись рецензію проф. Оглобліна на книжку т. Яворського. — „Прапор марксизму" за 1929 р., № 3, стор. 147.

[3]) Примітка автора: Вже після того, як цю статтю було набрано — з'явилась стаття т. Яворського в газеті „Комуніст" за 5/IX 1929 г. В цій статті т. Яворський визнає помилковість свого твердження щодо Зібера як основоположника марксизму на Україні.

[4]) Л. Дейч — „Один из первых наших марксистов". Журнал „Вестник Европы" за 1911 р., № 12, стор. 94 — 95; Л. Дейч — „За полвека", т. I, ч. 1, Москва, 1922 р., ст. 56 — 57. Л. Дейч — „Г. В. Плеханов", вип. 1, вид. „Новая Москва". 1922 р., стор. 21.

зустрічей та розмов із Зібером Плеханов виніс несприятливе враження про Зібера, про що йому, Дейчеві, Плеханов розповів згодом у Женеві. Це несприятливе враження пояснювалося Зіберовим запереченням практичної революційної боротьби. Зібер вважав, що, досягнувши певної міри розвитку, капіталізм сам собою впаде, і натомість прийде соціялізм. Через це він заперечував усяку клясову боротьбу пролетаріяту, не визнавав конечної потреби розвивати самосвідомість робітників і глузував з революційної діяльности [1]).

Така характеристика, дана Зіберові двома різними особами в різні періоди його діяльности, в основному збігається і малює Зібера як катедр-марксиста, що не визнавав революційної боротьби пролетаріяту і не брав у ній участи. Аналогічно характеризує Зібера й П. Б. Аксельрод у своїх спогадах про зустрічі із Зібером. У листі до Плеханова від 30 лютого 1903 року Аксельрод пише, що вперше він почув виразний осуд народницьких поглядів на капіталізм та общину від Зібера. Проте, Зібер нічого не міг сказати йому в питанні, що ж саме треба робити руським соціялістам. „Висновок,— пише Аксельрод,— виходить такий: селянство слід віддати на волю історичної стихії, а самим зробитися лібералами або ж зовсім сидіти, поскладавши руки. Такий висновок, певна річ, нічого спільного з марксизмом не має“ [2]). Коли цей висновок зробив сам Аксельрод, а не Зібер, і він має безперечні сліди суб'єктивної Аксельродової оцінки Зіберових поглядів, то, в усякому разі, з цього листа видно, що Зібер не протиставив народницькому соціялізмові революційний марксизм, як теорію та програму практичної революційної боротьби пролетаріяту, а заперечував народництво, виходячи, очевидячки, з тих самих положень, що з них виходили згодом легальні марксисти.

Що Зібер взагалі не брав безпосередньої участи в революційному русі, про те свідчать також спогади Овсянико-Куліковського, близького Зіберового друга. В своїх спогадах Овсянико-Куліковський розповідає про те, що 1881 року Зібер мав думку їхати до Росії, але боявся репресій від царського уряду. Зустрівшися з Овсянико-Куліковським у Парижі року 1891, Зібер висловив йому свої побоювання, що, коли він повернеться до Росії, його можуть посадити до в'язниці, ба навіть повісити. Овсянико-Куліковський переказує такий діялог, що відбувся між ними з цього приводу. Щодо Зіборових побоювань про репресії, то Овсянико-Куліковський заперечив: „Та завіщо ж?— Адже ви не революціонер, не емігрант, ні до чого не замішані“.—„Та просто за напрямок, за думки, за дружбу з Драгомановим, за знайомство з емігрантами“— відповів йому Зібер [3]). Цей діялог свідчить, що Зібер ні підчас свого перебування на Україні, ні за кордоном не був безпосередньо зв'язаний з революційним рухом, не брав у ньому участи, а його зв'язок з революційними колами обмежувався самими особистими знайомствами. Про все це свідчить указівка Овсянико-Куліковського, що Зібер не революціонер і ні в чому не замішаний, а також і відповідь на це самого Зібера. Коли б твердження тов. Яворського про Зіберову ролю в революційному русі 70—80 р. р. на Україні бодай деякою мірою відповідали дійсності, тоді Зіберові побоювання повертатися до Росії були б досить обгрунтовані, і наведений діялог був би зовсім неможливий.

---

[1]) Л. Дейч – „Из карийских тетрадей“ Збірник „Группа освобождения труда“, зб. № 2. ГИЗ. 1924 р., стор. 134.

[2]) Збір. „Переписка Плеханова и Аксельрода“, т. II, 1925 р., стор. 197.

[3]) Д. Н. Овсянико-Куліковський—„Воспоминания“, вид. „Время“. 1923 р., стор. 148.

Можна, нарешті, послатися ще на одне джерело, досить варте довір'я в даному питанні,— джерело, яке так само свідчить, що Зібер не був людиною революційної дії; це джерело — листи Драгоманова. В одному із своїх листів до Малишинського, ініціятора й організатора „Вольного Слова", Драгоманів на весні 1882 року, повідомляючи про згоду Куліковського, Жебунова тощо співробітничати в газеті, пише принагідно про Зібера: „От із Зібером лихо. Писати він обіцяв, але не напевне. Перше — те, що він таки боїться (він взагалі надзвичайно помисливий), боїться скопромітуватися перед урядом, а друге — він взагалі страшенно суб'єктивний, ніяк не може ввійти відразу в становище, що склалося не перед його очима, а третє — тепер він якось зовсім рознервувався, так що всі ці хиби досягли максимуму" [1]).

Цей Зіберів страх скомпромітувати себе перед царським урядом своєю участю у „Вольном Слове" свідчить, безперечно про те, що, на думку самого Зібера, він не був скомпромітований, як революціонер, перед урядом своєю минулою діяльністю; інакше кажучи, його не можна було обвинувачувати в активній революційній діяльності.

Отже, відсутність даних про Зіберову участь у революційному та робітничому русі (адже не можна вважати за дані ті „чутки", що про них пише проф. Слабченко, та проф. Слабченкові і тов. Яворського припущення) і ціла низка вказівок осіб, близьких Зіберові, про неучасть Зібера в революційному русі та про його негативне до цього руху відношення — все це примушує гадати, що Зібер не був марксистом - революціонером, що він не зв'язував марксизм із практичною революційною боротьбою. Це значить, інакше кажучи, що Зібер був тільки катедр - марксист.

Це, звичайно, жадною мірою не значить заперечувати його значення в історії розвитку марксизму на Україні. Такі були в 70 р. р. історичні умови в Росії й на Україні, що безпосередньо прикладати марксизм, як теорію практичної революційної боротьби, не було потрібних умов, що марксизму не могли тоді на Україні і в Росії сприйняти, як клясове вчення, як теорію революційної дії. До того ж Зібер і вдачею своєю не був революціонером, людиною революційної дії. Зібер — типовий учений академічного типу. Таким малюють Зібера професори Романович - Словатинський та А. І. Чупров, що добре його знали [2]).

„Зібер,— пише Чупров,— являє собою найчистіший тип ученого. Вся його робота та думки були зосереджені виключно на вивченні улюбленої науки та на вчено - літературних працях".

І коли цей видатний учений з великим аналітичним розумом присвятив усю силу свого розуму та хисту, всю свою наукову літературну діяльність дослідженню та пропаганді марксистської теорії, то саме це, а надто для 70 — 80 р. р. минулого сторіччя, має величезне значіння і являє собою величезну Зіберову заслугу перед марксизмом і робітничою клясою.

---

[1]) Цит. за статтею Д. Заславського — „М. П. Драгоманов и „Вольное Слово". Журнал „Былое" за 1925 р. № 27 — 28, стор. 105 — 106.

[2]) Див проф. Романович - Славатинський — „Голос старого профессора", вип. II, Київ, 1923 р. стор. 34 — 42; А. І. Чупров „Речи и статьи" т. I, Москва, 1909 р., стор. 514 — 517 (некролог про Зібера).

І. РИБАКОВ

Криза народництва і тероризм на Україні 1878 — 79 р.

(До 50-річчя „Народной Воли")

III. ДРАГОМАНОВ І СІМДЕСЯТНИКИ

Надто динамічна епоха, якою безперечно були сімдесяті роки, позначилася стиком кількох ідеологічних впливів, що самі по собі красномовно свідчили про зростаючу кризу підвалин тієї упертої боротьби проти існуючого ладу, що була лише етапом дальшого розвитку клясової боротьби. На тлі народницьких ідей, що вже відмирали завойовували собі адептів ідеї марксизму, але поруч із ними тривали ще й старі концепції.

Під ознакою боротьби ідеологічних течій розгорталася тоді публіцистична діяльність такої яскравої людини, якою був М. П. Драгоманов.

Треба сказати, що ролю й вплив Драгоманова в 70-ті роки й до наших днів ще значно перебільшують. Відомий український с. р Д. Антонович у статті „Карл Маркс і українці" розвиває навіть думку, що політичний радикалізм Драгоманова плекав добрий ґрунт задля посіву на Україні й перших добрих всходів марксизму: цей радикалізм і був отим тереном, на якому українські елементи вперше зустрілися з Марксом, як з викінченою системою громадського світогляду. Збуджена Драгомановим радикально настроєна думка не лякалася примар і жупелів, і перехід від ліберального радикалізму до послідовного матеріялістичного світогляду не явився справою не переможною. Навпаки, є нахил саме впливом пропаганди Драгоманова пояснити той факт, що на короткий час Україна в марксистському русі випередила всі інші частини російської держави [1]).

С. Шамрай зазначає, що вплив Драгоманона на перших марксистів на Україні був дуже великий: „характерно, що саме серед драгоманівців з'являються й перші марксисти в лавах української інтелігенції, і то не тільки ті, що віддали данину захопленню теоретичними засадами марксизму, не ставши на ґрунт революційно-пролетарської практики, але, навпаки, переходячи з часом, разом за більшістю так званих легальних марксистів на позиції і буржуазного мислення і буржуазної політики (як, напр., Богдан Кістяновський), але й ті, що становляться на все життя до лав провідників пролетаріяту (як Л. Тучанський)" [2]).

---

[1]) Д. Антонович. Карл Маркс і українці. „Дзвін". 1913 р., ч. 3, с. 188.
[2]) „Київ та його околиці", стор. 352.

В цих словах є безперечно перебільшення, бо з усіх свідчень сучасників ми знаємо, що далеко не всі перші марксисти з українців 70-х років виховувались під впливом Драгоманова і не завдяки ньому, розуміється, став дехто з них (хоча б і той же Л. Тучанський) „на грунт революційно-пролетарської практики". Навпаки, ми знаємо, що якраз на кінці 70-х років, коли стали відомі на Україні перші випуски Драгоманівської „Громади", авторитет Драгоманова починає підупадати. Не можна, звичайно, заперечувати тому, що виразний радикалізм Драгоманова, його настирлива проповідь переходу на політичну тактику, мали вплив на сучасників, зокрема й на київську „Стару Громаду". Завжди та одвертість і настирливість, з якою виступав Драгоманов, впливала на молодь.

Можна погодитися з тим, що Драгоманов впливав на радикалізм декого з видатних народників, як от на Желябова; цю думку, як звісно, обстоював і Д. Заславський в своїй книжці про Желябова, і лист останнього до Драгоманова, там цитований (з деякими випусками вміщений у „Былом" [1]), виразно про це свідчить. Але ті постійні хитання поміж анархічним Прудоно-Бакунівським соціялізмом і соціялізмом науковим, що їх виявляв Драгоманов, не вабили до нього радикально-настроєної молоді. Ми знаємо, що й за кордон р. 1876 Драгоманов виїхав головне тому, що не знаходив значних лав однодумців серед киян, з якими він просто тоді розійшовся, і що, по дорозі в Женеву, він спинявся в Одесі, сподіваючись там знайти співчуття й грошову допомогу на видання „Громади", яких не знайшов він у Києві. Акад. М. С. Грушевський висловив погляд, що причина розриву Драгоманова з революційною молоддю полягає в його „повному рішучому звороті в бік політичного еволюціонізму від того революційного напрямку, який Драгоманов був узяв в 1873—5 р. р. під натиском свого руху молодежі" і в тому, що він силкувався протиставити „російському соціялізмові", до якого він був неприхильний, „з одного боку, европеїзоване і соціялізоване українство, з другого боку — західньо-европейський „правдивий і науковий" (вираз Драгоманова.— Ів. Р.) соціялізм" [2]).

З цим поглядом можна погодитися, але із зауваженням, що Драгоманов ніколи не доходив до розуміння засад наукового соціялізму і що його правдивий і науковий соціялізм по суті ні що інше, як невгамовне борсання поміж народницьким „соціялізмом" і деяким наближенням до визнання наукової марксистської діялектики; отже не можна навіть сказати, щоб він урозумів силу цієї діялектики, і ак. Грушевський вірно, може, сказав, що цю силу Драгоманов здібний був лише „відчувати".

Справді, ми часто зустрічаємо в його працях переспіви народницьких поглядів на те, що в Росії й на Україні запорукою соціялізму мусить бути община й селянство, за термінологією Драгоманова,— „мужицтво". Його „Нарис української соціялістичної програми", поданий в „Передньому слові" до 1-ої книжки „Громади" (1878 р.), пройнято провідними думками, що дуже нагадують концепцію Лавровських „Исторических писем".

Не можна навіть сказати, щоб він розвивав тут виразно-анархічні тенденції бездержавного федералізму — те, що так настирливо й щедро розсипалось пізніш зі шпальтів тієї ж „Громади". Провідна думка „Переднього слова" — переспів народницьких мрій про му-

---

[1]) Былое. 1906, № 3, с. 71 — 73.
[2]) М. Грушевський. Місія Драгоманова, „Україна", 1926, ч. 2 — 3, стор. 7.

жика. „В самому мужицтві,— читаємо там,— й у нас на Україні самі собой ростуть проби товариського господарювання і ждуть того, щоб вчені люди подали їм свою поміч наукову“ [1]). На цю поміч „вчених людей“ (далі — „українські письменні люди“) Драгоманов покладає велику надію, як на двигунів „соціяльного прогресу“, що дуже нагадує нам мову про „критически мыслящих“ личностей у Лаврова.

Вже й тут Драгоманов рішуче заперечує всілякому „бунтарству“ й „нігілізмові“ — думки, що їх він часто розвивав і потім, навіть у самий вир терористичного руху 1879 року. Щоправда, пізніш він висловлювався виразніше; в цитованій вже брошурі „Великорусский Интернационал и польско-украинский вопрос“ він писав: „убийство не может стать ни принципом, ни даже главным занятием политической партии, которая дожна иметь целью произвести крупную общественную перемену, крупная же политическая перемена может быть достигнута только массовым движением образованных ли классов, или „черни“ [2]). В листі до Ів. Франка він так пише про „нігілізм“: „його антикультурність мені завше була противна, як і українофільське гайдамацтво, котре власно одного корня з російським нігілізмом, тільки, що не має його щирости, чесного запалу робити на ділі те, що дума чоловік і говорить язик“ [3]). За другий взірець хитань Драгоманова можна вважати його дуже цікаву й змістовну статтю в 4-й книзі „Громади“ (1879 р.) „Шевченко, українофіли й соціялізм“.

Статтю цю писав він з приводу статті С-а (Вовкова) „Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя“, з якою Драгоманов не погоджувався й мав на оці довести, що Шевченко не був ані раціоналістом, ані соціялістом, ані войовничим демократом. Отже в своїй аргументації Драгоманов фактично висловлює принципіяльні погляди головне про те, який грунт є на Україні задля соціялізму. Не можна сказати, щоб він тут рішуче заперечував проти думки, що Росія має обминути добу капіталізму й проти орієнтації на мужика, але він висловлює думки, що дуже характерні для нього: аргументація його така, ніби ми справді маємо в ній свідчення про його наближення до марксистського розуміння „історичних шляхів“; не дивниця, що статтю цю свого часу високо ставив А. В. Луначарський.

Він, поперше, бере під сумнів наявність соціялізму в народницьких теоріях (в тім — це дуже характерно — і Бакуніна), бо вважає, що всі ці теорії не оперті „на практику, а мають метафізичний характер“: на його думку, в цих теоріях ще є „наслідки“ богословського і метафізичного погляду на історію“, бо й самі революціонери в Росії „ще не до кінця втягли в себе соціялістичну думку про малу силу осіб і передових людей (організаторов) перед силою куп, народів“ [4]).

Не може він погодитися і з тією вірою в „бунтарство русского мужика“, що її плекають народники: „своїми словами листок „народників-революціонерів“, коли за тими словами піде й діло, заставля ждати цілого ряда вчинків вже зовсім емпіричного бунтовства, в котрому не тілько форма, а й самі основні політично-соціяльні думки европейського соціялізму будуть не тілько затемнені, а й просто зламлені“ [5]). Все це походить на думку Драгоманова з того, що „з боку „соціяльних революціонерів“ почулась рада поставити „народню революцію“ якось зовсім окремо від всесвітнього громадського поступу,

---

[1]) „Громада“, ч. 1, с. 73 — 74.
[2]) Великор. интернационал и польско-украинский вопрос, стр. 53.
[3]) „Україна“, 1926 № 4 с. 70.
[4]) „Громада“, № 4 (1879), стор. 205.
[5]) Ibid. стор. 210.

окремо не тільки од всебічної науки, а навіть од науки самого господарського соціялізму“ [1]). Ця ж наука не дає підстав думати, що Росія „незабаром зразу вскочить в саму найновішу станцію зросту громадського Европи“ [2]).

Сказавши це, Драгоманов, однак, кинув тут же зауваження, яке знижує категоричність останнього вислову,— мовляв, все ж таки є щось таке, що яскраво відрізняє Росію від Европи, і що „в усякім разі така доля громадського руху в Росії єсть послідок усієї її географії й історії — і її треба признати хоч-не-хоч“ [3]).

Подаючи докази, що Росія не може обминути шлях капіталістичного розвитку, й зауваживши, що в нас „мало розуміють вагу городового життя з його осібною працею, для котрої потрібне щось інше, а зовсім не земля“, що „давно вже пора змінити думку, що Росія тільки край хліборобський“ і „звичку звати народом тільки селян-хліборобів“ [4]), Драгоманов вертає, однак, до переспівів тих самих думок, що їх він допіру заперечував: „громадівці“ (це в Драгоманова значить — „соціялісти“) мусять насамперед працювати на селі, бо „виступаючи серед наших селян — цих безперечних українців,— приміром европейських городян,— українські громадівці мусять приложити свою працю і до того, щоб вменшити одміну, яка тепер єсть на Україні між городянами й селянами і яка буде дедалі збільшуватись, коли ніяка сила не виступить проти того з систематичною працею“ [5]). Можна багато ще навести прикладів цієї непевности в твердженнях і висновках Драгоманова, що інколи говорить переконано чимало такого, під чим підпишеться марксист (він заперечує проти думки, що „соціялізм у нас позаду або коло нас, серед нашого селянства, а не попереду, в европейських городах“, а трохи далі, посилаючись на дані київського перепису 1874 р. й показавши, що міське життя в нас ще мало розвинене, каже: „по цьому щоту Київа можна судити, який-то слабий тепер ґрунт українського соціялізму“ [6]), але, в кожнім разі, вся стаття його, поза всією її блискучою аргументацією, свідчить, що Драгоманов хитався і не міг цілком позбавитися впливу народницьких концепцій. В його писаннях ми справді не знайдемо й маленького натяку на те, щоб він урозумів до кінця ролю економіки в розгортанні боротьби кляс: боротьби кляс годі в нього шукати. Не можна не погодитися з т. Тучанським (котрий, до речі, був його учнем), що вважав Драгоманова за „соціяліста-народника“, бо „всі його соціялістичні стремління направлялися майже виключно на мужицтво. Головну вагу, в справі здійснення соціялістичного ладу клав він на „розум“, був не матеріялістом, а інтелектуалістом... не вважаючи на всю „практичність“ свого соціялізму, Драгоманов був утопістом, бо не визнавав зросту витворчих сил і клясової боротьби основою для здійснення соціялістичного ладу“ [7]); то ж ніяк не можна згодитися з оцінкою т. Луначарського, що писав р. 1914-го: „Драгоманов був людиною надзвичайно глибокою і цілком науковою соціялістичного світогляду... дух якраз марксистської науковости лежить на таких його працях, як стаття, що ми розглядаємо“ (мова ходить про цю ж таки статтю [8]).

---

[1]) „Громада“, № 4 (1879), стор. 211.
[2]) Ibid., стор. 157.
[3]) Ibid., стор. 157.
[4]) Ibid., стор. 203.
[5]) Ibid., стор. 219.
[6]) Ibid, стор. 221.
[7]) П. Л. Тучанський. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України, „Україна“, 1926, ч. 2 — 3, с. 105.
[8]) А. Луначарський. Шевченко і Драгоманів. „Дзвін“, 1914 р., № 2, с. 141.

Бориса Чичеріна, якому теж відповідав Зібер. Чичерін мусив, з бажання начальства, взятися не за свій фах і вмістив дві статті (перша— про Ляссаля, друга — про Маркса) в VI-му томі „Сборника госуд. знаний“ Безобразова. В цих статтях він виявив безсилля бодай елементарно орієнтуватися в питаннях політекономії, як їх поставлено в Ляссаля й Маркса (їх він величав „немецкими евреями“ й зокрема писав про Маркса, що він є звичайний послідовник „социальных утопий“ і що лише неуки могли бачити щось цікаве у його писаннях). Зібер в статтях „Чичерин contra Маркс“ („Слово“, 1879 р., ч. 2,—це й є стаття, що її не пропущено було в „Отеч. Зап.“) та „Немецкие экономисты сквозь очки г. Б. Чичерина“ (переробка попередньої, вміщена в 2-му томі творів Зібера) грунтовно довів, що сам Чичерін виявляє неуцтво в питаннях, що їх силкується висвітлити й показати „легкомысленность“ Маркса. Зіберова стаття, як свідчить Михайловський (та навіть і шеф жандарів), мала великий успіх у громадянстві.

Безперечно, Зібер, як теоретик, був яскравою й величною постаттю в сімдесяті й наступні роки, і вплив його на молодь, а особливо ту, яка зустрічалась з ним в Києві, хоча б і надто недовго, був дуже великий. Можна сміливо сказати, навіть не маючи на це документальних даних, що його лекції й реферати зробили своє діло: під його впливом захиталися захисники народницьких концепцій, а його київські учні не тільки самі поступово відходили від замилування народництвом, але й розносили вкинуті Зібером зернята Марксової науки по всій Україні. На жаль, і про це ми не маємо жадних конкретних свідоцтв. Ми можемо лише простежити впливи Зіберового марксизму на писаннях декого з його учасників. От, наприклад, колишній член Одеської „Громади“ й пропагандист-народник Фед. Щербина, потім видатний статистик. Р. 1880-го вийшла в Одесі дуже цікава його книжка „Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм“, що склалася з нарисів, друкованих в „Отеч. Записках“, 1874 р., січень, і в „Неделе“ за 1876 і 1877 р.р. Книжку ще пройнято народницькими поглядами: автор розвиває думку, що община живе на Україні і що поширений погляд, ніби українці „є представниками крайнього індивідуалізму і чужі общинним началам“, не має жадних підстав, як і „нелепое мнение“, що серед українців мало популярні артільні форми праці, і що вони (артілі) „не пасують до самого складу і характеру малоросійського життя“[1]); навпаки, автор подає матеріял, що, на його думку, мусить свідчити про живучість на Україні і общин і артілей. Отже, показавши, як існують всілякі артілі („Кримські солепромислові артілі на зразок Запорізької Січі, чумацькі валки і ватаги, забродні ватаги, артілі ніженських табачниць, чередників, артілі жебраків, конокрадів і скотокрадів“ та інш.), він може, і сам того не помічаючи, всім своїм викладом доводить, що ці артілі відживають, бо втрачають в умовах поступового розвитку капіталізму значення факторів організації праці. Щербина хитається поміж замилуванням народницькими традиціями: „в основі цих артілей лежить один загальний народній ідеал громадського життя і відносин“...[2]),— „в основі їх лежить ідея братської солідарности і справедливих відносин між людьми. Їм не чужі деякі риси, що можуть бути позитивними зародками для світлішого наступного“[3]), і тим правдивим уявленням поступового зростання капіталістичних форм, яке, очевидно, складалося у кожного, хто хоч трохи тямив дивитися „озброєними мар-

[1]) Ф. Щербина. Згад. праця, стр. 5.
[2]) Ibidum, стр. 9.
[3]) Ibid., стр. 126,

ксизмом очима"; на стор. 125 він пише про артілі: „і все таки не їм в теперішньому їхньому стані і за теперішніх умов йти проти такого рожна, як капітал, і всього того, що з ним зв'язано" [1]).

Значно більшу плутанину в поглядах знаходимо в статті згадуваного Євгена Борисова, також колишнього члена Одеської „Громади", що близько стояв до гуртків Заславського, бував і за кордоном, вміщеній в 1-й книжці „Слова" за 1879 р.: „Малорусское сельское общество (Из наблюдений над сельской жизнью)". Автор безсило борсається в спробах обґрунтувати думку, що „в общественных и правовых отношениях украинцев лежат основы крайнего индивидуализма не только украинцев, но и групп, сел", що в „сельской громаде" заключается понятие о самостоятельном юридическом лице, имеющем власть, права и обязанности, имеющем свою историю, свою самостоятельность, ни от кого независящую деятельность и свое коллективное мнение" [2]).

Був серед українських сімдесятників іще один, малознаний і забутий піонер марксизму — Іван Федорович Фесенко. Про нього ми знаємо лише те, що розповів Л. Дейч у своїх спогадах [3]).

Народився Фесенко р. 1846 в селі на Полтавщині, де батько його був за діякона, потім за попа, вчився в полтавській бурсі та семінарії; з семінарії вийшов і поступив в Ніженський ліцей, на кінці ж 60-х років вступив на правничий факультет Петербурзького Університету. Тут він був за учителя в родині багатих дідичів з Чернігівщини Лизогубів і багато зробив для поширення світогляду відомого потім Дмитрія Лизогуба. Професори хотіли залишити Фесенка при катедрі політекономії, але десь на початку 1872 року Фесенко з кількома товаришами подав заяву про звільнення з університету і разом із Дм. Лизогубом поїхав за кордон, побував у Лондоні, в Лаврова (який згадує про Фесенка в X вип. „Материалов для истории русского социально-революционного движения", стр. 75) і в Маркса. Як свідчить Лавров, Фесенко тоді був дуже ворожий до Бакуніна і його учнів і „не припускав навіть тимчасового самостійного господарства общини, боячись конкуренції, що пошкодила б соціялістичній солідарності". По дорозі на Україну на кордоні Фесенка і Лизогуба восени 1874 р. заарештували в зв'язку з виказом Трудницького і запропонували оселитися десь „без права выезда". Фесенко оселився в Києві, як свідчить Дейч, бо там був Зібер, якого Фесенко дуже поважав, хоча, за словами Дейча, „між ними були суперечки, що стосувались головним чином їхніх поглядів на практично-революційну діяльність. Зібер заперечував потребу здійснювати погляди основоположників наукового соціялізму на ділі. За його переконанням, — що нібито виходило із вчення Маркса й Енгельса, — капіталістичний процес сам собою без стороннього впливу зовні неминуче повинен прийти до власної загибелі, тобто до перемоги нового колективістичного ладу. Всяка ж спроба, як окремих осіб і груп, також партій і урядів, прискорити цей процес може, навпаки, лише зменшити його і, значить, замість того, щоб принести користь — принесе лише шкоду зацікавленим в його загибелі трудящим масам. Виходячи з цих по суті цілком неправильних міркувань — проф. Зібер як усно, так почасти і в друкові не надавав позитивного значення ні клясовій боротьбі пролетаріяту, ні діяльності робочих партій, союзів тощо. Тому звертаючись до відомого, наведе-

[1]) Ibid., стр. 125.
[2]) „Слово", 1879, № 1, стр. 2.
[3]) „Вестн. Европы", 1911, № 11 — „Один из первых русских марксистов", увійшло до збірника „За полвека", стр. 43 — 126.

ного самим Марксом у передмові до „Капіталу“ порівнання клясов оï боротьби пролетаріяту з ролею „повивальної бабки“ — профес. Зібер намагався довести, що це порівнання говорить не за, а проти будь-якого втручання в природний законообразний процес. Інакше, говорив він, може спричинитися лише до незчисленної шкоди, що постійно й буває. Виходячи з цих міркувань, професор Зібер ставиться іронічно до наших спроб пропаґувати селян і взагалі до хождіння в народ“[1]). Далі Дейч зазначає, що в теоретичних питаннях Марксової науки розходжень поміж Зібером і Фесенком не було і, що, як переказували Дейчу, Зібер в розмові з Михайловським нібито колись сказав, що мужика, з яким так носились народники, „надо предварительно выварить в капиталистическом котле“.

Трудно взяти на віру все, що пише Дейч про Зібера, бо надто плутано викладає він Зіберові погляди; можна зрозуміти лише, що розходження його з Фесенком зводилися головне до питання про ту пропаганду, що її збирався провадити Фесенко серед сектантів. Зазначаючи, що, на його (Фесенка) думку, сектанти — не звичайні селяне. Ця пропаганда, що її Фесенко й спробував провадити разом із Дейчем на південному сході України (Мелітопільщині), є найкращою ознакою того, як невірно розумівся він в Марксовій науці, що визнає й Дейч, хоч і силкується дещо сказати в оборону Фесенка: „будучи послідовником учення Маркса й Енгельса — Фесенко все ж таки на практиці віддавав тоді переважно не фабрично-заводським робітникам, а сектантам. Причиною цієї непослідовности було те, що при всьому своєму негативному відношенні до поглядів Бакуніна і Лаврова Фесенко врешті все ж таки підлягав пануючим тоді в Росії думкам, що, зважаючи на обмежений у нас контингент робітників і взагалі на особливі умови розвитку нашої країни, переважну ролю в тій революції, що повинна найшвидше відбутися — зможе відограти не міське, а сільське населення“[2]).

В особі Фесенка ми зустрічаємося з одним із тих перших послідовників марксизму, які ще підпорядкувалися впливам народницьких теорій, його „хождение“, про яке докладно розповідає Дейч, було, по суті, типовим для правовірного народника-лавриста; його й заарештували р. 1875-го в якомусь „шалапутском селе, как проповедника“, але він перейшов на нелегальний стан, наступного вже року був у Петербурзі, де про його роботу серед робітників прихильно згадує Плеханов („Русский рабочий в революционном движении“), зазначаючи, що він був „прекрасно“ обізнаний в творах Маркса. Потім Фесенко короткий час жив в Одесі, де тяжко захворів перед тим, як його мали заслати в Сибір, і поліція, знайшовши одного дня його мертвим (р. 1882) „труп унесли, а жену с ребенком отправили в Сибирь“ [3]) (про цей трус писалося також в ч. 8 — 9 „Народной Воли“ від 5 лют. 1882 р.). Про Фесенка згадує ще народоволець М. Р. Попов[4]), що бачив його в Петербурзі р. 1875 — 76 на конспіративній кватирі. За словами Попова, серед землевольців Фесенка вважали за свого: він обстоював разом із Олекс. Михайловим і Харизоменовим перехід на нову тактику.

Безперечно, було на Україні в 70-ті роки чимало подібних до Фесенка людей, що добре знали вже Маркса й навіть провадили

---

[1]) Л. Дейч. За полвека, стр, 56 — 57.
[2]) Стр. 64.
[3]) Дейч. Op. citat, стр. 126.
[4]) М. Р. Попов. Из моего революционного прошлого. Былое, 1907, ч. 5, стр. 275.

пропаганду його ідей, але, проте, одні, може, більше, другі менше перебували під деякими народницькими впливами. Були такі непомітні піонери марксизму не лише серед інтеліґенції, але й серед робітників. Про одного з них згадує відомий народоволець Мик. Гекер. Серед вокзальських робітників у Києві на поч. 80-х років, де, як свідчить Гекер, кипіло бурхливе життя, був один — Смитющенко, „пожилой и почтенный рабочий с вокзала, пользовавшийся популярностью и прочным авторитетом среди своих товарищей и внушавший всем и сразу удивление перед его общей начитанностью в области социальных и экономических вопросов (между прочим, он читал Маркса самостоятельно) и поражавший глубиной понимания своих классовых интересов. Кружок у него собирался на Ивановской улице“[1]).

V. ТЕРОРИЗМ НА УКРАЇНІ 1878 — 1879 р. р., ЯК ОЗНАКА НАЙВИЩОГО ЩАБЛЯ КРИЗИ НАРОДНИЦТВА

Вже 1878 рік позначився такими подіями, що всполохнули народників і примусили ще більш уважно поставитися до розпочатої вже (як про це говорилось в розділі 1-му) ревізії старих народницьких підвалин. „Новий напрямок“, що про нього писав цитований не раз Аптекман, вривався в життя, ламав вже не тільки засоби немов-би злаженої мирної пропаганди, але хитав всі „устои“ народництва. Коли доводиться стріляти, вбивати царських слуг, зраджуючи принципи аполітизму, — то хіба це не означає, що й взагалі доведеться відмовитися від старих методів „социально-революционной“ роботи? Коли доводиться за центр цієї роботи вибирати не села вже, а великі міста, а за об'єкта брати не мужика, а робітника, то чи не означає це краху всієї системи, що покладала такі великі надії на мужицьку общину й не вірила, що капіталізм відограватиме ролю і в нашій країні? Такі приблизно думки ми все частіш зустрічаємо в писаннях народників кінця десятиліття, і все частіш і частіш в їхніх ляментаціях острах перед „конституционализмом“ звучить сумним ляйт-мотивом. А життя проте робило своє й що далі то настирливіш вимагало переходити на нові рейки.

1878 рік почався під ознакою окремих терористських вибухів, і вибухи ці сталися на Україні, що дало привід сучасникам, як ми бачили, шукати відповіді — чому саме на Україні? Ми тепер розуміємо, що пояснень цьому треба шукати, звичайно, не в „сангвиническом темпераменте южан“ і не в „национальной романтике“[2]), а в тому поступовому розвитку капіталізму й зв'язаних з ним соціяльних противенств, про який говорилося вище.

Тов. Яворський в своїй праці переконуюче довів, що і т. зв. „Чигірінська справа“ Стефановича, Дейча та Бохановського й підготовлюване „київською комуною“ збройне повстання селян на Київщині були виразним доказом того, оскільки соціяльна ситуація в українському селі сама по собі роз'ятрювала народницьке бунтарство: селянські заколоти підказували народникам форму можливої революції[3]).

Не дивниця також, що перші прояви тероризму вийшли з Одеси — з того промислово-розвиненого центру, де вже існували робітничі організації, де вже ідея клясової боротьби набухла й зформувалась

---

[1]) Н. Геккер. Наша юность. „Заветы“, 1913, июль, стр. 51.

[2]) Заславський в біографії Драгоманова (Київ, 1924), зробивши наведену виписку з Богучарського, признає, що бунтарство на Україні мало міцний зв'язок з „национальной романтикой“.

[3]) М. Яворський. Нариси з історії революційної боротьби на Україні, т. I, стор. 380 — 385.

остільки, що кожен свідомий робітник вважав за свій обов'язок готуватися й гартувати бойовничі умілості до майбутніх клясових боїв. Як свідчать сучасники, одеські робітники вже з середини 70-х років купують зброю, вчаться стріляти: про це говорив у своїх виказах Куріцин, про це згадує й С. І. Феохари — в ті роки „подмастерье скульптора". Він згадує, що „вокзальський" і „городський" гуртки організовано ходили за околицю міста на „учебную стрельбу" (він сам, ще юнак, придбав величезного револьвера „Медвежатника" — такого носив при собі й Ів. Ковальський). Так само в Миколаєві робітнича молодь мала своє об'єднання, на чолі якого стояв відомий Соломон Вітенберг, скараний в Миколаєві ж 11-го серпня 1879 року одночасно з матросом чорноморської фльоти Логовенко по справі „28" (Чубаров, Лизогуб, Давиденко й ін.). Гурток цей прозивав себе „комуною" і провадив роботу серед матросів та серед селян-штундистів, мав зброю й вибухові надіб'я; початок гуртку заложили ще р. 1877 Ковальський та Юрковський. Р. 1879 гурток тримав постійний зв'язок з одеситами й з Лизогубом, котрий не тільки давав гроші, але допомагав і в організаційній роботі [1]). Вчилися стріляти й у Києві, як згадує Фроленко: навіть жінки вчилися стріляти й їздити верхи (ще р. 1875) [2]). Але така ж течія потроху охоплювала молодь і по інших місцях. М. Гекер в цитованих спогадах розповідає, що навіть, у маленькому й глухому Бердянську вже восени 1878 року з'явилося серед учнів та робітничої молоді „террористическое направление", що його привіз із Симферополя відомий потім революціонер Кость Полікарпов (застрелився р. 1879 після невдалого замаху на провокатора Забрамського); була зброя, вчилися стріляти [3]).

С. Ліон, колишній одеський робітник, в своїх спогадах пише про тероризм: „если за одну передачу или даже простое хранение какой-нибудь „хитрой механики" гноят по нескольку лет в предварительном заключении и затем заживо замуровывают в центральных каторжных тюрьмах, то не целесообразнее ли, бросив путь безответного христианского мученичества, начать борьбу с этим строем с оружием в руках? Не будет ли террор гораздо более внушительным орудием пропаганды социальной революции в глазах народных масс, чем раздача нелегальных книжек и вообще словесная, „мирная пропаганда"? [4]) В цих словах чуємо хитання людей, що силою подій мусили визнати необхідність терористичної тактики, але разом з тим чуємо й щось інше — думку, що терористичні акти корисні лише, як „более внушительное орудие пропаганды". Це та сама думка, що її вже ми зустічали в народників: мовляв, треба такими вчинками зірвати в „народі" віру в царя.

Під ознакою цих хитань пройшла нарада в Києві в лютому 1878 року, що в ній брали участь Осинський, Попко, Фроленко, Дебагорій-Мокрієвич, брати Івічевічі, Чубаров, Давиденко (Йосип) та інші; про цю нараду докладно розповідає Дебагорій-Мокрієвйч, зазначаючи, що душею „нового направления" був Вал. Осинський, на якого „повлияла киевская атмосфера". „Среди нас зародилось течение, в этот раз уже несомненно опасное для государственного порядка, неизмеримо более опасное, чем было движение в народ" [5]).

Стефанович у своїй „Записке", виготовуваній задля уряду (її читав Олександер III в Гатчині 20-го травня 1889 р.) і лише тепер

---

[1]) А. Семенов. Соломон Виттенберг. Былое. № 6 (34), 1925, с. 59 — 74.
[2]) Каторга и ссылка, 1924 р., № 3 (10), стр. 16.
[3]) Заветы, 1913, июль, стр. 27.
[4]) Каторга и ссылка, 1924 г., № 5 (12), с. 14 — 15.
[5]) Дебагорій-Мокрієвич. Воспоминания. Стр. 320.

опублікованій,[1]) так з'ясовує ідейні підвалини тероризму: „Террористы возникли под влиянием: а) пропаганды Ткачева („Набат“ и О-во Освобождения), который постоянно рекомендовал убивать, сопротивляться и т. д.; б) под влиянием радикальных идей о личных правах по политической свободе; в) под влиянием бывшего в народничестве бунтарства. В первоначальном терроризме (который, собственно, южного происхождения) сменивались два течения: одно стремилось частными убийствами, сопротивлением и т. д. вызвать революцию, другое рассчитывало принудить правительство к уступкам, т. е., к допущению прав революционной пропаганды, обществ и т. п., а, быть-может, и к дарованию конституции“ [2]). Безперечно, серед народників іще багато було таких, що дивились на терористичні акти лише, як на засіб до впливу на уряд, і зі слів того ж Дебагорія-Мокрієвича ми знаємо, що в Києві була дуже популярна оця течія.

Отже, в Одесі визначилась ще й інша, революційніша течія, щодо погляду на терор і виразником цієї течії був один із перших пропагандистів терору Іван Ковальський — оцей „вольнослушатель“ Одеського Університету, що уславився, як добрий знавець штундистів, і що написав перший твір про штундистів, серед яких він провадив пропаганду.

Ковальський провадив взагалі велику роботу: завідував нелегальною книгозбірнею, добув друкарський станок і друкував на ньому проклямації (відома проклямація з приводу кари „Розбійники“ Лукьянова вийшла звідти), організував гуртки серед робітників. Він рішуче поставив серед товаришами питання про перехід до терору, не лише як до засобів самозахисту, але як до системи. Проф. Яворський наводить цікавого витягу з записок Ковальського, готуваних до друку, де, між іншим, він писав: „Мы сплеча в один прием двинулись было „в народ“, но сделали это так по-детски, что до сих пор становится стыдно вспоминать об этом нашем фарсе, и до сих пор, вместо того, чтобы попытаться сойтись с народом на почве фактов, а не кормить соловья баснями, мы предпочитаем действовать попрежнему самолично, без всякой связи с народом, и таким образом представляем собою в жизни отрезанный ломоть... А между тем, по моему крайнему разумению, революционеры без привилегированной среды и из народа представляют собой нечто вроде отрицательного й положительного электричества: соединись они на самом деле — наверное произошел бы взрыв“ [3]).

Ковальський, за спогадами людей, що знали його, настирливо доводив товаришам, що треба переходити до іншої тактики. „Часто доводилось говорити з К-им,— писав один з сучасників,— об тім, що таке бунтарство, радикальство й другі назвиська революційних кружків, і він завше з усмішкою оповідував: та чорт їх зна, на що вони повидумували такі назвиська. На мою думку, каже, збери собі прихильних людей і роби з ними, що собі намітив — тільки ж роби, а не говори“ [4]).

Під впливом його й почали озброюватися одеські робітники, почали набувати всіляку зброю: під Миколаєвом ще восени 1875 року, як свідчить Фроленко [5]), Федір Юрковський, відомий по тому, як „Сашка-Инженер“, один з активніших учасників експропріяції грошей

---

[1]) Каторга и Ссылка, кн. 24.
[2]) Кат. и Ссылка, кн. 24, с. 118.
[3]) М. Яворський. Op. citat., с. 378.
[4]) „Громада“, № 4, 1879 р., с. 233.
[5]) Кат. и ссылка, 1924 р., № 5 (12), с. 26.

з херсонської скарбниці (в червні 1879 р.), влаштовує кузню, де виготовувано ножі для одеських гуртків. Ковальському не щастило дійти до серйознішого прикладання підготованої ним бойовничої тактики, як відома збройна одсіч його й кількох товаришів 30 січня 1878 р. в Одесі, на Садовій вул. Але, як звісно, ця одсіч пролунала кривавими сполохами по всій „імперії", а в день вироку смертної кари Ковальському — 24 липня того ж таки року — перед будинком суду на Гулевій вул. сталася величезна збройна демонстрація робітництва, підчас якої робітники стріляли [1]) більш успішно, ніж салдати-башкири, як із сумом зазначають офіційні звідомлення.

Демонстрацію цю одеське робітництво провело організовано: робили спроби визволити Ковальського й товаришів його, засуджених на каторгу, випустили листівки, робили маленькі мітинги, на яких навіть пробували розпропагандувати (як відома Вікторія Гуковська) буржуазію, що гуляла на бульварі. Коли ж Ковальського розстріляли (2-го серпня того ж року), то звістка про смерть його пройшла, як гасло до нових виступів проти „носителей власти"; писалося про Ковальського і в „Громаді" (кн. 4-я, 1879 р., стр. 231 — 234), а в ч. 2 „Земли и Воли" від 15 грудня 1878 року вміщено вірші „На смерть И. М. Ковальского", що кінчалися покликом до дальшої боротьби:

„Жалкий страх не породит измену,
Пусть борьба неравна и трудна:
Уже нам идут бойцы на смену —
И победа наша решена!" [2]).

Про розстріл Ковальського було оповіщено по всій Росії майже одночасно з подією, що сталася в центрі „імперії" і остаточно вибила з колії „властей": 4-го серпня, як відомо, в Петербурзі, в центрі міста, Сергій Кравчинський забив шефа жандарів Мезенцева. Але ще раніш в Києві член одеського гуртка Григорій Попко забив жандарського офіцера Гейкінга (25 травня 1878 р.). Григорій Попко був одним з найяскравіших представників одеського тероризму. Про його енергійну роботу й величезну популярність серед робітництва говорилося вище; до сказаного треба ще додати, шо це був один із тих українських сімдесятників, котрі, працюючи поруч із російськими товаришами, ніколи ані на хвилину не зрікалися свойого українства. Він обстоював українців на Паризькому з'їзді 1876-го року проти „впередовців", розповсюджував українську революційну літературу Подолинського і на Україні, і на Кубані (був родом звідти), стояв близько до гуртків Заславського і поруч із Ковальським проповідував тероризм, як систему. Його товариш з Карійської каторги Р. Стеблін-Каменський, що написав біографію Попка свідчить, що він твердо поставив перед Заславським і Лизогубом питання про перехід до терору, як „про знаряддя помсти й перебудови всього життя". В особі Попка, що довгочасно загинув на страшній Карійській каторзі (помер 20 бер. 1885 р.), ми зустрічаємо такого ж ідеолога тероризму, як і Ковальський.

1879 рік, як із сумом зазначає й згадувана вище жандарська „Хроніка соціялістичного руху в Росії", розпочався „в обставинах, що мало гарантували спокій урядові й суспільству; навпаки, все подавало очевидні докази зростання революційного руху". „Нова по-

[1]) Найбільше, як свідчать спогади сучасників, стріляв С. І. Феохарі, що й тепер живе в Одесі.
[2]) „Революционная журналистика 70-х годов", стр. 113.
[3]) „Chronigue", стр. 32.

дія, — сказано далі, — жахлива й трагічна, не чекала й вкинула розум людський в смуток": 9 лютого Григорій Гольденберг забив харківського губернатора князя Кропоткіна. Не встигла ще звістка про це пройти через всю країну, як у Києві трапилась нова подія, що яскравіше доводила „зростання революційного руху". Вона була тим жахливиша за для „властей", що наочно доводила організованість навіть випадкових збройних виступів революціонерів: в Києві, на Жилянській вул., підчас спроби поліції й жандарів заарештувати цілу групу найактивніших революціонерів на нелегальній кватирі, розпочалася стрілянина, в якій забито одного жандаря й на смерть поранено двох революціонерів — братів Івана й Ігната Івічевічів.

Про цю подію, як і про справу Ковальського, ми маємо ще мало матеріялів [1]) і з усього, що знаємо про неї, видно, що вона була, так би мовити, 2-м актом одеських подій. Здебільшого в ній брали участь або бувші одесити, або ті, хто бував частенько в Одесі і близько стояв до одеських організацій: брати Івічевічі (з походження — вихідці з Сербії, а з виховання — українці) й Феохари (по діду — грек, а з виховання — українець: батько — селянин з-під Одеси), переїхали до Києва допіру після демонстрації в день присуду Ковальського; Брантнер, Свириденко (Антонов), Дическул, Дебагорій-Мокрієвич не раз бували в Одесі, мали з одеситами постійний зв'язок. На кватирі, де їх захоплено, вони хоч і випадково зійшлися, але значно раніш визначилась серед них тверда терористська група; вони були всі активісти й серйозно, як і одесити, готувалися до збройної боротьби з царськими слугами. Про це найвиразніше свідчив сам суд, на якому всі вони, окрім одного Стебліна-Каменського, що боронив себе за згодою товаришів (його запідозрювано було в стрілянині, чого фактично не було), відмовились не тільки від оборони, але й від зізнань і навіть четверо з них не хотіли назвати себе. Володимир Свириденко (на суді звався Антонов) лише заявив, що справді стріляв у жандарів і що на це мав „моральне право". Про це ж свідчили й „вещественные доказательства", що їх забрали жандарі по заарештуванні (спершу всі поліцаї та жандарі втекли і багато речей було знищено до їх повернення). Там фігурують „4 револьвера, печати, остатки шрифта, воззвание студентов Императ. Петерб. медико-хирургической академии, полулист бумаги с отрывком проекта о государственном строе, 3-й номер „Земли и Воли", история жирондистов Ламартина, история итальянской революции 1848 года Гарнье Паже, семь номеров „Земля и Воля", „Государственность и анархия" Бакунина, сочинения Чернышевского (женевского издания), № 11 и 12 „Работника" за 1875 год и 12 брошюр на русском и малорусском языке, возмутительного содержания, два с половиною листа бумаги с рассказом на малорусском языке, написанном карандашем" [2]). Заарештував на Жилянській вул. відомий потім жандарський офіцер Судейкін, а прокурором був теж відомий потім Стрельників; вони обидва з цього процесу й почали свою „восходящую" кар'єру. Стрельників вжив заходів, щоб справа вийшла гучною, і зачитав на суді уривки з рукопису „Рассказ солдата об одесских беспорядках", після чого говорив: „Новый порядок, которым подарят нас господа Феохари, Поталицына и другие после того, как совершится переворот, и меры, проектируемые ими, — еще весьма скромны, так как они оставляют владельцам нескольких домов по одному дому; далее войско будет, конечно,

[1]) Найповніші з них — спогади учасника С. І. Феохари в 4-й (53) книжці „Каторга и ссылка" за 1929 рік, стр. 37 — 50.

[2]) „Киевлянин", № 71 від 16 червня 1879 р., уривок із судебного протоколу.

уничтожено, а взамен его составлена рать только для внешнего врага; предводители будут избираться уездными правлениями; казенные дома перейдут в общественное владение, и каждая частная собственность будет ограничена... еще предлагается ежегодно праздновать 6/18 марта день Парижской Коммуны" [1]). Стрельніков досяг вищих щаблів: ген.-губернатор Чертков, за згодою царя, змінив розстріл Свириденкові й Брантнеру на шибеницю: іх повішено разом із Валер. Осинським 14 травня, а решту послано на каторгу.

З сучасних часописів видно, що справа ця зробила велике враження саме через те, що показала організованість і свідомість засуджених терористів: писалося про це й за кордоном в буржуазній пресі; присвятив у „Громаді" (кн. 4-та 1879 р., стр. 340—342) цій події і Драгоманов характерні для нього рядки. „Тут вже видно,— читаємо там,— який поступ зробив дух дійсного противенства начальству соціялістів в Росії після демонстрації на Казанській площаді в кінці позаторішнього року і навіть після торішнього случаю на Садовій улиці в Одесі. В Києві вже ми бачимо пробу самооборони зовсім безстрашної, дійсно геройської. Ще один примір, ще один докір дають наші соціялісти нашим степеним ліберадам!".

„Дійсно трагічна доля тих соціялістів, а між ними найбільше київських героів! Вони загинули не за свої думки — не за соціялізм, котрий не буде прямим послідком їхньої смерти,— а тільки за честь своїх осіб, котрих вони не хотіли оддать дурно в руки царських слуг, і своєю смертю вони приближать тільки зміну політичного царсько-жандармського порядку. А ті, хто найбільше покористується з тієї зміни, так і сидідимуть мовчки?! Хіба й справді й вони діждуться, поки їх жандармство проведе через те все, через що пройшли соціялісти, поки дійшли до таких вчинків, з котрих київська самооборона, коли не перша, то й не послідня?!.. Довга ж це буде пісня,— та все-таки коштуватиме не мало крови!".

Один з найвидатніших учасників цього процесу (але участи в обороні він не брав,—його захопили в іншому місці), Волод. Дебагорій-Мокрієвич, згадує, що тоді він зрозумів, що революційна боротьба вступає в нову фазу, в якій народництву вже місця не буде. Його признання, може, найбільш цікаве й яскраве з усього, що писали тоді й потім самі народники.

„Я не понимал главного, именно того,— оповідає він,—что терроризм явился не временным уклоном в сторону, а продолжением революционного народничества и, следовательно, нельзя было надеяться на поворот назад, к пережитому, и, так сказать, выброшенному за борт историей. Мои народнические чувства и понятия возмущены были народовольческим якобинизмом и борьбою с правительством, носившей политический характер по понятиям социалистов 70-х годов (а вместе с тем и моим, конечно), народ и привилегированные сословия представляли собою противоположения, что-то вроде плюса и минуса, взаимно уничтожавшиеся, две вечно борющиеся силы, с настолько различными интересами, что все то, что было полезно для одной, оказывалось вредным для другой. Таким образом, политическая свобода, полезная для высших сословий, так как она давала им больше прав и делала их более могущественными, была, по нашим понятиям, вредной для народной массы по той логике, что для народа будет тем хуже, чем могущественнее будут его враги" [2]).

---

[1]) З судебного відчиту в „Киевлянине", № 75 від 26/VI 79 і № 76 від 28/VI 1879 р.

[2]) В. Дебагорій-Мокрієвіч. „Воспоминания", стр. 568—569.

В червні 1879 р. сталася подія, що до наших днів викликає сумнів дослідників щодо свого зв'язку з діяльністю народницьких організацій — експропріяція грошей в херсонській скарбниці, або, як звуть її тепер — „ограбление херсонского казначейства". Не можна сказати, щоб народники рішуче відхрещувались від цієї події. М. Р. Фроленко та Людм. Терентьєва (українка з Херсонщини), потім народовольці, брали в цій експропріяції активну участь, і навіть та незначна сума здобутих грошей, що не вернулись в скарбницю, була передана тим же Фроленком на потреби народовольчих гуртків. Але що ініціятива й керуюча роля в справі належала не „Земле и Воле" і що вся справа пройшла під прапором „революціонерів-одинаків" — Олени Росікової та Федора Юрковського, то в новій „Народной Воле", що повстала скоро після події (гроші було взято 30 черня 1879 р.), відношення до херсонської справи було стримане. Були навіть сумніви, чи вважати цю справу „ідейною", тому, що її не було апробовано землевольськими організаціями і що в ній найголовнішу участь приймали люди, до яких ставилися з недовір'ям, та ще й за допомогою справжніх карних злочинців (як рецидивіст - „взломщик" Яків Погорілов-Клименко). Такими думками пройнято спогади й В. М. Фігнер („Запечатленный труд", ч. I, стр. 189 — 194), й М. Р. Фроленка („Записки семидесятника", стр. 153 — 155, та збірник „О минувшем", стр. 262 — 263). Останній зазначає, що Росікова, що приймала зв'язок з „набатовцями", не хотіла „пускать в свой огород чужого человека", і тому він „не стал навязываться и распрашивать, тем более, что в это время в Питере назревало более крупное дело, и мне, как землевольцу, пришлось принять и там свое участие". Але ж він сам розповідає, як його викликали телеграмою в Херсон і як прохали дати в поміч кількох товаришів. Юрковський в своїх спогадах [1]) докоряв землевольцям, що вони не дали жадної допомоги, через що й довелося кликати карних професіоналів; Фроленко на це відповідає, що не було вільних людей, бо „Земля и Воля" готувалася до своїх історичних з'їздів.

Сумніви щодо „ідейности" справи, однак, навряд чи мали право й підстави поділяти самі землевольці, бо подібні ж експропріяції грошей робилися в інших місцях, за згодою організації: в тому ж місяці пограбовано було пошту по дорозі з Кам'янця в Проскурів, а в грудні 1880 р. був відкритий невдалий підкоп під скарбницю в Кишиньові, в якому приймав участь той же Фроленко. „Ідейність" цих операцій не викликала сумнівів. А щодо справи херсонської операції, то її організаційна частина свідчить не лише про недисциплінованість і брутальність Росікової [2]) та Юрковського (якого, до речі сказати, мали якраз восени прийняти до „Земли и Воли", бо він вже багато й корисно працював з її доручення), але головне про тую ж внутрішню кризу самої „Землі и Воли", що була лише деталлю загального занепаду й розрухи всієї народницької справи. Так само під ознакою цієї розрухи пройшли і інші „процессы террористов", що їх утворювали жандарі й прокурори, виносячи присуди, що не відповідали деліктові, як у відомій справі Чубарова, Лизогуба, Давиденка, Вітенберга й Логовенка того ж 1879 р., або „пришиваючи" людей, що не мали між собою жадних стосунків, як це було в процесі Минакова й Говорюхина (теж в Одесі, в липні того ж року). Ще більше цю роз-

---

[1]) Ф. Юрковський. Подкоп под херсонское казначейство в 1879 году. „Былое", (Париж), 1908 г., № 7, ст. 50 — 76.

[2]) Олена Росікова була ідейною революціонеркою: вона серед членів гуртка Ковальського поруч із Южаковим складала невеличку одеську групу набатівців - якобінців.

руху відкривали процеси терористів наступних років — 1880 і 1881; і тому Плеханов цілком влучно робив народницькому тероризмові підсумки, що бреніли вироком смерти всьому народництву: „Террор явился у нас естественным плодом слабости сил (скрізь розрядка оригіналу. — Ів. Р.) революционной партии, пытавшейся, несмотря на эту слабость, нанести окончательный удар правительству. Та же самая причина обусловила собою и неудачу террористической борьбы. После 1 марта 1881 года „Партия Народной Воли" быстро клонится к упадку. В конце первой половины 80-х годов организованное революционное движение перестало существовать в России. Его цикл был закончен. Революционная интеллигенция обнаружила геройское самоотвержение; она совершила блестящие подвиги, но ее силы были истощены, между тем как реакция росла и крепла" [1]).

Нові ж сили мусили прийти й приходили з лав тієї кляси, що її існування було запереченням всім народницьким теоріям про відсутність у нас капіталізму.

---

[1]) Плеханов. О социальной демократии в России. (Приложение к „Истории революционных движений в России" А. Туна, стр. 381).

ЧЕРНЦОВ

Жовтень і наука на Україні [1])

1. Роволюція, пролетаріят і наука

Питання про сучасний стан науки і здатність її в нашій дійсності до дальшого розвитку належить до питань, що зв'язані безпосередньо з головною проблемою сучасности — проблемою будування соціялізму в СРСР. Розвиток науки може бути хорошим покажчиком того, як ми осилюємо цю основну проблему сучасности.

Наука міцно зв'язана з господарчою діяльністю, вона родиться з нею. Хороший стан господарства сприяв швидкому розвиткові науки (при умові, коли не стають гальмом суспільні відносини), яка, в свою чергу, обумовлює дальший розвиток господарства.

На початку пролетарської революції та й зараз після неї буржуазія голосно на всі лади кричала про загибель науки і культури в бувшій Росії. І вона була по-своєму права. Наука насаджувала і насаджує (хоча цього ніколи не говорила і не говорить одверто буржуазія) певну клясову ідеологію. В капіталістичному суспільстві — буржуазну індивідуалістичну ідеологію. Пролетарська революція позбавила буржуазну ідеологію її економічної бази. Ідеологічний бік науки, „сей вдохновитель і руководитель" її, перебуваючи в занепаді, не міг дати стимулу для дальшого розвитку. Загубивши душу — тяжко захворіло і тіло буржуазної науки. Ця хвороба, точніше ідеологічна криза буржуазної науки, і дала привід говорити закордонній пресі про руйнацію всіх наукових і культурних надбань, взагалі, в СРСР. Насамділі загинула безповоротно лише буржуазна, індивідуалістична ідеологія буржуазної науки, загибель якої буржуазія прийняла за загибель надбань розуму всіх поколінь.

Знання ж, які потрібні людині для боротьби з природою, і знання, які потрібні пролетаріяту, як клясі, в боротьбі за визволення — пролетаріят радо оберігав і використовував навіть в момент найзагостреніщої клясової боротьби, коли дуже часто руйнувались матеріяльні надбання.

Самі умови Пролетарської Держави вимагають від провідної кляси величезної наукової роботи. „Працюючі тягнуться до знання, тому що воно потрібно їм для перемоги", казав Ленін на з'їзді освітян.

---

[1]) Редакція друкує статтю тов. Чернцова, що порушує низку проблем щодо науки на Україні, ще ніким не зачеплених, хоча й не погоджується з деякими положеннями автора. Редакція зберігає за собою право ще повернутися до висвітлення цієї проблеми і прохає окремих товаришів відгукнутись на цю статтю, хоча би й у формі побіжних зауважень.

Інакшим і бути не могло відношення кляси до знання в добу революції, що прийшла зруйнувати старий суспільний уклад і утворити на базі науки новий вищий суспільний лад, який би дав змогу виявитись творчой ініціятиві всього суспільства.

Наше господарче будівництво, так би мовити, наша щоденна господарча практика, не може бути успішною, коли не буде в руках хорошої зброї, якою є наука. Не лише наша, але і всяка свідома господарча діяльність купчить у собі елементи науковости і неможлива без них.

А особливо хорошої наукової зброї потрібує господарство, що має плянові засади, яким є в більшій своїй частині господарство СРСР.

Капіталістичний лад, виробництво якого організовано в межах одного підприємства і анархічне в цілому, і то зробив багато для розвитку „тих усвідомлюючих щупальців людського досвіду", що полегшували, удосконалювали і проводили в систему поодинокі процеси праці, потрібні для існування і розвитку продукції в цілому. Відповідальніші завдання стоять перед нами за доби соціялістичного господарства. „Ці щупальці людського досвіду" повинні організувати не лише окремі поодинокі процеси праці в межах одного підприємства (хоча за вищої техніки, яка буде за соціялізму, керувати окремими процесами буде складніше), але й установлювати зв'язок, приводити в систему виробничий процес і розподіл продуктів у цілому. Сучасна наша господарча система уже не задовольняється наукою, як зброєю практики лише в кожному окремому випадку трудового процесу. Наука нам потрібна не менше для синтезів господарчої практики в цілому, без якого неможлива, в наших умовах, і конкретна господарча праця.

А коли до цього додати те, що наука в СРСР має за об'єкт свого досвіду вищий громадський експеримент руйнування експлоататорських форм життя і будівництво якісно ново соціялістичних, то цілком ясним стане, чому саме марксистська наука СРСР посідає ролю гегемона в світовому масштабі.

Коли ж зробимо порівняння сучасного стану капіталістичного господарства і розвитку науки тепер з нашим станом господарства і розвитком науки в нас, — то побачимо, що той депресивний стан, в якому перебуває наука Заходу, не є випадковий. Він є закономірний наслідок того глухого куту, в якому перебуває вся капіталістична система господарювання. Там застосування кожного нового винаходу обмежено інтересами прибутку приватного власника, а треба сказати, що наукові винаходи часто суперечать приватному інтересу. Висновки з науки в цілому не виправдують уже більше капіталістичної системи господарювання, а говорять проти неї, що в корні суперечить інтересам пануючої кляси, яка керує там життям, яка є меценатом і споживачем науки. Навіть сам склад життя за капіталізму, його виробництво матеріяльних продуктів суперечить деяким царинам духовного розвитку [1]).

Тому то „лише серед робітничої кляси продовжують тепер животіти старі німецькі теоретичні інтереси" [2]), писав ще півстоліття тому Енгельс.

„Навпаки, чим сміливіше і рішучіше виступає наука — тим більше відповідає вона інтересам і прагненням робітників" [3]).

---

[1]) Маркс — Теория прибавочной ценности. Том I стр. 251.
[2]) Л. Фоєрбах.
[3]) Там же.

Найкраще це виявляється в нас. Пролетаріят, як пануюча кляса, що будує соціялістичне суспільство, не лише не байдуже ставиться до нових наукових винаходів і використання їх у техніці, навпаки, щиро рада використати їх. Застосування в промисловості нових винаходів дає користь клясі в цілому: поліпшує умови її життя при меншій витраті праці і зберігає організми працівників. Зберігати організми працюючих зацікавлений лише пролетаріят, бо смерть окремого працівника є поразка для всієї кляси, вона вириває з лав його борця й співробітника. Буржуазія, навпаки, охоче нищить організм окремих робітників, бо зі збільшенням безробіття і перенаселення вона швидше відчуває свою загибель.

Кожний новий науковий винахід збільшує в політичному відношенні питому вагу нашого Союзу, дає нову зброю в боротьбі з міжнароднім імперіялізмом, нове моральне й матеріяльне обґрунтування й виправдання диктатури пролетаріяту і разом є запорукою тому, що задачу, поставлену перед пролетаріятом історією — утворення безклясового соціялістичного суспільства, він виконає.

Тому й сама наукова робота у нас набирає масового, громадського характеру, до неї притягається все суспільство і нею проймається вся праця. Громадська ініціятива в науковій роботі, особливо в популяризації і зближенні з масами її, набрала вже в нашому Союзі величезного значення. Тільки по УСРР в НКО зареєстровано більше як 20 наукових Товариств, утворених передовою частиною радянської суспільности.

Їхня наукова робота посилює диктатуру пролетаріяту і разом допомагає загально-людському поступові і тому не зустрічає тих перешкод з боку пануючої кляси, які вона зустрічала в усіх клясових суспільствах, де тенденції суспільного розвитку суперечили інтересам пануючої кляси. „Де широкого шляху до науки нема, тільки той може надіятися досягти її сліпуче ясних верховин, хто не вжахнеться праці дертися її крутими кам'янистими стежками“ [1]). В усіх таких клясових суспільствах, в кращому разі для вчених, їхні наукові досягнення просто не споживались меценатами науки. Сам науковий робітник попадав у матеріяльні злидні, що вело кінець-кінцем до припинення наукової праці. Вченому, що належав до заможніх кляс, звичайно не заважали в його науковій роботі злидні, але все єдно він не міг бути ідеологом дійсної науки, бо це значить він мусів ставати на погляд найпрогресивнішої кляси — пролетаріяту, що цілковито суперечило його клясовому буттю, а коли це він робив, то держава ставила його в умови, за яких наукова праця була неможливою. Нормально ж, як це було частіше, коли наукова робота яскраво підрубувала сук, на якому тримається панування даної кляси (а дійсна наукова робота завжди була скерована кінець-кінцем проти поневолення людини людиною), то такі вчені підлягали моральному остракізму, а коли й це не спиняло його наукової праці — тоді давали йому місце у в'язниці.

Іноді, на початку наукової праці такого вченого, пануючі кляси намагалися використати для закріплення свого клясового панування. Але життя в своєму історичному розвиткові доводить реакційність усіх пануючих кляс, що намагаються консервувати своє пануюче становище: його ніхто ніякими здібностями закріпити назавжди не може. Піти вченому на службу до реакційної кляси — це значить відмовитись служити загально-людському поступу. Один шлях залишається для

---

[1]) Маркс — Капітал, т. I з передмовою до французького видання.

вченого — оголосити війну пануючій клясі, піти на муки, матеріяльні злидні і лише в часи між борнею займатися науковими розв'язаннями поставлених життям проблем. Так і лише так до цього часу ставило питання клясове суспільство перед вченим, що роботою своєю відбивав і сприяв тенденціям суспільного розвитку.

Лише за диктатури пролетаріяту вперше перетворюється в життя думка Маркса: „Наука не повинна бути егоїстичним задоволенням: щасливці, що мають змогу посвятити себе науці, повинні перші віддати своє знання на послугу людству“ [1]). В нас перше клясове суспільство в історії, де заняття наукою перестало бути привілеєм щасливців, а стає обов'язком кожного, де наука, не зустрічаючи перешкод, вільно стає служити загально-людському поступові, хоча організована і керується клясою, що об'єктивно зацікавлена в найшвидшому та найширшому розвиткові науки, клясою, що ходом історичного розвитку при будуванні кращого свого майбутнього виходить із останніх досягнень науки й спирається на них. Широкий обсяг території СРСР за сприятливими для найрізноманітнішої господарчої діяльности природними умовами дає змогу застосувати й використати найрізноманітніші наукові винаходи, дають величезний стимул до наукової роботи, якої не знала ще історія.

Цей теоретичний висновок стверджується нечуваним ніколи в царській Росії та й у капіталістичних країнах взагалі, потягом молоді до вищих шкіл.

Правда, матеріяльні злидні, що остаточно й досі ще не здихались ми їх, заважають на всю широчінь, як цього дозволяють в нас політичні умови, розгорнути наукову роботу, але щороку все більше і більше ми переборюємо злидні — цю першу й останню перешкоду до розвитку в нас науки, і все більше й більше шириться наукова робота.

Лише за перші 12 років існування диктатури пролетаріяту, в несприятливих для нас умовах, коли лише трохи більша половина часу була періодом будівництва, а майже половина — періодом руїни, й то ми маємо величезні досягнення. Наші науково-дослідчі установи й вищі школи проробили колосальну роботу і мають не абиякі досягнення. Підсумувати ж досягнення кожної наукової дисципліни окремо в її методології і конкретних знаннях, добутих нею — наукових теорій, одній людині нема ніякої змоги. Розвиток науки і розподіл праці між окремими науковими дисциплінами настільки далеко зайшов уперед, що охопити всі досягнення науки одній людині ніяк не під силу.

Окремий науковий робітник може підсумувати досягнення лише в своїй царині наукової праці. Найбільше що можна зробити одному — це прослідити досягнення в розвиткові загальної наукової методології, відзначити ті нові формувальні принципи, ту єдність основного тону, що проймає всю науку в цілому і характеризує її здатність до дальшого розвитку.

Своєрідні умови існування нашого Союзу не могли не вплинути і на досягнення науки окремих її царин. Перші роки існування Радвлади були зв'язані з тяжкою боротьбою на фронтах. Маси, що активно, з рушницями в руках, боролись за революцію, шукали морального, глибоко-теоретичного виправлення і обґрунтування своїх дій. І знайшли його в ленінізмові — генеральній теорії практичного будування соціялістичного суспільства. Горожанська війна, що точилася по всіх кінцях СРСР, руйнувала продукційні сили суспільства, і це відби-

[1]) Die Neue Zeit.

валось на стані та розвиткові технічно-прикладних наук. Вони в цей час перебували навіть в занепаді. Лише з переходом до мирного господарчого будівництва розвиток технічно-прикладних наук став швидко йти вперед.

Але й до цього часу, правда, в меншій і меншій мірі, є розходження в темпі розвитку технічно-прикладних і суспільнознавчих наук.

Це розходження в темпі розвитку різних наук, ці, так би мовити, особливі ножиці в науці, існують через своєрідне становище СРСР.

Цього вимагає міжнароднє становище нашого Союзу, що оточений з усіх кінців не лише імперіялістами та їхніми приспішниками— буржуазними теоретиками, а й реформістами, соціял-демократами різних напрямків, які претендують бути дійсними ідеологами пролетаріяту, а на ділі є не що інше, як ідеологи самообмеженої кляси — дрібної буржуазії.

Теоретична боротьба проти буржуазії, а особливо проти соціял-демократії, ще довго буде злободневною темою. В цій боротьбі революційний марксизм ще довго набиратиме й випробовуватиме свої сили і в розвиткові йтиме вперед наук природничих.

Нерівномірність розвитку наук природничих і суспільнознавчих, характерна не лише для нашого часу — це є фактом для всіх клясових суспільств протягом всієї історії. І це зрозуміло. Кожна кляса раніш ніж дійти до влади мусить теоретично обґрунтувати й виправдати свої наміри і довести нераціональність старих форм життя. Неув'язка між розвитком витворчих сил і продукційних відносин, що веде до революційних дій, вимагає скерування розумової енергії в бік руйнування реакційних відносин, в бік громадської боротьби. Тому то кращі таланти передової кляси спочатку прикладають свої сили в ділянці громадської теорії. Візьмімо для прикладу хоча б революційну буржуазію. В добу її революційности вона висунула з серед себе найкращих теоретиків в ділянці суспільних наук. Правда, вона в цій царині дуже швидко почала відмовлятись від завойованих в революційну добу позицій не лише тому, що переключила інтелектуальну енергію в бік природознавчих наук, а тому що їй потрібно стало для захисту свого клясового панування виправдовувати об'єктивно-реакційні твердження. Тому буржуазна суспільнознавча наука після переходу до влади буржуазії не лише не пішла вперед, а навіть зробила крок назад.

Прийшовши до влади буржуазія посилає свій інтелектуальний авангард, коли так можно висловитись, на господарчий фронт. Їй не потрібно було тоді глибокої громадської теорії, бо панування буржуазії, як кляси, набирає форм політично-економічного панування окремих індивідуальностей, яке хоч і зливається в колективне клясове панування, але й не виключає економічної боротьби між собою, а й неможливо без неї.

За таких умов передові дільці буржуазії прикладають свої сили в галузі наук природничих, бо перевага удосконалення за середнього визиску забезпечує перемогу конкуренції.

З цього, звичайно, не можна робити висновки, що буржуазія здатна послідовно розвивати науку про природу. Зовсім ні. Природничі теорії, як і всі наукові теорії, мають в собі відбиток клясової ідеології.

„Невтральних зон" для ідеології, де б не відсвічувалась боротьба кляс — немає. Кожна наукова теорія, навіть математика, заховує в собі частину світогляду свого творця — члена певного клясового суспільства, що вже через клясову належність мимоволі підлягає способу

думання тієї кляси, серед якої він живе, і кожен вкладає дещо з цього способу думання до своїх наукових поглядів“ [1]).

Якщо вірно буде, що в час наростання революції революційна кляса розвиває більше суспільнознавчі науки — то це твердження двічі буде вірним для країн національно пригноблених, до яких і належала Україна. На долю суспільної науки пригнобленої нації припадає не лише довести реакційність старих форм життя, а й організувати боротьбу проти панівної нації, що дає змогу животіти старим формам. За несприятливих політичних умов (політичний і національний гніт) їй доводиться виконувати найвідповідальніші завдання — організувати за проводом буржуазії боротьбу проти політичного і національного гніту. Тому то і наукових діячів в ділянці національної культури пригноблені нації висувають кількісно менше, зате краще інтелектуально і морально обдарованих. Їм потрібно краще схоплювати, за даного етапу розв'язання яких саме суспільних проблем дасть найбільший ефект. За одних умов вони висувають на перше місце письменство, мову, за других — історію, за третіх — економічні науки.

Все це свідчить за те, що наука в цілому і темп її розвитку тісно зв'язані з клясовою боротьбою. Коли клясова боротьба набирає особливо загостреного характеру — розвиваються більше науки про суспільство; коли клясова боротьба приймає завуальований характер, в суспільстві настає ніби „рівновага“, розвиваються краще природничі науки, особливо практичні, технічно-прикладні. Кращі розумові сили кляси завжди направлені туди, де вони практично на той час будуть для нього корисніші. При чому буржуазія в епоху імперіялізму, напередодні соціялістичної революції, — епоху найзагостренішої клясової боротьби, не маючи об'єктивних умов розвитку, нездатна розвинути наукову систему суспільного розвитку, крім містичного перекручування дійсности.

В міру того, як у нас все більше і більше буде запановувати соціялістичне виробництво, а вибухи переможних пролетарських революцій все частіше і частіше будуть штурмувати останні твердині вмираючого капіталізму, природа в цілому, з метою практичного її використання і філософського розуміння, все більше і більше ставатиме об'єктом наукового дослідження. Але ще довго теоретична аналіза клясової боротьби буде брати кращі наукові сили суспільства. Лише в безклясовому суспільстві майбутнього, коли суспільні відносини перестануть мати стихійний характер, не буде потреби в науці, що її вивчає. Всі сили людства будуть скеровані на вивчення природи і праці, цих двох джерел існування суспільства. Тоді буде утворена дійсна, єдинна наука про природу, з розподілом на природу — об'єкт трудової діяльности — і природу людини — суб'єкт господарчої діяльности і розподілу.

2. Розвиток науки на Україні до і після Жовтня

Після цих коротеньких зауважень переходимо до розгляду стану і розвитку науки на Україні. Розвиток науки на Україні відрізняється від розвитку науки в Росії, як відрізняється і процес політично-економічного розвитку і тих клясових суперечок, що постали на базі своєрідного політичного і економічного розвитку України. Україна в економічному відношенні до Жовтня була колонією, в політично-національному — поневоленою нацією, що не мала своєї держави

[1]) Каутский — Социальная революция, ст. 13.

і перебувала під „опікою“ велико-російської держави. Тому майже, вся політика Росії щодо України була скерована до грабунків економічних цінностей — з одного боку, і знищення розвитку науки й української культури в цілому, що могли-б чинити опір хижацьким замірам метрополії—з другого. Звідси й той специфічний характер і напрямок науки на Україні, що була не чим іншим, як знаряддям боротьби поневоленої нації за самовизначення і відокремлення.

Політична незалежність — ось той бог, молючись якому світила свічка науки на Україні. Щоб догодити своєму богові, науці треба було етнографічно й історично довести національну неспорідненість українців і росіян. На цьому полі діяльности найбільше випробовувала свої сили наша наука. Її представники добре розуміли, що коли нарід буде знати свою історію, та ще таку як на Україні — багату на героїчні вчинки в минулому, коли Україна жила окремим від Росії життям, вони гадали збудити в народі „національне почуття“ і підбадьорить на боротьбу за „визволення“. І треба сказати, що в цьому напрямку вони мали великі досягнення. Всі стовпи науки, починаючи від Максимовича, Костомарова, Антоновича, Лазаревського, Драгоманова і кінчаючи найталановитішим представником її старого, не марксистського покоління М. Грушевським, усі свої сили напружували, аби романтизм, що панував серед української інтеліґенції, замінити на свідому національну думку, затверджену історичними фактами.

Українська інтеліґенція надзвичайно багато, мабуть, як ні в одній країні, крім Чехії, приклала зусиль, щоб витворити „національну свідомість, національну культуру“. Це ж і було однією з причин (звичайно, не головною), що сприяла витворенню і поширенню між неї хибної думки, що перебільшувала ролю особи в історії взагалі і ролю інтеліґенції зокрема.

Змістом української історії, як і історії кожної країни, був звичайно соціяльно-економічний процес. Інтеліґенція, не помічаючи цього сама, лише виконувала соціяльне замовлення, замовцем якого була промислова буржуазія. Своєрідна роля української інтеліґенції полягає хіба в тому, що вона була потрібніша і корисніша для народженої промислової буржуазії ніж інтеліґенція в інших країнах національно-вільних, як рупор, через який можна було впливати на широкі народні маси, скеровувати їх революційний рух в бік буржуазної революції.

Національний капіталізм на Україні через слабий свій розвиток був безсильний в боротьбі проти рештків февдалізму і російського царату, що давав змогу їм животіти. Буржуазія добре зрозуміла, що зліквідувати перешкоди до дальшого розвитку промислового капіталізму — їй самій не під силу. Для цього їй потрібно було залучити собі на допомогу всіх незадоволених з існуючих порядків, об'єднатися з тими, кого визискувала сама буржуазія. Цього не може здійснити буржуазія безпосередньо. Їй потрібний був такий аґітатор, що стояв би на одній з нею змістом плятформі й міг сказати щиро до народніх мас своє нелицемірне слово протесту проти існуючих порядків. Таким аґітатором за широкі демократичні гасла, що їх лицемірно кидала буржуазія, борючись проти рештків февдалізму й російського царату, і була інтеліґенція.

Українська інтеліґенція щиро взялася за це діло, бо їй, як ніде, дошкуляла безперспективність. Напівфевдальна система за національного гніту зле відбивалась на інтеліґенції не лише тим, що не давала простору для інтелектуальної праці, а й тим, що ті невеличкі ділянки її вона віддавала до рук велико-державної російської чи то зросійщиної української інтеліґенції. Тому то українська інтеліґенція щиріше,

ніж інтелігенція в країнах національно-вільних, взяла на себе ролю організатора і керівника боротьби національної буржуазії. Таким чином оформлення промислової буржуазії на Україні і її клясова боротьба з дідичами неминуче були зв'язані з оформленням нації, з витворенням національної свідомости і національної культури за найщирішої й найближчої участи української інтелігенції.

Стовпи української науки, особливо історичної, були типовими представниками політиканської інтелігенції з усіма її властивостями, як соціяльного шару. І це зрозуміло. Українська наука, що через історичні умови примушена була бути прапором, під яким народжувався національний капіталізм, не могла бути „аполітичною". Тяжко надавлений царатом чужої пануючої нації національний капіталізм, без будь-яких політичних організацій, на початку свого розвитку в українській науці знайшов єдино-можливу легальну форму виявлення своєї політичної суті. Тому навіть ліве крило української науки в політичних своїх замірах не пішло далі проблеми буржуазної революції.

Найкраще це довів на власному прикладі М. Грушевський. Його величезні наукові праці, що українську історичну науку увели в коло історичної науки всього світу, дають ніби матеріял думати за нього, як за жерця „чистої" науки. Та не те говорить дійсність. Не хто інший, як М. Грушевський, в слушний час кинув писати історію України, щоб її творити і творити в буржуазному напрямку.

Що на Україні розвинулись порівнюючи широко лише суспільнознавчі науки і переслідували національно-політичну ціль, нема нічого дивного. Інакше і бути не могло з наукою поневоленої нації, яку історична наука Росії не визнавала навіть за окрему націю: саме життя викликало служити меті буржуазної революції і разом національного об'єднання. З останнім не ховались і представники історичної науки на Україні. Автор 9-титомної „Історії України-Руси", де купчиться найсильніша аргументація націоналістичного характеру, прямо сказав, що вона „є великою реалізацією тих ідеалів, які випливали з почуття національної чести цілих поколінь". А в ювілейній своїй промові 1926 року він ще раз підкреслив, „що працював все життя для викінчення української нації". Драгоманов ще раніше не менш ясно сказав про значення виучення минулого для політичної і національної мети. „Поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятки нашої мови з XI-го століття, не напишимо історії свого народу й бібліотеки народніх наук, доти мусимо сидіти, посипавши пеплом главу, у політику не лізти й прокламацій не писати".

В іншому місці додає: „та ніхто не скаже тоді: може вас і нема".

Останні слова одного з корифеїв української буржуазної науки особливо яскраво підкреслюють центральну мету української науки та засоби, що вона ними користувалась. Він прямо вимагав від неї проробити, так би мовити, певний науковий мінімум, а потім уже „лізти" в політику. І вона цілком слідувала за драгомановським рецептом. Українська наука особливо була чула до потреб часу. На перших кроках вона взялася до опрацьовування проблеми мови, літератури, етнографії, що наочніше допомагали оформленню нації. А потім, ніби для більшої авторитетности, дані мови, літератури і етнографії почала стверджувати історичними доводами—розвивати історичну науку.

Технічно-прикладні науки на Україні майже не були розвинуті зовсім. Для успішного їхнього розвитку потрібно було простору для широкого розвитку національного капіталізму, чого не могло бути в умовах поневоленої нації. Промислова буржуазія, що могла б бути споживачем їх, була здебільшого російською чи то закордонною, або хоч

і українською походженням, то, здебільшого, русифікованою. Вона ж то й спеців собі добирала з „своїх", або з українців, що денаціоналізувались. Друга частина української інтелігенції, що була зросійщена, вкладала свій досвід у всіх царинах знання до скарбниці російської культури. Правда, її наукові надбання були дуже обмежені. За довгий час свого існування вона так і не зібралася включити в коло своїх досвідів питання національної української культури. А як інколи і бралася до них, то не була з ними органічно зв'язана. Досліди її в цій галузі були схожі на досліди інших національних культур, що до них зрідка бралась російська наука, залишаючись на ідеологічних засадах самодержавства. Про будь-який революційний зміст, чи то навіть революційний її колір, і говорити не доводиться, бо це вибило б ґрунт з-під ніг її мецената — російської буржуазії.

Велико-державна влада Росії не хотіла випустити з своїх лап тих економічних багатств, що мала на Україні, з яких живилась здебільшого російська буржуазія. В розвиткові ж науки української, що була підпорядкована розбудженню національного почуття, велико-державна влада вбачала ту силу, яка може чинити опір її грабіжницьким діям на Україні. Тому то офіційна наука Росії увесь час силкувалась скомпромітувати українську науку, довести, що не існує будь-якої ріжниці в національному походженні росіянина і українця, аргументувала це фальсифікованими історичними фактами і поліцайським канчуком. Особливо часто застосовувала останньої аргументації. Це ще більше надавало українській науці форми протестантського, революційного характеру, чи, вірніш, революційно-демократичного офарблення. Ясна річ, що цей революційно-демократичний колір української науки відрізняв її від науки Росії лише формою, а не суттю. Український національний капіталізм, що був соціяльним замовцем української науки, ховав в собі й на початку свого розвитку елементи реакційности і тому не міг звичайно бути творцем революційної науки по суті. Найбільше, на що він спромігся—це ту ж саму суть зодягнути в ліві фрази, офарбувати в революційний колір, щоб залучити під свій прапор широкі народні маси — нації.

З дальшим розвитком капіталізму на Україні розвивалась і набиралась з кожним роком все більше і більше сили національна буржуазія, інтереси якої розходились з інтересами російської буржуазії, що ще міцно трималась на Україні. Між ними загострилася боротьба. Ця боротьба дала в руки української інтелігенції і науці на Україні нового козиря. Інтелігенція промислової національної буржуазії мала міцну підпору й спільника в боротьбі за відокремлення, а наука в ній стала мати нове виправдання і базу для дальшого розвитку. Тепер уже національне почуття виводили не лише з мови, літературних, етнографічних та історичних висновків, а і з економічної дійсности.

Велике зацікавлення в той час в науковій літературі економікою України та місцем української економіки в економіці Росії — не випадкове. Воно пояснюється, з одного боку, загальним розвитком капіталізму, що вимагав економічної аналізи для успішного розвитку, а з другого—українські націоналісти ніби, нарешті, зрозуміли, що для розвитку загально-народнього руху, яким вони намагалися зробити національний рух, треба відшукати бази в загально-державному економічному житті України. Тому то на цю добу припадає, порівнюючи, чимало досліджень з економічного життя України [1]). Разом додамо,

[1]) Пригадаємо хоча б теорію колоній Гехтера та Стесюка. Див. статтю першого „Значіння України в економічному житті Росії". Літ.-наук. вісн., 1909 р. і другого—„Економічні відносини України до Великоросії" і ін.

що в той час видатки державного бюджету Росії як ніколи зросли на обкладанні центральних губерень Великоросії (наприклад, бувшої Петербурзької) [1]) за рахунок зменшення витрат на забезпечення потреб українських губерень.

Крім цього, революція 1905 року трохи звільнила науку українську від аргументації проти неї з арсеналу жандармської охранки й поліцайського канчука, що тепер сприяло кращому її розвитку.

На перший погляд здається, що чим ближче ми підходимо в історію національного руху на Україні до наших часів, тим більше національна буржуазія мала шансів на раціональне розв'язання національної проблеми. Та не так було в дійсності. Хоча український капітал, що виступав переважно як дрібний, на той час уже придушений великим капіталом і активніше став боротись за своє існування, надаючи цій борні національного офарбовання, та безсилим він був, щоб диктувати напрямок історії.

Українська буржуазія, оформлюючись як кляса, хоча і виковувала національну свідомість, але через своє клясове буття не могла бути послідовним борцем за здійснення національної ідеї. „Развивающийся капитализм знает две исторические тенденции в национальном вопросе. Первая: пробуждение национальной жизни и национальных движений, борьба против всякого национального гнета, создание национальных государств. Вторая: развитие и учащение всяческих сношений между нациями, ломка национальных перегородок, создание интернационального единства капитала, экономической жизни вообще, политики, науки и т. д. Обе тенденции — суть мировой закон капитализма. Первая преобладает в начале его развития, вторая характеризует зрелый и идущий к своему превращению в социалистическое общество капитализм" [2]).

Український капіталізм не був винятком із загального процесу капіталістичного розвитку. Він теж у 20-му столітті уже вимагав інтернаціональної єдности капіталу, а тому і не міг бути націоналістичним, як півстоліття тому. А коли взяти до уваги, що в цей час на арені історії з'явилась уже цілком нова рушійна сила — пролетаріят, що намагався розв'язати національне питання, ув'язуючи його з соціяльним визволенням, то цілком ясно стане, чому саме революційний запал буржуазії змінюється на поміркованість і нещирість. За цієї доби вона робить переоцінку цінности, вона зовсім іншими очима стає дивитись на українське минуле, яке так ідеалізувала раніш українська інтелігенція, що була зв'язана з глитаєм на селі.

Буржуазія тепер без революційного апломбу, зате щиро заперечує февдальне минуле, не провадячи боротьби з рештками його в сучасному, для виправдання й укріплення буржуазного майбутнього.

„Ні держави, ні мови, ні науки, ні літератури, ні мистецтва — нічого в нашій минувшині нема... Український нарід в минулому — ворог культури — це єдиний висновок з дослідження над ним". І далі: „Ріжні хами, розбійники-гетьмани, полковники, сотники, ченці, козолупи, шинкарі і інші создателі нікчемности, руїнники нації, запроданці і гнобителі своєї свободи,— хай собі спочивають в могилах забуття" [3]).

Це категоричне заперечення української державности й культури в минулому, звичайно, ні трохи не відбиває стану об'єктивного розвитку української національної культури в цілому, воно допомагає

[1]) Див. про це працю Мальцева — „Україна в бюджеті Росії".
[2]) Ленин соб. соч., т. XIX, ст. 48.
[3]) Сріблянський „Українська хата", ч. 4 — 5, 1913 р., стор. 304 — 305.

зрозуміти дійсне ставлення української буржуазії в процесі свого розвитку до розв'язання національного питання.

Жовтнева революція застигла українську науку в часи, коли вона уже завершила свій розвиток, після якого вона, будучи буржуазною характером, почала відступати назад, злякавшись розвитку пролетарського руху. Марксистська українська наука, що утворилась вже після Жовтня, взяла до своїх рук прапор науки в час, коли його стала пускати з своїх рук буржуазія і підняла його незрівняно вище.

Революція на арені історії визначилась також революцією і в науці. Інакше й бути не могло. Нова кляса, ставши керманичем суспільного життя, організованого на вищих засадах, підняла і науку на вищий ступінь. Революція збагатила науковий досвід, носіїв науки зробила здатними на ширший розмах наукової думки, оздоровила саму робочу силу науки. Замість вихідців з реакційних кляс, що займалися науковою діяльністю, Жовтень виніс на поверхню науки представників прогресивних кляс, робітників і селян, які здатні на більшу наукову дальнозоркість і об'єктивність. Перед наукою поставлено незрівняно вищу мету, яку вона лише мала в історії — будування соціялізму, і цим дала новий стимул для її розвитку.

Але пролетарська революція на Вкраїні утворилася не одразу. Від повалення царату до закріплення Радвлади, що утворила сприятливі умови для розвитку дійсної науки на Україні, був порівнюючи довгий перехід. Хоча від Лютого до першого захоплення влади пролетаріятом було декілька місяців, але для розвитку науки цей період має величезне значення. Та й після проголошення Радянської влади, до її остаточного закріплення на Україні, ще довго переходила із рук в руки буржуазних, дрібно-буржуазних і пролетарських партій. І це не мігло не вплинути на характер і розвиток науки на Україні за цю добу.

Наука на Україні в особі її носіїв — інтеліґенції — щиро привітала Лютневу революцію. Не лише наша, а й інтеліґенція всіх країн завжди радо вітала революції, поскільки вони не виходили з рамок буржуазних революцій. Інтеліґенція найлегше підпадає буржуазному способу думання, вона свою культурність одержувала від буржуазії і через буржуазні обставини. Особливо буржуазна революція, якою й була Лютнева Революція, відповідала настроям нашої інтеліґенції, що так багато натерпілась від царської сваволі. В ній вона вбачала умови для створення національної держави, про яку так давно мріяла.

Вона мріяла про вільне життя в умовах національної демократичної республіки, без цензурних утисків російського самодержавства і без опіки російської науки, що своїм вищим розвитком затемняла авторитет науки на Україні.

Російська буржуазія, що стала до влади після Лютневої революції, напружувала всі свої сили, аби впоратися на зовнішньому фронті — вийти переможцем з імперіялістичної війни, а особливо на внутрішньому фронті клясових суперечек, що так роздирали молоду буржуазну республіку. Труднощі не давали змоги кинути сили на боротьбу з дрібно-буржуазним національним рухом, що так буйно зацвів на Україні. А тимчасом українська буржуазія вкупі з інтеліґенцією, що в масі своїй була дрібно-буржуазною — добували незалежність України і разом висували себе єдиним представником у спадкоємці влади. Навіть революційну боротьбу пролетаріяту, що була наслідком незадоволення пригніченим своїм становищем, інтеліґенція і буржуазія намагалися злити в один рух протесту і скерувати його на боротьбу за національне визволення.

Наслідком цієї боротьби була утворена національна українська держава з Центральною Радою на чолі. Але й на перших кроках свого існування Центральна Рада, розв'язуючи національного питання — вела непослідовну лінію. Щоб назавжди закріпити існування самостійної держави, вона намагалася дійсно творити українську культуру (звичайно, буржуазну характером), але розгортання і загострення клясової боротьби швидко примусило українську буржуазію відмовитись від будування національної культури і з'єднатися з російською буржуазією, щоб спільно боротися з більшовицьким рухом, що насував з Росії і швидко зростав на Україні. Дальший розвиток революції ще більше сприяв об'єднанню всіх контрреволюційних сил: „партія революції міцнить партію контрреволюції", незалежно від її національного походження. Це особливо наочно показала наша революція. Уже Центральна Рада, що хутко губила ґрунт під ногами, охоче використовувала для закріплення влади не лише російську буржуазію, близьку, за національним походженням, але й німецьких імперіялістів.

Буржуазний характер науки на Україні за Центральної Ради швидко став би гальмувати її розвиток.

Навіть історична наука, яку революція застигла досить розвинутою і яка зібрала чимало фактичного матеріялу, але синтезувати його не дала їй можливости клясова буржуазна суб'єктивність і національна обмеженість. Опозиція до Росії тоді вербувала своїх представників з соціяльних шарів, що умовами свого клясового буття були безсилі створити науковий світогляд чи то хоч розробити питання історії. Цю прогалину історичної науки частково вже заповнила, частково заповнює тепер марксистська історична наука, що розвинулась після Жовтня.

Ясна річ, що марксистська історична наука на Україні не могла народитись одразу як „фенікс із попелу". Її народження і разом загибель старої націоналістичної української історичної науки відбувалось рівнобіжно ламанню буржуазної державности, створеної за доби Центральної Ради, українською дрібною буржуазією і будівництвом пролетарської української державности. Перші роки революції 1917 — 19 року, коли на Україні панували Центральна Рада, гетьман і їм подібні, а Радянська влада була лише гостем — ясна річ, що історична наука за тих умов була підпорядкована виправданню диктатури буржуазії.

Роки 1920 — 21 є добою остаточного політичного банкротства української буржуазії, ці роки були разом і кризою старої української історичної науки, що нездатня була служити для пролетарської революції. Лише дальші роки, роки будівництва української пролетарської держави, були разом і роками творення дійсної української історичної науки на матеріялістичній марксистській засаді.

З історією української літератури справа й на сьогодні стоїть трохи гірше. Не тому звичайно, що до Жовтня в тій ділянці було зроблено мало. Причини тут складніші й глибші. Поперше, вони ховаються в самому об'єкті наукового досліду, що потрібує для наукового розроблення витриманішої методи досліду, подруге — історія літератури і літературна критика взагалі були менше й не так наочно підпорядковані меті пролетаріяту. Невипадково „Нариси історії України" Яворського з'явились майже в добу кулеметної стрілянини, коли Коряк В. у „Шляхах мистецтва" лише сперечався за марксистське літературознавство, а марксистська аналіза історії української літератури Коряка (власне перший том) вийшла лише в 1925 році. Найактивніший і талановитий діяч дожовтневої історичної науки М. Гру-

шевський, коли творилась марксистська історична наука, був просто викинутий за кордон, не лише як ідеолог буржуазної історичної науки, а й як один із керівників і організаторів ефемерної української буржуазної державности, тоді як в той час академік Єфремов свої антимарксистські й антирадянські погляди міг вільно пропагувати в літературознавстві та історії літератури.

Робота в царині історії літератури і критики розгорнулась широко лише в наш час, але не вважаючи на це маємо вже солідні досягнення. Вже є солідні наукові ляборатории наукового дослідження й підготовки наукових робітників, як інститут Шевченкознавства, катедра літературознавства та критики при Українському Інституті Марксизму-Ленінізму. Маємо свою марксистську трибуну „Критику" тощо. Незабаром і в цій царині знання, як і в ділянці історії, остаточно будуть ліквідовані решткы буржуазних тенденцій.

Розвиток технічно-прикладних наук, за час від Лютого до закріплення Жовтня майже не пішов уперед. Доба „коли суспільні відносини, які відповідають певному ступневі продукції, лише виникають або коли вони вже зникають, тоді натурально стає нелад у продукції, хоча різного ступеня та різного чинення [1]). Цей „нелад у продукції", що є закономірним явищем при переході з одної суспільної формації в іншу на Україні був найдовший і набрав великого чинення, як ні в одній частині нашого Союзу. Тому то розвиток технічно-прикладних наук, що своїм корінням беруть соки з продукції і своїми досягненнями, також, живлять продукцію, в цей час на Україні не міг бути успішним навіть без національної її ломки. Їхній розвиток заперечувало, головним чином, те безгрунтя в промисловості, що було викликано горожанською війною. Кваліфікована сила, що працювала в цій галузі, була майже вся зрусифікована, вона хоч і мала маленькі досягнення, то російською мовою. Також не малу ролю в послабленні наукової роботи цієї царини відогравало і те, що робоча сила науки — вчені, за соціяльним станом, належали до буржуазії, були ідейно зв'язані з старим світом, свої знання з початку вони не хотіли, та й не вміли коли хотіли, прикласти в умовах диктатури ворожої їм кляси.

Специфічні умови соціяльно-економічного і національно-політичного життя України, в її історичному розвитку, обумовили переважно суспільнознавчий характер її науки. Мало того, ці своєрідні соціяльно-економічні і національно-політичні умови примусили науку бути дрібнобуржуазною своїм характером. Вона навіть в епоху найзагостренішої клясової боротьби, в ділянці розвитку теорії марксизму зробила дуже мало. Не лише не розвинула її, як це гарно виконала її сусідка — наука Росії, що зробила найцінніший вклад до філософії марксизму, дала першорядних клясиків марксизму — Плеханова, Леніна. Росія була країною найзагостреніших клясових суперечок. Росія — оця колишня тюрма народів — викувала найреволюційніший в світі пролетаріят. Жорстока клясова боротьба, що точилася між ними, сприяла до чіткого визначення формулювань ідеологічних засад в боротьбі кляс. Пролетарська ідеологія в Росії загартовувалась не лише в боротьбі з прямим її ворогом, буржуазією, а і з різними ухилами, що часто зодягались в національне убрання (український шовінізм) або народництво, що дрібного буржуа-селянина проголосило рятівником од усіх вад клясового суспільства.

Україна навіть не використала теорії марксизму, як методи, при вивченні історії. Це пояснюється тим, що дореволюційна наука на

---

[1]) Маркс. „К критике политической экономии", 2 изд., 5 стор.

Україні служила буржуазно-демократичному національному рухові й тому клясова борня заслонялась національними моментами, дивилась на останню як на щось головне, що рухає поступ. Розвинути теорію марксизму, або застосувати її як методу, вивчаючи історію, можливо лише переживши епоху національної боротьби, що за неї змагаються дрібнобуржуазні верстви, коли вже чітко зформульовані кляси й клясові інтереси й боротьба за них стали оголено перед дослідником і участником, а не прикриті національною спідницею, як це було на Україні; щоб наукова зброя попала до рук кляси, для якої об'єктивна істина не була б страшною, що сказала б про себе, разом з Марксом, „людина повинна мати мужність, пізнати об'єктивний світ, вступити з дійсністю в бій і перемогти її об'єктивно й суб'єктивно", бо „знання, каже Ленін, може бути біологічно-корисним, корисним в практиці людини, в схороненні людини, в схороненні поріддя лише тоді, коли воно відбиває об'єктивну істину, незалежно від людини". На таку об'єктивну істину здатні лише кляси, що мають необмежені політичні перспективи.

Цього не було на Україні до закріплення Жовтня і в цьому причина такої долі розвитку української науки. Дрібнобуржуазні теоретики, що їх так багато народилось за центральної ради й гетьманщини, зайвий раз свідчать за те, як широко розгорнулась на Україні боротьба буржуазії проти пролетарської революції. Убогість цих теорій також свідчить про те,— наскільки ця боротьба буржуазії, була безсилою затримати історичну неминучість пролетарської революції.

Дійсний розвиток науки на Україні став „де факто" лише після закріплення Жовтня. Тепер вона розвивається не лише за рахунок розвитку мови, письменства, етнографії, історії тощо, а й за рахунок всіх наук, як і культури в цілому. Суспільствознавчі науки попали до рук і послуг кляси — пролетаріяту, для якого не страшна, а навпаки дорожча за все, об'єктивна істина, перед яким клясові інтереси і боротьба за них — цей двигун історії, стали оголено, який вже пережив на Україні добу національного чаду. Це й піднесло їх на небувалу височінь наукового думання і широту розмаху в роботі.

Енергійне відбудування народнього господарства, в найсприятливіших природних умовах, що має УСРР, а також і величезний зріст національної культури, залишають далеко позаду часи кризи технічно-прикладних наук і надають їм в сучасному небувалих можливостей швидкого розвитку.

Розвиток науки видно по зросту кількости діячів науки — її робітної сили, зросту різних типів наукових установ, де провадиться сама наукова праця, а також і по наслідках роботи — тих наукових працях, що друкуються нашими видавництвами. Не будем перераховувати зокрема праці кожної наукової установи й організації (до речі відзначимо, що їх зріст і кількісно і якісно не можна ставити під сумнів, особливо зросли громадсько-наукові заклади: їх було до революції 1, а зараз налічується до 20 організацій. Наукових установ всього нараховується до 130. Працю їх перерахувати нема ніякої можливости [1]). Відзначимо коротенько лише розвиток праці української Академії Наук і Українського Інституту Марксизму-Ленінізму. Ці дві наукові установи своєю науковою роботою, своєрідно репрезентують і буйний зріст науки після Жовтня на Україні і разом трагедію й безсилість в нашу добу рештків буржуазної дожовтневої української науки.

[1]) Навмисно не подаємо статистичних даних досягнень на сьогодні української науки. В журналах і газетах друкувалось порівнюючи багато статтей і заміток відчитного характеру. Там їх можна прочитати.

УАН за радянських умов, без сумніву, зросла і скріпла, хоча багато її академіків залишились ідейно на старих націоналістичних буржуазних засадах, що без сумніву гальмує роботу. Вона скупчила в своїх стінах переважно робітників, що їх світогляд формувався в умовах дожовтневої революції. Тому вони принесли в Академію багато старого буржуазного націоналізму.

Це привело до того „що коло уваги Академії обмежувалось круговидом старих українських діячів, і не було зроблено заходів до притягнення на академічну діяльність молодших українських наукових сил, як тих, що працюють по наукових закладах радянської України, так і поза її теренами, зокрема в Західній Україні. Що надто мало притягнено до Академії українських наукових робітників, з царини природничих та технічних наук, а це вело до відриву Академії від усього обсягу питань природи і суспільства й замиканню науки в вузьке коло питань суто українських, питань мовних, етнографічних тощо [1]). „Вузьке коло питань суто українських, що над ними переважно працювали академіки, давали фактичну змогу легально виявитись націоналістично-буржуазній ідеології академіків, що були ворожі пролетарській диктатурі.

Соціяльно-економічний відділ УАН, розгортаючи свою роботу в старому напрямку міг би яскраво показати клясове обличчя академіків не випадково—„має ж характер недорозвиненості“ [2]).

Академіки, що органічно не зрослися з радянським будівництвом, не могли бути творцями пролетарської української культури, навпаки, Академію перетворили „на ролю місця, де зосереджувався ворожий до радянської влади фактичний бльок деяких консервативних елементів української науки з представниками ворожих до неї прихильників реакційної російської професури, об'єднаних під гаслами „академічної волі“, а в дійсності під гаслом протиставлення радянській владі і проведеному нею соціялістичному будівництву“[3]).

Для нас цілком зрозумілі причини, що привели ідеологів українського націоналізму до бльоку з російськими реакціонерами. Іншого шляху, як не єднання для боротьби з пролетарською диктатурою й не могло бути в нашу добу для ідеологів буржуазії. Цього лицемірно не розуміють собрати по клясі Єфремова з Польщі: „Важко нам зрозуміти, пише польська фашистська газета „Діло“, й таке явище, що такі старі українці і наукові українські діячі, як академік Єфремов і академік Кримський, могли стати аж такими завзятими приклонниками московського засилля в академії. Все це справи загадочні та дуже незрозумілі“ [4]).

Буржуазний націоналізм окремих академіків хоча й завдав серйозної кризи УАН, але його не треба на сьогодні ототожнювати з плятформою Академії, чи то з ідеологією всіх її членів. Кожен академік, для якого дорога національна ідея, на практиці розв'язання національного питання радянською владою на Україні — мусить зрозуміти, що лише: „єдність чинности пролетарів великоруських та українських вільна Україна може бути, а без такої єдности про неї не може бути і мови“ (Ленін).

Лише коли академіки стануть цілком на цей погляд, УАН стане дійсно огнищем української культури.

---

[1]) „Комуніст“ 10 червня 1928 р.— Стан і робота Всеукр. Акад. Наук.
[2]) Там же.
[3]) Постанова комісії НКО з дня 15/V 1928 р.
[4]) „Діло“, ч. 105, цитовано за А. Хвиля. Під академічним забралом, ДВУ, 1929, стор. 37.

Буйне розгортання і поглиблення наукової роботи Українського Інституту Марксизму-Ленінізму — цієї центральної лабораторії марксистської думки на Україні у всіх її галузях, показує зріст науковости, коли так можна висловитись, нашої науки, її ідейно-марксистсткої витриманости. І разом підкреслюю, що дійсний розвиток української науки в усіх її галузях знання, як і розвиток української державности, можливий лише за умов диктатури пролетаріяту на засадах марксизму-ленінізму. Підкреслюючи особливе значіння УІМЛ, як лабораторії наукової методології, не хочемо йому приписати монополію марксистського думання. Всі наукові установи наші йдуть під прапором марксизму, під цим прапором лише і можлива серйозна наукова робота. УІМЛ є лише найвитриманіша, найзагартованіша в марксистській ідеології, наукова установа.

Філософська робота загалом на Україні здавна була убогою, а щодо марксистської—то її зовсім не було. Вона розвинулась лише за радянської влади, та й то порівнюючи за останні роки. Її можна вважати виключно як роботу УІМЛ, або Товариства „Войовничий Матеріяліст Діялектик України", що його члени виховались в УІМЛ.

Не вважаючи на це і в ділянці філософії, що раніш була зовсім закинута, українській науці є чим похвалитися. Вона брала активну участь у розв'язанні питань, що настирливо домагалися розв'язання проблем всесвітньої науки. І відогравала при вирішенні деяких питань першорядну ролю. До таких праць належить праця т. Семковського над марксистським висвітленням і інтерпретацією теорію відносности [1]), а також і праці т. Юринця про фройдизм і гусерліянство, що з марксистського погляду висвітлювали ці питання. Також значне місце посідає серед марксистської науки про національне питання праця катедри національного питання при УІМЛ, зокрема праці керівника катедри М. Скрипника є серйозним вкладом у світову марксистську науку про національне питання. Досить знàчну наукову роботу проробила катедра Марксизму-Ленінізму при Український Академії Наук і багато інших наукових установ. Все це показує, що наука на Україні з пригніченої науки пригнобленої нації, яка лише силкувалася довести сам факт існування української нації, тепер, ставши марксистською наукою, виходить як рівна з іншими на арену всесвітньої науки.

Ми можемо впевнено сказати, що не було ще в історії України такої доби коли б так жваво (не зважаючи на матеріяльні злидні перших років після революції) розвивалась наукова думка, як розвивається тепер у нас на Україні. Вона за цей час, як ніколи, багато зробила для усвідомлення своєї мети. З приспішника експлоататорських кляс, з невід'ємного додатка капіталістичної системи експлоатації, вона стала свідомо знаряддям боротьби за визволення працюючих. Це їй дає новий стимул до розвитку. Але найбільшим досягненням науки за ці роки є те, що вона свідомо вбрала в себе діялектичну методу і цим піднялась до найвищого ступеня пізнання, якого лише може досягти людина в розумінні реальних процесів життя, з метою їх змінити на досконаліші. В руках експлоататорських кляс, наука примушена була перекручувати дійсність, щоб виправдати їхні інтереси. Ставши зброєю боротьби пролетаріяту за безклясове суспільство, свідомо застосовуючи діялектичну методу, наука досягла найбільшої об'єктивности історичного процесу і цим самим питання реорганізації суспільства з недосяжного ідеалу, яким воно було раніш, перетворює на можливу й практично-необхідну реальну річ.

---

[1]) Дивись оцінку що їй дав Хвольсон, її видруковано в записках УАН, кн. IX, 1926 р.

Велику практичну участь бере сучасна наука в радянському будівництві. Не будемо говорити про ті наукові установи, що працюють як необхідні додатки Наркоматів. Майже кожна наукова установа, навіть шкільного типу, зв'язана з господарчими, або культурно-освітніми органами і допомагає їм в роботі.

При всій величезності і значності пророблєної роботи наукою за наш час, вона не має права самохвально сказати — годі. Вся до цього часу пророблена наукою робота є лише частиною тої величезної роботи, яку їй потрібно проробити для того, щоб побудувати життя суспільства так, як цього вимагає наука. Задача й обов'язок науки пізнавати й зміняти світ. Пізнання можливо лише в процесі практики, в процесі змінювання, а змінювання в процесі пізнання. „Кожна трудність, говорить Ленін, викликає нові сили, родить нові джерела енергії, показує нові шляхи“ [1]). В наших умовах, коли інтелект звільнився від буржуазних клясових пут, на кожну нову трудність суспільство відповість, як ніколи, збільшенням творчих сил інтелекту, викличе нові джерела енергії.

Слабий розвиток продукційних сил нашої республіки, стає перешкодою на шляху до соціялістичного суспільства. Наша наука дає зараз одсіч цим труднощам. Вивчення продукційних сил і практичного їхнього використання — головна її задача. Також зробити аналізу клясових суперечок, що відмирають в процесі зросту соціялістичних елементів нашого господарства, але на цей час ще являють певну силу, що теж гальмує поступ до соціялізму. Коротко кажучи — дати технічну базу новому соціялістичному господарству і розуміння клясових суперечностей, в їхньому відмиранні — головна задача науки в наш час. Крім цього, наша наука має ще й специфічні обов'язки й завдання, як науки в минулому поневоленої нації. Вона на власній шкурі перепробувала утисків великодержавного шовінізму, тепер від нього звільнилась і досягла високого рівня розвитку, а тому вона має більше досвіду в розробленні питання про взаємовідносини національних культур бувших поневолених націй, в процесі соціялістичного будівництва. Це питання буде стояти з розвитком пролетарських революцій, як практичне питання, майже в кожній метрополії, не говорячи вже про Схід і колонії. В нас теж це питання має практично-політичне значіння. Тепер часто дрібна буржуазія, а також і „дійсні“ ідеологи українського пролетаріяту, пробують під національним вбранням ховати свій дрібнобуржуазний зміст.

Ми впевнені, що наука, яка йде під прапором Жовтня, завдання, покладені на неї Жовтневою революцією, виконає з честю.

---

[1]) Ленін, том XVIII, ч I, стор. 284.

Л. РОХЛІН

Психогігієна розумової праці

(До нервово-психіятричної диспансеризації Українського Інституту Марксизму-Ленінізму)

Чим ширше розгортається процес соціялістичного будівництва, тим глибше й всебічніше відбувається процес культурної революції і зросту армії соціялістичних будівничих, то актуальніше й напруженіше повстає перед радянською суспільністю проблема раціоналізації, організації, гігієни розумової праці й неподільно з ними зв'язані питання охорони, профілактики й поліпшення нервово-психічного здоров'я. Активна участь трудящих мас у соціялістичному будівництві, широко розгорнутий фронт учоби збільшив лави армій робітників розумової праці на нові багаточисленні кадри, що прилучаються до мізкової культури, надзвичайно поширив рямці застосування останнього. Жовтнева революція зробила мізкову культуру здобутком найширших пролетарськик мас. Культурна революція, як найважливіше завдання нашого соціялістичного будівництва — повинна допомогти зняти те протиріччя між фізичною й науковою працею, що є характерним для попередніх соціяльно-економічних формацій — епох експлуатації та гноблення.

Але напруженість темпу нашого будівництва та труднощі, зв'язані з цим напруженням — даються в знаки і в питаннях боротьби мас за мізкову культуру. Потреба швидко створити, ударно підготовити кадри червоних спеціялістів та радянських учених, що обслужили б складні завдання реконструкції нашого народнього господарства, невідкладність готування кадрів пролетарської інтеліґенції для керівництва всім потужнім процесом зросту соціялістичної культури найширших мас трудящих — все це надає роботі в царині розумової праці, особливо інтенсивного й напруженого характеру.

Треба зважити ще й те, що до цієї напруженої розумової праці належать, як правило, ті, кому до „жовтня" й мріяти не можна було про це. Через цю неймовірну навантагу на мозок дістають саме ті, хто не має тренування, звичок гігієни й культури розумової праці. Звідси розвиток нервово-психічних захорувань, великий відсоток ураженого нервово-психічного здоров'я у різних груп робітників розумової праці. Про це красномовно свідчать, насамперед, дані різних обстежень радянського студентства.

Так при обстеженні учнів робфаків В. А. Гіляровський і інші [1]) спостерігли у 18% робфаківців душевні захорування, психопатії та неврози, у 68% спостерігались різні невротичні явища; підвищена збудливість, глибокий розлад сну, настирливі ідеї тощо.

---

[1]) Збірник „Психогигиенические и неврологические исследования" за редакцією Л. М. Розенштейна, 1928.

Обстеження Московським Інститутом Нервово-Психічної профілактики [1]) студентів Тимірязівської сільсько-господарської Академії числом 1411 чоловік також дало надзвичайно великі цифри нервово-психічних захорувань.

Нервовість спостерігалась у 889 чоловік, що становить 60,3% всіх досліджених. Деякі дані щодо характеристики нервово-психічних захорувань студентства є також у статті С. Гольденберга [2]), що подає аналізу нервово-психічних захорувань 158 студентів Академії Комуністичного Виховання ім. т. Крупської за відвідуваннями ними нервово-психічного диспансеру: 17 чоловік (10,7%) із цієї кількости студентів відносились до душевних захорувань в узькому значінні слова, до епілепсій та органічних захорувань нервової системи, 115 чоловік (72,8%) мало різні психогенні захорування (неврози виснаження, явища травматичного неврозу, різні відміни реакцій: психостенічної, гістеричної тощо, на академічне життя, громадську роботу, родинні умови) і 26 чоловік (16,5%) являли з себе психопатичні особи і особи з розладом залоз внутрішньої секреції. Неподільно зв'язані з нервово-психічними захорураннями — захорування робітників розумової праці раннім склерозом мізкових жил. Склероз мізкових жил часто є органічним грунтом різних форм порушення нервово-психічного здоров'я. В праці С. В. Крайця та Д. Е. Молохова [3]), де наводять вони, з літератури за 1927 рік, дані про 30 випадків автопсій (розтинання) і 120 за життя поставлених діягнозі раннього склерозу мізкових жил — складають переважною більшістю робітники розумової праці, що мають надмірну розумову перевантагу.

Для партактиву, робочим знаряддям якого є мозок, а головним змістом соціяльної діяльности — розумова праця — ці дані великого нервово-психічного захорування робітників розумової праці — поглиблюються тією особливою відповідальністю та нервово-психічною напруженістю, з якою зв'язана його керівна роля у жорстоких боях з клясовим ворогом на передових позиціях соціялістичного будівництва. Ці елементи напруженості, відповідальности, терміновости, ударности, хвилювань, поряд із надмірною перевантагою розумовою працею особливо підвищують вразливість партактиву і нахил до нервово-психічних захорувань. „Часто бувають, пише проф. Щербак [4]), приклади захорувань тяжким загальним неврозом людей з цілком здоровою і міцною конституцією — виключно під впливом надмірної розумової праці, без достатньої кількости відпочинку і зв'язаної з емоціями неприємного характеру". Ту ж думку, але ще гостріш висловлює Т. І. Гольдовська [5]), відзначаючи, що: „Основним моментом, що травматизує нервову систему робітників розумової праці, є не сама по собі праця (не кількісний її бік), а ті умови, в яких вона перебуває, ті емоціональні відчування, що з нею зв'язані".

В літературі вже є значна кількість обстежень партактиву, умов його праці та побуту, загального здоров'я та нервово-психічного

---

[1]) Збірник „Психогигиенические и неврологические исследования" за редакцією Л. М. Розенштейна, 1928.

[2]) Гольденберг С. Збірник „Психогигиенические и неврологические исследования" за редакцією Л. М. Розенштейна.

[3]) С. В. Крайц та Молохов. „Клиника и патогенез раннего церебрального артериосклероза". Труды Психиатрической клиники". Дир. Ганушкин.

[4]) Проф., Щербак.— „К этиологии, профилактике и лечению современной психостении. Влияние чрезмерной умственной деятельности на обмен веществ" т. 1. Известия Гос. Ин-та Физич. Мет. Лечения им. И. М. Сеченова.

[5]) Т. И. Гольдовская. „Психогигиена умственного труда" журнал „Научное Слово" № 5 за 1928.

здоров'я. Не розглядаючи ці загальні дані захорувань партактиву, що розібрані нами в іншому місці [1]), відзначимо тільки відомості, що характеризують його розумову перевантагу і стан, що стосується пересічного протягу, протягу робітного дня партактивістів. За даними анкет ЦК ВКП(б) у 571 партактивістів робітний день розподіляється так:

менш 9 годин . . .	162 ч.	(3%)
від 9 — 12 год. . .	362 „	(63%)
від 12 — 15 „ . .	193 „	(34%)

Обстеження харківською лікарською комісією [3]) 183 робітників керівничого партактиву, давало загальну пересічну цифру робітного дня 13 годин: наше обстеження, що охопило значну кількість партійних активістів — дає такі цифри розподілу добового робітного часу в 757 чоловік [4]):

менш 9 годин	79 чолов.	(10,4%)
від 9 — 12 „	424 „	(56,0%)
від 13 — 16 „	243 „	(32,1%)
більше 16 годин	11 „	(1,5%)

Такий же негативний є загальний процент нервово-психічних захорувань. За даними Оренбурзького обстеження партактиву [5]), нервово-хорих із обслідуваних 359 партактивістів — 41%. Обстеження Харківського партактиву (925 чоловік) давало 25,5% захорувань нервової системи, як основне, а в 74,5% як підрядне другим захворюванням. Обстеження Ростовського партактиву 266 чолов. д-ром Сисіним [6]) виявлено нервові захорування в 60%.

Психогігієна праці, розуміючи під останньою гігієну нервово-психічного здоров'я робітників розумової праці, є пекучою актуальною проблемою в нашому Союзі й особливо гостра, напружена й невідкладна потреба—її розробка для партактиву, як найвразливішого загону розумових робітників. Загальний психогігієнічний рух [7]) за останні року дістав великого розмаху й розвитку. Батьківщиною його була Америка, де він виник за ініціятивою Кліфорда Вітінгена Бірса. Ініціятиви Кліфода Бірса підтримали психіятри Адольф Майєр та Стюарт Петон і інші. В 1909 р. в Нью-Йорку був організований національний кабінет психогігієни. І психогігієнічний рух поширюється на інші частини світу. Формою організації психогігієнічного руху є створення в різних країнах комітетів і ліг психогігієни. Такі комітети та ліги психогігієни є в Канаді, Бразілії, Південній Африці, Австралії. В европейських країнах вони є в Англії, Італії, Чехо-Словакії, Норвегії, Швайцарії, Польщі, Данії і ін. країнах. Найбільшого розвитку в европейських країнах психогігієна досягла в Бельгії (проф. Лей), Франції (Тулуз і Женіль-Перен). Великих успіхів за останні роки набуває психогігієнічний рух у Німеччині, що виник за ініціятивою проф. Зомера. В СРСР невтомним провідником психогігієнічного руху є проф. Розенштейн.

---

[1]) Д-р Л. Л. Рохлін „Культурна революція та мізкова культура партактиву". „Агітація й пропаганда" № 21 — 22 за 1928 р.

[2]) Д-р. Найштат А. Г. та Лебединцев М. С. „Гигиена общественного работника". М. 1928 р.

[3]) Із відчиту Харківськой лікарської комісії за 1926 р.

[4]) Дані взяті з праці, що готується нами до друку: „Праця й побут партактиву".

[5]) „Вестник современной медицины" № 3 за 1926.

[6]) Гервер А. В. Профилактические проблемы психоневрологии. Сборник посвященный В. М. Бехтереву. Л. 1926 р.

[7]) Див. праці Л. М. Розенштейна.

Але коли загальний психогігієнічний рух за останні роки зробив великі успіхи, то психогігієна розумової праці, як і набагато ширша психогігієна праці, що її охоплює,— що є частина загального психогігієнічного руху, не дістали належного, достатнього розвитку. Питання психогігієни праці дістали свою детальну розробку в Америці переважно педагогічним шляхом, шляхом раціоналізації та допомоги щодо організації розумової праці в учбових установах [1]). У інших країнах розробка питань розумової праці переводиться головним чином, як шкільна психогігієна дитячого й юнацького віку і як потужний розвиток психотехніки, професійного, психотехнічного добору, вивчення проблем і практичних критеріїв оцінки розумової здібности. Цей напрямок підходу до проблем розумової праці дістав свій розвиток і в СРСР і закріпився в формі психотехнічних кабінетів при Виш'ах та Комвиш'ах особливо.

Але недостатність одного психотехнічного підходу, потреба розвитку загальномедичного, фізіологічного й психогігієнічного вивчення проблеми розумової праці, вже усвідомлюється більшістю дослідників цієї царини. Із західньо-европейських вчених цю думку підтримують такі відомі дослідники, як Телекі та Лаубер.

Патологічний вплив розумової праці, як і взагалі праці, на нервово-психічне здоров'я, має на собі знаки професійної праці. В конкретних умовах сучасного суспільного життя трудова патологія неминуче є в той же час професійною патологією. Цілком слушно говорить з цього приводу І. Гельман [2]): „Нема загальнолюдської, безіменної патології є патологія професіональна, вся перейнята трудовими моментами та впливам. Все потребує розчленінного підходу до вивчення розумової праці та його психогігієни для вивчення його за окремими професіями. Психогігієна розумової праці — в своєму розвитку повинна бути переважно професійною психогігієною розумових робітників. Наукове дослідження в загальному цілому стало на цей шлях. Із окремих професій розумової праці найбільш підлягли дослідженню педагоги та лікарі. Дані цих праць зазначають яка специфічна, характерна й своєрідна патологія розумових робітників таких різних професій, як педагога й лікаря. До вивчення розумової праці та аналізи професійної діяльности підходить і при вивченні його психології. З цього приводу цікаві спроби опрацювання психологічних характеристик різних професій розумової праці. Так працями казанського інституту наукової Організації Праці [3]) опрацьовані психологічні характеристики та профілі лікаря, адміністратора, судового слідчого, а також загальні принципи будови й підходу до аналізи психології професії розумової праці.

Іншим важливим принципом будови психогігієни розумової праці є діялектичність її організації. Діялектика природи людини і організації його розумової праці вимагають діялектичної побудови його психогігієни. Не може бути правил психогігієни й раціональної організації розумової праці вічних і незмінних для одної й тієї ж людини в різних етапах його життя. Зі зміною і зростом людини, з набуванням ним досвіду та звичок розумової праці, з розвитком його мозку, носієм психічної діяльности, повинні змінюватись правила режиму, поради, принципи організації мізкової діяльности, норми найкращого збереження

---

[1]) Огляд цієї літератури поданий у праці д-ра Левітова Н. Д. „Проблемы организации и гигиены умственного труда". Научное слово № 8, 1928 р.

[2]) И. Гельман. „Професиональная патология и методология ее изучения". „Оздоровление Труда и революция быта". Вып. 11 за 1924 р.

[3]) „Интеллигентний труд". Збірник стат. за редакц. Бурдянського. Вид. „Вопросы Труда", 1925 р.

працездатности й здоров'я мізкової тканини. Всі ці моменти й принципи будови психогігієни розумової праці реалізуватимуться тільки в умовах будівництва радянської медицини. Тільки в СРСР нема перешкод до широкої соціяльно-оздоровної політики, до оздоровлення соціяльного середовища, умов праці й побуту, всього соціяльного життя. Ці можливості СРСР — визначають основні характерні риси радянської медицини — її державний і соціяльно-широкий характер, її пляновість, активність і профілактичний напрямок.

Цьому настановленню радянської медицини найбільш пасує система диспансеризації, що будується нею — активна, плянова, оздоровча політика, основна на пляномірному облікові, як стану здоров'я, що обслуговується нею, так і умов праці та побуту його й організованого розподілу лікувальної, соціяльної й профілактичної допомоги. Реальність і життьовість психогігієни розумової праці, здійснення всіх вищенаведених принципів її методології — можуть дістати своє закріплення тільки через диспансеризацію робітників розумової праці. Диспансеризація розумової праці є перша і вичерпуюча метода психогігієни розумової праці.

Із різних форм диспансеризації робітників розумової праці найбільшої уваги на даному етапові заслуговує диспансеризація потужних і компактних колективів робітників розумової праці, якими є ВИШ'і, Комуністичні ВИШ'і колективи партактиву, що живуть розумовою працею і через особливу нервовопсихічну вразливість партактивісти повинні підлягати психогігієнічній диспансеризації в першу чергу.

Вихідним моментом роботи за нервово-психодиспансеризацію є облік фізичного стану й нервово-психічного здоров'я його слухачів. Цей облік здійснюється переведенням першого основного всебічного обстеження фізичного стану й здоров'я учнів. Обстеження повинно переводитись, як найдетальніш і найпоглибленіш, тому повинно бути основним вихідним матеріялом обліку патології колективів ВИШ'у.

Додане повторними обстеженнями й дальшими спостереженнями це обстеження — на основі характерних специфічних рис патології даного колективу та відхилень нервово-психічного здоров'я його членів повинно бути початком для шукань і вивчень чинників, що визначають і викликають патологію. Вивчення умов праці й побуту студентів ВИШ'у цим буде вже мати низку керівних і опірних пунктів.

Обстеження повинно переводитись за спеціяльно розробленим психосанітарним журналом, що повинен бути, нібито „особистою санітарною справою", кожного об'єкту обстеження. Важливість розробки підсумків обстежень, для з'ясування закономірностей групової та колективної патології — потребує застосування стандартної і єдиної методики обстеження, стандартного заповнення (того, що подає стандартизацію) анкетного матеріялу.

Складові частини обстеження є такі:

1. Антропометрія — вимірювання різних розмірів людського тіла, що дає можливість дістати загальні покажчики фізичного розвитку об'єкту обстеження, а також на підставі виміру визначити той або інший конституційний тип — тобто, весь склад тілесної й психічної характеристики.
2. Соматичне дослідження внутрішніх органів та систем.
3. Неврологічне дослідження — що з'ясує здоров'я нервової системи.
4. Дослідження психічної сфери методою клінічної психіятрії.
5. Спеціяльне дослідження лікарем-окулістом органів зору.
6. Додаткові лябораторні дослідження й консультація.

Дослідження крім нервової системи та психічної сфери ще й низки других досліджень потрібно з метою правильного й повного розуміння нервово-психічних захорувань. Антропометрія повинна, визначаючи покажчики фізичного стану та конституційний тип об'єкту дослідження — допомогти з'ясувати ту групу нервово-психічних захорувань,— що зв'язані зі спадковою вадою нервової системи, які частіш бувають у людей певної конституції, розуміючи під останньою сукупність усіх тілесних та психічних властивостей. Соматичне дослідження — загальне вивчення здоров'я внутрішніх органів та систем,— потрібно в силу міцної єдности й неподільного зв'язку стану нервової системи та стану цих органів. Багато прикладів захорувань нервової системи є повторні й викликаються патологічними змінами інших органів та систем, першою чергою — сердечно-жилових та виміну речовин.

Дослідження органів зору потрібно тому, що органи зору є робочим знаряддям робітників розумової праці і через це у них особливо вразливі.

Заходи різного характеру на підставі обстеження визначаються поділом обстеження на різні групи. За переведеною клясифікацією правильніше розподілити обстеження на три головні групи.

Перша група — клінічно здорові. До неї належать особи з непорушеним нервово-психічним здоров'ям. До них заходи повинні бути виключно профілактичні, що попереджують. Завдання щодо такої групи полягають у створенні таких умов праці й побуту, що не порушали б тієї рівноваги нервово-психічного здоров'я, яка є в її членів.

Друга група — група носіїв різних невротичних явищ. Сюди належать особи, у яких нема викінчених та певних форм тих або інших нервових і психічних захорувань, тільки явища порушення нервово-психічного здоров'я, а саме різні ненормальні реакції на подразнення та вплив оточення.

Сюди належать різні ступені виснаження центральної нервової системи під впливом перевтоми, перенесених інфекційних захорувань, інтоксикацій (отруїння) нервової системи, від прийому різних наркотичних речовин (алкоголь, тютюн і інші наркотики) або в зв'язку з ушкодженням хоробливим процесом різних внутрішніх органів. До цієї групи завдання подвійне. З одного боку, ця група повинна бути забезпечена різними лікувальними та соціяльними засобами для боротьби з наявними хоробливими змінами нервово-психічної сфери, з другого боку—потрібно вжити низку профілактичних засобів, що забезпечують попередження переходу носіїв невропатичних явищ у третю групу.

Третя група — група нервово-психічних хорих. До цієї групи належать, як хорі органічні з порушенням анатомічної цілости нервової системи, так і хорі функціональні з різними викінченими захорюваннями функціонального характеру, анатомічна основа яких досі ще не з'ясована. До цієї групи треба вжити негайні заходи лікувального й соціяльно-лікувального характеру.

Відповідно до розподілу дослідження на три групи — різний і арсенал можливих, для застосування до них, заходів. Групу лікувальних заходів складають: медикаментозний — лікування ліками, застосування метод фізичного лікування — електротерапія, гідротерапія (водяні процедури), механо-терапія (масаж і гімнастика) тощо, психо-терапія (гіпноза-навіяння). Групу соціяльно-профілактичних засобів складають розподіл різних гатунків соціяльної допомоги (курортної, зміни режиму праці, поліпшення трудових і побутових умов).

Другою важливою частиною диспансеризації ВИШ'ів є вивчення умов праці й побуту в ньому. Це вивчення повинно з'ясувати головні причини, що обумовлюють ту або іншу патологію групи робітників, що підлягають диспансеризації. На основі обліку й аналізи шкідливих чинників, які обумовлюють порушення нервово-психічного здоров'я, вживатимуть основні заходи до ліквідації цих чинників, що заважають оздоровленню умов праці та побуту. Таким чином вивчення умов праці й побуту, як спільних для всього дослідженого колективу, так і індивідуальних для кожного його члена — повинно привести до їхньої раціоналізації й оздоровлення.

Проблема вивчення праці ускладняється недостатнім розробленням методології вивчення розумової праці, особливо його науково-дослідчої форми. При вивченні варт брати на увагу низку складних переплетених чинників, що супроводжують розумову працю.

Умови фізичного й соціяльного середовища, технічне оточення, фізіологічні й психічні особливості робітника, особливості спеціяльности, де переводиться розумова праця, що надає його процесам певних рис, все це достатньо впливає, як на характер розумової праці, так і на його продуктивність та успішність. До цього треба додати, що при вивченні розумової праці, можна останню розчленити на низку елементів, розглядати з різних боків. Дослідника може цікавити: крива розумової праці, засоби й методи його організації, розподіл часу, послідовність застосування різних гатунків в залежності від його форми й змісту.

В зв'язку з питаннями організації та гігієни розумової праці можна вивчати й його техніку: економне читання, організацію записів і систему зберігання пророблених матеріялів тощо. Важливим моментом є складання професіограми робітника розумової праці певної спеціяльности, де міститься перелік тих якостей, властивостей, здібностей, які повинен мати розумовий робітник для успішного переведення його праці за спеціяльністю.

Всі вищенаведені моменти відограють важливу ролю, впливаючи на нервово-психічне здоров'я розумового робітника, і, в свою чергу, перебувають в залежності від здоров'я останнього. Вивчення впливу розумової праці на нервово-психічне здоров'я уводить дослідника до царини патології розумової праці та його охорони.

Складність розумової праці потребує особливої уваги до методології його вивчення. В основу нашого дослідження ми кладемо методи вивчення розумової праці показаної в праці д-ра Левітова [1]).

Останній розподіляє методи вивчення розумової праці на такі групи:

1) Облік суб'єктивних висловлень: а) анкета, б) бесіда, в) твори.

2) Систематичне спостереження: а) за схемою, б) з хронометражем, в) конструктивні спостереження.

3) Вивчення продукту розумової праці.

4) Експеримент: а) лябораторний, б) натуральний.

Обстеження розумової праці та його умов у ВИШ'ах містить:

1. Індивідуальне вивчення організації, гігієни і техніки розумової праці. Це обстеження переводиться на підставі суб'єктивних висловлень шляхом доповнення груповими бесідами — повинно дати фактичну картину системи розумової праці студентів ВИШ'у. До кола питань індивідуального обстеження належать

[1]) Д-р. Левітов. — Проблема организации и гигиены умственного труда. „Научное Слово", 1928. № 8.

виявити ставлення студентів до вдосконаленої організації й техніки їхньої розумової праці, наскільки останні були об'єктом свідомого й плянового виховання з боку студентів, рівень підготовки студентів з техніки та організації розумової праці. Важливо також цим індивідуальним обстеженням вияснити різні питання, техніки й організації розумової праці: систему читання, складання й зберігання записів проробленних матеріялів, спосіб праці (нічний, денний), послідовність, розподіл різних ґатунків розумової праці, її ритм, організація сну й відпочинку і ще ціла низка додаткових питань.

2. Облік і аналіза бюджету часу студентства й професури ВИШ'у, на підставі переведення автохронометражу. Старанно підготовлений самооблік бюджету часу, що здійснюється студентами акуратним виконанням спеціяльно розроблених хронокарт, повинний дати фактичну картину того, як і куди витрачає свій час студентство.

3. Вивчення продукту розумової праці у ВИШ'і, провадиться аналізою письмових матеріялів ВИШ'у, даних успішности й наукової продукції студентів ВИШ'у.

4. Експериментальне дослідження психічної працездатности. Застосовуючи різні методи, це дослідження шляхом вивчення процесів пам'яті, уваги, судження, темпу роботи, повинно дати загальний коефіцієн психічної працездатности. Статистична розробка, підсумки даних його повинна дати загальний психологічний профіль колективу даного ВИШ'у. Психологічні характеристики студентів відограватимуть велику ролю, як в організації їхньої учоби, будучи допоміжним матріялом для педагогів, так і оцінкою загальної успішности та продуктивности праці кожного студента зокрема. Додатком до цього дослідження треба подати експериментальне дослідження втоми розумової праці на підставі вивчення здібностей, уваги, пам'яті, судження, темпу праці і як висновок з цього загальної працездатности студентів, переводячи це дослідження до й після розумової навантаги студента.

Обстеження умов праці в ВИШ'і повинно доповнитись вивченням його побутових умов. А саме потрібно: індивідуальне вивчення побутових умов кожного студента — шляхом анкет з додатковим обстеженням його побутових умов дома, а також повне психосанітарне обстеження тих комунальних будинків і гуртожитків, де є групове поселення родин студентів. Окремо в побутовому обстеженні треба приділити велику увагу облікові й аналізі характеру полового сексуального життя студентства. Це відокремлення й спеціяльна увага до умов сексуального життя студентів має своє законне пояснення в тому надзвичайно важливому значінні, що має полове життя й конфлікти в ньому — на нервово-психічне здоров'я, особливо в зв'язку з побутовими неполадками нашої переходової епохи, що перетворює суспільство.

Для дослідження сексуальної сфери та умов статевого життя студентства доцільно безпосереднє ознайомлення лікаря шляхом індивідуальної бесіди при заповненні психо-санітарного журналу, переведенням анонімної анкети, а також обслуговуванням студентства соціяльно-евгенічною консультацією в питаннях полового життя.

Праця по диспансеризації розумової праці в ВИШ'і не може обмежитись тільки переведенням статевого обстеження здоров'я учнів та умов їхньої праці й побуту,— вона повинна дістати своє організаційне оформлення створенням при ВИШ'і психо-гігієнічного кабінету з психотехнічною лябораторією та консультацією про організацію й гігієну розумової праці. Досвід про це є покищо тільки в формі праці такого

кабінету при Комуністичному Університеті Трудящих Сходу (КУТС[1]). Рузультати трирічної праці цього кабінету наочно показують, що створення таких кабінетів себе повністю виправдовує і є потрібним моментом у справі раціоналізації умов праці й побуту розумових робітників, важливим чинником у боротьбі за збереження їхнього нервово-психічного здоров'я. Провадячи працю при учбовій частині ВИШ'у, кабінет повинен увійти в саму середину учбового життя і на підставі вивчення останнього та спостереження за нервово-психічних здоров'ям студентів, переводячи працю в контакті з колективом педагогів і консультуючи з ними учбову частину низки психо-гігієнічних питань — кабінет повинен стати органічною частиною загальної ВИШ'івської роботи.

Організація психо-гігієнічного кабінету повинна в основному розв'язувати два головних завдання:

1) допомогти учбовій частині раціоналізувати й підвищити продукційність всього процесу учбового життя і тієї наукової праці, що переводиться у ВИШ'і;

2) психо-гігієнічна работа й нервово-психічне оздоровлення, профілактика нервово-психічного захорування особистого складу ВИШ'у.

Свою роботу кабінет повинний переводити на ґрунті: теоретичного вивчення проблем психогігієни розумової праці й нервово-психічної профілактики, аналізи стану умов праці й побуту, організації всього розпорядку учбового життя та нервово-психічного здоров'я особистого складу ВИШ'у, опрацювання науково обґрунтованих заходів, що виходять із загальних положень психогігієни розумової праці й аналізи умов життя даного ВИШ'у. Відповідно до зазначених вище завдань і метод праця кабінету розподіляється на:

1. Вивчення та раціоналізацію з психо-гігієнічного погляду всього учбового життя ВИШ'у.

2. Вивчення й раціоналізацію індивідуальної праці й побуту особи складу ВИШ'у і на підставі індивідуального вивчення з'ясування загальних умов праці й побуту колективу даного ВИШ'у.

3. Вивчення нервово-психічного здоров'я й особи слухачів ВИШ'у й на підставі індивідуального вивчення вияснення головних рис ВИШ'у; переведення в зв'язку з вивченням вияснення головних рис ВИШ'у; переведення в зв'язку з вивченням нервової паталогії і особи служників ВИШ'у — заходів з психогігієни й нервово-психічного оздоровлення. Конкретний плян праці кабінету в справі переведення завдань, що стоять перед ним і спрямування його діяльности вирисовується в такому вигляді:

I. На допомогу учбовій частині кабінет переводить:

а) Добір перваків з метою загальної оцінки здоров'я й працездатности, спеціяльно нервово-психічного здоров'я, психічної працездатности, на ґрунті розумової обдарованости, волевих та емоціональних даних і загальної гідности особи, що вступила до ВИШ'у з завданням і цілевим настановленням ВИШ'у. Добір переводиться на ґрунті переведених для вияснення вищенаведених моментів: загально-медичного обстеження, обстеження нервово-психічного здоров'я методами неврологічної методики і методами клінічної психіятрії, а також експериментально-психологічне обстеження. На підставі цих обстежень складаються характеристики осіб, що вступають і будуть матеріялами для педагогів та учбової частини.

---

[1]) Кабінет організований Московським Інститутом нервово-психічної профілактики. Керівник Л. М. Розенштейн.

б) Раціональний розподіл за групами відповідно даних обстежень і вимогам, що подає учбова частина до різних відділів ВИШ'у і груп у них.

в) Вивчення учбових плянів, програм, методики учбової й наукової праці ВИШ'у з погляду раціоналізації й гігієни розумової праці.

г) Заведення до учбового пляну ВИШ'у викладання фізкультуру й курсу психогігієни.

ґ) Вияснення причин невстигаємости студентів, аналіза причин з психо-гігієнічного боку і вжиття засобів до їхньої ліквідації.

д) Організація психо-гігієнічної консультації учбової частини, але зовні учбової роботи (педагогічної й громадсько-партійної) студентів ВИШ'у, допомагаючи опрацювати її раціональний розподіл.

е) Розвиток консультативної роботи з педагогами на підставі індивідуальної характеристики студентів, що дістали в результаті їхнього всебічного вищенаведеного дослідження.

II. До вивчення умов праці й побуту кабінет

А. По лінії праці:

а) Вивчає організацію, гігієну й техніку розумової праці студентів шляхом: анкети, групові бесіди та автохронометраж.

б) Організовує консультації з гігієни й техніки розумової праці.

в) Влаштовує зразкові виставки з методики й техніки різних гатунків розумової праці.

г) Підшукує літературу та складає покажчика до неї з питань психогігієни, організації й техніки розумової праці.

ґ) Заводить до курсу психогігієни відповідні години з організації, гігієни і техніки розумової праці.

д) Друкує серію статтей і видає брошури з питань психогігієни, організації й техніки розумової праці.

В. По лінії побуту:

а) Вивчає побутові чинники студентів ВИШ'у, а саме: житлові умови, організацію харчування, відпочинку, розваги, шлюбно-статеві зносини тощо.

б) Бере участь в реорганізації та оздоровленні побуту шляхом: 1) співділання раціональному, з погляду психогігієни, розподілові житлового фонду; 2) організації житлово-санітарних заходів в комунальних (де є студенти з родинами) будинках.

в) Раціоналізує процес громадського харчування у ВИШ'ах.

г) Організує консультацію з питань оздоровлення побуту та пропаганди його здорових засад.

III. Щодо охорони нервово-психічного здоров'я особистого складу ВИШ'у кабінет

а) переводить основне початкове й періодичне повторне, з дальшим спостеріганням, обстеження нервово-психічного й соматичного здоров'я студентів, що складає: антропометрію, терапевтичне, неврологічне, індивідуально-психологічне, експериментально-психологічне, офтальмологічне (органів зору) дослідження.

б) Виявляє специфічні шкідливості зв'язані з професійними умовами й побутовим оточенням студентів ВИШ'у.

в) Розподіляє на основі наведених вище даних всі гатунки медичної допомоги (медикаментозну, фізіотерапевтичну, електро-гідро-механо-терапія), дієтичну.

г) Бере участь в розподілі всіх гатунків соціяльно-лікувальної допомоги, а саме: курортної, санатору, будинків відпочинків, матеріяльної допомоги й посилення харчування.

ґ) Регулює в залежності від чинників нервово-психічного й загального здоров'я учбово-академічну й громадсько-партійну навантагу студентів.

Всю цю суму важливих і тяжких завдань кабінет зуміє виконати тільки за активною допомогою, увагою й участю всієї громадськости ВИШ'у, тільки на ґрунті здійснення гасла радянської одиниці:

„Оздоровлення трудящих — справа самих трудящих". Цією обов'язковою умовою праці кабінету, є створення при ньому комісії „оздоровлення праці й побуту" в складі представників громадських, партійних та професійних організацій ВИШ'у, адміністрації ВИШ'у та педагогів.

Д. НАУМОВ

Відповідь на „Запитання“ [1])

В № 4 журналу „Прапор Марксизму“ за 1929 р. надрукована стаття Гр. Хименко „Запитання — До питання про предмет політичної економії“, де автор критикує мою статтю „До питання про предмет політичної економії“, надруковану в № 1 журналу „Прапор Марксизму“ за 1928 рік. У своїй статті я поставив низку питань марксистської методології політичної економії і висунув спірні положення про можливість теоретичного вивчання не тільки виробничих взаємин капіталізму, але й деяких інших систем суспільного господарства. Звичайно про це питання можна сперечатись, можна обстоювати інший погляд, можна доводити помилковість мого погляду. Суперечка з цього питання, що провадиться справді науково, може допомогти обом сторонам і всім, що цікавляться проблемами політичної економії, розібратися в суті питання і з'ясувати взагалі низку недостатньорозроблених питань марксистської методології політичної економії. Така дискусія мала б тільки позитивне значення і появлення статтей, що справді критикували б мій погляд, обґрунтовуючи силою теоретичної аргументації протилежний погляд, можна б було лише вітати. І коли б у цій дискусії виявилась помилковість мого погляду — я б звичайно відмовився від нього. На жаль, стаття Гр. Хименко ні в якій мірі не допомагає з'ясувати питання і викрити помилкові положення моєї статті, коли вони є. Тов. Хименко критикує не за допомогою наукової аргументації. Місце й сила теоретичної аргументації в його статті зворотно пропорційно гостроті обвинувачення, що кинуті на мою адресу. Ці обвинувачення мене в богданівщині, механізмові, вихолощуванні марксизму тощо Гр. Хименко декларує з „надзвичайною легкістю думки“ і цілком нечуваною науковою безвідповідальністю, перекрутивши мої твердження, не зрозумівши моєї статті і не давши собі ради вивчити сутність самого питання. Це робить полеміку з ним надто невдячною і дуже мало приємною та продуктивною роботою. І тільки те, що стаття Гр. Хименка надрукована в такому солідному органі, як теоретичний журнал Українського Інституту Марксизму — Ленінізму, примушує мене взятися за цю невдячну роботу і відповідати на „критику“ Гр. Хименка.

Центральним пунктом критики тов. Хименка є обвинувачення мене в богданівському розумінні предмету політекономії. Що зробив би всякий інший критик, висунувши таке обвинувачення проти автора, якого він критикує? Він навів би відповідні цитати з писань цього автора

[1]) Дискусійна. Ред.

і довів би, що автор розвиває в них богданівські положення і погляди на предмет політекономії. Так зробив би всякий звичайний критик. Гр. Хименко ж для того, щоб довести, що Наумов богданівець наводить цитати з цього питання не з того, що писав Наумов, а . . . . . із писань Богданова. Чи не оригінально? Ні єдиної цитати з моєї статті, де було б сказано, що політична економія має справу не з суспільними й історичними явищами та законами, що економічні категорії не історичні. Гр. Хименко, як не до вподоби йому цитати, не навів ні одної цитати, де предмет політичної економії я визначав за Богдановим. Не навів просто тому, що таких цитат нема. Більш того я певно і не двозначно висловлююсь проти богданівського та степанівського розуміння предмету політекономії. Достатньо, наприклад, навести таке положення із моєї статті, яку Хименко критикує. Я пишу „Не можна перетворити політекономії на універсальну науку, що вивчає всі епохи. Така наука або повинна була б обмежитися виведенням загальних законів — дійсних для всіх часів — тоді вона перетворилася б на соціологію, або вона повинна була б проголосити закони й теорію, дійсні для однієї економічної системи, дійсними для всіх останніх“ („Прапор Марксизму“ 1928 р. № 1, стор. 84). Я, таким чином, висловлююсь проти богданівсько-степанівського розуміння предмету політекономії. Я рішуче висловлююсь проти будь-яких спроб поширити закони й категорії, що дійсні для однієї економічної формації на інші формації. І після цього заявляти, що мої думки збігаються з богданівськими щодо предмету політекономії можна тільки при . . . . цілковитій науковій безвідповідальності. Така справа з обвинуваченням Хименка мене в богданівському розумінні предмету політекономії.

Коли Хименко не наводить цитат, де я по-богданівському визначав би предмет політекономії, то він наводить цитати де я висловлююсь з інших питань, і намагається довести, що мої думки в чомусь то збігаються з богданівськими.

При цьому наш шановний критик виявляє нерозуміння найелементарніших речей.

Так Гр. Хименко наводить таку цитату з моєї статті: „Це лише значить, що теорія за будь-якої історичної доби дістає завдання від практики і повинна служити основою для практичної діяльности“. І тут же наводить цитату із курсу політекономії Богданова та Степанова. „Пізнання вперше виникло з практичних потреб людства в його трудовій боротьбі з природою за життя й розвиток“. Після цього Гр. Хименко з виглядом переможця заявляє: „Отже, порівнявши цитати Наумова і Богданова, приходимо мимохіть до висновку: чи тут випадковість збігу думок, чи просто споріднення душ. Ми гадаєм, що швидше останнє“. (Гр. Хименко „Запитання“ і т. д. „Прапор Марксизму“ 1929 р. № 4, стор. 52 — 53). Ось що дало підставу Хименкові обвинувачувати мене в богданівщині: моя вказівка, що наука виникає з практики. Хименко ж очевидно вважає, що ортодоксальний марксизм говорить ніби наука з практикою не має нічого спільного, ніби наука — продукт „чистого розуму“ і тільки. Досі вважали твердження, що — „спосіб виробництва матеріяльного життя обумовлює собою процес життя соціяльного, політичного і духовного взагалі. Не свідомість людей визначає їхнє буття, але, навпаки, суспільне буття визначає їхню свідомість“ — є одним із основних положень марксизму. Але це було до Хименка: за Хименком це твердження чистіша богданівщина і єресь. Ось що значить „оригінальність“ критика. Незрозуміло тільки чому наш шановний критик, щоб поганьбити мене, навів з питання про те-

орію й практику тільки одну цитату з Богданова. Можна було б навести багато інших. Наприклад, „вона (концепція матеріялістичного розуміння історії — Д. Н.) залишається постійно на ґрунті реальности, не пояснюючи практику з ідеї, а пояснюючи ідейні формації з матеріяльної практики". Або, наприкладі „Про науки ще Віко сказав, що вони виростають із суспільних потреб" — і багато інших подібних цитат. Правда, наведені цитати не належать Богданову, а..... Марксові, Енґельсові та Плеханову. Перша цитата взята з „Німецької ідеології" Маркса та Енгельса (Архів Маркса і Енґельса, книга перша, 2-е видання, стор. 227), друга з Плеханова — „До питання про розвиток моністичного погляду на історію". (Видання 1919 р., стор. 163). Але.....тим гірше для них,— скаже Гр. Хименко, — значить Маркс, Енґельс та Плеханов також..... богданівці, бо вони також вважали, що наука виникає із практичних потреб суспільства. Гр. Хименко, проте, не задовольняється однією наведеною ним цитатою з моєї статті про відношення теорії та практики для доведення того, що я богданівець і механіст. Він наводить і інші цитати. Тов. Хименко при цьому бере на себе працю коментатора цитат, що наводяться ним із моєї статті. Так Хименко наводить таку цитату з моєї статті: „Характером і змістом проблем передбуржуазна теоретична економія радикально відзначається від політичної економії буржуазного суспільства, бо вона досліджує інші продукційні взаємини, інші закони й т. ін. Спільне між ними те, що вони досліджують суспільні продукційні стосунки, виводять закони, які ними керують". Виступаючи після цього в ролі коментатора, Гр. Хименко обурено „вопрошает": „Щож стосується спільности законів між буржуазною і добуржуазною політичною економією, виходячи з продукційних стосунків, то мимоволі виникає запитання, яка ж тоді ріжниця між буржуазною політичною економією і добуржуазною. ? Ніякої. Раз спільні закони і спільні стосунки, то тоді ніякої історичности не існує. Сама політична економія стає довічною наукою. А за Наумовим і Богдановим економічна наука саме така й є". („Прапор Марксизму" 1929 р., № 4, стор. 60). Ось що значить сміліть нашого шановного критика. Я пишу, що суспільні взаємини і закони капіталістичного суспільства та докапіталістичного різні, шановний же наш критик заявляє, що, на мою думку, ніякої ріжниці між ними немає. Я пишу, що, передбуржуазна теоретична економія і політична економія, що вивчає капіталізм, радикально різняться між собою, — наш шановний і „безсторонній" критик заявляє — що між ними по-моєму ніякої ріжниці немає. Я пишу, що між буржуазною і добуржуазною теоретичною економією, що радикально різняться між собою, є тільки те спільне, що як одна так і друга вивчають продукційні взаємини й закони, що керують ними, при чому ці закони і взаємини різні в різних формаціях. Наш критик заявляє, що по-моєму суспільні продукційні взаємини капіталізму і докапіталістичних формацій однакові. І далі він пише: „Раз бо спільні суспільні стосунки, то спільні закони, якими вони керують". Залишаю на суд читача, чи має що небудь спільне з науковою критикою це, м'яко кажучи, розв'язне поводження Хименка з твердженням автора, якого він критикує. Виклавши погляд цього автора „якраз навпаки", Хименко, при всій своїй смілості, відчув деяку неяковість. Проте, набравшись хоробрости, він продовжує: „Хоча товариш Наумов говорить про їхню відміну, а справді ж виходить спільність. Тут ми не перекручуємо, а констатуємо самий факт висліду" (там само). — Дуже сумніваюсь у щирому намірі нашого критика „не перекручувати", але все ж таки, коли б ці наміри й були, їм не

суджено збутися. Щож поробите, коли Хименко розуміє „якраз навпаки".

Гр. Хименко в своїх писаннях дає зразки не тільки нерозуміння, але й явного перекручення автора, якого він критикує. Так, на сторінці 55 Хименко пише: „Значить за Наумовим виходить, що політична економія мусить вивчати і купівлю раба, яку він ототожнює з категорією заробітної плати". Коли й де Наумов ототожнював купівлю раба з категорією зарплати? У Наумова в статті ні разу й не згадується навіть про купівлю раба, а Гр. Хименко просто приписує Наумову те, чого він не говорив, і на цій підставі „критикує". „Даремно, пише Гр. Хименко, тов. Наумов дорікає Розу Люксембург у незнанні марксизму" (там само, стор. 59). Це неправда: я ніде не дорікаю Р. Люксембург у незнанні марксизму. Ось Гр. Хименка я справді обвинувачую в незнанні марксизму, але в цьому я не один. Всі читачі його писань не можуть його в цьому не обвинувачувати. Я пишу на стор. 72 своєї статті: „Поняттю закону властиві два елементи: елемент зв'язку явищ і елемент повторюваности та постійности, цебто, що наявність даного явища завжди викликає інше, що становить його вислід". Гр. Хименко ж заявляє: „Коли т. Наумов говорить про закони, він забуває досить важливий момент у визначенні наукового закону, а саме постійний зв'язок причинових явищ. Мало сказати, що закон є причиновий зв'язок двох явищ, а треба неодмінно сказати постійний, бо інакше це веде до механістів" (там само, стор. 57). Як видно читачеві, Хименко пише тут пряму неправду, ніби я забуваю про постійний зв'язок у причинових явищах і, дозволивши собі таку операцію, він декларує, що моє твердження веде до механізму.

Гр. Хименко обвинувачує мене в тяжкому для революційного марксиста обвинуваченні, — що я вихолощую марксизм. Щож дало йому привід для такого серйозного обвинувачення? Послухаємо самого Хименка. Він пише: „Ставши на богданівський погляд, цілком зрозуміло Наумов мусів повстати проти викладу Рубіна про товаровий фетишизм. Наумов не погоджується з тим, цілком правильним викладом про значення фетишизації продукційних взаємин людей за капіталізму, що його викладає Рубін, а тому й говорить: „з легкої руки Рубін..." Хто з легкої руки вихолощує Марксову політекономію? Чи Рубін чи Наумов. Хай читач звірить обидва твердження і сам зробить висновок. Нам здається, що саме Наумов цю операцію пророблює" (там само, стор. 53). І тому, Хименкові дало підставу обвинувачувати мене у вихолощуванні марксизму те, що я ніби не погоджуюсь з Рубінівським розумінням і викладом значення фетишизації суспільних продукційних взаємин за капіталізму. Це обвинувачення означає, що я критикую ніби Рубінівське розуміння і виклад значення теорії товарового фетишизму, не погоджуюсь із ним, а це є вихолощування марксизму. Хименко, за своїм звичаєм, не аргументує, чому непогодженість із Рубіном, у даному питанні, є вихолощування марксизму, а тільки декларує. Але, в даному разі, нас не це цікавить. Наукова аргументація у нього, як я вже відзначав, взагалі відсутня. Але Хименко, в усякому разі, повинен довести, що я критикую Рубінівське розуміння про значення теорії товарового фетишизму. У наведеній цитаті Хименко цього не показує. Читач звичайно впевнений, що після перших чотирьох слів моєї фрази „з легкої руки Рубін....", а Хименко наводить лише ці чотири слова, і на цьому уриває мою фразу — далі йде моя критика Рубінівського тлумачення про значення теорії товарового фетишизму. Але я зроблю послугу Хименкові і на-

веду за нього всю цю фразу, яку він починає цитувати. Я пишу в своїй статті: „З легкої руки Рубіна скрізь, де Маркс говорить про форму, протиставляючи її змістові, або суті речей, форму тлумачиться в розумінні матеріялізації продукційних взаємин, як особливість властива товарно-капіталістичному господарству". („Прапор Марксизму" 1928 р. № 1, стор. 66). У цій фразі, наведеній мною від точки до точки, ні слова нема про Рубінівське розуміння, про значення теорії товарового фетишизму, а, як бачe читач, справа йде виключно про Рубінівське розуміння форми й змісту. І на наступній сторінці я пишу: „Рубін правильно відзначаючи, що форму й зміст у згаданому розумінні розмежував був Маркс, і що його не знала домарксистська політична економія, приписує Марксові тільки це розуміння форми, зовсім нехтуючи тим, що Маркс іноді надає йому іншого значення" (там само, стор. 67).

Знову таки, як бачe читач, справа йде у мене про Рубінівське розуміння форми й змісту. Я пишу, проте, що Рубін правильно розрізняє зміст і форму у Маркса щодо матеріяльно-технічного процесу виробництва та його суспільної форми, що в товарово-капіталістичному суспільстві продукційні взаємини набувають речової форми, що речі набувають особливої соціяльної форми. Але, пишу я в статті, Маркс іноді застосовує поняття „форма" і в інших розуміннях і що тому невірно приписувати Марксові, ніби він всюду вживає форму т і л ь к и в тому розумінні, як відзначає Рубін. При цьому я навожу цитати з Маркса, де він говорить про форму в іншому сенсі. Чи правий я в даному разі, чи ні — це інше питання. Коли Хименко вважає, що я неправильно розумію зміст і форму Маркса, хай мене критикує в цьому питанні. І як побачимо далі, він справді критикує мене в питанні про зміст і форму. Для чого ж, питається, Хименко, що в даному разі повинний був довести, ніби Наумов критикує Рубінівське розуміння теорії товарового фетишизму, почав наводити цитату, яка говорить про інше і урвав її? А для того очевидно, щоб, за допомогою такої операції, справити враження у читача, що саме в цій ненаведеній критиком моїй фразі міститься вихолощування марксизму, мій напад на Рубінівський виклад теорії товарового фетишизму. Цим, проте, не обмежуються „критичні засоби" Хименка. Читач, прочитавши наведену вище цитату із статті Хименка про моє вихолощування марксизму, в усякому разі впевнений, що я розхожуся з Рубіном в розумінні про значення теорії товарового фетишизму. Підемо, проте, за порадою Леніна, не вірити на слово, а перевіряти документи й факти. Наведу документи і факти. Рубін пише про значення Марксової теорії товарового фетишизму таке: „Теорія товарового фетишизму перетворюється в загальну теорію продукційних взаємин товарового господарства, в пропедевтику політичної економії" (І. Рубін „Очерки по теории стоимости Маркса", 3-є видання, стор. 14). Я ж з приводу значення товарового фетишизму пишу в своїй статті: „Розкривши Маркс речовий фетишизм тим самим виявив історичний характер економічних категорій капіталізму, він їх аналізує як специфічно капіталістичні категорії, що відбивають ірраціональні суспільні взаємини цього господарства. Але лише розкривши товаровий фетишизм Маркс через абстрактно-теоретичне дослідження встановлює чисті закони, що керують даними дійсними взаєминами, ці закони і становлять переходові історичні закони, бо вони відповідають даним взаєминам, з аналізи яких їх виведено та що їх вони повинні з'ясувати". („Прапор Марксизму" 1928 р., № 1, стор. 66). В іншому місці цієї статті я пишу: „За Марксом завдання політичної економії, що вивчає капіталістичні продукційні

взаємини, полягає в тім, щоб знайти закони тих взаємин. Для того щоб ті закони можна було викрити, спершу треба зняти з продукційних взаємин їхнє речове покривало. Теорія товарового фетишизму це пропедевтика теоретичної економії, але не сама теоретична економія" (там само, стор. 72). Як бачe читач, у мене не тільки немає критики Рубінівського тлумачення теорії товарового фетишизму, але про значення цієї теорії я пишу буквально теж, що й Рубін. Я не підношу тут питання про те, чи правильно те, що з приводу значення цієї теорії пише Рубін. Я тільки документально встановлюю: 1) Що заява Хименка ніби я критикую Рубінівське розуміння про значення теорії товарового фетишизму — неправда, 2) Що Хименко, який говорить в даному разі неправду, намагається захувати це неприпустимим способом цитування, замилюючи очі читачеві; 3) Що обвинувачення мене в вихолощуванні марксизму Хименко кидає мені на підставі напевно невірного і неправдивого свого твердження і не добросовісного способу цитування.

Кваліфікувати подібні засоби і методи Хименківської „критики" я ввагаюсь. Я залишаю читачеві знайти відповідне слово для кваліфікації таких засобів критики. Не викликає сумніву те, что в даному разі з Хименком сталося те, про що Козьма Прутков говорив: „усердие превозмогает разум"...

Хименко не задовольняється обвинуваченням мене, на підставі перекручень моїх положень і тверджень в богданівському розумінні предмету політичної економії. Він, як ми бачили, на підставі цих же засобів „критики" кидає мені загальніше обвинувачення, що я вихолощую взагалі Марксову політекономію. У „критичній статті" Хименко не висловлює свого розуміння тих або інших проблем Марксової політекономії, а виходить очевидно з того, що його погляди з усіх головних проблем Марксової політекономії і його розуміння Маркса достатньо відомі, бо вони викладені ним у його підручникові політичної економії. (Гр. Хименко „Основи політичної економії" ДВУ 1928 р.). Ми тому і звернемося до підручника Хименка для вияснення, що ж він розуміє під ортодоксальним марксизмом. Тоді ми зрозуміємо, що він вважає вихолощуванням марксизму.

Візьмімо для ілюстрації тільки декілька прикладів. Що є, за Хименком, ортодоксально марксистським розумінням ринкової вартости цін виробництва і ринкових цін. Послухаємо самого Хименка. Він пише: „Завдяки тому, що на ринку відбувається відхилення індивідуальної вартости даного продукування у бік пересічної вартости, утвореної при пересічному суспільному складі капіталу, всі індивідуальні капітали прагнуть одержати пересічну норму прибутку, через що вартості їх перетворюються в риночні вартості або ціну продукування". (Гр. Хименко „Основи політекономії", стор. 154). Ну а щож таке ринкова ціна? Хименко „викладає" Маркса далі. „Що таке риночна ціна товарів — питає він і відповідає: — Це є перетворення вартостей індивідуального підприємства в суспільно потрібну вартість у риночну вартість" (Гр. Хименко „Основи політекономії", стор. 135). Виходить, коли вірити коментаторові Маркса Гр. Хименку — ринкова ціна — це те ж що і ринкова вартість, а ринкова вартість це теж саме, що й ціна виробництва. Щож таке ціна виробництва? Хименко дає відповідь і на це питання. Він пише: „Ціна продукування товару складається з витрат продукування плюс пересічна норма прибутку" (там само, стор. 154). Маркс присвятив у 3-ому томі „Капіталу" і в „Теорії додаткової вартости", десятки сторінок роз'ясненню питання, що за капіталізму ціни промислових товарів не можуть

коливатись безпосередньо навколо їхньої вартости, що є категорія цін виробництва що відрізняється від вартости, яка є перетвореною формою вартости. Однією з основних помилок Рікардо Маркс вважав те, що він не розрізняв категорії цін виробництва і вартости, що у нього ринкові ціни безпосередньо коливаються навколо вартости. Маркс далі пояснював, що ринкові ціни під впливом конкуренції відхиляються і від цін виробництва, що вартість тільки в останній стадії визначає ціни. А ось приходить Хименко і об'являє, що ринкова ціна це є перетворення вартости індивідуального підприємства в ринкову вартість, що ринкова вартість це теж, що і ціна виробництва, а ціну виробництва він дістає, додаючи абсолютні величини (витрати виробництва) до відносної (норма прибутку, що показана в процентах). І це глузування і над Марксовою теорією і над елементарними правилами аритметики Хименко називає марксистським підручником політичної економії для ВИШІВ. В уяві Хименка це є марксизм і такому „марксизмові" він вчить студентів.

Маркс і марксисти не мало уваги приділяли питанню про класові взаємини між буржуазією і землевласниками, як класами капіталістичного суспільства. Виявляється, що все це чистіша... ну, скажемо богданівщина. Справді ж ніякої кляси землевласників немає, коли вірити Хименкові. Хочете знати, хто ж такі землевласники? Та це, за Хименком, просто одна з груп буржуазії. Він так і пише: „Ці групи буржуазії, між якими розподіляється надвартість — такі: промислова буржуазія, торговельна, банкова, та землевласники" (там само, стор. 148, підкреслено мною — Д. Н.).

Досі думали, що це до Маркса економісти вважали, ніби в капіталістичному суспільстві купується і продається працю. Маркс же роз'яснив, що не праця є товаром, а робітна сила, що робітна сила купується і продається. Правильна теорія додаткової вартости, заробітної плати і інше можуть бути побудовані тільки тоді, як вияснено це Марксове положення, що не праця, а робітна сила — є, за капіталізму, товаром. Г. Хименко, проте, з цим не погоджується, він подає студентам своє „ортодоксальне" розуміння Маркса. Він повчає студентів, що „в капіталістичному суспільстві людська праця стає теж об'єктом купівлі та продажу, стає товаром, специфічним товаром" (там само, стор. 87, підкреслення моє — Д. Н.).

Хименко у своєму підручникові політекономії, таким чином, викладає популярно теорію проценту на капітал Маркса. „Коли говорять, пише він, що процент на позичений капітал є 4, 5, 6, 7, 8, то це є $^1/_4$, $^1/_5$, $^1/_6$, $^1/_7$, $^1/_8$ — частка пересічної норми прибутку. Нехай для 4% ця норма прибутку є 20%, тоді розмір відсотків на 100 буде 5%, а прибуток 15% і т. д. Коли норма прибутку є 16%, то розмір відсотку на позичений капітал буде = 4%. 16 : 4 = 4% (там само, стор. 169). Виходить за Хименком, що коли, наприклад, говорять, що рівень позичкового проценту 4, то це не означає, що позичковий капіталіст дістає на кожні 100 крб. прибутку 4 крб., а це означає, що він дістає $^1/_4$ пересічної норми прибутку. За цією „теорією" Хименка, позичкові капіталісти звичайно зацікавлені в тому, щоб рівень проценту на капітал був як можна менший. Так, коли, наприклад, проценту на капітал буде 2, то це, за „теорією" Хименка, значить, що позичковий капіталіст дістане одну половину пересічної норми прибутку; коли ж рівень проценту буде, скажемо, 10, то це значить, що позичковий капіталіст дістане тільки $^1/_{10}$ від пересічної норми прибутку. Далі, за цією „теорією" проценту, дістається у Хименка дуже оригінальна аритметика, за якою, коли говорять, що рівень проценту на капітал дорівнює 4%, то це

значить, що розмір проценту на кожні 100 буде 5 (це чорним по білому надруковано на стор. 169 підручника Хименка — Д. Н.).

Це ніби означає викладати теорію процента, до того ж Марксову теорію? Тут уже справді можна сказати — позбав нас ДВУ від таких марксових викладачів і коментаторів, а з марксовими критиками ми вже самі впораємось.

Наведені цитати з підручника політекономії Гр. Хименка є зразками того „ортодоксального марксизму", якому він учить студентів Вишу. При такому розумінні марксизму не дивно, що Хименко обвинувачує мене у вихолощуванні марксизму.

Встановивши за допомогою своєї, виясненої вже вище методи коментування і критики, що я богданівець, Гр. Хименко сів на конька і став рубати направо і наліво знаряддям своєї „критики", тут же посміхуючись над побитим супротивником. Наумов, виявляється, говорить богданівщину і єресь, ніби не тільки за капіталізму, а і в інших економічних формаціях, як, наприклад, за февдалізму має місце господарча діяльність, є певні суспільні взаємини, економічні категорії і діють певні економічні закони. Гр. Хименко не може припустити такої єресі і він обурено запитує — „які ж то категорії, як вони називаються... Яких законів?" (там само, стор. 59). В іншому місці наш критик, „не перекручуючи, а констатуючи факт", пише: „А тоді (мова йшла у мене про февдалізм — Д. Н.) були якісь певні закони, як твердить тов. Наумов. Була певна господарча діяльність і певні суспільні відносини" (там само, стор. 52). А наш „критик" очевидно вважає, що за февдалізму ніякої господарчої діяльности не було, ніяких суспільних взаємин не було, ніяких законів, ніяких економічних категорій. Так знаєте „день був без числа, місяця теж не було, було чорт зна що таке", так пише Гоголевський Поприщин.

Правда, Маркс і Енгельс не раз говорять про суспільні взаємини февдалізму, про економічні категорії і закони февдалізму. Пару цитат із Марксових та Енгельсових праць я навів у своїй статті. Можна було б навести десятки. Маркс, як відомо, писав у своїй передмові „До критики політичної економії": „В загальних рисах можна намітити як прогресивні епохи економічного формування суспільства: азіятський, античний, февдальний і сучасний буржуазний способи виробництва". Але ось приходить Г. Хименко і заявляє, що це видумка Наумова, ніби до капіталізму була якась то господарча діяльність, були якісь то суспільні взаємини, закони, що таке твердження є богданівщина. Не хоче Хименко знати ніяких законів, ніяких суспільних взаємин, ніякої господарчої діяльности, зовні капіталізму і кінець. Щож нічого не поробиш.

Проте, Гр. Хименко не завжди суворий; він уміє бути і в веселому настрої духу, і вміє іронізувати. Так, з приводу мого положення, що можливе теоретичне вивчення февдального господарства Гр. Хименко іронізує: „февдальна, челядна політекономія — пише він — ось справжня наука..." (там само, стор. 59).І на наступній сторінці він ще раз з милою іронічною посмішкою говорить: „раз ставиться проблема челядної теоретичної економії"... (там само, стор. 60).

Гр. Хименку відомо, що термін „добуржуазна теоретична економія" я взяв у Енгельса; я навожу в своїй статті (стор. 82) цитату із „Анти-Дюрінга", де Енгельс говорить про значення Маркса в справі „вияснення основних засад добуржуазної теоретичної економії". А февдалізм, як відомо, це добуржуазна економічна формація. Гр. Хименко, іронізуючи над терміном теоретична економія февдалізму, називаючи її „челядною" політекономією, іронізує не надо мною, а над Енгельсом, кому належить цей термін. Чи не надто це, вельмишановний критик?

З приводу того, що Гр. Хименко іронізує з терміну „Добуржуазна теоретична економія“, та називає богданівщиною та механізмом моє твердження, що й у інших системах суспільного господарства, не тільки за товарово-капіталістичної системи діють економічні закони, що їх можливо теоретично вивчати, я наведу тільки одну цитату з того, що пише такий „богданівець“ та „механіст“, як тов. Карев, що, як відомо, стоїть у перших лавах борців проти механізму та богданівщини.

Щодо політекономії він пише: „Я повинен зазначити, що я додержуюсь на предмет політекономії того ж погляду, який правильно розвивав Енгельс з благословення Маркса в „Анти-Дюрингові“ та який цілком ухвалював Ленін у своїй рецензії на курс А. Богданова.

Помилка політекономії Богданова та Степанова полягає не в тому, що вони визнавали за можливе вивчання політичною економією різних типів виробничих взаємин та їхнього переходу одного в друге, в тому, що закони та категорії політекономії вони розуміли позаісторично, вважали за можливе переносити їх з одної суспільно-економічної формації до іншої, не розуміючи історичної обмеженості, своєрідности специфічности цих законів. Історичність вони розуміли не як історичну зміну законів, а як існування таких законів, що властиві до всіх історичних епох, тоді як справді в кожній суспільній формації є свої закони розвитку, що її характеризують.

Не може бути системи законів — категорій політекономії, що охоплює всі суспільно-економічні формації, коли не вважати системи тональних законів загальних місць, а л е ц е н е в и з н а ч а є, щ о н е м о ж л и в о в и в ч а т и з а к о н і в р у х у з м і н и в и р о б н и ч и х в з а є м и н р і з н и х с у с п і л ь н о - є к о н о м і ч н и х ф о р м а ц і й з п о г л я д у о д н і є ї і т і є ї ж м е т о д и“ (Н. Карев — К вопросу о предмете политекономии—журн. „Под знам. Марксизма“, 1929, № 5, стр. 43—44, розрядка моя—Д. Н).

Отже „богданівець“ та „механіст“ Карев вважає, що в інших суспільних формаціях діють певні економічні закони, що їх можливо теоретично вивчати. Як бачимо, „богданівець“ та „механіст“ Н. Карев пише майже дослівно те, що я два роки тому в моїй статті щодо можливости теоретичного вивчення виробничих взаємин інших формацій. Тов. Карев при цьому цілком правильно заявляє, що цей погляд на предмет теоретичної економії збігається з поглядом Енгельса, Маркса та Леніна. А ось такий „ортодоксальний“ марксист та „діялектик“, як Гр. Хименко, об'являє мене богданівцем та механістом за те, що я стверджував, що не тільки за капіталізму, але і в інших системах суспільного господарства є певні виробничі взаємини, економічні категорії й закони, що й деякі інші системи виробничих взаємин можна теоретично вивчати.

Гарцюючи на своєму конькові і будучи в доброму настроєві духу, Гр. Хименко продовжує свої „дотепи“. Він наводить цитату із моєї статті, де я говорю, що не розглядаю повнотою питання про „форму“ у Маркса, а говорю про це постільки, поскільки це потрібно для вияснення того, „як Маркс розумів завдання теоретичної науки взагалі і теоретичної економії зокрема“. Тут же Гр. Хименко відзначає: „не зрозуміле це протиставлення „взагалі і зокрема“. Залишаємо його для аматорів ребусів“ (там само, стор. 53). Думка, що є низка теоретичних наук і що можна і треба розрізняти окремі теоретичні науки, до того нова, незрозуміла для Хименка, що він подібну вказівку вважає ребусом. Що ж поробите. Не моя в тому провина. Проте Г. Хименко вважає, що я повинен відповідати за його нетямучість і незнання елементарних речей. Так я говорю в своїй статті (на стор. 85)

що міра (степень) наукової абстракції і характер абстракції бувають різні, що повинно бути різне застосування методи абстракції при вивченні різних систем продукційних взаємин. Гр. Хименко не розуміючи, очевидно, що таке наукова абстракція, серйозно пише: „Наумов, говорячи про методологічний спосіб дослідження, запроваджує якусь нову категорію „характер". Міра дійсно є категорія логіки, а характер це якась нова категорія і вона тут зовсім не при чому" (там само, стор. 61).

Гр. Хименко попавши до рідної для нього стихії... філософських категорій, починає повчати і інших діялектиці. „Даремно—пише Гр. Хименко—тов. Наумов повчає тут Рубіна діялектиці" (там само, стор. 55). Щож послухаємо, як повчає діялектиці Гр. Хименко. „Взявши собі в свідки Маркса, пише Хименко, тов. Наумов почав розносити знову ж таки того Рубіна за його цілком правильне твердження в цім місці щодо форми змісту вартости" (там само). Хименко, таким чином, вважає, що Рубін справжній діялектик, і що Рубінівське тлумачення форми й змісту вартости вірне. Так і запишемо. Тепер звернімося до іншого писання Гр. Хименка, де він повчає нас діялектиці, до його статті „Проблема зведення в політичній економії" надрукованої в „Прапорі Марксизму" № 3 за 1929 р. В цій статті, між іншими істинами, Гр. Хименко пише: „Бо й справді за Рубіном виходить так, що всі товари викидається на ринок, перемішується там як різні сорта гороху й утворюється взагалі відмінна бобових рослин — горох. Діялектики тут нема ані сліду. Спочатку за Рубіном виходить, що на підприємстві утворюється лише зміст товару, проєктовна вартість, вартість у потенції, а в обміні починає виявлятися форма товару. Це абсурд. Бо зміст і форма поняття, а значить і матерії один від одного віддільні". („Прапор Марксизму" 1929 р. № 3, стор. 79) Із всього цього... набору слів зрозуміло тільки, що Хименко Рубіном нездоволений, що він його обвинувачує у відсутності навіть сліду діялектики, і що Рубінівське розуміння змісту й форми вартости,— „це абсурд" на думку Хименка. По якій же своїй статті наш діялектик накаже нам учитися діялектиці? По своїй статті надрукованій в № 3 „Прапора Марксизму", чи по своїй статті, надрукованій в № 4 того ж журналу? І як нам розцінювати Рубінівське тлумачення змісту й форми вартости і їхнє взаємовідношення, що це: „цілком правильне твердження", чи що „це абсурд"? О, мудрий Едипе, розв'яжи!

Проте наші сумніви розсіє сам Гр. Хименко. Він не задовольняється тим, що в одному місці він ухвалює, а в іншому „якраз навпаки" розуміння Рубіном змісту й форми. Гр. Хименко викладає своє власне „позитивне" розуміння змісту й форми. Я в своїй статті говорив про зміст і форму, про внутрішній закон і форму його виявлення, як про невіддільні визначення єдности протилежностей. Я ніде не відриваю форми від змісту, ніде не говорю про безформений зміст, або про форму не зв'язану з якимнебудь змістом. Я неодноразово навожу конкретні приклади цієї єдности протилежностей змісту й форми. Так, наприклад, на стор. 67 своєї статті я говорю про оброк як про февдальну форму додаткового продукту, а про додаткову вартість, як про капіталістичну форму додаткового продукту. На сторінці 68 говорю, що ціна виробництва — це перетворена форма вартости і т. д. Як елементи єдности протилежностей зміст й форма, закон і форма його виявлення звичайно розрізняються. Про це розмежування змісту й форми або їхнє протиставлення я неодноразово говорю в своїй статті. Так про розмежування або протиставлення Марксом змісту й форми, закону й форми його виявлення я пишу на стор. 67, 68, 69 і інших.

Хименко, як ми бачили, вважає, що ринкові ціни це те, що й ринкова вартість, а ринкова вартість — те ж що й ціна виробництва. Виявляється, проте, що це не просто нерозуміння Хименком Марксової теорії вартости і цін виробництва, це перекручення марксизму Хименко хоче піднести в принцип, підвести під нього „теоретичну базу" і це він робить у своєму тлумаченні змісту й форми як і в своєму розумінні закону єдности протилежностей.

З приводу моєї вказівки, що Маркс протиставляв суть й форму категорії, а також закон і форму його виявлення Гр. Хименко надто незадоволеним тоном заявляє: „Маркс цього не говорив і не міг говорити. Це є просто, легко кажучи, нерозуміння Маркса. Суть і форма категорії політичної економії для Маркса є єдність протилежностей" („Прапор Марксизму" № 4 за 1929 р., стор. 54). В іншому місці Хименко пише: „Зміст і форма речі не є протиставлення, а є єдність протилежностей. Це ж бо відомо, або принаймні мусить бути відомо" (стор. 57). Виходить Хименко повчає, що єдність протилежностей означає тільки збігання, тотожність елементів єдности, але, ні в якому разі, не можна говорити про їхню протилежність, ніколи не можна протиставляти їх в єдності. За Хименком виходить, що коли є єдність, нема прилежности. Він звичайно цілком не втямив, що про єдність протилежностей можна говорити тільки тоді, коли оба моменти цієї єдности різні в тотожності, тобто протилежні, або протиставлені. „Роздвоєння єдиного, і пізнання протирічних частин його є суть (одна із „сутностей", одна з головних, коли не головна особливостей або рис) діялектики" — пише Ленін у своєму уривкові „До питання про діялектику" (Ленін, збірка творів, 2-е видання, том 13, стор. 301). Протилежності існують в єдності. Кожна з протилежностей обумовлює існування іншої протилежности, але разом з тим протиставиться їй, провадить з нею боротьбу, заперечує її. І тільки через це можливий рух. Коли б елементи єдности не були протилежні, протиставлені, не було б руху. Саме тому, що оба моменти в єдності протилежні, провадять між собою боротьбу і можливий рух. А Гр. Хименко вважає і хоче запевнити в цьому своїх читачів, що оба моменти єдности не можуть бути протиставлені один одному, тобто розуміє єдність антидіялектично, механістично, і таку механістичну прозу він подає за... Марксову діялектику. Він говорить прозою, найсправжнісінькою механістичною прозою, і, подібно Мол'єровському героєві, цілком не підозріває цього.

Спробую пояснити Хименкові це елементарне положення діялектики про єдність протилежностей, яке він не зрозумів простим прикладом. Капіталістичне суспільство є єдністю протилежностей суспільних кляс, буржуазії та пролетаріяту. Воно не можливе без однієї із цих кляс, кожна із цих кляс обумовлює іншу, існує тільки постільки, поскільки існує інша. Але сказати, що буржуазія і пролетаріят не протиставлені один одному, що між ними немає боротьби... може тільки справжній опортуніст, що заперечує клясову боротьбу. З цим напевно погодиться і тов. Хименко. І все ж таки Хименко об'являє механізмом протиставлення обох елементів у єдності. В світі такого тлумачення єдности протилежностей стає зрозумілим, чому Хименко вважає землевласників однією з груп буржуазії. За Хименком виходить, що коли кляса землевласників за капіталізму існує разом із клясою буржуазії в єдиному капіталістичному суспільстві, це значить що землевласники р о з ч и н я ю т ь с я в клясі буржуазії, складають одну з її груп.

Також, як змішування Хименком ринкових цін, цін виробництва і ринкової вартости є очевидно наслідком його нерозуміння переходу

від безпосередности до опосередкованого, взаємовідношення явища й сутности, форми виявлення і внутрішнього закону. Він не розуміє, що ринкові ціни — це тільки форма виявлення закону вартости, тому він і провіщає, що ринкові ціни це і є ринкова вартість.

Щодо форми і змісту, то, всупереч вченню Гр. Хименка, вони, утворюючи єдність, один одному в цій єдності протиставлені, чим і створюється діялектика взаємодії форми і змісту. Зміст породжує форму, і тим забезпечує собі дальший розвиток. Але цей розвиток робить незадовільною його форму; виникає протиріччя; протиріччя веде до боротьби, боротьба до заміни старої форми новою, і таке інше. Ленін писав, що одним із елементів діялектики є „Боротьба змісту з формою і навпаки. Скидання форми, переробка змісту" (Ленінський збірн. 9, стор. 277). А Гр. Хименко не визнає боротьби змісту й форми. Не визнає їхньої діялектичної взаємодії і обвинувачує мене в механізмові за те, що я, розглядаючи їх як єдність протилежностей, пишу, що вони один одному протиставлені.

Гр. Хименко взяв на себе ролю захисника марксизму від уявної ревізії і при цьому виявив величезне перекручення Маркса. Він взявся за захист діялектики, при чому він виявив свій механізм і нерозуміння елементарних засад діялектики.

Я не вичерпав всієї статті Гр. Хименка, бо надто розрослася б моя відповідь на „критику" Хименка. Та чи й є в тому потреба. І короткий мій розгляд основних ментів статті Хименка показав читачам всю безгрунтовність обвинувачення Хименка, що кинуті на мою адресу, всю безтурботність Гр. Хименка до теорії.

За останні місяці серед економістів Москви розгорнулась широка дискусія з низки питань марксистської методології політекономії: з питання про відношення матеріяльного і соціяльного виробництва й виміни, про відношення Маркса до своїх попередників — клясиків тощо.

Характер полеміки, початої Гр. Хименко проти моєї статті, не дав мені, на жаль, можливости розглянути ці питання в моїй вимушеній відповіді. Ці питання, в зв'язку з дискусією, що розгорнулася в Москві, будуть поставлені найближчим часом на обговорення економічної катедри Інституту Марксизму - Ленінізму.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Акад. Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті. Том 1-й.

Перед нами нова книга акад. Д. І. Багалія „Нарис історії України на соціяльно-економічному ґрунті". Цікавою вона для нас є з двох головних причин. Поперше, автор проголошує в цій книзі, що він будує цю свою роботу на соціяльно-економічному ґрунті, що він приєднується до марксизму, до діялектичного матеріялізму. Подруге, Д. І. Багалій подає в цій книзі огляд української історіографії й присвячує основні розділи її добі Київської Руси.

У нас, як відомо, надзвичайно обмежена марксистська історична література про Київську Русь і тому всяка дальша дослідча робота істориків-марксистів в цьому напрямкові звертає на себе якнайбільшу увагу.

Це підсилюється й тим, що Київська Русь є одною із найскладніших для вивчання суспільних формацій, бо сила окремих проблем тут ще не розв'язана, ціла наука їх викликає й досі палкі сперечання поміж істориками. Документальних матеріялів ця доба лишила по собі занадто мало й, ясна річ, кожен новий крок в цьому напрямкові завжди притягує увагу всіх, хто цікавиться старим періодом історії України.

Отже ми і сподівалися знайти в роботі академіка Багалія нові висновки, посування вперед, порівнюючи з працями марксистів Покровського — Яворського (почасти і Рожкова), а також і перегляд старої немарксистської схеми розвитку історії Київської Руси, що її ми знаходимо в „Русской истории" того ж таки автора, виданій р. 1914.

Озброєний єдиною науковою методою марксизму-ленінізму, Д. І. Багалій, думали ми, виступить в своїй книзі з нещадною критикою всяких буржуазних концепцій і не тільки щодо Київської Руси, але й щодо всього процесу історичного розвитку України, поскільки в нарисі цілу сотню сторінок присвячено оглядові української історіографії.

Чи здійснилися оці наші сподівання, чи зробив акад. Багалій, як представник пролетарської войовничої методології те, що вона вимагає від кожного із своїх послідовників?

Раніш ніж відповідати на це запитання, зробимо короткий огляд основ історичного матеріялізму.

Тут насамперед треба зауважити, що закони історичного розвитку, що їх вивчає марксистська соціологія, змістом своїм є також і законами загального розвитку усієї природи в цілому. Основні філософські категорії діялектичного матеріялізму — єдність протилежностей та її конкретні відміни — єдність кількости-якости змісту та форм, волі й необхідности і т. д., а також закон довічного руху та розвитку через боротьбу протилежностей і перехід від заперечення до заперечення заперечень — ці основні закони буття складають сутність не лише природного, а так само й історичного процесу. Відмінність розвитку суспільства від розвитку природного полягає не в сутності, а в тих специфічних конкретних формах та зв'язках неподібних до природних, що їх ми спостерігаємо лише в суспільстві й не знаходимо в природі.

Одним із основних тверджень історичного матеріялізму є поняття суспільства. Це — реальна сукупність, яка набуває різних конкретних форм протягом свого розвитку. І тому, ми в конкретній історичній аналізі ніколи не розглядаємо суспільство взагалі, тоді бо це буде грою в пусті абстракції, а беремо завжди певну, конкретну, дану суспільно-економічну формацію.

Історичний матеріялізм не лише теорія, а й знаряддя боротьби, це — єдність теорії й практики. Критерій практики є основний критерій усієї філософської концепції марксизму.

А тому, марксист не може бути вченим, що дбає виключно за об'єктивне відображення в своїх творах ходу історичного процесу тієї чи іншої країни, історія бо людства є історією клясової боротьби. Таких конкретних форм набуває в людському суспільстві загальний закон єдности протилежностей та їхньої боротьби.

Але замало марксистові просто констатувати наявність в суспільстві боротьби кляс. Кожен історик, бажає він того, чи ні, обов'язково є виразником інтересів бажань одної із тих кляс, що змагаються в суспільстві. Історик - марксист — є ідеолог пролетарської кляси, є не лише теоретик, а й борець за інтереси цієї кляси, є той, хто, вивчаючи минуле, знаходить в ньому напрямки до сучасного і до майбутнього. І такі геніяльні теоретики пролетаріяту, як Маркс та Ленін, вивчаючи процеси суспільного розвитку, викрили основний закон його,— це закон клясової боротьби, що неминуче призводить капіталістичне суспільство через революцію до диктатури пролетаріяту.

А диктатура пролетаріяту — це дійсність сьогоднішнього дня. І обов'язок кожного історика, що стоїть на ґрунті марксизму - ленінізму, не лише визнавати цю диктатуру, а й нещадно боротися в своїх творах против всіляких ворогів її, проти ворогів пролетаріяту та його теорії за допомогою цієї теорії. Такі завдання покладає наша сучасність на істориків - марксистів.

А тепер повернемось до роботи акад. Багалія. Нарис його розбито на три основних частини: 1. Школа історичного матеріялізму (ст. ст 5 — 19); 2. Українська історіографія (ст. ст. 20 — 124) і 3. Історія України - Руси в добу натурального господарства (ст. ст. 127 — 388).

В першій — найменшій розміром частині нарису — акад. Багалій подає в конспективній формі виклад історичного матеріялізму. Тут насамперед звертає на себе увагу розпорошеність цього розділу, відсутність внутрішнього зв'язку між окремими моментами. В конспекті є, нібито, усі складові елементи марксизму — тут і діялектичний матеріялізм, тут і теорія бази — надбудови, суспільні кляси та їхня боротьба, є тут, зрештою, і диктатура пролетаріяту. Але увесь виклад механічно побудовано з окремих шматків, узятих у різних клясиків марксизму, при чому часто ці шматки не припасовані один до одного. Приміром, після загальних зауважень про сутність марксизму йдуть основні проблеми історичного матеріялізму — причиновість і закономірність історичних явищ, потім зауваження про ролю великих людей і тут ми взнаємо, що „в історичному процесі куди більшу ролю відограють не окремі видатні особи, а суспільство в його клясово - робітничо - селянській організації (?) (11) і, що „у суспільстві ми помічаємо не лише взаємовідносини між персонами, а також (?), і угрупованнями, що сильно (?) впливають на суспільство“ (11). І лише далі йде виклад теорії бази - надбудови, клясової структури суспільства тощо. Все це закінчується зауваженнями про „методу викладання“, при чому акад. Багалій воліє одірвати індукцію від дедукції і вважає що останню „можна застосувати до тих явищ, які вже раніше були вивчені на підставі індуктивної методи“...

Це називається не розуміти сутности діялектичної методи, що є, як відомо кожному марксистові, нерозривною єдністю дедукції та індукції. І не рятують Д. І. Багалія слова про те, що теорія історичного матеріялізму „потребує обох метод,“ бо зовсім лишається незрозумілим, як саме вона їх потребує. Увесь попередній виклад змушує зробити висновок, що кивання на історичний матеріялізм ані на йоту не рятує від скочування до старого ідеалістичного тлумачення індукції та дедукції.

Одною із найбільших методологічних помилок автора „Нарису“ є цілковита відсутність будь - яких вказівок на єдність протилежностей, як на основний закон діялектики. А тому він робить величезну помилку, коли пише, що „в історії випадкового нема, і коли воно з'являється перед нами, це лише означає, що ми поки ще не довідалися про причини“ (10).

Акад. Багалієві, очевидно, невідомо, що випадковість є о б'є к т и в н а категорія і ми не можемо казати про саму лише необхідність: це буде механістичний матеріялізм, фаталізм. Надсилаємо шановного академіка до відомого досить марксистам Енґельсового твору „Діялектика природи“, де той на стор. 191 — 195 нещадно критикує, базуючися на Ґеґелевій аналізі, безґруздість теорій, що відривали необхідність від випадковости.

Забуває відзначити єдність протилежностей Д. І. Багалій і там, де він викладає зміст діялектичного матеріялізму. Лапідарність викладу доведено тут до останнього: в основі суспільства лежать продукційні сили і продукція. Ці сили не перебувають у спокої (статиці), а постійно міняються — усе в світі тече, усюди — динаміка; все зводиться не до субстанції, а до процесів; світ є матерія в русі; це і є діялектичний погляд, діялектична метода“. (11). Вибачте, шановний Д. І.! Діялектична метода не така вже проста річ, що її можна звести до відомої формули Геракліта — „Панта Рей“. Цього замало, та й самі ви далі додаєте ще кілька рядків, де вказуєте, конкретизуючи загальні положення, боротьбу внутрішніх суперечностей в суспільстві, на Ґеґелеву тріяду та на зміну еволюції революцією. Це ж так само стосується до діялектичної методи, а ви виносите ці зауваження чогось за дужки і викладаєте їх вже п і с л я слів „це і є діялектичний погляд, діялектична метода“. Тут, до речі, припущено ще й невдалий вислів, що „все зводиться не до субстанції, а до процесів“. І зовсім „не зводиться“! Це ж цілковитий релятивізм і набли-

ження до ідеалістичної філософії. Рятує становище лише дальша фраза: „світ є матерія в русі". Це — вірно: не просто рух, процес, а матерія (себто субстанція) в русі. Але ж, оскільки, поруч надруковано два твердження протилежних, ми так і не змогли зрозуміти, якому ж з них автор дає перевагу. Розумій, як знаєш!

Кажучи про немарксистські школи і концепції історичного процесу, акад. Багалій уникає називати марксизм пролетарською теорією, а інші школи — буржуазними. Він „обережно" обминає таку термінологію і починає, напр., свою книгу „с места в карьер": „Старі історичні школи такі: ... (5)", а, закінчуючи свій вступний конспект, пише, що від „нового (?) марксистського підходу залежатиме як вибір історичного матеріялу, так і його розподіл за базою і надбудовою". Коли це марксизм став „новим" підходом? Взагалі цій „новій" методі вже швидко буде сто років („Німецька ідеологія" з'явилася на світ р. 1845), а щодо користування нею істориками, то, напр., перший том „Русской истории" Покровського вийшов у 1910 р. і марксистська концепція руської історії взагалі, історії Київської Руси, зокрема, налічує таким чином біля 20 р.р. От тобі „нова". Не „нова" треба було казати, а пролетарська.

І акад. Багалій „не спроста" це робить. Користування „спрощеною" термінологією дає йому змогу пом'якшити свою критику буржуазних істориків України (Грушевського, напр.) і виступати, аналізуючи їхні твори, не як представник ворожого буржуазії пролетарського табору, а лише як об'єктивіст, як представник „нової" теорії, об'єктивно просто досконалішої, аніж „стара". Про таку простоту давно сказано, що вона „хуже воровства". Цей підхід до марксизму призводить до цілковитого замазування боротьби, що велася й ведеться серед сучасних істориків України. І ця боротьба є боротьбою представників клясово-ворожих ідеологій: марксистів — ідеологів пролетаріяту, з одного боку, і представників буржуазного націоналізму — з другого. Іншими словами, це остання боротьба справжньої науки з буржуазним дурисвітством. А в акад. Багалія „на землі мир і в человецех благоволеніє". „Це доба (1923 — 27 р.р. Ф. Я.),— пише, напр., він,— органічного зросту наукової продукції, плянової роботи в галузі укр. історії цілої генерації, головним чином, молодих істориків, що скупчилися в Українській Академії Наук і в науково-дослідчих катедрах і працюють під безпосереднім керівництвом своїх старших товаришів, іноді ветеранів і проводарів в українській історіографії. Ця плановість роботи, цей союз старої, середньої, молодої і наймолодшої генерації укр. істориків надав велику силу цьому новому рухові" (94).

Невже ж акад. Багалій щиро вірить, що саме така буколічна ідилія „цвіте" в стінах Всеукраїнської Академії Наук? Дозвольте рішуче заперечити цьому! В катедрах Академії працюють й історики-марксисти, що вважають за перший свій обов'язок провадити якнайрішучішу боротьбу з деякими з отих „ветеранів" та „проводирів" укр. історіографії. Ці бо „ветерани" є вчені буржуазні, люди може і з немалими науковими заслугами, але тимто гострішою мусить бути боротьба! Мало того. Вони несамітні, за ними стоять ще деякі кадри їхніх учнів („молоді" й „наймолодші") й їхня „молодість" не заважає їм бути чужими пролетаріятові. І не годиться акад. Багалієві, що вважає себе за марксиста, обминати отак „острые углы". Або йди з пролетаріятом, або проти його. Tertium non datur. Стояти посередині або „приміряти згори" значить скочуватися назад в багно буржуазної ідеології.

Нам лишилося зробити ще два зауваження до вступу. Поперше — література. Закінчуючи вступ, автор „Нарису" подає читачеві „головну літературу з теорії історичного матеріялізму". Під рядками передостанньої сторінки вступу (17) надрукований перелік цієї літератури, усього 13 книжок. Але Д. І. Багалій забув відзначити такі твори, як „Німецька ідеологія", „Походження родини, приватньої власности та держави", „Діялектика природи", „Людвіг Фоєрбах" (особливо Марксові 11 тез про нього) і т. д. Немає чомусь зовсім і відповідних ленінських творів. Вказуючи лише тільки на „Империализм, как новейший этап капитализма", акад. Багалій не вказує на „Друзей народа", статтю „Карл Маркс", „Материализм и эмпириокритицизм", „Государство и революция" и т. д. и т. д.

А тому перегляд рекомендованої читачеві „головної марксистської літератури" змушує нас зробити той висновок, що акад. Багалій або не визнає ленінізм за марксизм нашої доби, або ж він просто не читав цих ленінських творів.

Останній підрозділ вступу автор присвячує дуже актуальній темі, а саме „Завданням української історії на тлі історичного матеріялізму". Але цій темі відведено лише одну сторінку (18 — 19), та й в тій не все стоїть гаразд. Половину цієї сторінки відведено вказівкам на те, що основа тепер „мусить бути соціяльно-економічна, а не політична, як це було раніш" (а тепер хіба немає у декого з істориків України цієї „політичної основи"? Ф. Я.), що історію треба розбити за теорією історичного матеріялізму на певні етапи, надати головну ролю історії „суспільству, а не окремим персонам", відмовитися „від ідеалізації старої козаччини"... Словом, „на перше місце нам треба буде висовувати клясову боротьбу і протилежність клясових інтересів і в таких історичних явищах, у яких їх раніш

недобачали" (18 — 19). Це все, по суті, цілком правдиві думки. Але прислухаємось уважно до другої половини підрозділу, до, мовляв, „останнього акорду", що ним закінчується вступ і встановлюється зв'язок з другою частиною книги, яку (частину) присвячено українській історіографії.

Тут, відзначивши відсутність марксистських монографій з історії України, автор дуже турбується про українських істориків-синтетиків, яким ради цієї відсутности в своїх синтетичних творах „мимохіть доведеться залишити без марксистського освітлення чимало сторінок українського історичного процесу"... А тому на думку Д. І. Багалія, „тут набирає великого значення й обережний підхід, і справедлива оцінка попередньої української історіографії, що й тепер матиме велику користь для історика й читачів, коли ми тільки зробимо потрібні корективи до висновків цих авторів: ми не остільки нині багаті на марксистські праці, щоб одкинути геть дуже багату попередню українську передмарксистську історіографію" (19).

З наведених рядків зовсім неясно про що більш турбується акад. Багалій: чи про марксистів істориків-синтетиків, чи про „передмарксистську історіографію". Ми, безумовно, і за „обережний підхід" і за „справедливу оцінку", але для нас незрозуміло, що це за „потрібні корективи до висновків" немарксистських авторів. Хіба про к о р е к т и в и йде мова? Ні, мова йде про боротьбу, про викривання ворожої нам с у т і та нещадне відкидання на смітник історії всіляких буржуазних і не тільки „домарксистських", а й сучасних анти-марксистських „висновків" і концепцій. Але ж, з другого боку, ми, як діялектики, зовсім не збираємось просто одкинути, чи одкидати геть попередню історіографію, як таку. Ні, ми завжди використовуємо усі корисні нам досягнення буржуазної культури і в тому числі й буржуазної історіографії, вишкарлущуючи їх з ідеалістичної оболонки.

Тут знов у акад. Багалія, і тепер вже значно виразніше, виявляється його об'єктивізм і підкреслення насамперед „обережного підходу" до буржуазних істориків, хоч усе це і подається разом із указівками на нашу бідність на марксистські монографії з історії України, і хоч акад. Багалій навіть „дозволяє" нам, як будемо багаті на марксистські праці, одкинути геть попередню історіографію (такий зміст його останнього речення).

Але як же саме уявляє собі акад. Багалій можливість одкидання цієї історіографії після того, як ми, зробивши, за його порадою, потрібні корективи до її висновків, залучимо їх (висновки) до синтетичних марксистських праць? Він зовсім не бачить, що казати про „к о р е к т и в и д о в и с н о в к і в", які замінюють собою боротьбу з цими висновками, це означає, що ніколи марксизм не переможе, бо коректівами перемогти не можна, навпаки, це призвело б пролетарську теорію до скорення буржуазній ідеології, до перетворення її на нестравну еклектичну юшку.

Розділ другий „Нарису" „Українська історіографія" розпадається на дві майже рівні частини. В першій подано огляд дореволюційної історіографії, а в другій — досягнення в українській історії за десятиріччя Жовтневої революції (1917 — 1927) на Україні.

Викладаючи історіографію, акад. Багалій подає силу дуже цікавого і цінного фактичного, довідкового матеріялу. Розділ охоплює в стислому огляді біографічні відомості про українських істориків, подає назви їхніх творів та почасти і зміст їх. Але марксистської аналізи, органічного зв'язку із вступом, оперування методою історичного матеріялізму в цьому розділі ми не знайдемо. Такі історики, як, приміром, Костомаров, Куліш, Антонович, не виступають перед нами, як репрезентанти певної кляси, як носії ідеології цієї кляси, не подана в достатній мірі й того соціяльного та політичного оточення, що в ньому діяли ці історики.

Аналізуючи, напр., зміст праць Антоновича, автор обмежується лише зауваженням, що „він не був представником марксистських поглядів в українській історії (він стояв на національному ґрунті), але, виходячи з народницьких думок про добробут народніх мас, він висовував на перше місце і м а т е р і я л ь н е (разрядка автора. Ф. Я) і культурне становище населення, і для характеристики його економічного стану не тільки зібрав цінні матеріяли, але й освітлив їх своїми висновками, що не втратили свого значення й за наших часів" (34).

У такому самому дусі автор продовжує й далі. Порадивши історикам-марксистам користуватися працями Антоновича, акад. Багалій, йдучи за думкою про „корективи", висловленою ним наприкінці вступу, зауважує: „нехай буде зроблена спроба дати дорогоцінним матеріялам і висновкам автора нове матеріялістичне освітлення"... (34).

А де ж тут марксистська к р и т и к а к о н ц е п ц і ї Антоновича? Автор же взявся аналізувати зміст його робіт, чи, може, Антонович був пролетарським ідеологом і з боку теорії у нього все гаразд? Ясно, що ні.

Однак критики клясової сутности поглядів Антоновича не подано і тому характеристика цього історика збивається у акад. Багалія на апологетику. Треба лише „внести корективи" і все буде гаразд, тим більше, що Антонович „висував на перше місце матеріяльне і культурне становище населення".

В такому саме дусі подано оцінку низці істориків, іноді ж автор уникає зовсім будь-якої оцінки, обмежуючися лише викладом інших біографій та творів. Взагалі нарис історіографії побудовано за чисто формальною ознакою, при чому виклад праць та біографій окремих найвидатніших істориків поступається іноді місцем викладові праць цілих шкіл —„Київській документальній школі істориків України", „школі польсько-українських істориків", „харківській школі істориків лівобічної і слободської України" тощо. А що воно за школи такі, який їхній соціяльний зміст, чим вони крім назви та територіяльної ознаки відрізняються одна од одної — це лишається авторовою таємницею, він бо подає в цих розділах лише суто фактичний матеріял, часто перелік праць, силу прізвищ і більш нічого.

Закінчується огляд дореволюційної історіографії підрозділом, присвяченим М. Грушевському (73—89).Половину підрозділу відведено під біографію цього історика, викладену на тлі його наукової праці, а другу половину — основном у творові М. Грушевського „Історії України-Руси". Подивімось, як підходить до концепції та теоретичних поглядів акад. Грушевського акад. Багалій. Передовсім він, розібравши сперечання Грушевського з російськими буржуазними істориками з приводу схеми руської історії й справи „раціонального укладу історії східнього слов'янства", проголошує: „я власно визнаю схему М. С. Грушевського за правильну щодо української історії" (81). А кількома сторінками нижче ми знаходимо таку загальну оцінку історії України-Руси: „в особі М. С. (Грушевського, Ф. Я.) домарксистська українська історіографія досягла найвищого ступеню свого розвитку. Його „Історія України" являє підсумки її успіхів, синтезу всього історичного процесу українського буття від найдальших, ще передісторичних часів до половини 17 ст. Він виробив нову схему української історії й на підставі її склав свою „Історію України-Руси". Хоч, ще далеко незакінчена, вона, одначе, зробила епоху в українській історіографії, задовольняла вимоги европейської історіографії, і її треба поставити поруч з аналогічними історіями інших народів" (86).

Отже акад. Багалій приєднується до схеми Грушевського. Він настільки захоплений бажанням скласти панегірик цьому головному проводиреві буржуазно-націоналістичної історичної школи на Україні, що забуває зовсім, що писав сам про схему історії України, закінчуючи вступну частину „Нарису". А там чорним по білому стоїть: „другим конкретним наслідком застосування нової теорії до українського історичного процесу буде поділ української історії на головні етапи його розвитку, на основні доби: раніш в основу цього поділу клали політичний принцип -- староруську князівську добу, литовську, польську, московську й російську. Тепер ми мусимо покласти в основу поділу соціяльно-економічну ознаку — зміну соціяльно-економічної бази, а не політичної надбудови" (18).

Може, Грушевський, саме за цією „соціяльно-економічною ознакою" й побудував свою „Історію України-Руси"? Зовсім ні. Якраз навпаки. Схема Грушевського цілком ідеалістична. В ній процес історичного розвитку України поставлений, як у всякого ідеаліста, на голову. Візьмім хоч би т. т. IV-V-VI." Том IV,— читаємо ми в „Нарисі",— заповнюється зовнішніми політичними подіями XIV-XVI ст. ...т. V... містить у собі загальний огляд та еволюцію суспільного ладу... т. VI присвячено економічному, культурному й національному життю України XIV-XVI ст." (85). Точнісінько за таким самим рецептом написані і т. т. I-III „Характеристиці суспільного економічного устрою, побуту й культури Укр-Руси" в XI-XIII ст. ст. присвячено лише другу половину III-го тому. Вважаємо, що коментарії тут цілком зайві. Схема Грушевського перекручує дійсність догори ногами. І до такої схеми приєднується м а р к с и с т Багалій!

„Коготок увяз — всей птичке пропасть". Визнавши схему Грушевського, Багалій тим самим, сам того не бачачи, цілком приєднується до суб'єктивної соціології і до буржуазного націоналізму.

Але ж знаходимо ми у Багалія й „критику" Грушевського. Однак, уся ця критика зведена по суті до двох зауважень. Зауваження перше: „...розуміння історичного процесу (у М. Грушевського. Ф. Я.) не є матеріялістичне, бо за єдине моністичне начало М. С. визнає ідею национальности, а не соціяльно-економічну базу, хоч соціяльному моментові відводиться також важливу ролю, як постійному факторові життя вкупі з фактором культурним" (83).

Зауваження друге: „Так малює М. С. загальний хід історичного українського процесу, протягом тисячоліття кладучи в основу ідеалістичні, а не матеріялістичні сили (боротьба не на клясовій основі, а за ідеали справедливости), і недобачаючи в добі відродження революційної боротьби кляс, а лише культурну боротьбу. Очевидно, це не так. Не треба забувати про селянські збройні рухи XIX ст., не можна забувати й про збройні виступи української інтеліґенції — декабристів, а далі, і це головне, і взагалі про революційно-робітничий і селянський рух на Україні XIX ст., що його наслідком була Жовтнева революція" (84).

В першому зауваженні зазначено лише, що Грушевський не марксист, а націоналіст і не тільки не подано справжньої критики клясової суті його поглядів, а навіть і взято його під охорону на тій підставі, що у нього „соціяльному

моментові відводиться також важливу ролю". В другому зауваженні акад. Багалій цілком вірно відзначає потребу вивчати клясову боротьбу за часів XIX сторіччя, що призвела разом з боротьбою в XX ст. до Жовтня. Але й тут він обмежується лише вказівкою, не аналізуючи, чому ж саме Грушевський не висловлював „наміру поширити свою історію в попередньому маштабі (себто в маштабі „Історії України-Руси, Ф. Я). на другу половину XVIII ст. і усе XIX ст."(84) і не відзначаючи клясовий зміст такого фактичного відмовлення.

Даючи загальну оцінку дореволюційній історіографії, акад. Багалій знову говорить про цей момент, розповсюджуючи його на всю історіографію, і каже лише, що це було помилково (88). І в цілому ця загальна оцінка та критика „старої" історіографії зведена знов таки до „недооцінення (старою історіографією, Ф. Я.) соціяльно-економічного фактора, якому принципово не надавалося значіння основи —бази, а на його місце вставлено політичний фактор, цебто надбудову..." (88) І знов таки: „треба, однако, пояснити, що соціяльно-економічний елемент у працях старих українських істориків був дуже помітний" (88). Яка глибока критика буржуазної історіографії, яке глибоке розуміння сутности марксизму!

Однак, це ще нічого. „Найдорогоцінніші перлини" „марксистської" аналізи ми знаходимо там, де акад, Багалій переходить до сучасних досягнень в українській історії (1917—1927).

На три доби, з погляду Багалія, можна поділити минуле десятиріччя, „з боку як кількости, так і якости здобутків української історіографії: 1/1917-1919, 2/1920-1922, 3/1923-1927 р."

„Перша доба національної революції (??) на Україні й її виразника (?) Центральної Ради завершувала ще українську історіографію дореволюційних часів... Тоді вийшло чимало книжок майже виключно українською мовою... Це були головним чином популярні і навіть агітаційні книжки з історії України, бо в них тоді відчувалася особлива потреба для широких селянських мас (?), робітництва (??) й інтелігенції (якої? Ф. Я.), розбуджених для національної свідомости й життя". І трохи нижче: „Ці праці (автор має на увазі тодішні роботи М. Грушевського, Ф. Я.) задовольняли потреби широкого (?) українського громадянства, що дивилося на М. С. Грушевського, як на свого національного вождя (?!)" (92-93).

В цьому уривкові Багалій здав усі свої „марксистські" позиції. Визнавати, що з 1917 до 1919 р. Україна переживала добу національної революції і що виразником цієї революції була в цей час Центральна Рада, ця глитайська, шовіністична установа, забути про пролетарську революцію, про нещадну, криваву війну робітників України з українським куркулем, це означає, м'яко висловлюючись, цілковите скочування до буржуазно-шовіністичної ідеології. І це твердження — не випадкова плутанина,— не lapsus lingvae. Це — теорія. Кількома сторінками нижче наш автор, полемізуючи з т. Яворським, пише: „організатором Ц. Ради, на думку М. І. Яворського, був національний буржуа — фермер-глитай капіталістичного покрою, захисник американського зразку в розв'язанні аграрної проблеми під вивіскою соціялізму, що формулювання своєї ідеології доручив українському інтелігентові". Національна революція таким чином перетворилася, на його думку, діялектично в буржуазну контр-революцію.

Таке твердження мусить бути перевірене ще й іншими дослідниками, в першу чергу тими, що були тоді активними діячами" (106).

Тут явний натяк на М. Грушевського — він був головою Центральної Ради, хай він сам і перевіряє її сутність. Але ж є активні діячі з тих часів і крім Грушевського І ці діячі чимало писали вже про Центральну Раду та її глитайську суть. Прочитайте відповідні спогади, виступи та твори т. т. Затонського, Скрипника та ін. тодішніх і сучасних керівників пролетаріяту України. Ви ж не можете відкинути їхньої активної роботи за тих часів. Та й, взагалі, справа тут не стільки в „діячах", скільки в марксистській аналізі сутности Ради. А ця аналіза нам виразно каже, що Рада була куркульською установою, а М. Грушевський, її голова — куркульським ідеологом, а не чиїмсь іншим. А крім того, це з бездоганною точністю встановлено було не т. Яворським, не сучасними дослідниками, а ще пролетаріями України і особливо Києва, коли вони в січні 1918 року повстали проти Центральної Ради. Це, як відомо тепер кожному школярові, було завершенням Жовтня на Україні. А ви, акад. Багалію, не один раз у своїй книзі визнали Жовтень!

Непорозуміння щодо оцінки „третього" періоду, коли ніби утворився „союз" старої, середньої, молодої і наймолодшої генерації, ми вже мали нагоду з'ясувати вище, кажучи про пом'якшення автором критики буржуазних істориків.

Другу половину історіографічного розділу автор, як ми вже казали, присвячує марксистським працям з історії України, а саме працям Яворського, Слабченка, Оглобліна і Гермайзе, торкаючись також праць Покровського, Рожкова і, зрештою, свого нарису, що його ми зараз розкладаємо. Крім закидання т. Яворському, що він, мовляв, надто скороспілі зробив висновки щодо сутности Ц. Ради-Д. І. Багалій, провадячи вперто свою загальну лінію захисту буржуазної історіо-

графії, ще докоряє йому, що „він не зберіг... правильної історичної перспективи в оцінці попередньої української історіографії“ (99). Чому ж так, спитаємо ми? А тому, що М. І. Яворський, як революційний марксист „порвав всі зв'язки з старими традиціями... буржуазних українських істориків“. А з погляду Багалія рвати цих зв'язків, як ми вже знаємо, зовсім не треба. Ясна річ, що цілком тут правий Яворський і глибоко помиляється акад. Багалій!

Далі йде на кількох сторінках виклад праць Яворського, а потім Слабченка і Оглобліна. Ніякої серйозної критики цих робіт автор тут не дає. Він обмежується лише тим, що після простого викладу того чи іншого зауважує, напр., що „На мій погляд, сторінки, присвячені ідеології, занадто побіжні і дають мало матеріялу“ (про роботу проф. Слабченка) (109) або: „має враження од другої книжки А. П. Оглобліна також сприятливе (116)“ тощо. А чому „сторінки занадто побіжні“, читачеві так і лишається неясним, незрозуміло цілком, нащо, п о ч и н а ю ч и оцінку праці, казати, про своє „сприятливе враження“. В такому дусі проведена оцінка чималої частини того критичного матеріялу, що його зачепив акад. Багалій, аналізуючи марксистські праці (а тут багато дечого треба було казати про праці Оглобліна та Слабченка). І це, хай вибачить автор за запозичення його стилю, призводить до зовсім несприятливого враження.

Не обійшлося без непорозумінь і при оцінці праці О. Гермайзе, що є, за твердженням автора, одним „з найенергійніших дослідувачів різних питань українського історичного процесу“ (117). „Ідеологію О. Ю. (Гермайзе, Ф. Я.) зв'язує з економікою суспільства, клясовою боротьбою, але далеко не так систематично, як це робить М. І. Яворський“ (118). І зрештою: „марксівські погляди його (Гермайзе Ф. Я.) досить виразні, — і тут він уступає лише М. І. Яворському“ (118). Отже, за думкою Багалія, О. Гермайзе безумовно марксист, тільки не такий „систематичний“ і „виразний“ як Яворський, але це нічого, бо Гермайзе „уступає л и ш е (розрядка наша. Ф. Я.) Яворському“. Хіба ж можна, даючи оцінку тому чи тому історикові, міряти метром і „танцювати від пічки“? А до того ж помилку зробить той, хто запише О. Гермайзе до списку істориків-м а р к с и с т і в. Основна робота Гермайзе „Нариси з історії рев. руху на Україні“, що присвячена історії РУП'у побудована на етнографізмі та на теорії двохкорінности КП(б)У, на тому твердженні, що КП(б)У є синтезою, складеною із українсько-націоналістично-революційних течій, з одного боку, і більшовицької організації, що діяла на Україні, з другого.

Не маючи можливости викладати тут буржуазну сутність тверджень цієї роботи, відсилаю Вас, шановний авторе, до книги П. Попова „Нарис історії КП(б)У“, де він дуже влучно критикує теорію двохкорінности, та до збірнику „Криза сучасної буржуазної науки та марксизм“ (виступ т. Яворського з приводу сучасних течій серед української історіографії). Що Гермайзе не марксист, доводили й його останні статті, і він викрив себе, за правдивою характеристикою т. З. Гуревича (див. його статтю „Псевдо-марксизм на службі українського націоналізму“, Більшовик України, 1929 р., № 9), як „апологет буржуазно-українського націоналізму, що його він одягає в марксівсько-подібні шати“.

Закінчує історіографічну частину свого „Нарису“ Д.І. Багалій зауваженнями про ті завдання, що він перед собою порушив, беручись до складання трьохтомного „Нарису історії України“. Тут він цілком вірно підкреслює думку про потребу обгрунтувати в науково-популярній праці, якою є „Нарис“, історичні узагальнення фактичним матеріялом і відкинути оповідання про героїв і звернути „виключну увагу на соціяльно-економічну базу“ (123).

Але поруч з цими вірними думками є й дуже серйозні методологічні помилки щодо тлумачення суті терміну „марксизм“. Непорозуміння з цим тлумаченням починаються вже на 6-й сторінці „Нарису“, де акад. Багалій пише: „М. Н. Покровський про термінологію історичного матеріялізму висловлюється так: „Економічний матеріялізм,— каже він,— часто зветься „марксизмом“. Але треба зауважити, що ці два поняття, економічний, а б о (розрядка наша. Ф. Я.) історичний, матеріялізм і марксизм, не зовсім тотожні. Марксизм складніший за економічний матеріялізм: марксизм не тільки пояснює історію економічними причинами, але й уявляє собі економічні причини в певній формі клясової боротьби. Це революційний історичний матеріялізм“. (Див. Покровський „Экономический материализм“, 1923, ст. 3. Ф. Я.). Тут зроблена дуже значна методологічна помилка, яка полягає в ототожненні термінів економічний і історичний матеріялізм. Економічний матеріялізм суттю своєю не є, зрештою, марксизм, він не діялектичний, не знає про діялектику змісту й форми, бази й надбудови, він не революційний, бо одриває економіку від клясової боротьби, не зв'язує своїх висновків з немічністю диктатури пролетаріяту. Історичний же матеріялізм ми ототожнюємо з революційним марксизмом. Але ж акад. Багалій і досі користується цією двозначною помилковою термінологією, що від неї вже давно відмовився т. Покровський. На стор. 123-й „Нарису“ написано: „Історія України на тлі е к о н о м і ч н о г о м а т е р і я л і з м у (розрядка наша. Ф. Я.) досі науково-синтетично й монографічно... дуже мало розроблена, і в ц ь о м у (розрядка наша. Ф. Я.) напрямку треба буде працювати ще багатьом дослідникам“.

Але ж пригадаймо, що весь теоретичний вступ до нарису має назву „Школа історичного (розр. наша. Ф. Я.) матеріялізму" значить, акад. Багалій ототожнює історичний матеріялізм з економічним. І тут, коли придивитися уважніше, взяти це питання по суті, виходячи з усієї нашої попередньої аналізи, ми змушені констатувати, що, ототожнюючи історичний матеріялізм з економічним нібито лише термінологічно, акад. Багалій ототожнює і зміст їхній, цебто стоїть обома ногами на ґрунті економічного матеріялізму, теорії, що характеристику її ми тільки но подали вище.

Цим висновком ми й закінчуємо розгляд вступної та історіографічної частини „Нарису" і переходимо до останнього розділу, до „Історії України-Руси в добу натурального господарства".

Найкраще в цій частині книги, як і в розділі історіографічному, стоїть справа з фактичним матеріялом та з бібліографією. Фактичного матеріялу притягнено акад. Багалієм чимало і такого, що часто безумовно є матеріялом корисним не лише для студента чи просто читача, а й для дослідника доби натурального господарства на Україні. Вдало розроблено докладні бібліографічні покажчики з короткими характеристиками історичної літератури, подані до кожного з розділів третьої частини книги. Як на позитивну якість цієї частини треба ще й вказати на пожвавлення її цілою сотнею малюнків, взятих здебільшого з першого тому авторової „Русской истории".

Історія України в добу натурального господарства розподілена автором на 12 розділів. Перші три з них присвячено первісній добі, грецьким колоніям та скито-сарматським народам на терені України. Розділ четвертий подає українські племена з їхньою територією та матеріяльною культурою, розділ п'ятий — вірування, шостий — натуральне господарство, розділи сьомий — десятий присвячені Київській державі та окремим областям України-Руси, одинадцятий — Україні в часи татарської зверхности і дванадцятий — Галицько-волинській землі — XIII — XV в. в.

Після викладу первісної доби на української території, присвяченому палеолітові та неолітові, акад. Багалій переходить до грецьких колоній. Тут подається короткий нарис їхньої історії на підставі археологічних даних Матеріялу тут притягнено чимало. Але виразної аналізи, що ясно давало б читачеві зрозуміти соціяльно-економічний лад грецьких кольоній, клясову боротьбу до них, а головне — викладу цих усіх моментів в їхній динаміці, в історичному розвиткові автор, на жаль, не подає. Рабовласницький характер економіки та соціяльного ладу грецьких колоній не покладений в основу огляду їх історії. Наприклад, поруч із вказівкою на те, що „господарство політії (Ольбії. Ф. Я.) спиралося на рабську, невільницьку працю..." (161), знаходимо і виразну ідеалізацію життя Ольбії „з її невпинною боротьбою, з хоробрістю й прихільністю (?) до елінської цивілізації, що надавала їм силу (?) в цій боротьбі (з варварами. Ф. Я.) і надію на успіх. Силу й значення Ольбії надавала її еллінська матеріяльна й духовна культура" (160). А як саме розвивалося господарство Ольбії, чи точилася там будь-яка клясова боротьба, невідомо. Лишається так само неясно, в якому зв'язкові була з виробництвом торгівля, зв'язки рабовласника з купцем, торговця з продуцентом і т. д.

В цьому ж таки дусі написано і третій розділ про скито-сармацьких народів, з тою ріжницею, що даних про соціяльно-економічний устрій тут подано ще менше, аніж в попередньому розділові. Про скитів ми взнаємо з нарису, що вони поділялися на кілька племен, на хліборобів та кочовників, займалися й мисливством, при чому, напр., „східні ... скити були войовничим народом, що провадили завжди вперту, жорстоку боротьбу з своїми сусідами" (181). А чому скити були такими, аж надто войовничими, знов не дізнатися читачеві. Не знайде він так само відповіді на запитання, як саме проходила історія цього народу. В цьому розділові найбільше бракує систематизації. А систематизувати матеріял можна було б, бо літературу до цього розділу акад. Багалій подає чималу.

Центральне місце в цій частині книги становлять сім розділів з четвертого до десятого включно (ст. ст. 191 — 355). Тут розглядається спочатку устрій слов'ян, а потім подається аналізу соціяльно-екомічного та політичного устрою Київської Руси і окремих обласних одиниць (IX — XII ст.).

Головним і найсерйознішим недоліком цих розділів є анатомування тодішньої дійсности, викладання її окремими шматками, поміж якими немає внутрішнього органічного зв'язку. Київська Русь, що уявляє з себе суцільний організм, суцільну суспільно-економічну формацію, яку треба розглядати, як і всяку іншу формацію, як і всякий інший цільний відрізок дійсности у виникненні, розвиткові та занепаді з усіма тими протиріччями, що властива кожному явищові, в творі акад. Багалія разкладена по поличкам, пошматована. В нарисі є все — всі складові частини тодішньої дійсности можна знайти тут. Але вони мертві, відірвані одна від одної. Словом, діялектика розвитку Київської Руси не відбита твором акад. Багалія, хоч він і повинний, як марксист, спиратися на діялектичний матеріялізл, орудувати діялектичною методою.

Приблизно на тридцять окремих уривків розбито добу IX — XII ст. ст. І багато з їх уявляють із себе окремі самостійні розділи, окремі теми, і в кожному майже автор розглядає усі сторіччя, перестрибуючи від IX до XI чи XII і навпаки. І це робиться протягом усіх 150 сторінок! У фактах та окремих темах губиться розвиток, історична послідовність. Розпорошеність матеріялу підсилюється ще й тим, що автор раз-у-раз береться за викладання поглядів різних істориків на те чи інше питання (що при іншому пляні твору було б немалим його плюсом), полемізує з ними, одні відкидає, другі з'єднує і з'єднує часто цілком механічно.

Розглядаючи добу розвитку Київської Руси та добу її розпаду на окремі самостійні частини, треба було б порушити, насамперед, питання про соціяльно-економічну сутність цієї формації, що початки її ми знаходимо десь в половині IX століття. А сутність ця давно вже викрита М. Н. Покровським. Він, подаючи в І-му томі своєї „Русской истории" аналізу Київської Руси, охарактеризував її, як рабовласницьку державу, зорганізовану на українському терені работорговцями-рабовласниками, що їхнім основним заняттям була грабіжницька торгівля зі Сходом. В цій торгівлі головним предметом збуту були невільники.

Київську державу зорганізували норманські озброєні загони в спілці (а може і не в спілці) з київськими князями в IX ст. В X — XI ст. ст. ця держава переживає період свого розквіту, а в XII ст. підупадає, розпадаючись на окремі країни, й на початку XIII ст. період Київської Руси закінчується разом з татарською навалою і занепадом торговельних шляхів.

Тут, між іншим, треба зауважити, що нам здається зовсім непотрібною та полеміка, що її провадить автор з приводу походження означення „Русь" (299 — 300). Чи були Руссю поляки, як думає акад. Багалій, чи це було норманське плем'я варяги, це, поперше, для аналізи Київської Руси як соціяльно-економічної формації ніякого істотного значіння не має, а подруге, ніяк не можна на підставі тих матеріялів, що є в нашому розпорядженні, розбити аргументи сучасних „норманістів". За норманське походження Руси говорять й імена перших київських князів, і тодішні назви дніпровських порогів й імена князів, що підписалися під договором Ігоря з Візантією, і т. д.

І тому цілком можна погодитися з т. Покровським, який каже: „Скандинавское происхождение Руси настолько удовлетворительно доказывается этими лингвистическими данными, что прибегать к более нежели сомнительным свидетельствам средневековых хронистов, как это часто делалось в пылу полемики, совершенно лишнее". („Русская история", I, 23).

Рабовласницька держава виросла на тлі грабіжництва та руйнації селянського натурального господарства, для продажу на східніх ринках поневоленого селянина. Крім чисто руїнницьких форм експлоатації сільського населення, князі вживали також і метод збирання данини, беручи у селян частину здобутого їми продукту. Так на тілі села зростає паразитичне місто, що панує над селом через воєнну князівсько-дружинну організацію.

До речі, зазначимо, що автор „Нарису" вважає, на наш погляд, цілком безпідставно, виходячи з того, що князь спирається на дружину, ніби „князь і дружина— це дві (розр. наша. Ф. Я.) влади, що мають однакові інтереси й підтримують одна одну, бо в них однакова економічна база — це експлоатація трудящого населення..." (301). Ми думаємо, що тут просто непорозуміння — ніяких двох влад, звичайно, не було, а була єдина князівсько-дружинна влада.

Грабіжницька держава IX — XII ст. ст. досягла порівнюючи високого культурного рівня через широку зовнішню торгівлю зі Сходом. На землі в ті часи йшов свій процес розвитку, що йому заважала нормально йти вперед постійна руйнація с. г. князівським грабіжництвом. Це був процес февдалізації земельних взаємовідносин. Вже з XI ст. помічається запровадження на землі февдальних форм експлоатації, які ввесь час зіткаються з рабовласницькими формами. З одного боку, вільний селянин — смерд поволі перетворюється на закупа, а з другого — челядь (рабів) продають тепер не всю, а частину її примушують працювати в князівсько-боярських маєтках.

Князь із своїми боярами — дружиною — лишилися в основному в Київській Русі рабовласниками та работорговцями, вони так і не змогли перейти остаточно до вищих форм експлоатації, відкинувши старі — грабіжницькі, останні бо все ще давали аж до XIII ст. великі прибутки. І аж тоді, коли країна виснажена була вщент цією перманентною руйнацією, що тягнулася сторіччями, прийшов кінець рабовласницькій державі.

„Судьба Киевской Руси,— пише з цього приводу т. Покровський,— представляет известную аналогию с судьбою императорского Рима. И там, и тут жили на готовое, а когда готовое было с'едено, история заставила искать своих собственных рессурсов, пришлось довольствоваться очень элементарными формами экономической, а с нею и всякой иной культуры. При чем, как в Римской империи, „упадок" был больше кажущийся, ибо те способы производства и обмена, к каким

переходит, с одной стороны, суздальская, с другой — новгородская Русь XIII века, сравнительно с предыдущим периодом, были несомненным экономическим прогрессом" (ibidem, 98).

Коли в сільській Русі під тиском розвитку торговельно-лихварського капіталу та февдальних форм проходила диференціяція, була вона й всередині міста. Міське населення складалося, насамперед, з численної озброєної купецької верстви, бо для грабіжницької торгівлі треба було бути добре озброєним. Ця купецька верства підлягала якраз князеві та його дружині — боярам. І підлягала не лише по воєнній лінії, але й економічно, перебуваючи в них у кабалі, з розвитком лихварства та потреби в грошах. Звідсіля й київські революції 1068 та 1113 року, які, зрештою, призвели до того, що князівська влада підупадає й князь стає в Київській Русі, за вдалим виразом Покровського, „наемным сторожем", генералом, воєноначальником купецької озброєної верстви.

Коли в Києві, перетворюючи його на „республіку", зрештою перемагає купецька маса, яка веде за собою ремісників, дрібних крамарів тощо, село ввесь час перебуває під міською кабалою, що нещадно руйнує його.

Далі йде одно із заплутаніших питань тієї доби, питання про внутрішню торгівлю. Достатніх даних про широкий її розвиток немає. Але ж все таки треба вважати, що вона була досить розвиненою, бо значна частина міського населення (купці, напр.) не займалася хліборобством і ремеством, а займалася торгівлею.

Однак головну ролю в тодішньому обмінові відогравала грабіжницька зовнішня торгівля, й через її занепад на тлі руйнації містом села, занепад зв'язків їз Сходом і навалу кочовників занепадає ще з XII ст. і Київська Русь, розпадаючись на окремі землі. Це розв'язує сили февдалізму і розвиток остаточно стає на той шлях, з якого він зійшов за часів панування „розбійницької торгівлі" з її своєрідним воєнно-купецьким ладом.

Такий, в дуже стислих рисах, зміст схеми розвитку основних соціяльно-економічних форм Київської Руси за „Русской историей" та „Очерком истории русской культуры" Покровського. Ми вважаємо схему його за таку, що найближче з усіх інших підходить до вірного відображення складного й протирічного розвитку Київської Руси, найправдивіше відбиває діялектику загального та окремого, цебто викриває сутність розвитку тодішніх суспільно-економічних форм, базуючись увесь час на фактичному матеріялі (сутність бо не існує поза формою її виявлення) й, навпаки, подаючи фактичний матеріял, як ілюстрацію до загальної схеми розвитку цієї формації (бо окреме є лише виявом загального).

А тому кожен історик-марксист повинний, беручися за аналізу цієї доби, виходити саме із схеми Покровського, ясна річ, доповнюючи і розвиваючи її, подаючи потрібні зміни до окремих її пунктів.

Акад. Багалій йшов іншими шляхами і, подавши в своїому „Нарисі" деякі цінні своєю фактичною стороною окремі розділи, присвячені Київській Русі (про торгівлю, про февдалізм тощо), не зв'язав їх поміж собою внутрішніми зв'язками, не викрив сутности розвитку, провів свою аналізу, як економічний матеріяліст-метафізик, а не як марксист-діялектик. Усі ті моменти, що їх ми подали тут в зв'язкові, в акад. Багалія розпорошені й важливий фактичний матеріял дуже часто губиться, не виступаючи на належне йому місце. Це головний недолік аналізи Київської Руси в акад. Багалія.

Низку недоліків, не таких істотних, ми змушені обминути за браком місця зовсім, так само, як і залишити нерозбираними два останніх розділи, що виходять вже за рямці Київської Руси. Це ми дозволяємо собі зробити тому, що нашим завданням є простежити, насамперед, користуючись ввесь час конкретними прикладами з „Нарису" як вдалося авторові, що визнав себе за марксиста, відмовившись від своїх старих ідеалістичних переконань (див. хоч би стор. 12 — 13 „Русской истории" акад. Багалія, де він, як ідеаліст, критикує історичний матеріялізм), оволодіти методою діялектичного матеріялізму, єдиною науковою методою.

Ми змушені зробити негативний висновок: акад. Багалій не пішов далі економічного матеріялізму, не оволодів революційною діялектикою, зробив у своїй книзі низку серйозних, неприпустимих для марксиста помилок.

У всякому разі, на сьогоднішній день ми не можемо вважати акад. Багалія за марксиста, за пролетарського теоретика, що нещадно бореться з усякими збоченнями і всякими ворожими виступами проти марксизму й, вміло володіючи гострою зброєю діялектичного методу, викриває сутність минулого, знаходячи її в окремих фактах і розуміючи, що клясова боротьба неминуче призводить людське суспільство до диктатури пролетаріяту.

Ми вважаємо, що акад. Багалій повинен взятися за переробку свого „Нарису" на тлі справжньої, нефальсифікованої пролетарської теорії.

Ф. Ястребов

Дослід з приводу досліду

(Про копний суд на Україні 16 і 17 сторіччя [1])

I

Автор „Громадського копного суду“ визнає копний суд [2]) на Україні XVI — XVIII сторіччя за певну, сталу юридичну систему звичаєвого характеру. Виходячи зі сталости копного суду, І. Ю. Черкаський сумлінно розглядає його не в цілому, а за окремими, ізольованими елементами, за складовими частинами.

Правда, деяке місце відведено історичній стороні справи, але історизм в І. Ю. Черкаського — явище скорше полемічного характеру і повинен лише підтвердити правдивість збудованої гр. Черкаським системи копного права.

І. Ю. Черкаський студіює копні акти незалежно від часу (чи до епохи другого статуту, чи після третього, чи наприкінці 17 сторіччя) і вивчає копний порядок лише з погляду зовнішніх форм. Кажучи, наприклад, про численність копи чи про назву копного суду, автор всі акти щодо цього збива в одну купу (так акти про участь молоді на копі, акти за № 11 за 1560 рік, № 32 за 1563 рік подано поруч з актами №№ 432—434 за 1686 рік). Акти про присутність бояр № 20 за 1561 рік з актом № 290 за 1644 р. чи про зем'ян — акт № 78 за 1589 рік і 441 за 1696 рік (стор. 98 — 99).

Як видко, автор через всю епоху литовських статутів, закріпачення селян, зростання ролі шляхти, селянсько-козацької революції цілком проходить, ніби вони ніяким чином не вплинули на копний суд і він лишивсь у недоторканому стані.

Очевидно, „виривання“ з цілих історичних документів окремої риски, окремої відзнаки позбавляє їх (документів) історичної вартости, як одночасно і позбавляє наукового значення одержаний висновок.

Звернімось до окремих поглядів І. Ю. Черкаського.

Копний суд, на думку автора, є судом громадським.

Справедливо академік Н. П. Василенко відзначає в передмові до твору І. Ю. Черкаського, що, замінюючи термін „копний“ терміном „громадський“, автор цього серйозно не обгрунтовує. „Тимчасом термін „копний суд“ має за собою чимало віків, він уживається в законодавчій пам'ятці 16 ст., литовському ст., в юридичних документах, має і мав завсігди певний зміст і чимало наукової літератури. Яка ж може бути потреба змінювати цей довговічний термін минулого часу давно вмерлого права? Окрім плутанини в науку права це внести нічого не може. Це відчуває і сам І. Ю. Ч-кий, бо в нього самого термін „громадський“ чергується з пануючим в науці терміном „копний“.

Ба й більше.

Назву „копа“ автор прикладає до найрізноманітніших форм суду: а) для громадського суду в тісному розумінні цього слова, б) для суду від представників селян, в) для суду, де головну ролю відограють пани чи панські врядники, а маса панських підданих являються пасивним знаряддям, апаратом розшуку, г) для судових функцій возного зі стороною-шляхтою („копа о спаш“) тощо. Цілком зрозуміло, що термін „копний“ значно ширше за термін „громадський“.

Історичне явище — „копне право“— через заміну терміну „копний“ терміном „громадський“, втрачає реальний зміст і губиться правильне розуміння історичної ролі окремих кляс у копному суді, губиться зв'язок і органічна залежність цього суду від соціяльно-економічних умов епохи.

Отже, підстав для заміни термінів нема.

Історичність копного суду відчуває І. Ю. Ч-кий і тому не ухиляється від проблеми про походження копного суду.

Ще 1863 року Ф. І. Леонтович [3]) і Н. Д. Іванишев [4]) висловили думку, що копний суд повстав з „общини“.

І. Ю. Ч-кий відкидає общинне походження копного суду і кругову поруку. „Для цієї теорії, каже він, жаден із авторів, що дотримуються її, не міг знайти в актах про копний суд жадної підстави, навіть самого слова общини чи кругової поруки і відповідальности“.

Проте, щодо кругової поруки він примушений визнати, що в актах є натяки на неї „в інститутах: 1) невиводу сліду з грунту села до якого слід приведено,

---

[1]) Збірник соціяльно-економ. Відділу Укр. Акад. Наук „Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“. Київ, 1928 р., випуски — 4 і 5.

[2]) Всі акти, на які я буду посилатися, взято з т. 18 „Актов, издаваемых Виленской археегеографической комиссией — „Актов о копных судах“.

[3]) „Киевские университ. известия“ за 1863 год. № 10, стр. 43.

[4]) „О древних сельских общинах Ю.-З. России“. Киев, 1863 год.

2) зречення присягти за село, що воно шкідника не знає, і 3) невидачі шкідника і т. ін." — випадках, коли все село відповідає (стор. 47). Але, мовляв, „коли б справді зазначені тут інститути копного права були виявом кругової відповідальности громади за свого громадянина, то важко припустити (?), щоб акти про це не проговорилися. А раз вони мовчать... значить, ця відповідальність копному праву була невідома. Тут заперечувати не можна тим, що кругова відповідальність є інстигут стародавньої давнини, і що цей термін не дожив до часів існування копного права, бо на це можна сказати, що інститут сусідства, як сучасник кругової відповідальности, теж міг не дожити до доби, що ми її вивчаємо, а проте акти про копний суд за інститут сусідства дають багато матеріялів. А про кругову відповідальність чомусь мовчать" (стр. 48).

Тут, безперечно, помилка. Адже, акти про копний суд з'являються досить пізно, не раніше за 16 сторіччя, коли замість рівноправних сусід виступає державна влада — сила панської кляси.

Та все ж чому саме про кругову відповідальність є лише натяк? Відповідь на це зв'язується з розв'язанням проблеми про походження копного права.

Коли згадати „ізстаринні" „дворища", форми родового побуту, то кругова порука дістає новий зміст. „Дворище", як єдина економічна організація з колективним господарюванням, безперечно, відповідало за кожного свого члена, і тому стає зрозумілим, що в певній околиці (чи „верві") „коповали" між собою „дворища", як окремі родово-господарські одиниці. І на ґрунті дворищної системи господарства і панувала в копному праві кругова відповідальність членів дворища перед околицею.

З розвитком процесу февдалізації, й як підвалина цього, з дворища виростає сусідська громада, що, одночасно зі звільненням від дворищної — „шкалярущі", підпадає в залежність від февдала.

Цей період сусідської громади і утворив сусідські інтереси копного права, але не знищив остаточно старої форми — кругової відповідальности.

Навпаки, за епоху кріпацтва дав їй новий зміст.

Цікаво, що акти дають багато матеріялів щодо відповідальности села, де є винний або запідозрілий, і що формами кругової відповідальности користуються „чужі" пани (не зустрічаємо актів, де б, як спірні сторони, виступали селяни і їхній пан),

Нові господарі скористувалися з старої судової форми, щоб зробити її знаряддям пригнічення.

Така періодизація в історії розвитку копного права цілком відповідає й змінам в соціяльному складі учасників копного суду (за актовим матеріялом): а) докріпацький — „демократичний" — період, коли всі сусіди тієї чи іншої околиці ставали на копі, цебто складали копу (актів цеї копи надзвичайно мало, подібно тому, як зовсім нема актів про давніший період в копному праві; б) кріпацький період, коли шляхта відмежувалась, як стан, від інших суспільних верств, — коли зустрічаємо: п о п е р ш е — копу „подданных", на якій із шляхти (половина 16 — 17 ст.), звичайно, присутній лише скривджений пан або його урядник (які і скликають копу); п о д р у г е — копу, де кількісно домінує, або виключно складається із шляхти (це, звичайно, тоді, коли винний шляхтич) це - друга половина 17 сторіччя, коли копний суд, як установа звичаєвого права, зникає і коли є багато актів про шляхетську копу (№ 335 за 1652 р., № 338 за 1653 р,, № 340 за 1656 р., №№ 342, 345, 346 за 1660 рік, № 374 за 1663 р, і № 432 за 1686 рік).

Таким чином, думка Ф. І. Леонтовича, К. Любавського, І. Спрогіса, що глибокі історичні коріння копного права сягають епохи Руської Правди, підтверджується і даними сучасної нам історичної науки [1]).

II

Наводячи низку актів зі вказівками на звичаєве походження копного права „ведле звиклого обичаю", „водлуг стародавного звичаю", „водле давного обичаю копного", тощо (стор. 52 — 53), І Ю. Ч - кий намагається довести, що „не тільки сам громадський, копний суд взагалі був установою звичаєвого права, але й зокрема його устрій, його організація, вчинок правний, цебто форми і обряди судочинства копного, і матеріяльне його право були теж витвором звичаєвого права, яке з стародавніх часів вилилося в певну систему в „уставу", в ціле „право копне", і вважалося за ознаку „вільности народньої". Тому то виявити це копне право і систематизувати його становить громадський перед батьківщиною (? — М. Б.) обов'язок сучасного правника, незалежно від того, чи це копне право залишиться, як історична пам'ятка культурно - правного життя чи, може, відродиться

---

[1]) М. П о к р о в с к и й. „Русская История", т. I, гл. I й 2.
О. Е ф и м е н к о. „Южная Русь".

і в деяких своїх частинах увійде в сучасне правниче життя, надавши йому національних українських форм. Можливість такого відродження тим ймовірніша, що громадський суд офіційно нещодавно зійшов з історичного кону — якихнебудь 100 — 150 років тому, як побачимо нижче, а у формі „самосудів" він існує і за наших часів" (стор. 56).

Значить копний суд дійшов майже до наших часів!

Розгляньмо ці думки!

Залишаючи поки питання про „вічність копного права", розглянемо думку автора про копне право, як „систему".

„... Не тільки сам громадський (копний) суд взагалі був установою звичаєвого право", але й всі форми і обряди його утворили певну систему. І. Ю. Черкаський в другому місці своєї книги [1]), слідом за Н. К. Любавським, схиляється до думки, що початок свій копне право веде з часів „Руської Правди", і вважає, що наприкінці 15 сторіччя вже остаточно зформувалось.

Але чи справді дійшла до нас (як історична пам'ятка) система цього, звичаєвого, права? Ні, не дійшла. І це ми маємо лише в силу громадського обов'язку І. Ю. Ч-кого „перед батьківщиною". Це — обов'язок перед історичною наукою „виявити копне право і систематизувати його".

Та річ у тім, що акти, на підставі яких можлива „систематизація", не дають копного права, як чисто звичаєвого. Якщо візьмемо акти про копні суди ще перед другим статутом, тобто до набуття шляхтою панських прав, з одного боку, і повного закріпачення селян — з другого, то побачимо: а) що копне право вже включається в систему державного, писаного (права), правда, з тим обмеженням, коли жадній із сторін копного суду не доводилося звертатися за допомогою до суду урядового.

Акт. № 22 за 1552 рік.

На гродському суді стоять: скривджений і запідозрений (обвинувачений „копою"). Заслухавши обидві сторони, земський суд постановляє:

„А такъ я, видячи, иж они безъ вижа и без лавника своего домъ того Івана трясли, ани за замкомъ тежъ у клетце тое плечо мяса знайдено, а къ тому, иж оный человек невистный, форый, и того у праве на него не довели, а он был человекомъ подозренымъ, неслушне пойманъ и вязанъ вчинилъ его отъ того злодейства правым... (Порівн. акт 5 і 10 за 1560 рік).

Ці акти свідчать, що:

а) Поперше: копні постанови вже не мали самі по собі сили примусити обидві сторони коритися їм.

Подруге: копні постанови, за незгодою обох сторін, становилися реальною силою тоді, коли їх затверджував урядовий суд, і

Потретє — земський суд іноді частково або зовсім не погоджувався з копою.

б) особливо впливали на копний суд пани чи панські урядники. Поперше — забороняючи виходити на копу певним верствам населення (акт 19 за 1561 рік). Подруге — нехтували копною ухвалою і тягнули в бік урядового суду. (акт № 27 за 1562 рік).

в) Маємо вже елементи внутрішнього розкладу копного суду (акти 30— 32).

Акт № 30 за 1563 рік малює нам копний суд, де яскраво виступають чинники, що в майбутньому остаточно розклали звичаєво право: 1) пани собі бажають судити своїх підданих („Улас Маневич не просячи у панее его на него права..."), 2) Свавілля окремих осіб на копі („...сам своею волею,... Степанця поймал, збил и мучил..."), 3) Пасивність маси копників, які фактично з'являються спостерігачами". (Ми того Степанця винним не знайшли...").

Правда, „картина" ускладнюється доповненням, що вносить акт № 32 (з цього ж приводу). В цьому акті возний і копа, скликана паною скривдженого, визнають, що винний сам визнав свою вину.

Ускладнення дає підставу гадати, що копа перестає бути установою „сусідського права", а в кожному окремому випадку „орієнтується" на певного пана. З піднесеним питанням повстане питання про занепад копного права.

Проф. Іванишев казав, що в XVI — XVIII ст. воно „віджило свій вік, бо суперечило новим формам громадського життя, й повинно було вимерти через поширення влади урядових місць, і осіб, через моральний і економічний підупад селян і нарешті від ступневого зростання влади панів над селянами..." [2]) і далі:

„Селяни замість того, щоб запобігати злочинам, викривати та карати злочинців, самі розбивали, палили та грабували маєтки сусідніх державців, уперто відмовляючись сходитися на віча для викриття і покарання злочинців" [3]).

---

[1]) Стор. 68.

[2]) „О древних сельских общинах", стор. 30 — 31.

[3]) Там же — стор. 29 — 30.

В основному цю думку поділяє і Ф. Леонтович [1]), О. Єфіменко; яка вважає, що „головне зло, головне джерело розкладу копного суду випливало з кріпацтва [2]). І. П. Новицький („Содержание актов о крестьянах", — передмова до архіву Ю.-З., России, частина 6, т. І, Київ, 1876) і академік Грушевський („Історія України-Руси", т. 5, Львів. 1905 р.) і Микола Горбань [3]).

Всі вони розв'язують проблему так. за часів кріпацтва зникло копне право.

Проти цього повстає Черкаський. Наводячи уривок із твору О. Єфіменко „Южная Русь" про наявність клясової диференціяції і до Люблінської унії, автор каже:

„З наведеної цитати [4]) ми бачимо, що суспільство Литовської Руси до унії поділялося уже на зем'ян і народ, що примушений був уже відбувати деякі повинності, на аристократію і зем'ян. Це по суті те ж саме, що після Люблінської унії приніс вплив Польщі, з тою хіба одміною, що нарід після унії було до краю покріпачено... І це все як не перешкодило в свій час утворенню копного суду перед Люблінською унією, так і не могло повалити його після неї" (стор. 80).

Ще далі: „ні держава, бо вона прийняла копний суд у свій судовий устрій і силою закона розповсюджувала його і по тих країнах, де його раніш не бувало, — ні панська влада з її присудом над своїми підданцями, — бо не тільки у власних інтересах панів було вдаватися до копного суду, але й закон у певних випадках вимагав від них і самим ставати на копі і „казати підданим своїм на копу сходитися" [5]), ні найменше саме піддані, які складали завсіди переважну більшість на копах, — не могли спричинитися до підупаду і зникнення копного суду. Хто ж тоді винен у тому, що копного суду ми тепер не бачимо?" Прямої (!) відповіді на це в актах не знаходимо.

„Можна тільки гадати... що копний суд зник тільки після того, як місцевості, де його вживали, цебто Русь, перейшла від польсько-литовської держави під владу Росії, після так званих розборів Польщі".

Звернімось до актів і до коментування їх Черкаським.

Акти про копні суди зібрано І. Спрогісом у 18 томі „Актов, издаваемых Виленской археографической комиссией". В передмові до збірника І. Спрогіс звертає увагу на те, що з 448 актів, зібраних у т. 18, видко, що у той час, коли до копного суду зверталися 27 селян, зем'яни-поміщики зверталися до нього в 201 випадку і поміщицькі урядники — в 42 в. (інші групи, які зверталися: уряду, духівництва, бояр, міщан, мають відносно незначне місце).

Вже той факт, що в 448 випадках копним судом здебільшого користуються пани й панські урядники (243 випадки звертання панів та їх урядників до копного суду), — у всю широчінь ставить питання: чим пояснюється такий характер справ копного суду? чи це „випадково" акти показують домінування шляхетських інтересів у копному суді, чи акти лише відбивають закономірний процес у соціяльних відносинах на Україні — Білорусі — XVI та XVII сторіччя?

Спробуймо шукати відповідь у цих самих актах.

III

Чи скористувалися пани зі свого привільованого становища, фіксованого в литовських статутах II і III редакції? а) Швидше за все було панові заборонити своїм підданим виходити на копу, хоча це і йшло всупереч литовському статуту [6]), ніж не приймати копного вироку. Це могло бути за „благовидною причиною", як це видко з акту № 40 за 1575 рік, де запідозрені (обвинувачені) піддані пані Сілецької на копу не з'явилися.

Низка актів показує, що пан чи панські урядники навіть не вишукують ніяких причин для заборони своїм підданим копний вирок.

В акті 176 за 1599 рік урядник примушує підданих свого пана покинути копу („абы ся (с) копы розишли и следу не прымовали").

Цілком зрозуміло негативне відношення шляхтича до копного суду, коли він сам — винний або запідозріний. Так, в акті № 90 за 1589 рік каже пані Тишкова представникам копи:

---

[1]) „Крестьяне Ю.-З. России по Литовскому статуту". 16 — 18 ст. К. У. И.
[2]) „Южная Русь", т. І, стор. 330 — 331.
[3]) „Копний суд над відьмою". Жур. „Червоний шлях", 1925 р., № 18, ст. 1.
[4]) „Южная Русь", стор. 328 — 329.
[5]) „Литовский статут", 1588 р. Р. XI, арт. 26.
„ „ 1566 р. Р. XIV, арт. 9.
[6]) ...а если бы укривжений злодейством хотел шкоды своеи доходити копою, тогды вси в той околицы... мають казати поданым своим на копу сходитися (III ст., Р. XIV, арт. 9).

„Я дей, смерде, вольность маю, на копу не пошлю, ани поданых своих на копу не пущу, ты дей мене не годен на копу позывати; естли дей вам крывда, нехай пан ваш мене о то позывает“ [1]).

Як же міг існувати копний суд при негативному ставленні до нього шляхти?

Але цілком слушно зазначає О. Єфіменко:

„Шляхтич - позивач охоче йде на копу, але шляхтич позваний її уникає — от звичайна картина того, як шляхта ставилася до копного суду...“ („Южная Русь“, т. I стор., 330 — 331).

І справді, як це доводять кількість актів (243), пани і панські урядники звертаються до копного суду з великою охотою, коли вони чи їх піддані скривджені, і, навпаки, уникають цього суду, коли вони винні (порівн. акти № 47 за 1577 р. і № 53 за 1577 і № 91 за 1589 р.).

б) Наймогутнішим чинником розкладу копного суду являються пани.

№ 51 за 1577 рік.

„...Земенин повету Холмского пан Ярослав Угровецкий, наехавши дей моцно гвалтом на власный кгрунт их... и копу бити казав“.

№ 251 за 1625 рік.

„...Е. М. пан Стефан Нарушевич, способившися з многою громадою слуг своих (с) стрельбами, яко не прыятель и слуг Е. М. пана Ловчого в. кн. литовского... приехавши на тое месце до Перекопа, где се копа почела збирати, первей дей сам е. м. пан Нарушевич словами своими почал се перегрожати на поданых моих Каменских, мов чи же их некоторых изму и дам на пробу, бы ми дей их и навезать, и мало дей нас невинных люде не позабыяно, а пана Бенедикта Новицкого якобы мено ранити; за которым то розрухом не мало людей розных невидоме с копы порозходилися видечи великий розрух...“ [2]).

І тому, колишня сусідська громада зникла; повинна була зникнути і правнича її форма — копна громада. І вона зникає.

Але, може, копне право залишилося в стосунках між селянами? Може, селяни позитивно ставилися до копного суду, коли не було панського тиску на копі:

а) Маємо випадки невиходу на копу („нестання“) та неприймання копного вироку з боку цілих сіл, без вказівок на те, чи забороняє їм пан ставати на копі, чи ні. Але оскільки ці акти уявляють з себе скарги до гродського суду, можна зробити висновок, що пан прикриває цей невихід на копу [3]).

б) Не лише ціле село могло прикриватися своїм паном, але окремі запідозрені селяни.

Як це видно з акту № 116 за 1592 рік, запідозрені сліду не відводять, не приймають копного суду, посилаючись на свого пана. („Вольно дей будет ото ем, пана нашому нас не росправить“). І копа примушена припинити свої судові функції („...нижли копа всказывать на том гарячом следу не хотели...“).

в) Низка актів [4]) свідчить і про активні виступи селян на копі, що часом приймали форму кривавих баталій.

№ 149 за 1596 рік:

„...Поданые Волчанские... капитульные почалы опыт чинить и, задавши тому селу пана Мартина Тишкевича поданым его упоменином Заборью... вину, копою тою шкоди своей хотели доходити, обвинивши очевисто на копе. Тые дей поданые... заборцы, запомневши права копного, набравшися злое воли своее, с тои копы отступивши троха, пофатавши на бору за колодами приготованые ощепы и кыи свои, каменя риготованое умысльне, на копе хотячи поданых Вовчанских бити; якож дей зараз тую бронь свои побравши и боле суседов своих к себе крикнувши, которых дей сам они лепей знаютъ, почали до них з лесу на тот крик прибывати, а также з кийми, з ощепы и там же оскочивши вколо поданых Волчанских капитульных, окрутне их, тых поданых Волчанских и при них и инших суседей их того ж села Волчи, позбивали и поранили и там водле того коповища... ледво живих (зоставивши) прочь отошли Которое збитье и зраненье тых поданых Волчанских возный... оглядавши... ку записанию до книг гродских подал...“ (16 поранених копників).

Ще кривавіші наслідки дала копа за актами №№ 126 — 127 — 128 (1592 р.). А саме: 30 поранених копників.

Але деякі акти говорять і про випадки пасивности копної маси при гвалтовних діях окремих копників [5]).

---

[1]) Порівн. акти: № 181 за 1600 р. № 59 за 1582 р. 176 за 1599, № 250 за 1625 р. що вказують на заборону панами участи підданих у копі.

[2]) Порівн. акти: № 43 за 1576 р., № 141 за 1594 р., № 245 за 1625, № 279 за 1631, № 188 за 1603 і № 61 за 1582 р.

[3]) Порівн. акти №№ 73 за 1584 р., 110 за 1591 р., 216 за 1619 р. і 206 за 1611 р.

[4]) Порівн. акти №№ 145 за 1576 рік, 242 за 1624 р., 297 за 1645 р.

[5]) Порівн. акти: №№ 67 за 1582 рік і 196 за 1606 рік.

№ 121 за 1592 рік.

В таких випадках виступає другий бік в ставленні селян до копного суду: маса копників відограє ролю свідків або просто глядачів.

Акти свідчать про занепад інтересу селян до копного права: стародавній звичай, за яким все населення повинно ставати на копі, даючи кожний за себе відвод, замінюється представництвом (по 2—3 чоловіка з села). Але стародавній звичай утримався б, можливо, якби він міг виключно служити панам чи їх урядникам. А при тім, очевидячки, цим часом зручніше було іноді мати справу з невеликою купкою селян, ніж з великою громадою.

Акт № 173 за 1599 рік заслуговує особливої уваги. Насамперед тут з копного суду залишилися лише назва „копа" та звичаї копні. Це полюбовний суд у присутності копників, пасивних свідків. І характерна річ, ця нова форма суду на копному „тлі" диктувалася не інтересами скривдженого підданого пана Горського, а інтересами боярина Обрама Остапковича, батько якого, урядник Остапко Павлюкович, виставив „судей зі своєї сторони" Це підтверджується не лише тим, що боярин спробує похитнути одну із основних підпор копного права—обов'язок ставити свого гостя на копі, вимагаючи від скривдженого або від копи, щоб вкупі з ним того гостя його шукали, цебто спробує звільнитися від особистої відповідальности за свого гостя („если дей хочеш того гостя мети, едь со мною его искати, альбо нехай копа нам кого придастъ, а мы его искати будем — што иж ему водлуг право ити не могло").

Шо ця нова форма суду, як виростала з копного суду, не була в інтересах селянина, підтверджується і актом № 174 за 1599 рік.

У цьому актові перед нами дійсно копа, активна копна маса, яка згідно звичаєвому праву, вимагає відповідальности за гостя; копа захищає той звичай, проти якого фактично виступає в обох випадках (акти №№ 170 і 174) маршалків боярин. Ось чому, на нашу думку, ініціятива в заміні маси копників села обраним її представництвом виходила з лав панів та панських урядників, на боці яких і була сила. Селянська маса, позбавлена всяких прав, ставала все пасивніше [1]).

Акт № 299 за 1646 рік.

Тенденція в заміні особистої участи на копі представництвом настільки сильно пробивається через актові матеріяли, що на це звертає увагу і Черкаський.

У Черкаського ми знаходимо дві відповіді на питання про падіння особистої участи на копі:

„Зостаючися в ідеї непорушним, обов'язок ставати на копі всім у живому житті, підо впливом повсякденних турбот про шматок хліба, утворився в інститут, що полегшував виконання цього загального обов'язку".

Залишаючи поки твердження „про непорушність ідеї", відмітимо, що Черкаський визнає, що в „живому житті" обов'язок загального стання на копі замінювався інститутом представництва і заступництва.

В другому місці, кажучи про „численність громадського суду і способи до її зменшення та впорядкування (обрання судів за заступництво), автор каже:

„Тепер же ми звернемося до питань, зв'язаних з численністю копників, і подивимось, яких засобів уживало копне право, щоб копа у кілька сот чоловіка могла виконувати своє завдання і держати потрібний лад між собою. Засоби ці копне право вживало в двух напрямках: 1) обираючи кілька людей (суддів), які ближче могли б прислухатися до всього, що діється на копі, держати якийсь лад та вести перед у ній, 2) зменшуючи кількість членів копного суду через представництво або заступництво" [2]).

Визнаючи разом з Черкаським факт заміни старої форми копного суду новими формами, зауважмо на те, що вираз „яких засобів уживало копне право" [3]) є наслідком модернізації автором звичаєвого права, невміння уявити, що могло бути право без правників, але як сукупність звичаїв, що відповідають певним умовам (соціяльно-політичним і економічним) життя.

Як уже вище зазначено [4]) у зв'язку з матеріялами актів №№ 173, 174 та 299, можна таки знайти носіїв нових форм копного суду. Це пани і їх урядники.

Але цікаво, що з цього приводу каже І. Ю. Ч-кий.

„Не маючи певних відомостей про те, якого розвитку набуло собі копне право підчас виступу на кін історії влади панської, важко говорити про те, консервативне чи ні було копне право, виключало воно можливість дальшого роз-

---

[1]) Акт № 302 за 1646 рік.

[2]) Стор. 138.

[3]) Як і вираз: „тут можна помітити два напрямки, що ними йшла думка копного права..." (стор. 144), що свідчить про ідеалізм автора.

[4]) Стор. 68 („...розвиток копного права... наприкінці XV ст. вже остаточно зформувався").

витку чи ні. Але коли звернути увагу на те, що копне право пристосувалося до життя, до панської влади, що можна вбачати хоча би у тому, що, як ми побачимо далі, що панські підданці на копу ходили за дозволом і згодою своїх панів, що копне право утворило інститут видачі підданця панського з боку пана його і що копа навіть суд свій одказувала панові, коли вирок її торкався панського підданця — то стане ясне, що копне право не застигло на формах і обрядах часів близьких до Руської Правди, а утворювало нові форми й обряди відповідно до умов до нового життя".

Отже, 1) „що копне право пристосувалося до життя, до панської влади", й 2) „копне право... утворювало нові форми й обряди відповідно до умов нового життя".

Ці визнання з боку автора відкидають всі його розмови про сталу систему копного права і встановлюють, що дійсно копне право „утворювало нові форми й обряди", пристосовуючись до життя, до панської влади".

І безперечно. Копне право утворило нові форми, тому що копний суд в другій половині XVI та XVII ст. мав зовсім інший зміст, ніж в XIV, XV та навіть в першій половині XVI ст.,— копний суд став знаряддям панів та панського уряду.

Цей висновок, власно кажучи, зроблений автором, який каже про пристосування копного права до панської влади. Цілком природно, навіть неминуче, було скористатися копою, як засобом розшуку і „опыту". Звичай передавав до рук шляхти цей засіб „доходити своее шкоды копою". (Лит. статут 1588 р., розд. XIV, ар. 9). Тим більше, що слаба держава ще не утворила свого апарату розшуку злочинців і сама повинна була користатися копою для таких потреб. № 132 за 1593 рік.

„...боярин е. м. пана Внучка... собравши копу, следом гонил"...[1])

Копа тут відограє ролю апарату розшуку.

Акт № 239 за 1624 рік.

„...тые помененые Болботы будучи людьми в суседстве неспокойными, а вырежаючи частокроть мене самому и поданым моим прыкрости чинечи кгвалт посполитый суседский, наехавши на кгрунт мой власный..., о чом я, взявши ведомость же дубы мое порубаные из кгрунту моего звезеные, выдлуг давных звичаев, купу есми выдлуг звичаю збирав; гдем того купою с поставенья шапки дошол, же не хто иншый, только они Болботове порубали и позвозили. Прото, хочучи я з ними о то правне чинити, на них се протестую и прошу абы то было до книг записано"[2]).

Після того, як скривджений „купою дошол" хто шкідник його, він подає скаргу до громадського суду. В даному разі копа відограла ролю свідомого апарату для скривдженого на урядовому суді.

Другий етап в процесі — перетворення копного суду в панське знаряддя — це прагнення панів або їх урядників користатися копою для судів над підданими.

№ 264 за 1629 рік;

Зем'янка, базуючись на виркові зібраної нею копи, хоче „собе справедливости водле права довести", тобто подає скаргу до громадського суду.

Користуючись копою, як знаряддям розшуку опиту й суду, пани перетворюють копний суд в послушний їм засіб боротьби як зі шляхтичами сусідами, так і з їхніми підданими.

Акт № 60 за 1582 рік.

„...на котрой дей копе был и поданый его Гребенецкий, на име Лаврын Муха... то пак дей там копа пана Шолушына нет ведома з якое вазни, без слушных доводов правных, копе належачой, не слухаючи слушного и певного выводу, того обжалованого поданого его в копе, Лаврына Муху... кгвалтовне и упорне на том Лаврыне... за неякиесь кони и вола, которыи пан Шолуха менил быть себе на копе покраденый всказали коп... (II)..."

Це скарга пана Матіясовича на пана Шолуху, що на своїй копі („копа пана Шолушына") виніс несправедливий вирок.

Акт № 262 за 1629 рік.

„...а так я обачивши то с того позву, же он пан Костюшко того поданого моего за тым только судом его копным безправне учиненый за разом на горле карати хотел и шкоды его поданому же бы заплачона була..."

За актом № 262 1629 року один пан обвинувачує другого в несправедливости його суду копного („судом его копным без правде учинены"). Пани один

---

[1]) Порівн акти №№ 266 за 1629 рік, 190 за 1603 рік, 204 за 1611 і 221 за 1621 рік.

[2]) Порів. акт № 64 за 1582 рік.

одному не довіряють, маючи ще свій, класово їм рідний суд — урядовий, шляхетсько-становий суд.

Зі сказаного не виходить, що копа в той час остаточно зникла. Вона ще існує і на ній досить чітко виступає станова свідомість сторін. Візьмімо акт 213 за 1617 рік: 13 панів — „милость панове шляхта на тую копу для опыту зехалися". Запідозрені — пани, які обвинувачуються селянами. Не важко уявить собі цю картину „громадського" суду. Значна група панів в стороні (чи як своєрідна президія при селянській копі); пан Пришихоський „чинил опыт через подданного... и через подданного... о том коню пана..." та зізнались (?), що на копі відсутні пани Босяцькі... Шляхтич, сидячи на спині кріпаків, використовує їх звичаї, звідси наявна ворожість станів, не прихована актами.

№ 255 за 1627 р.

...Василь Костелей... будучи человеком простым и неприятелом народу шляхецкого... зобравши на копу людей з розных сел... и прышедши громадою великою праве кгвалтом маючи на помочь тых людей собе врекомо на копу приспособленых, и вшедши в дом мой . . . . . а в том часе я, приехавшы до дому и взявшы ведомость... который мужык, стоячы прыпредсевзятью своем хамовском то твердил, а я и сам хотечы указать невинность мою... Што я бачечы, знову взявшы вижа... оказал, иж то есть летняя кидь, а не теперешнее кладение... Якож и виж признал, иж маючи при собе людей добрых земьян... и инших посторонних людей... и за (оказань) ем его видел есьми с тыми усими людьми у гумне одном сено летнего кладенья з воз".

І тому в боротьбі між селянином і паном приймають участь дві копи: на боці селянина — виразно селянська („пришедшы громадою великою праве кгвалтом, маючи на помочь тих людей, собе врекомо на копу прыспособленых"), на боці пана — виразно панська („маючы пры собе людей добрых земян и ыншых посторонних людей"). Панська копа повинна скасувати вирок селянської копи („прыпреддсевзятью своем хамовском"). Таким чином, копа, як стара сусідська громада, не завше могла бути безпечним знаряддям; але, як судовий засіб за кріпацького ладу, не могла приваблювати і селян; бо селяни, після повстань XVII сторіччя проти кріпацького ладу, подавлені панською силою, вже від копи справедливости не чекають.

№ 320 за 1649 рік.

„...при згромаженью не мало людей, копним способом з села Сухог и з иншых сел зобраных, е.м. пан Роман Достоевский сам... пыталъ всих людей хто бы кого меновить видел, альбо слышал забираючи маетность е. м. розную так рок у восень под час ребелизые хлопское козацкое наездом на домы шляхецкие и е. м. в маетности двора Острове". „...которую и дальней до книг подати готов был, але е. м. пана Достоевского подданные Сузкие, е. м. ксендза Лосовського и войт угодою уводили все отдати и платити подеймовали, чому же досыть не учинили..."

З одного боку — пан, який після придушення козацько-селянських повстань себе почуває переможцем; з другого боку — кріпаки переможені. Пан від цих вимагає „все отдати и платити", і кріпаки на це „угодою уводили". Цікаво, що вирок поданий до городського суду через 4 м. 7 день, бо селяни не віддавали те, що було взято у пана „подчас ребелизые хлопское козацкое". Пан Достоевский звертається за допомогою до уряду.

Та І. Ю. Черкаський не звертає уваги на ролю в копі пана і кріпака, задовольняючись зовнішніми рисами в процесі копного суду.

Назвавши копу „громадським судом", встановивши цілу „сталу" (!) систему копного права, автор цілком природно ставить питання про взаємини між судами (копою та панським урядовим судом). І. Ю. Черкаський виразно зазначає, що „громадський суд мав ті функції, що і панський чи урядовий". Попрікання в „паралелізмові" судів автор обходить твердженням, що вибір суду — вільний: скривдженого тягне до „скорого" суду — до копного. Пани ж своїх винних підданих не охочі видавати. „Конфлікт тут був неминучий". „Щоб уникнути його, громадському судові треба було мати згоду пана судити його підданця".

„Який же суд дає пан чи урядник панський з винних підданих своїх. — Часом це буває суд панський, з'єднаний з судом копним, так що іноді важко буває сказати, що то за суд (стор. 92). Автор ілюструє це актом № 145 за 1595 р.

Тут безперечно, панський суд, який судить старинського підданого Очкаса („маючи пры собе людей добрых, на том праве упрошоных" паном) і видає його „на муку" не копі, а своїм підданим Старинським („пан староста Старинский, обмовившисе з людьми добрыми, которых на том праве при собе мел, за добровольным признаньем того злоде выдал его подданим Старинским на муку"). Копи немає зовсім є лише копний звичай „на муку" брать.

І. Ю. Черкаському однак „важко вирішити, чи тут ми маємо суд панський, з'єднаний з судом громадським -- людьми добрими волости Старинської — чи це був громадський суд, до складу якого входять як судді обрані, староста Старинський з двома панами і іншими людьми добрими".

Виходячи з готовеньких юридичних систем, абстрагуючись від „живого життя", автору справді не легко зрозуміти, що в акті № 145 не „громадський" суд, навіть зовсім не копа, а суто панський суд, який передає злочинця на муку своїм підданим.

І. Ю. Черкаський з приводу копи „о спаш" каже, „що склад копи о спаш був зовсім невеликий: скривджений, шкідник, возний і сторона; на крайній випадок коли шкідник не стане і возного не буде, склад копи обмежувався скривдженим чи представником його та стороною". Безперечно так. Доказ на очі.

№ 66 за 1582 р.

„Которых сеножатей Мартиноковых мужы сторонные при мне зараз окоповали и ошацовали возов петьдесят сена... а при мне возном на тот час были люде сторонные копники, то есть Максюта, а Сезюта — подданные пана Зеновьевича, а Трохим Махович — боярин пана Гайков, а Волос Пилипович — подданый пана Костин".

Актів про копу „о спаш", де стороною виступають селяни — дуже небагато [1]). На копі про спаш як і на інших копах, стороною, звичайно, виступає шляхта.

№ 136 за 1593 р.

„... Я возный, заковуючисе в том водлуг права посполитово, с тою стороною шляхтою выехавшы на тое збожье попасеное... А потом окопованью і улацненью тое шкоды, зоставивши и подавши, я возный с тою стороною шляхтою пану Стефану Кирику в той шкоди его за збожье, от нас обычаемъ копным ему присуженое, волов двух шерстью половых... держать мает..."

№ 154 за 1597 р.

„... Я... возный... оное шкоды потравенья сеножатий огледавши и видечи быть шкоду великую, стою стороною шляхтою намовившисе, окоповали есмо тое шкоды шацунком статутовым возов пятдесят..." [2])

Як бачимо, возний зі стороною складають (чи замінюють) копу. Ще характерніший акт № 125 за 1592 рік, коли за копним обичаєм судить один возний.

„Я... возный... былом на справе земенина... Талька Порецкого... Якож пан Миколай Талько просил мене возного, абим на них тую испаш окоповати... и окоповалом есми на них подданных пана старосты Ошменського гретчины коп... 20... И менил пан Миколай Талько передо мною возным, иж дей те сено мое... потравил... и окоповалом того сена потравленого возов осмь".

Копний суд про спаш безперечно персоніфікується у. возному.

В № 192 за 1603 р. читаємо:

„... Пан Рафалович, маючи при собе возного... Андрея Васильевича Мизкгира, пана Залетелогоа Петра Лецовича, на испаш с подданными своими вышел; так же я, маючи при собе возного... и сторшну шляхту...; перед которыми возными и паны шляхтою оказал есми след свежий конский и шкоду... Я тую шкоду свою и след свежий обеюи возним и сторонам оповедал, оказал, оказал и просил сесми обудвух возних и стороны, абы тые шкоду мою у гретчыні оцанили. А Андрей возний, не хотечи з другим возным испаши судити и цанити, пошол за паном Рафаловичом и мовил: я дей до тое спаши ничого не маю, а то дей маеш возного, который нехай судитъ и всказует. Я... просил есми того возного пана Дмитра Дешуковича..., а мне шкоду окоповавши с паны шляхтою всказал".

„Судит" возный („Маєш возного, который нехай судит"). Цей мент у всіх актах про копу о спаш яскраво виступає („Я, возный окопалем, „окоповалем" тощо).

І так в копах „про спаш" майже нічого не залишилось з копного суду, судить возний зі стороною шляхтою (а іноді і без сторони). Копа про спаш не має копників. Представник уряду — возний — судить за „копным обычаем".

Отож, наявність звичаю копного без копи є яскравішим виразом діялектичного розвитку копного суду: колись „за давніх-давен" — звичаєвий суд без сталої форми, за кріпацького ладу — певна звичаєва форма без старого змісту, без копного суду.

Нарешті остання точка.

І. Ю. Черкаський, досліджуючи копне право, приходить до висновку: „... що всі стани суспільства — селяни, міщани, бояри, зем'яни і шляхта взагалі, а так

---

[1]) Порівняй акти: № 134 за 1593 р., № 152 за 1597 р.

[2]) Порівняй акти: № 131 за 1593 р., № 135 за 1593 р., № 158 за 1597 р., № 168 за 1598 р., № 200 за 1608 р., № 207 за 1612 р.

само і духівництво брали участь у громадському суді; тому і назвисько для копного суду — громадський суд — справді відповідає тому розумінню, що це був суд не тільки громадою, а й спільний для всього громадянства, бо всі суспільні стани, все громадянство брали участь у відправі цього суду" (стор. 123).

„Щодо взаємин на копах між шляхтою й мужами, то жадної переваги шляхта над мужами не мала... обидва стани — шляхетський і простий — зливалися в одну громаду і, за обопільною згодою, вирішували справи" (стор. 118).

У автора, таким чином, зникло кріпацтво, зникла вся картина реального життя польсько-литовської держави за XVI та, особливо, у XVII сторіччя. Розглядаючи копне право поза історичним розвитком соціяльно-економічного і політичного життя епохи, автор утворює універсальну систему права для всіх часів.

„... Виявить це копне право і системазувати його — становить громадський перед батьківщиною обов'язок сучасного правника незалежно від того, чи це копне право залишиться як історична пам'ятка культурно-правного життя, чи, може, відродиться і у деяких своїх частинах увійде в сучасне правниче життя, надавши йому національних українських форм".

Але як собі уявити перенесення „системи" звичаєвого права часів февдалізму в „сучасне правниче життя" країни, яка, знищивши всі рештки февдалізму, остаточно нищить базу для відродження капіталізму, будуючи нове, соціялістичне суспільство?

Треба ще мати на увазі, що думка про відродження сусідського (копного) права, надія, що це право, може, увійде до сучасного правничого життя, тісно зв'язана, навіть єдино можлива, при припущенні думки про розвиток на Радянській Україні, як домінуючої форми, індивідуального господарства. Але зріст соціялістичного сектору нашого господарства, зріст усуспільнення індивідуального господарства вириває будь-яку перспективу для думки про відродження копного права. Надія, висловлена І. Ю. Черкаським, є надія не на соціялістичний шлях розвитку нашої країни, а на капіталістичний та з февдальними рештками.

Власно кажучи, І. Ю. Черкаський про Радянську Україну нічого не нагадує. Правда, в одному місці він „натякає" на соціяльний об'єкт, правничому життю якого наш автор хоче надати „національних українських форм": „Окрім селян вільних і селян підданих панських, соціяльне становище яких можна було б означити сучасним терміном селян-середняків, на копах брали участь і тогочасні пролетарі, так звані „паробки..." (стор. 107).

Отже, маємо тепер селян-середняків, соціяльне становище яких подібно панським підданим — кріпакам... З одного боку, автор відкидає весь панський гніт в кріпацькому суспільстві („жадної переваги шляхта над мужами не мала"); з другого — чомусь „покріпачує" наших, позбавлених всяких панів селян-середняків, прирівнюючи їх соціяльне становище до становища панських підданих.

І. Ю. Черкаський підходить до розгляду історичного явища — копного права формально статично. Це консеквентно привело І. Ю. Черкаського до того, що він одним помахом поставив хреста на всю марксистську методологію і, далекий від живого життя Радянської України, на 12-му році пролетарської революції висловив надію на відродження давно померлого копного суду. В цьому він виявив себе, як ідеолог мрій куркульського селянства в старі часи, що бачило в минулому „Золотий вік".

М. Беркович

Занепад античного світу в освітленні новітньої історіографії. (M. Rostovtzeff. The social and economic history of the Roman Empire. Oxford, 1926. XXV + 795 с. — Ferdinand Lot. La fin du monde antique et le debut du moyen âge. Paris, 1927. XXVI + 515 с.).

Усім відомий факт поширення песимістичних настроїв у лавах буржуазної інтелігенції післявійськової Европи, особливо країн переможених, виявився не тільки в шаленому успіхові, що його зазнали твори Кайзерлінга, Освальда Шпенглера та їм подібних; поруч із тим, почасти також під впливом розкладу величезних імперій недавнього минулого — Російської, Австро-Угорської, Германської — прокидається серед широких кол буржуазії інтерес до проблеми розкладу Римської Імперії та загину античної цивілізації. Досить перелічити найвидатніші праці з цього питання, що їх було видано лише за коротенький період між 1919 та 1927 рр., щоби переконатися в тому, оскільки підвищення загального інтересу до цієї, на перший вигляд, спеціяльної проблеми є тісно зв'язане з подіями останнього десятиріччя. Року 1919 Ludo-Muritz Hartmann друкує свою популяризацію „Der Untergang der antiken Welt"; року 1920 виходить Геффкенове „Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums"; у 1921 р. — одразу дві праці: Guillelmo Ferrero — „La ruine de la civilisation antique" та Н. А. Васильєва — „Падение Римской империи и гибель античной культуры"; в 1922 р. маємо вже низку праць з цього питання: A. Albert-

Petit —„Comment meurt une civilisation"; E. Kornemann —„Das Problem des Untergangs der antiken Welt"; W. E. Heitland — „The roman fate, an Essay in Interpretation" та М. Ростовцев,—„Падение античной цивилизации"; нарешті року 1925 видається знову книжка G. Sorel —„La ruine du monde antique", 1926 - го — Chapot, „Les causes de decadence du monde antique" та зазначена в підзаголовку велика праця М. Ростовцева англійською мовою, 1927 - го — там же зазначена книжка професора Сорбонни Фердинанда Лота.

І цікаво те, що автори майже всіх цих праць звертаються не до фахівців, а до „широкої публіки", що друкуються ці праці або у розповсюджених журналах, як, напр., Revue des Deux Mondes (Ferrero), Revue de Paris (Albert - Petit), Русская Мысль (Ростовцев), або по різних популярних збірниках, як Vergangenheit und Gegenwart (Kornemann), Geschichte in gemeinverständlicher Darstellung (Hartmann) і т. ін. Навіть випускаючи своє спеціяльне дослідження „Соціяльна та економічна історія Римської Імперії", Ростовцев, як він сам зазначає в передмові, дбає про інтереси читачів - неспеціялістів і тому переносить увесь свій науковий апарат на кінець книги.

Хіба все це не говорить за те, що в даному разі зах.- европейська історіографія виконує, так би мовити, „соціяльний заказ" буржуазії? До того ж і саме трактування теми, характер нових поглядів, що їх тепер висувається, проведення ризикованих аналогій між півторатисячорічним минулим і сучасністю — все це надає деяким з цих творів характера справжніх політичних виступів, зведення під захистом науки рахунків з сучасним революційним рухом.

Ніде, мабуть, відзначені тут риси не виявляються настільки гостро, як у зазначеній вище останній роботі Ростовцева.

Уже в передмові до цього твору (стор. XV) подибуємо одвертий випад проти радянської влади, яка,— скаржиться наш автор,— відмовилася сприяти його науковій праці! Ця скарга набуває особливої пікантности, коли взяти на увагу, що ввесь твір пройнятий жагучею ненавистю до Жовтневої Революції, і що вся концепція занепаду античного світу в нього навіяна та обумовлена „гірким досвідом" революційних подій. Як зрозуміти, наприклад, таке зауваження: „Рабство та рівність несумісні — факт, що його не повинні були би забувати сучасні захисники рівности" (ст. 474)? Що інше хоче тут сказати автор, як не те, що в Радянському Союзі маємо не свободу а рабство людности? Або така фраза: „Гвалтовне прагнення до рівности (levelling) ніколи не допомагало поліпшити становище мас" (ст. 487). „Діоклетіян, пише він ще в одному місці, поділяв згубливу віру стародавнього світу у всемогутність держави, віру, яку багато сучасних теоретиків поділяють разом із ним" (ст. 463).

Тенденція цих і тому подібних зауважень є настільки прозорою, що пояснень не потрібує. Так само не потрібує особливих пояснень ставлення Ростовцева до марксистського розуміння історичного процесу. Він ототожнює чисто економічний погляд Вебера, Бюхера, Сальвіолі з марксистським („ці історики пристосували марксистську теорію до розв'язання проблеми"— ст. 482) і переможно спростовує її кількома словами (ст. 302). При цьому він, мабуть, і не підозріває, що сам підходить до марксизму, якого він так „рішуче відкидає", значно ближче, ніж згадані історики: бо він висуває соціяльно - політичне пояснення занепаду Імперії, роблячи наголос на клясовій боротьбі між міською буржуазією та пригнобленими трудящими клясами села та міста. А коли ще взяти на увагу, що ця соціяльна боротьба зростає на базі певних антагонізмів, обумовлених глибокими економічними процесами, то, хоча сам автор безпідставно відкидає всілякий зв'язок між цими двома категоріями явищ, вплив марксистської концепції на його історичну конструкцію для всякого неупередженого читача робиться цілком наочним.

Загальний хід його думки такий.

Імперія виникла з Республіки в наслідок антагонізму між владною сенаторіяльно - всадницькою аристократією земельного та лихварського капіталу, з одного боку, та середньої кляси міської буржуазії в спілці з римським пролетаріятом — з другого. У період Республіки ця буржуазія була надто захоплена організацією економічного свого добробуту та будівництвом міст, надто була задоволена політикою аристократії, щоб прагнути до влади. Справа змінюється у першому столітті до нашої ери, коли глибоко - егоїстична політика пануючих верств поставила під загрозу життьові інтереси буржуазії. Громадянська війна, до якої призводить цей антагонізм, закінчується частковою поразкою вищих кляс і встановленням між ними та муніципальною буржуазією певного компромісу, висловом якого з'явилася діяльність Октавіяна Августа. За часів Юліїв та Клавдіїв змагання решток старої аристократії було остаточно розчавлено шляхом терору, і „конституційна монархія" Антонінів вже виключно спирається на землевласницько - торговельно - промислову буржуазію муніципіїв, як на основну свою соціяльну базу. Армія, реорганізована за імп. Веспасіяна, відбуває цю соціяльну перебудову Імперії. Італійський пролетаріят з армії було усунено та замінено заможними клясами провінціяльної буржуазії. Отже військова сила держави стає буржуазною (ст. 103). У такий же спосіб

змінився і соціяльний склад Римського Сенату. „Освічена монархія" Антонінів є таким чином цілком буржуазною, вона була наслідком перемоги „освіченої кляси міської буржуазії" (ст. 107). Але в другому столітті н. е. армія помалу губить зв'язок із містом, стає селянською (ст. 122), бо принцип добровільної служби, через потребу безупинної боротьби проти зовнішніх ворогів (германці), замінюється примусовим набором. „Середня кляса" виявила нездатність нести на своїх раменах грандіозну світову будівлю Імперії. Те ж і щодо нижчих трудящих мас селянства та міських ремесників ця буржуазія тримала себе егоїстично, замкнено, подібно до переможеної нею аристократії. Її активність у галузі хліборобства, торгівлі, промисловости, що забезпечувала їй високий добробут у перший період Імперії, помалу вироджується у стерильне, рантьєрське використання капіталів та в систематичне визискування трудящих кляс. Звідси нове загострення соціяльних противенств та боротьби, що кінець кінцем призводить до глибокої кризи і громадянської війни другої половини 3-го віку. Носієм інтересів пригноблених кляс у цій боротьбі була армія, що зробилася, як було згадано, цілком селянською і щодо культурного рівня — варваризованою. Ця армія викидає гасло „Геть привілеї вищих кляс" (ст. 452) і робить головними пунктами свого програму участь в управлінні, повну рівність, скасування переваги освіченого міста над селом.

Революція кінця 3-го століття дала перемогу цій „негативній" програмі: політичну й економічну могутність буржуазії було зламано, сама вона була фізично майже знищена, міста зруйновані, імператори і вищі урядові агенти починають виходити з лав селянства.

Однак загальна руйнація, повна анархія, викликана революцією, поставила державу край загину. Чергове завдання — врятувати Імперію — могла виконати лише армія, її керівники, імператори Діоклеціян, Констянтин реорганізують державу відповідно новим соціяльно-економічним умовам.

У реорганізованій Імперії для керівничої ролі буржуазії вже не було місця; соціяльною базою держави стає село, селянська маса, що здобула таким чином рівність, але... рівність у рабстві. Нова бо Імперія одержала у спадщину від громадянської війни 3-го віку зруйновану до щенту торгівлю, дезорганізовану промисловість, глибоку кризу сільського господарства. Отже, щоб підтримувати своє існування, державна влада стала на шлях покріпачення населення, „легального грабіжництва" маси, накладаючи на неї нечувано тяжкі податки й натуральні повинності та перетворюючи низку приватних підприємств у державні. Відзначимо в дужках, що Ростовцев називає відповідну політику Діоклеціяна „державним соціялізмом".

Натуралізація, спрощення всього економічного життя Імперії призводить, не зважаючи на всі зусилля імператорського уряду, до зубожіння мас та зменшення державних ресурсів. Звідси зміни й у складі армії. Змінюється не соціяльне обличчя її — вона залишається селянською — а культурно-етнічне: романізовану все ж таки до певної міри селянську масу Імперії витискують тепер варвари, які задовольняються більш низким рівнем життя та потрібують тому значно менших видатків на утримання.

Одночасно з регресом в економіці і варваризацією армії відбувається й духовне зубожіння. Також і тут перемога нижчих кляс веде до загального нівелювання, до перемоги мислення, заснованого на релігії (християнство), ворожого інтелектуальному розвиткові вищих верств суспільства. Отак підготовлюється занепад античної держави, суспільства, культури; остаточний загин стає неминучим, є питанням лише часу.

Отже основну тезу автора можна висловити таким чином:

Усе блискуче життя Римської Імперії, її економічна, культурна, воєнна міць була витвором одної лише кляси — муніципальної буржуазії, переважно її вищої верстви. Поразка цієї кляси в боротьбі з трудящими некультурними масами села, що їх буржуазія не хотіла і не вміла прилучити до своєї влади та культури, призвела до загального краху. „Головний феномен, — формулює свою думку Ростовцев, — що лежить в основі процесу занепаду — це повільне поглинання (absorption) освічених кляс масами та поступове спрощення всіх функцій політичного, соціяльного, економічного та інтелектуального життя, що ми й звемо варваризацією стародавнього світу" (ст 486).

Аналіза соціяльних передумов занепаду Імперії не вичерпує всього багатого змісту книги. Вивчаючи соціяльну боротьбу в стародавнім Римі, Ростовцев паралельно розгортає перед нами широченну картину і його економічного життя. Сторінки, присвячені економічному розвиткові Італії та провінцій Риму, належать до найоригінальніших та найблискучіших у всій книзі. Ми стежимо тут за тим, як у 1-му столітті змінюються форми господарства та землеволодіння в Італії; як під тисненням конкуренції з боку провінцій Італія вимушена перебудовувати своє сільське хазяйство, переходити від інтенсивних виноградно-олійних культур до культури збіжжя; як у зв'язку з цим зникає організоване на „науковім" господарюванні середнє поміcтя, проковтане латифундіями, де екстенсивна експлуатація

землі (збіжжя, скотарство) базується вже на дрібних господарствах орендарів-колоній. Далі бачимо, як протягом 1—2-го століть відроджуються східні провінції, швидко йде процес урбанізації провінцій західніх, що досягають у 2-му ст. апогею свого добробуту, при чому тут поруч із нагромадженням йде й децентралізація капіталів, їх розпорошення в руках середньої буржуазії.

Широко вживані дані археологічних розкопок та пильна аналіза письмових джерел дає авторові змогу висунути твердження про капіталістичний характер та всесвітнє значіння римської торгівлі, що, на його думку, була одним з головних джерел нагромаджених за цей період багатств. Він доводить, що ця торгівля — і не тільки внутрішня, інтерпровінціяльна, але й зовнішня, з Хіною, Індією, Суматрою, Індо-Хіною — втягувала у грошове господарство, у жваві економічні взаємовідносини найширші верстви римського суспільства, бо вона була побудована не на предметах розкоші, як багато так думає, а на продуктах масового споживання (збіжжя, вино, олія, метали, одяг, посуд). Отже в другому сторіччі, всупереч твердженням Бюхера, Вебера, Сальвіолі, подибуємо в Імперії тільки рештки натуральної системи, основа ж господарства була капіталістичною.

Як же в такому разі пояснити такий швидкий і рішучий економічний регрес Імперії наприкінці 3-го та в 4-му ст.? — Виключно соціяльними катаклізмами, клясовою боротьбою 3-го віку. Щоб зробити цю свою думку зрозумілішою, автор звертається до сучасних подій. „Ми не можемо бути певні, каже він, що ґвалтовна соціяльна катастрофа не могла би відкинути також і сучасний капіталістичний світ назад до примітивних форм хатнього господарства, як це сталося з Росією (!) з часів більшовицької революції" (ст. 484).

У світлі цього глибокодумного порівнання інші міркування автора вже не відограють значної ролі.

Провідна ідея його цілком ясна, і він ще підкреслює її наприкінці дослідження, де з вивчення минулого він виводить уроки для будучини.

„Еволюція стародавнього світу, пише він, дає нам урок та пересторогу. Наша цивілізація триватиме тільки в тому разі, коли вона буде цивілізацією не однієї лише кляси, а маси... Другий урок у тому, що ґвалтовне змагання до рівности ще ніколи не допомогло покращенню життя мас. Вони зруйнували вищі кляси і цим лише прискорили процес варваризації. Але ж немов завжди присутній і бридкий привид залишається остання проблема: чи можливо поширити вищу цивілізацію на нижчі кляси, не знижуючи її рівня та не зводячи її якісно до нуля? Чи не загрожує кожній цивілізації занепад, як тільки вона починає проходити у маси?"

Цим запитанням, так характерним для переляканого червоним привидом буржуа, закінчується книга М. Ростовцева. І, треба сказати, буржуа не дуже розумного, бо тільки стопроцентний міщанин може уявляти собі перемогу революційної маси, як кінець сучасної культури і регрес до примітивних форм життя. Можливо, що тут більше лицемірства, ніж нерозуміння: не стільки сам він вірить, скільки своїх читачів хоче запевнити, що в намальованій ним жахливій картині загину Римської Імперії можна побачити прийдешню долю цивілізованого капіталістичного світу.

Отже величезна ерудиція автора одверто стає до послуг найогиднішій реакції. Не дивно, що і суто науковий бік його дослідження не міг від цього не потерпіти. Перш за все, штучне відокремлення економічного розвитку Римської Імперії від її соціяльно-політичної надбудови, явно проведене в інтересах полеміки з марксизмом, а не в інтересах історичної правди, не витримує ніякої критики. Щодо самого економічного розвитку, то елементи капіталізму в античному світі також тенденційно перебільшені, зокрема роздуте значіння торгівлі. Абсурдність уявлення римської торгівлі в капіталістичних формах прямо впадає в очі: знаючи техніку транспорту того часу, умови збереження та перевезення олії, вина (у глиняній посудині), збіжжя, як можемо повірити, що їх перепродукція в одній частині Імперії викликнула величезну в другій? Що інтереси маси, а не невеличкої порівнюючи групи заможного міського населення були зв'язані з цею торгівлею? Що торгівля була головним джерелом нагромадження багатств? Чому ж у такім разі ремесло комерсанта — і не тільки дрібного, але й великого — за ввесь час існування Римської Імперії не користується пошаною? Чому купець не може ввійти до складу куріялів?

Автор затушковує той факт, що та самісінька муніципальна буржуазія, яку він виставляє творцем усіх матеріяльних і культурних цінностей стародавнього світу, складалася майже цілком з землевласників; що не торговельний, а лихварський капітал відогравав головну ролю. Він не може з'ясувати стерильність цього винайденого ним торговельного капіталу. Коли мова йде про те, чому промисловість у Римській Імперії не розвинулась, чому вона ввесь час перебувала у формах технічно відсталого ремісництва, він, заперечуючи самому собі, з'ясовує це відсутністю конкуренції, що у свою чергу було обумовлено незначністю попиту! (с. 303 — 305),

Усе це перекручування потрібно авторові, щоб піднести значіння творчої діяльности античної буржуазії, діяльности, уявленої в термінах сучасних капіталістичних відношень. Ця модернізація антиісторична, в ній відчувається упередженість, тенденційність, що псує ввесь твір, не зважаючи на високу наукову цінність окремих його частин.

Фердинанд Лот — представник не країни переможеної, не білої еміграції; тому картина занепаду Римської Імперії не викликає в нього асоціяцій з сучасністю і песимістичних прогнозів близької будучини европейської цивілізації в його книзі не знайдемо. Нема в нього також бойового тону й ворожого ставлення до марксизму. Навпаки, він навіть де-не-де посилається на Маркса, і серед використаної ним літератури фігурує й „Капітал". Справа тут, звичайно, не в марксистських симпатіях автора; Лот просто є типовий еклектик, і характер його твору, що уявляє собою не так самостійне дослідження, як зведення всіх попередніх праць, ще більш підкреслює цей еклектизм.

Свою книжку, що вийшла 31-м томом у серії „Еволюція людства" (Évolution de l'Humanité під керівництвом Анрі Берра, Лот писав протягом 1913 — 21 р.р. Отже, не зважаючи на дату публікації (1927), вона старше за роботу Ростовцева і, треба сказати — є в порівнанні з нею крок назад. З твердженням Анрі Берра, що „це одна з найкращих книжок, що їх колись написав історик" (Передмова, ст. XVIII), з ніякого погляду не можна погодитись. При всій величезній начитанності автора ясності стилю, стислості і систематичності викладу, дотепності й оригінальності деяких міркувань „синтеза" його вийшла не дуже переконуючою.

Визнаючи соціяльний та економічний „фактори" одним із двигунів історичного процесу, Лот на перший плян висуває внутрішній розвиток людини, її „психологію". Розбиття античного світу в останньому рахункові з'ясовується розбиттям психіки античної людини; соціяльно-економічний переворот підмінюється переворотом у психіці. „В історії людности, пише він, бувають періоди, коли людина більш не розуміє своїх предків, свого батька, самого себе. Неначебто відбувся розрив психічної неперервности (contunuité psychologique). Сучасник Септимія Севера або Діоклеціяна міг би ще пізнати себе в своїому предкові часів Августа. Їхні смаки, мова, мистецтво, світовідчування, пристрасті зазнали на протязі цих двох-трьох сторіч лише таких змін, що могли порушити тільки контури, не зачіпляючи ґрунтовної подібности. Але що спільного між сучасником Діоклеціяна і сучасником короля Дагоберта?" Зовнішній світ людини III та VII віків — пояснює він далі — різко змінився, але о с о б л и в о змінився світ внутрішній (2). Отже між переродженням зовнішнього світу та „поновленням" внутрішнього існує не причиновий зв'язок, а лише паралелізм. Навіть там, де взаємодію між ними припущено, примат все ж належить „психології". Хочете знати, чим, наприклад, з'ясовується відсталість римської індустрії? Особливою психікою римлянина! „Загалом кажучи, твердить Лот, антична людина має психологію, значно відмінну від нашої. У ній мало потреб, велика сталість смаків. Мода ледве існує, та й вона впливає лише на вищі кляси, а не на все суспільство, як тепер... Одяг, житло, меблі, предмети мистецтва — все має тенденцію зробитись стереотипним, прийняти майже нерухомі форми. Звідси одноманітний, нудний характер римської цивілізації. Цей простий тип життя, ця відсутність потреб, комфорту — що може бути більш несприятливим для розвитку промисловости?" (ст. 84).

Ще гостріше з „психології" виводиться незначність римської торгівлі. „Глибоку підставу для цього факту (слабкости торгівлі),— пише наш історик,— конче потрібно шукати у психіці римлян" (ст. 88). Адже цей нарід „глибоко торгівлею не цікавився"!..

Виходячи з такої філософії історії, можна; природно, прийти до надто перебільшеної — щоби не сказати чудної — уяви про ролю особи в історичному процесі. „Повернення Констянтина у християнство, каже Лот, є, поруч із встановленням гегемонії Риму та появою ісламу, найважливіший факт з історії середземноморського світу" (ст. 44). „Константинополь виникнув із капризів деспота, захопленого міцним релігійним екстазом" (ст. 43). — Франкську державу „заснувала честолюбність одної людини" (ст. 468).— Вестготи мали всі шанси підкорити собі всю Галлію та утворити міцну, сталу державну організацію. Але... „поява року 481 п'ятнадцятирічного короляти (regulus), сина Хільдериха, якого звемо Хлодвигом, перекинула всі ці передбачення та змінила долю Галлії, а згодом і всього Заходу" (ст. 366).—„Буря знищила намір Алариха переправитись до Африки, щоби там розмістити свій нарід".

Ця буря змінила історію всієї Західньої Европи" (ст. 233).

Ці „вибрані сентенції" (букет можна було би зробити ще пишнішим) достатньо характеризують усю глибину поглядів ученого, якого Берр називає красою французької історичної науки (ce scrupuleux médieviste, un de ces mâtres qui ont donné à lérudition francaise sa pariaîte sûreté de méthode et sa rigoureuse précision).

Ф. Лот не був би послідовним еклектиком, якби він, з'ясовуючи причини загину античного світу, виходив тільки з психології. Збираючи, немов працьовита

бджола, мед зі всіх квітів, використовуючи всі конструкції, погляди та теорії, наш автор наводить такі головні причини занепаду Імперії.

1. Римська держава була не справжньою державою, а федерацією муніципіїв (civitas polis), згрупованих навколо наймічнішого з них — Риму. Зв'язок у федерації встановлювався виключно обсолютною владою імператора, який, одначе, не мав для своєї дії відповідного державного апарату.

2. Ця радикальна хиба — відсутність інституцій — побільшується з кінця II ст. через дію трьох великих феноменів: економічного регресу, релігійної кризи та зовнішнього тиску з боку варварів (ст. 257 сл.).

Отже занепад Римської Імперії з'ясовується тут уже не зрушенням у психіці, а хибністю державної організації. Але це ще не все. На 213 сторинці подибуємо третє формулювання, що дає вже економічне пояснення. Імперія, говорить тут Лот, зробилася механізмом надто великим, надто хитрим (savante), надто складним; середземноморський світ, перебуваючи з III віку в стані економічного регресу, не міг більше витримати її (цебто Імперії) тягару. „Отже, Імперія розкладається — спочатку на дві, потім на низку окремих частин; відбувається територіяльне розпорошення, що нечутливо переходить у февдальну Европу, зникає саме поняття держави". Ця думка про невідповідність між економічною базою Імперії та її політичною надбудовою (якщо висловити її в марксистській термінології) сама по собі є правдивою, але справляє дивне враження поруч із попередніми формульованнями.

Замість єдности думки і суворо логічної послідовности схеми, що її дає Ростовцев, маємо тут, таким чином, сполучення цілком несумісних поглядів. Зате Лот, відмінно від Ростовцева, не відноситься так упереджено до фактів, не притягує їх силоміць до своєї схеми. Малюючи економічне життя Імперії, він висловлює погляди цілком правдиві, але геть не оригінальні, йдучи тут, головним чином за Сальвіолі, він цілком відкидає капіталістичний характер римської економіки. Населення Імперії щодо її території надто незначне для виявлення великої економічної активности (ст. 75 — 83). Є кілька великих центрів, але вони не змінюють загальної картини: середня торговельна та промислова кляса нікчемна; Рим населюють переважно жебраки (ст. 85). Цілком бракує великої та середньої промисловости (ст. 86). Об'єктами великої торгівлі є виключно предмети розкошів, отже вона обслуговує потреби лише вищих кляс (ст. 88). Немає капіталізму і в сільському господарстві. Визискування рабів по великих господарствах латифундій, що і мобілізує великі капітали, вимагає багато ґрунту та наявности поблизу чималих міських агломерацій, швидко замінюється прибутковішою експлуатацією дрібних господарств — колоній. Таким чином, латифундії не виключають хатнього господарства, „вони передвіщують та підготовлюють, коли завгодно, февдальну економіку, а ні в якому разі не капіталістичну" (ст. 91 сл.). „Римський світ,— підсумовує свою думку Лот,— обмаль продукував, обмаль перевозив, обмаль продавав" (ст. 87). „Римський капіталізм" був лише тонким верхняком, скинутим подихом хуртовини, після чого наповерх вийшла скеля натурального господарства" (ст. 96).

Але в такому разі безглуздим робиться розв'язування проблеми будучини за аналогією з долею античного світу. Не тому, звичайно, відкидає Лот побоювання Ростовцева за капіталістичну цивілізацію, що перемога соціялізму для нього не зв'язана з загином культури, як для емігрантського історика, а тому, що він переконаний у вічності капіталізму, значить, і капіталістичної культури. „Для нас, пише він, звиклих до видовиська все зростаючого добробуту, це явище (наглої та радикальної руйнації античного світу) здається незбагливим. Економічна криза, війна можуть перервати зріст цього добробуту, але можемо бути певні, що після деякої більш-менш тривкої зупинки справи знов підуть угору й продукування багатств ніколи не припиниться. А чому так? Тому, що живемо за капіталістичного режиму, коли всі сили суспільства скеровані на виробництво добр..." (ст. 68).

Лотовий оптимізм виходить ще з того, що він взагалі не надає економіці вирішального для всіх галузей життя значіння. Він звертає багато уваги на розклад моралі античного суспільства, на занепад мистецтва, науки, літератури (ст. 154 —210). Все це розглядається майже цілком незалежно від економічного регресу Імперії. Так, наприклад, він докладно зупиняється на „естетичних передумовах" занепаду мистецтва: тут і „знеплоджуюча дія шедеврів" взагалі, і „втомлення надто довгим пануванням еллінської мистецької традиції" і „революція смаків", що почасти була наслідком християнства (ст. 167 — 171) та східніх впливів.

Так само автономно розкладається й громадська „мораль". Цікаво те, що, поруч із моральним розкладом вищих кляс, підкупністю бюрократії, поширенням усяких злочинств тощо, сюди відноситься також і недбале ставлення робітників до своєї праці. Цитуючи Дюрі, який обурюється жорстокістю Констянтинова законодавства, що карає на смерть служницю, коли вона допомагала вкрасти дівчину, та робітників (baphii або gynaecii), коли вони попсували продукт свого виробу — тканину, Лот зауважає: „це правда. Але слід сказати, що ці жахливі кари виявляють голову держави, який бажає якою завгодно ціною перебороти зіпсованість су-

спільства... Констянтин і його спадкоємці зробили таким чином усе, що вони могли зробити, принаймні законодавчим шляхом, для морального відродження суспільства" (ст. 114). Чудова мораль!

Передумовам падіння Імперії Лот присвячує лише першу частину своєї книги. У другій він заходиться вже коло самого занепаду (la débâcle), даючи стислий, але дуже змістовний нарис варварського тиску на Імперію. Нарешті в третій частині — après la debâcle — він знайомить нас з організацією нових варварських „держав", нечутливо підводячи читача до початку середньовіччя. Ми не будемо аналізувати двох останніх частин: вони виявляють лише величезну ерудицію автора та його видатний літературний талант. Варт відзначити тільки дуже цікаву оцінку діяльности імператора Юстиніяна. Спробу останнього відродити Імперію, хоча би шляхом приєднання втрачених на Заході територій він характеризує як архаїчну, штучну і, головне, шкідливу. Боротьба Юстиніянових військ з остготами, доводить він, більш зруйнувала Італію, ніж усі попередні напади варварів. Задля цеї ж війни Юстиніян оголив кордони Італії, залишаючи їх беззахисними проти наддунайських германців. Нарешті, Африка через скасування там вандальської влади зробилася легкою здобиччю напівдикунських берберів. Мимохідь автор остаточно руйнує леґенду про некультурність та вандалізм вандалів: вони зобов'язані своєю репутацією католицькій церкві, що ненавиділа вандалів за їхнє аріянство та переслідування ними католицького духовенства.

Не зважаючи на зразкове в багатьох відношеннях дослідження Ростовцева, на зовнішньо блискучу синтезу Фердинанда Лота, проблема занепаду античного світу залишається все ж таки не розв'язаною. Завдання істориків-марксистів відповідного фаху спробувати свої сили на цій важкій і методологічно-плодотворчій проблемі.

О. Л. Вайнштейн

Новий „Антимаркс" [1])

Ця велика книжка, майже до 500 сторінок тексту і до тисячі приміток, має своєрідну і значну цікавість. В ній автор крок за кроком йде за 1-м томом „Капіталу" і піддає всі його без виключення розділи критичному розглядові.

Автор належить до суб'єктивістичної школи політичної економії, непримиренний ворог марксизму, як це вже свідчить із претенсійного наголовку його книжки. У своїй праці він намагається подати в систематичній формі всі ті заперечення, що робились проти капіталу буржуазною політекономією протягом півсторіччя, подаючи також дещо й від себе.

Проте треба сказати, що сам автор не так скромно оцінює свою „працю". Він, мабуть, вважає, що робить революцію в методології критики марксизму. Справа в тому, говорить він, що всі критики марксового економічного вчення, до нього, користувались переважно емпірико-статистичною методою. Між тим, Марксове вчення є не історія, а теорія. „Не з історичних ілюстрацій Маркса, але з його теорії капіталу виникла та могутня влада, з якою його твори оволоділи масами"[2]). І тому автор вважає, що перемогти Маркса можна його ж методами. І ось автор декларує, що він у своїй критиці марксизму буде користуватись так званою „іманентною методою". Сутність цієї методи, на думку його творця, повинна зводитись до того, щоб викрити внутрішній зв'язок і залежність марксових теорем і положень поміж собою. Справді, Марксова система є одно ціле, де з однією тези залізною логікою виходить друга: із вартости — додаткова вартість, із останньої акумуляція капіталу, а із акумуляції виходить, поперше, резервна армія і злидарство, подруге — концентрація і децентралізація зі всіма головними протиріччями капіталізму, що приводять його врешті, до загибелі. Так ось, коли з цієї ланки положень вирвати хоча б одно, тоді падає вся збудована Марксом будова.

Ось це і належить зробити „іманентній методі" нашого автора. Він повинен дійти до економічної системи марксизму, до її засад, щоб зняти магічну силу з марксового пророкування про вечірні сутінки богів капіталу [3]).

Так одверто формулює наш автор мету своєї „іманентної" критики. Вважаючи Марксові конструкції за упереджені і тенденційні, він не бачить, що таким формулюванням завдань своєї критики він скидає з своєї „іманентної методи" чисті ризи безклясовости.

Це цільове настановлення, а також весь, так би мовити, дух „Анти-Маркса" схиляє нас до того, що цю книжку нам треба розцінювати, як один із моментів

---

[1]) Karl Muhs. „Anti-Marx". Betrachtungen über den inneren Aufbau der Marxschen Œkonomik. I Band: Der Produktionsprozess des Kapitals.

[2]) „Anti-Marx", стор. 9.

[3]) „Anti-Marx", стор. 16.

наступу міжнародньої буржуазії на ідеологічному фронті, при чому на найсильніший для пролетаріяту ділянці, а саме: в царині економічного вчення марксизму.

Ось чому ми вважаємо, що ця книга заслуговує того, щоб ознайомити з нею читача.

* * *

Автор у своєму вступові розглядає загальні філософсько-методологічні методи Маркса. Уже в цьому вступі виявляються всі характерні особливості критичної методи Муса, а також основні риси його світогляду. Метафізична прямолінійність мислення і поверховий емпіризм у нашого критика виявляється з перших сторінок вступу. Автор, наприклад, піддає аналізі марксовий принцип закономірности суспільних явищ. Виявляється, що у Маркса ніби є цілих п'ять різних, що виключають один одного, конструкцій поняття закономірности. Справа в тому, що критик взяв п'ять різних відтінків єдиного принципу закономірности і показав кожний із цих відтінків, як щось цілком самостійне. Тоді найти між ними елементи протиріччя вже неважко. Такий спосіб є — звичайна маніра нашого критика. Він бере живе ціле Марксове вчення тієї або іншої царини, розрізає його на частини, умертвлює під схоластичним пресом кожну з них і потім об'єднує сукупність мертвих частин, подає читачеві як унутрішньо неправдиве і протирічне, позбавлене суцільної єдности вчення Маркса. У цьому оригінальному способі критика— вся особливість і „цінність" іманентної методи, як читач може в цьому із дальшого пересвідчиться.

Найхарактерніше для вченого критика марксизму є те, що він не приймає принципу протиріччя; його плазко-гармонічний світогляд не знає і не хоче знати боротьби протилежностей, схрещування протидіючих сил в суспільних явищах. Розглядаючи, наприклад, Марксове вчення про базу та надбудову, дивується: як може бути створено протиріччя між ними, коли надбудова об'умовлена базою. Хіба наслідок може впливати на причину, а коли наслідок породжено причиною, то яким чином він може стати до неї в протиріччя?

„Матеріялістичне розуміння історії, фантазує наш критик марксизму, встановлює гомогенність матеріяльного процесу виробництва ідеологічною надбудовою... Збігання сутности й форми суспільного розвитку... І тому... не залишається місця для будь-якого протиріччя між витворчими силами і продукційними відносинами" [1]).

Читач таким чином бачить, як плазко і неправильно зрозумів Маркса його критик.

Також схоластично виглядає в руках Муса вчення Маркса про волю і необхідність. „Або, твердить автор, рух людського суспільства визначається законами, що діють із залізною необхідністю, тоді для волі чоловіка не залишається місця, або ж суспільство і процес його розвитку є... продукт людської діяльности, але тоді немає місця для... природних законів" [2]).

Автор „Анти-Маркса" справедливо вважає теорію вартости підвалиною всієї економічної системи марксизму. І тому він спрямовує всі стріли своєї критики на цю справді основу основ марксистської політичної економії.

Основна мета, що переслідує наш критик, полягає в тому, щоб відкинути зв'язок між Марксовою категорією вартости і трудовим принципом. Послухати нашого марксовіда, так теорія вартости Маркса є ніби суб'єктивістична. Які ж докази наводить Мус у своє твердження? Маркс, говорить він, сам, підкреслює, що виміна буває лише тоді, коли набутий товар має для господарчого суб'єкту споживчу вартість; крім того, вартість товарів, за Марксом, визначається ніби „шлунком ринку". Виходить, основою вартости товару є його корисність, його здібність вдовольняти потреби.

Перший же погляд на справу виявляє, шо Мус перекрутив ролю споживчої вартости в процесі утворення вартости товару. Тоді як, за Марксом, споживча вартість є лише передумова вартости, в глибоко-науковому і сумлінному освітленні нашого критика вона виглядає як основа, субстанція вартости.

Мус хоче, хоч би що, остригти автора „Капіталу" під суб'єктивістичний гребінець. Але ось, більмом на оці нашого критика є трудовий принцип, з яким Маркс зв'язує свою категорію вартости. І тому, всі зусилля критика спрямовуються на те, щоб цей принцип дискредитувати.

Мус наступає, поперше, на категорію абстрактної праці. Абстрактна праця є „дематеріялізація конкретної праці"; це — категорія „беззмістовна", „безкровна". Та й Маркс по суті сам відмовляється від неї, наприклад, коли Маркс говорить, що споживча вартість товару, поданого в еквівалентній формі, є виявлення своєї протилежности, а конкретний, що міститься в цьому товарі, труд є форма виявлення

---

[1]) „Anti-Marx", стор. 47.
[2]) Там же, стор. 29.

абстрактного труда. Що це означає, питає Мус, як не те, що справжній зміст процесу виміни, і за Марксом, дає споживча вартість та конкретна праця?

Це означає, дамо ми відповідь, що наш знавець марксизму плаває по поверхні явищ, вважає форму за зміст, зовнішнє за сутність.

З другого боку, це означає, що Мус хоче витравити з товару його подвійну природу. Діялектична природа товару лякає нашого критика, ненависна йому. Він же бо знає, що з первісної подвійности товару Маркс генетично вивів всі протиріччя капіталізму, аж до найвищих. Наш же критик товар вважає як внутрішню суцільну річ, що покликана вдовольняти потреби людей.

Далі Мус намагається підкопатись під категорію продукційности праці, одірвати Марксів принцип вартости від продукційности праці, значить — від праці взагалі. Тут не обходиться без перекручень. Коли вірити Мусові, то Маркс ототожнює продукційність праці то з його інтенсивністю, то з кваліфікованою працею. Але в такому разі підвищення продукційности праці повинно спричиниться до підвищення вартости товару — протилежно до вчення Маркса. Маркс, таким чином, викритий в протиріччі.

Врешті, критик озброюється проти категорії суспільно-потрібного робітного часу і намагається довести, що вартість товару визначається так званими „лімітними витратами" „лімітного продукціонера", а не суспільно-потрібним робітним часом. Ми не маємо можливости зупинятися на тих доказах, що наводить Мус. Нам важливо лише підкреслити, що критик всіма способами намагається вирити прірву між Марксовою категорією вартости та трудовими засадами.

Сам автор „Анти-Маркса" ось як дивиться на сутність вартости. Ціна та вартість відтворюються не в процесі виробництва, а на ринкові в результаті оцінок господарчими суб'єктами товарів з погляду здібности останніх вдовольняти їхні потреби. Ціна є результат цінувань, вартість [1]) — продукт ціни. Відхилення ціни від вартости товару — це Марксова вигадка. Справді ж „ціна та вартість гомогенні". Звичайно, праця має значіння при відтворенні товару, але, поперше — це конкретна праця, подруге, вона відтворює лише субстракт для цінувань. Із процесу виробництва продукт виходить з фізико-хемічними властивостями. Вартости він ще не має. Лише на ринкові цінування з боку господарчого суб'єкту надає товарові вартости.

Така суб'єктивістична концепція вартости, до якої схиляється наш критик. Читач бачить, що вона і не оригінальна і не нова. Покінчивши з Марксовою категорією вартости наш критик почуває себе так добре, що переходить до аналізи Марксового вчення про вартість робочої сили. Основна ідея, що дає надхнення Мусові в його нападах на цей бік вчення Маркса, полягає в тому, щоб одірвати вчення про вартість робочої сили від загальної Марксової теорії вартости. Щоб досягти цієї високої мети, автор не зупиняється перед прямим перекрученням тексту відповідних глав „Капіталу".

Маркс твердить, говорить наш критик, що вартість товару визначається працею, що витрачена на виробництво цього товару. Але чим же визначається вартість праці? Мус відповідає, що, за Марксом, вартість праці визначається вартістю засобів існування праці, тобто вартістю товарів. Виходить, радіє наш критик, за Марксом, що „вартість товару визначається вартістю праці, а вартість праці визначається вартістю товару" [2]). Ми крутимося, таким чином, в колі.

Який товар купується та продається на ринкові?—питає наш критик. „Товар—робітний час". Тоді виходить, що Маркс говорить якусь „нісенітницю", хіхікає Мус. Саме Маркс говорить: „вартість робітного часу визначається, подібно до вартости всіх інших товарів, тим робітним часом, що треба для продукції або відпродукції робітного часу" [3]).

Збентежений цією справжньою нісенітницею читач поспішає звернутися до тексту „Капіталу" і там находить причину нісенітниці. А саме Маркс говорить: „вартість робітної сили визначається і т. д." [4]).

Просто кажучи наш безсторонній критик, що бере надхнення від своєї надклясової „іманентної методи", підмінив Марксовий термін „робітна сила" своїм терміном „робітний час".

Таким же кристально-чистим, як небесна лазурь, способом користується наш багатовчений Мус, щоб довести наявність у побудові Маркса „подвійної тавтології", а саме: за Марксом, виходить, що „товар є товар, а праця є праця" [5]).

Далі виявляється, що автор, підставляючи замість вислову „робітна сила" термін „робітний час", або „праця", Мус зовсім не йде проти своєї наукової сумлінности. Справа в тому, що він брав робочу силу не формально, а як фактор

---

[1]) Мусовський термін „Wert" треба було б перевести словом „цінність".
[2]) „Anti-Marx", стор. 86.
[3]) Там же, стор. 86.
[4]) „Капитал", перекл. Богданова і Степанова, стор. 146.
[5]) „Anti-Marx", стор. 87.

утворення вартости. А з цього погляду робітна сила представлена своїми корисними функціями, здібністю до праці, короче — працею. А тому що, за Марксом, основою вартости товару є його корисність, то прикладання до робітної сили, взятої як фактор утворення вартости, заміна терміна „робітна сила“ терміном „праця“, або „робітний час“ цілком відповідає марксизмові.

І тому перекручення розуміння й тексту Марксового вчення про вартість робочої сили дістало санкцію... самого Маркса.

Щоб спасти своє вчення про вартість робітної сили од цього жаху „кола“, „подвійної тавтології“ і „нісенітниці“, Марксові залишається одне: відмовитися від зв'язку цього вчення з своєю теорією вартости.

Не розглядаючи критики, яку подав Мус про Марксове вчення, про виміну й ціну, ми звернімось до тієї глави Мусової книжки, де автор розглядає Марксове вчення про гроші. Насамперед наш критик зачисляє Маркса по штату металістів. На якій підставі? А тому, що Маркс, як і металісти, виводить сутність і функцію грошей із їхнього матеріяльного субстрату [1]). Основна помилка автора „Капіталу“, за нашим критиком, полягає в тому, що він теорію грошей будує на підставі своєї загальної теорії вартости. Маркс ніби бачить в грошах лише товар — не більше, І тому у нього й нема соціяльної проблеми вартости грошей.

Декількома сторінками нижче автор подає нам відкриття. Тепер уже виявляється, що Маркса треба причислити до номіналістів. А на якій підставі? А тому, що Маркс визнавав символічний характер грошей [2]). Але в такому разі який же раз радіє наш критик з того, що ніби Маркс протирічив сам собі! Бо „або гроші є субстанція, або символ“ [3]). Мало того: „марксистська теорія відмовляється від свого принципу вартости, коли вона декларує незалежність грошей від субстанції“ [4]).

Передовсім, треба відзначити, що критик вважає Маркса номіналістом тою ж методою перекручень тексту „Капіталу“, що нам уже відома. Саме Маркс відзначає, до того ж із застереженнями на символічний характер м о н е т и, а не грошей. Критик же взяв дві цитати з „Капіталу“, де Маркс говорить по суті про м о н е т у, склеїв їх своєю фразою про символічний характер г р о ш е й — і таким дуже цікавим способом „пришив“ авторові „Капіталу“ номіналізм. Як відомо, характерна особливість Марксового вчення про гроші є те, що вона зв'язується з загальною теорією вартости. Гроші — це товар. Зрозуміти природу і закони вартости грошей можна лише на базі вчення про вартість товару. Але гроші не просто товар, а товар особливий. І Маркс виясняє специфічні особливості грошей.

Але ось приходить наш метафізик і розрізує живе ціле Марксове вчення про гроші на частини Встановивши поверхово риси спільні нібито Марксовій теорії грошей та металізмові, він ототожнює її з цим останнім. Встановивши далі такою ж поверховою аналізою та ще перекручуючи їхні спільні риси: марксистської теорії та номіналістичної, він ідентифікує і ці дві теорії. Мусові тепер уже легко зробити висновок, що марксистська аналіза грошей характеризується „дуалістичними, непослідовними і протирічними визначеннями“ [5]).

Ще „оригінальніший“ наш критик в аналізі Марксової формули кількости грошей в обігові. Розбираючи її, Мус намагається довести, що вона порушує Марксову теорію вартости [6]). Робить він це таким чином. Він передовсім без будь-яких доведень заявляє, що Маркс прихильник кількісної теорії грошей. Потім, наш критик розглядає 4 приклади, коли в країні — за незмінних умов техніки — збільшується або зменшується маса грошей або маса товарів. В усіх цих прикладах Маркс, в п е р е д а ч і н а ш о г о к р и т и к а, твердить, що змінюються ціни товарів. А тому, що ціни і вартість товарів, за Марксом, знову таки в тлумачені нашого критика, „гомогенні“, тобто зміни цін є по суті зміни вартостей, то це означає не більш, не менш як те, що збільшення або зменшення грошової або товарової маси викликає зміну вартостей товарів, не зважаючи на те, що умови виробництва в країні не змінились.

Розуміється, що „Марксова формула обігу знищує як марксистську вартість товару, так і марксистську вартість грошей“ [7]).

Розуміється, але лише зберігаючи дві, правда, незначних умови. Перша незначна умова: Маркс зараховується прихильником кількісної теорії грошей. Друга така ж незначна умова: Маркс зараховується прихильником погляду, що „ціни і вартості „гомогенні“ і що зміни цін є по суті зміни вартостей“...

Рямці нашої рецензії примушують нас зупинитися на Мусовій критиці Марксової теорії додаткової вартости лише в загальних рисах. Для цього нам достатньо

---

[1]) „Anti - Marx“, стор. 127.
[2]) Там же, стор. 139.
[3]) Там же, стор. 139.
[4]) Там же, стор. 140.
[5]) „Anti - Marx“, стор. 139.
[6]) Там же, стор. 137 — 138.
[7]) „Anti - Marx“, стор. 137 — 138.

розглянути ті розділи, де Мус аналізує Марксове вчення про перетворення грошей в капітал, а також про купівлю і продаж робітної сили.

Як відомо, одна з головних засад Маркса в його аналізі формули Д — Т — Д полягає в тому, що в процесі обігу вартість товару середнього члену формули залишається незмінною. Саме це положення стає мішенню для обстрілу з боку нашого критика. „Передовсім — говорить він — в сфері обігу товар залишається незмінним тільки як феномен виробництва, але не як феномен вартости“ [1]) Проте, далеко важливіша, на думку Муса, роля виробничого капіталу в процесі зміни вартости товару — роль яку Маркс цілком ігнорує. „Відмінною рисою наукового характеру марксистської методи дослідження є ігнорування процесу виробництва товарів“ [2]). Для Марксової „загальної формули капіталу“ „сукупний зміст суспільного процесу виробництва... особливо щодо факту утворення капіталу та додаткової вартости... є цілком неважливий“ [3]).

Здивований читач поспішає взнати, в чому тут справа. Виявляється, що „виробничий капітал“ надає, коли вірити Мусові, нової вартости товару, наприклад, сировині, тим, що, змінюючи його форму і фізико - хемічні властивості, робить його цілком придатним для споживання. Значить, „виробничий капітал“ відтворює додаткову вартість. Ясно, що, наш критик під „продукційним капіталом“ розуміє знаряддя і засоби виробництва, що самі по собі, незалежно від праці надають нову вартість товарові тим, що роблять його кориснішим для людей...

Але такому разі „продукційний капітал“,—запитаєте ви,— може відтворювати додаткову вартість і при простому товаровому господарстві, де нема найманої праці? Цілком слушно — відповість вам ваш „анти - марксист“.

Далі наш критик повертається до вільнішої для нього сфери ринку і тут також знаходить багате поле для утворення додаткової вартости. Саме через анархічність, безладність та незакономірність (Regellosigkeit) в рухові цін товаровий обіг „дуже добре може бути і джерелом додаткової вартости, і зменшенням вартости (Minderwert) [4]) або підвищення ціни товару, означає підвищення його вартости“ [5]).

Читач бачить, що „суб'єктивістично обґрунтована теорія вартости, яка не знає динамічної ріжниці між ціною і вартістю“ [6]) покликана виконувати важливу ролю. Вона повинна пересвідчити нас у довільності, безладності руху цін — вартостей, щоб у каламутних міркуваннях нашого вченого професора про цю незакономірність його господарчі суб'єкти могли виудити для себе додаткову вартість...

Коли ви спробуєте заперечити Мусові, що сфера обігу не може бути джерелом утворення додаткової вартости, бо виграш для одного є програш для іншого, і пошлитеся, наприклад, на Маркса про виміну пшона на пшеницю, наш марксознавець оскаженіє. Він вам відповість, що автор „Капіталу“ замінив „смілим скоком (mit kühnem Saltomortale) одну проблему іншою, що перебуває зовні дискусії“ [7]), бо справа не в тому, чи відбиває загальна вартість товару будь - яку зміну в процесі обігу, а в тому, чи дістануть володільці товару більше або менше вартости. Справа про утворення додаткової вартости треба розглядати лише з погляду індивідів, що вимінюються“ [8]). Виходить, принципово індивідуалістичний підход допомагає Мусові легко з'ясувати походження додаткової вартости.

Щождо підкреслюваного Мусом факту анархічности ринкових відносин, то і цей бік справи йде на користь гармонічного світогляду нашого автора. Справа в тому, що „виробництво товарів, що пристосовуються... до змінних ринкових відносин, є одна з важчих і важливіших завдань для підприємця... є функція, з якої виходить як необхідність, так і виправдання його існування в межах капіталістичного господарства“ [9]).

Як бачимо, автор „Антимаркса“ знищив принципову ріжницю між капіталістичним та простим товаровим господарством, звів перше до другого — і тим щасливо уникнув інституту найманої робочої сили. Але ось Маркс щільно підводить нашого критика до проблеми купівлі і продажу робочої сили — і від аналізи цього процесу вже ніяк не можна втекти.

Але Мус не горює. Він застосовує свій вже випробований способ розрізування живого цілого Марксової теорії на мертві куски. Перше обвинувачення, що

---

[1]) „Anti - Marx“, стор. 137 — 138.
[2]) Там же, стор. 149.
[3]) Там же, стор. 152.
[4]) „Anti - Marx“, стор. 154.
[5]) Там же, стор. 153 — 154.
[6]) Там же, стор. 155.
[7]) Там же, 161.
[8]) Там же, стор. 161 — 162.
[9]) „Anti - Marx“, стор. 161.

він кидає Марксові, полягає в тому, що автор „Капіталу“ цілком не бачить ріжниці між робітною силою і товаром. „Ідея вартости товару як головний принцип марксистської теорії“ [1]), так загальмувала думку Маркса, що, в повному сенсі слова, ототожнив робітну силу з товаром взагалі і закони, що визначають вартість робітної сили, виявив із свого закону вартости товару. Між тим, говорить, вартість робітної сили визначається факторами зовсім іншого порядку, а саме — відношенням сил капіталістів та робітників, степенем організованости останніх, їхніми звичками і побутом, а також загальним культурним та соціяльним станом країни.

„Не зрозуміло, дивується автор, як Маркс, що перебував в центрі соціяльного руху свого часу... проглядів могутність і силу цього соціяльного руху та його вплив на утворення вартости праці“ [2]). Виходить, за твердженням нашого критика, Маркс був вищою мірою прихильником чистоти своєї теорії вартости, що проглядів особливість товару робочої сили та законів, що визначають її вартість. Ми на хвилину погодимся з Мусом в цьому його обвинуваченні проти автора „Капіталу“.

Далі вже виявляється, що „зведенням процесу утворення вартости „робітної сили“ до звичок і життьових потреб робітничої кляси, до загального історичного та культурного розвитку суспільства марксистська теорія відходить від царини чистої економіки... Цей скок до... сфери моралі, культури та побуту означає salto mortale всієї теорії вартости“ [3]) Маркса.

Всякий освічений економіст нашого часу знає, що вчення Маркса дуже складне й діялектичне. За Марксом, робітна сила є товар; вартість її регулюється законами, що треба вивести з загальної теорії вартости, але робітна сила не просто товар, а товар, що має цілу низку специфічних особливостей.

Ми вище бачили, якими факторами регулюється, за Марксом, вартість робітної сили. Але ці фактори, як організація робітничої кляси, спільний рівень культури тощо — не перебувають на одному місті, а змінюються, розвиваються. А тому і вартість робітної сили є величина змінна; це видко з того, що за другу половину XIX стор. вона збільшилась удвоє і за останнє десятиріччя продовжує зростати. Нема нічого неймовірного в тому, говорить наш оракул, що вартість робітної сили може зростати навіть до знищення нею всієї додаткової вартости. Бо „шлях для руху понад вартість робітної сили, не зважаючи на відокремлення її від знарядь виробництва, не закритий“ [4]).

Висновок нашого критика, значить, такий: „Додаткова вартість... є історична, але не економічна категорія, яка не безумовно іманентна капіталові“ [5]).

Які ж доведення навів наш пророк на користь цього положення, що вартість робітної сили може колись поглинути всю додаткову вартість? Єдино те, що заробітна плата за останнє десятиріччя продовжувала зростати; в цьому сенсі додаткова вартість є категорія історична, бо вона залежить від історичних змін рівня заробітної плати, а ця остання, своєю чергою, залежить від причин не економічних, а чисто історичних, як то — організованости робітників, загального культурного рівня тощо.

А на цілком резонне запитання — для чого ж капіталісти будуть будувати підприємства, коли нагородою їм не буде додаткова вартість, наш критик має готову відповідь: „не споживання робітної сили, але виготування продуктів... є мотив і мета виробництва“.

Погляди нашого провісника наших часів можна, таким чином, формулювати п'ятьома положеннями: 1) знаряддя виробництва залишаються в руках капіталістів, 2) залишається клясовий поділ суспільства на капіталістів та робітників, 3) продукти праці робітників надходять до них в формі зарплати, 4) заробітна плата може врешті поглинути всю додаткову вартість і 5) капіталістичне виробництво має лише одно завдання — виготування корисних продуктів...

Інакше і коротше кажучи, головнішу, хоча й заховану ідею Муса можна передати так: хай заробітна плата підвищується, але знаряддя виробництва все ж залишається в монопольній власності кляси капіталістів.

Так перекрутив учений „анти-марксист“ XX сторіччя Марксову економічну теорію, нарисувавши кисло-солодку ідилію якогось то неземного потустороннього капіталізму, де є монополія капіталістів на знаряддя виробництва і наймана праця, але немає додаткової вартости, немає експлоатації.

Бідний гелертер!

С. Саніс

---

[1]) Там же, стор. 179.
[2]) Там же, стор, 179.
[3]) „Anti-Marx“, стор. 180; розрядка автора.
[4]) Там же, стор. 171; розрядка Муса.
[5]) Там же, стор. 183; розрядка Муса.

Островитянов. К вопросу о земельной ренте в советском хозяйстве. ГИЗ, 1929 р., стор. 125, ц. 50 коп.

Питання радянської економіки, як економіки переходової доби, ще далеко не цілком досліджені та вивчені. Отже, зрозуміло, що вихід книжки тов. Островітянова, присвяченої спеціяльній аналізі категорії земельної ренти, як однієї з основних категорій політичної економії, за умов переходового радянського господарства, не може не викликати інтересу. Протягом перших 10 стор. (вступ, розділ I та II) автор встановлює загальні методологічні підвалини, що треба мати на увазі, розв'язуючи проблеми земельної ренти, та дає стислу аналізу проблеми земельної ренти за капіталістичного та докапіталістичного господарства.

Без ясної уяви про зміст земельної ренти, за умов капіталістичного господарства, не можна зрозуміти правильно проблеми земельної ренти за переходової доби і тому, лише зробивши це, автор переходить (з III - го розділу) до з'ясування свого головного завдання — аналізи проблеми земельної ренти в СРСР.

У своєму вступі автор встановлює предмет політичної економії, як науки, що вивчає виробничі взємини товарово - капіталістичного господарства, що встановлює ріжницю між простим товаровим та товарово - капіталістичним господарством; відзначає, як там і тут відбивається регулювання; зупиняється на з'ясуванні деяких основних категорій політичної економії, підкреслює історичну обмеженість цих категорій, неприпустимість механічного перенесення їх до всіх ступенів розвитку суспільства. В розділі I - му своєї праці, не ухиляючись від правильного шляху, автор методологічно застосовує ті методологічні підвалини, які він наводить у своєму вступі до аналізи капіталістичного господарства, тобто реалізує правильну теорію на практиці. Він відзначає те, що терміна „земельна рента" вживають, базуючись на формальних ознаках для визначення багатьох, зовсім нетотожніх понять, що „хотя всякая земельная рента есть доход, связанный с землею, но не всякий доход, связанный з землею — есть земельная рента". Наводячи цитати з Маркса, автор доводить, що під земельною рентою як „рентою", тобто під лишком над середню норму зиску — можна розуміти лише капіталістичну земельну ренту, що, доки є виробничі взаємини між людьми, що мають місце в товарово - капіталістичному господарстві, і не може бути мови про земельну „ренту" як категорію політичної економії.

Аналізуючи капіталістичну диференціяльну ренту, автор підкреслює, що її справжні джерела не природні особливості різних ділянок землі, а більша продукційність праці найманих робітників, які експлоатуються капіталістами, що орендують у землевласників кращі ділянки землі. Ця більша продукційність спричинюється до того, що тут утворюється лишок додаткової вартости, який в наслідок цієї системи виробничих взаємин, що характеризують товарово - капіталістичне господарство, дістається клясі землевласників. Далі автор встановлює також і зміст категорії абсолютної ренти, як ріжниці між ціною виробництва та вартістю сільсько - господарського товару, що виникає в наслідок: 1) низької органічної будови капіталу в капіталістичному сільському господарстві та 2) монополії кляси землевласників на землю, як на засіб виробництва.

Автор відзначає, що націоналізація землі, навіть ще за умов капіталістичної системи господарства (що теоретично можлива), ліквідує абсолютну ренту, але не в силі знищити диференціяльну ренту, бо механізм і утворення зовсім інакші. Не менш цікавий також і другий розділ книжки, що трактує проблему земельної ренти в докапіталістичному господарстві. Використовуючи багатий матеріял, автор доводить, що різні форми докапіталістичної земельної ренти за своєю економічною істотою майже нічого спільного не мають з капіталістичною земельною рентою; одно лише те що і в капіталістичному, і в докапіталістичному господарстві одержання власником землі ренти носить нетрудовий характер, є наслідок експлоатації. В докапіталістичному суспільстві експлоатація селян виступає у відкритій формі, в той час як експлоатація робітників в капіталістичному суспільстві має захований, завуальований характер продажу ними своєї робочої сили. Автор вважає, що категорію капіталістичної земельної ренти не доводиться шукати не тільки у февдально - капіталістичному господарстві, але також і в простому товаровому господарстві, що виникає через розклад февдального натурального господарства, не зважаючи на те, що характер продукційних взаємин тут, як і в капіталістичному господарсті, має товаровий, тобто стихійний неорганізований характер. Це а також відсутність тут значної ріжниці між технікою сільського господарства та промисловости, плюс відсутність тут відносин капіталістичної експлоатації, примушує автора категорично відмовитись від застосування до цього господарства категорії як абсолютної, так і диференціяльної ренти. Хоча ріжниці в земельних ділянках мають місце і в цьому господарстві, і, в наслідок існування вартісних відносин, вони й приводять до однакової собівартости товару, що виробляється на ріжних ділянках землі. Але тому, що в простім товаровім господарстві немає експлоатації, то, на думку автора, цей лишок між індивідуальною та ринковою вартістю сільськогосподарського товару не доводиться вважати за диференціяльну ренту, а його

треба визнати за диференціяльний трудовий прибуток селянина, що прикладає своєї праці до кращої ділянки землі.

Інакше розв'язує автор питання про земельну ренту селянського господарства, яке перебуває, як решткн докапіталістичної доби, в оточенні капіталістичних взаємин. Тут до селянського господарства доводиться підходити диференційовано; коли воно є курукульське, тобто капіталістичне, то тут, зрозуміло, є всі умови для виникнення капіталістичної земельної ренти. Коли ж воно є бідняцьким, то цих умов немає. Трохи складніший вигляд має це питання в застосуванні до середняцьких господарств, що експлоатують (в умовах капіталістичного господарства) кращі ділянки землі. Ці господарства хоча і не експлоатують чужої праці, але вони є самостійними дрібними власниками, що мають право на життя лише тому, що вони є власниками своїх власних засобів виробництва і реалізують на ринкові свої товари не за їхніми індивідуальними вартостями чи цінами, а за середніми цінами виробництва капіталістичного господарства.

Переходимо до розгляду III розділу цієї праці, що його присвячено уже безпосередньо проблемі ренти в радянському господарстві.

Перед аналізою проблеми ренти в СРСР т. Островітянов подає коротеньку загальну характеристику радянського господарства та проблеми його регулювання. Тов. Островітянов зміг уникнути неправильної методології радянського господарства і тому лише він міг дати задовільне розв'язання проблеми ренти у переходовому господарстві. Розв'язуючи проблему регулювання радянського господарства та встановлюючи методологію його вивчення, тов. Островітянов виходить з того, що радянське господарство не є монолітом, що воно складається з різноманітних господарських укладів, міцно зв'язаних між собою, що керівничим началом тут є плянові засади, які скупчені в державно - соціялістичному секторі нашого господарства та які через економполітику нашої держави впливають також і на інші сектори, що, з метою встановлення кращого зв'язку з іншими секторами, державно-соціялістичний сектор одягає товаровий одяг. Бо лише в товаровій формі, через виміну, можливий цей зв'язок, що по суті полягає в тому, аби поступово державно - соціялістичний сектор збільшував свою питому вагу та перетворював все господарство на соціялістичне. Виходячи з цих тверджень, автор, таким чином, розв'язує питання про абсолютну ренту в переходовому радянському господарстві. Абсолютна рента, як відомо, є лишок додаткової вартости понад середню норму зиску, який дістається через продаж сільсько - господарських товарів вище їх цін виробництва. А чи можна говорити про існування в нашій країні цін виробництва, середньої норми зиску додаткової вартости? Автор доводить, що ні додаткової вартости, ні категорії зиску, ні категорії ціни виробництва немає в соціялістичному секторі.

Щодо капіталістичного сектора, то тут з деякими обмеженнями треба визнати існування додаткової вартости та ще збільшити обмеженнями можливість вільного переливу капіталів, гонитви за більшою нормою зиску. Безсумнівно те, що для нашої країни в цілому категорії ціни виробництва не існує. А раз немає цін виробництва, то немає й абсолютної ренти, як лишку вартости зверх ціни виробництва товару. Автор подає критику на цілком помилкову думку т. т. Берзтіса та Розенталя, що наша держава дістає абсолютну ренту при експорті нашого хліба за кордон, бо вона продає хліб при експорті за кордон на світовому ринкові, складовими елементами якого є абсолютна рента, що не входить до ціни виробництва хліба в СРСР. Розв'язавши питання про абсолютну ренту в СРСР — автор переходить до розв'язання проблеми диференціяльної ренти. Він відзначає, що категорія диференціяльної ренти є суспільна (а не природня) категорія і тому наявність в СРСР ріжниць між земельними ділянками зовсім не дає нам права зробити з цього висновок, що у нас, справді, є диференціяльна рента. Автор підкреслює те, що лише за наявности капіталістичних взаємин ці ріжниці в земельних ділянках є умовами утворення диференціяльної ренти. Чи є у нас такі продукційні взаємини? В державно - соціялістичному сектору їх, зрозуміло, немає, але оскільки і тут у нас ще є товарові взаємини, то можна вважати, що за експлоатації кращих ділянок наша держава дістає соціялістичний диференціяльний прибуток. Щодо можливости утворення диференціяльної ренти в простому товаровому секторі нашого господарства (що складається з бідняцько - середняцьких господарств), то, зрозуміло, що коли автор лише умовно, обмежено, визнає можливість утворення в таких господарствах за капіталістичної доби зародків диференціяльної ренти, то він навіть в такому розумінні не може визнати існування диференціяльної ренти за доби радянського господарства. Бо ж у радянському господарстві ці господарства перебувають зовсім в іншому оточенні. Вплив соціялістичних елементів на них значно більший, ніж в капіталістичних і увесь процес їхнього розвитку має зовсім інший характер (не до капіталізму, а до соціялізму). Щождо куркульських та концесійних господарств, що експлоатують робітників на кращих ділянках землі, то тут може утворюватись лишок понад пересічний зиск. Цей лишок додаткової вартости може бути або перехоплений пролетарською державою, і тоді він перестає бути нетрудовим прибутком, або він може залишитись в цих

господарствах у формі нетрудового диференціяльного зиску. Після цього автор критикує намагання деяких економістів ототожнити сільсько-господарський податок з диференціяльною рентою; він доводить, що с.-г. податок є податок з прибутку (сукупного), а не податок за право користування землею, що при обкладанні цим податком ураховується соціяльна природа господарства. Ці ж самі причини не дають можливости авторові вважати рентне оподаткування міської землі за земельну ренту, як це гадає Берзтіс, у своїй книжці „Теорія земельної ренти".

Останні параграфи своєї змістовної книжки тов. Островітянов присвячує критиці помилкового розуміння т. т. Берзтісом та Шаніним проблеми абсолютної та диференціяльної ренти в СРСР. Автор доводить на фактах, як далекі є від марксизму та від діялектичного розуміння економічних проблем спроби т. т. Берзтіса та Шаніна механічно перенести до радянської економіки категорію абсолютної ренти, якої тут немає. Врешті автор приходить до висновку, що, у відміну від інших категорій політичної економії, категорія абсолютної ренти цілком зникає у радянському господарстві як за змістом, так і за формою.

В книжці є окремі дрібні помилки, швидче суто технічного характеру. Так, на стор. 67 — 68, де подається аналіза абсолютної ренти, написано; „если бы не было частной собственности на землю, то этот излишек прибавочной стоимости в процессе выравнивания прибыли по средней норме достался бы тем отраслям, где органическое строение капитала выше и, следовательно, норма прибавочной стоимости ниже".

Тут очевидна помилка, бо за змістом речення повинно було стояти замість „норма прибавочной стоимости ниже"—„норма прибыли ниже". Жива та зрозуміла мова книжки, при цілковитій науковій витриманості, наявність в кінці кожного розділу контрольних питань та посилань на літературу, гарне видання та недорога ціна — повинні сприяти поширенню цієї корисної книжки.

О. С. Вик

До питання про мову й мислення в діялектичному сприйманні

(З приводу книжки И. Презента—„Происхождение речи и мышления", 1928)

І. ЩО ТАКЕ МОВА

Ми означаємо мову, як знаряддя зносин між людьми, що уявляє з себе певні комплекси звуків або жестів (лінійна мова). Доповнюючи це означення з рефлексологічного погляду, ми кажемо, що мова є обопільна умовна сигналізація.

Це означення показує, насамперед, що мова є явище соціяльного порядку, а оскільки ми уявляємо соціяльний зв'язок між людьми тільки як трудовий зв'язок, бо іншого не може й бути, стає ясним, що мова постала на тлі трудових зносин між живими істотами. Мова є нероздільна частина продукційних відносин на тлі певних витворчих сил; між ними й мовою є певне причинове взаємодіяння: змінюються витворчі сили та продукційні відносини, змінюється й мова, як витвір цих сил. Волошінов цю думку формулює так, що мову не можна відокремити від її „життєвого наповнення" (ст. 84).

Відомий лінгвіст початку XIX ст. Вільгельм Гумбольдт (за якого проф. Шпет каже, що „Гумбольдтова філософія мови має завершити Геґелеву систему філософії" — Г. Шпет — „Внутренняя форма слова", 1927, ст. 33) говорить, що мова „є одночасно щось стале й щось таке, що кожної хвилини змінюється"; тому вона „є не витвір (ἔργον), а діяльність, акція (ἐνέργεια)". Це є діялектична засада. Гумбольдт пояснює це явище ще й тим, що мова „має подвійну властивість — властивість єдиної мови дробитися, ділитися на безліч мов, а з другого боку — властивість сполучати цю безліч мов у єдину мову... Мова є не тільки щось рухливе, але разом із тим і щось стале" (див. Гайм „Вильгельм фон Гумбольдт", М 1898, ст. 410). Ще сто років тому Гумбольдт звертав увагу на мову, як категорію соціяльного порядку та як на знаряддя зносин.

Із сучасних лінгвістів це саме каже й відомий французький лінгвіст де Соссюр (Cours de linguistique générale, 1916), при чому він стверджує ту цілком правильну думку, що соціяльні чинники змінюють мову.

Інший лінгвіст А. Мейє обстоює ту думку, що мова є реальність „одночасно лінгвістична й соціяльна: лінгвістична — бо мова є складна система засобів виявлення (думок — В. Г.); соціяльна — бо вона належить певній сукупності людей, що нею говорять, бо вона є знаряддя зносин між членами однієї групи й тому, що мова змінюється незалежно від окремих індивідів зокрема... Мова існує незалежно від кожного індивіда, що нею говорить, вона є поза кожним індивідом зокрема, дарма що мова не має жадної реальности поза сукупністю цих індивідів" (див. A. Meillet — Linguistique historique et linguistique générale, 1921, ст. 230)

Інший російський досліджувач проф. Г. Шпет зазначає, що мова є об'єктована суб'єктивність і разом із тим суб'єктована об'єктивність (див. Г. Шпет „Внутренняя форма слова", 1927, ст. 178). Це є цілком діялектична засада: одиноке, єдине й загальне. Шпет далі каже, що суб'єкт є носій мовної діяльности, але сам цей суб-єкт „як соціяльний суб'єкт, цілком себе виявляє, об'єктує себе в продуктах своєї праці й творчости, у всіх актах, які матеріяльно себе фіксують і тільки від цього існують соціяльно" (ст. 195). Від цієї мовної об'єктивації виходить, що проти того, хто говорить, мова є начебто окремий об'єкт, що існує незалежно від людини. „Мова існує своєрідно, вона виявляє себе кожного разу, як людина думає, але разом із тим мова існує незалежно від окремого явища, коли ми думаємо" (ст. 17). У цьому аспекті сам суб'єкт став для нас об'єктом: єдність суб'єкту й об'єкту. Мова є наслідок людської діяльности, а тому в соціологічному аспекті ми сприймаємо суб'єкт не як об'єкт взагалі, а — як суб'єкт, що „опосередкував" ці наслідки (ст. 178). Сама мова стає соціяльно-культурною „річчю". За Мейє, чотири функції мови:

1) комунікативна — мова є знаряддя зносин;
2) експресивна — мова є засіб впливу;
3) номінативна — мова є засіб іменувати або називати;
4) естетична — мова є засіб естетичного впливу.

З усіх цих функцій ми скажемо дещо за комунікативну функцію.

Мейє каже: „У кожній соціяльній групі, яка б вона не була та якою б вона не була своїм обсягом, мова має найголовніше значіння. Це є якнайміцніший зв'язок, що сполучує членів певної групи" (ст. 282). На нашу думку, це не є цілком так, бо найміцнішим зв'язком є зв'язок економічний, але мовний зв'язок є один із моментів економічного зв'язку і з такою поправкою можна погодитися з твердженням Мейє. А. Лабріола навіть категорично зазначає, що „мова є умовина й знаряддя, причина й наслідок громадськости" („Исторический материализм", 1926, ст. 71), а В. Ф. Асмус характеризує мову, як продукт і умовину, наслідок і причину, що діють одночасно в культурному розвитку чи становленні (Философия языка Вильгельма Гумбольдта в интерпретации проф. Шпета — Весн. Ком. Акад., ч. 23). Далі Мейє зазначає, що „єдина мова є там, де індивіди, розуміючи один одного, чи то свідомо, чи несвідомо, мають почуття й охоту належати до одної спільної лінгвістичної групи" (ст. 80). Перша частина цього твердження є правильна, бо єдина мова є тільки там, де її всі розуміють, цьому ж суперечить мовна диференціяція, про що сказано далі; щождо того, що певні індивіди мають бажання чи охоту належати до спільної лінгвістичної групи, треба сказати, що більшість членів певної лінгвістичної групи (як це каже й Мейє) несвідомо належить до цієї групи. бо в процесі спільних економічних відносин. часом всупереч народнім бажанням, утворюється ця мовна спільність. Це є цілком об'єктивний процес. Правда, часом окремі індивіди можуть свідомо себе приєднувати до певної лінгвістичної групи або нації, чому ця мовна приналежність може набути суб'єктивного значіння. Однак ми маємо на увазі певні соціяльні явища і з цього погляду, звісно, не можна казати за те, що певні людські колективи виявляють свою охоту та почуття належати до певної лінгвістичної групи.

Переходимо тепер до рефлексологічного означення мови — як „обопільної умовної сигналізації". І. Презент докладно пояснює, як створюються сигнали, ідучи за школою Павлова. Павлов каже, що „можна яке завгодно явище зовнішнього світу створити сигналом (цебто заступником того об'єкту, що подражнює, якщо подражнення... цим об'єктом сполучити в часі один раз чи кілька разів із тим, як це явище діє на відповідну поверхню тіла, що сприймає" (Презент „Происхождение речи и мышления", ст. 26 — 33). Отже на тварину чи то на людину впливають чи подражнюють окремі речі, що діють на нервові закінчення певних „аналізаторів" (органів почуття), як от очі, вуха, пучки пальців тощо. Усі ці подражнення від речей ідуть своїм нервовим шляхом (рефлекторною дугою) через мозок і закінчується десь у м'язах чи залозах; від чого ці м'язи чи залози починають працювати, діяти: м'язи скорочуються, а залози випускають секрету. Це все так звані „безумовні рефлекси чи реакції".

Але на організм часом діє одразу кілька подражнень, що бувають навіть цілком протилежні. Тоді в мозкових центрах один якийсь центр притягає до себе інші чужі подражнення й підбиває їх собі. Усі ми знаємо той клясичний експеримент, що його переводив Павлов із собакою, що на дзвоник починає виділяти слину, чому дзвоник стає сигналом чи заступником їжі. Це є так звані умовні рефлекси.

Тварини чи люди, що живуть у певних колективах сприймають одночасно і явище чи річ, що подражнює, і реакцію на це від інших членів цього колективу. Сама ця реакція, сполучуючись у часі з виглядом явища чи речі (напр., шуліка й пташиний крик), для кожного члена колективу стає сигналом, наче знаком чи заступником цього явища чи речі (досить, щоб птиця почула цей крик, як в уяві повстає вигляд шуліки).

Мовою є не кожна умовна сигналізація, а тільки обопільна, яка може бути тільки в тих тварин, що мають однакову конструкцію організму (див. далі про Лушана й наші висновки з приводу цього).

Аналізуючи поняття мови, може повстати питання—яку саме мову можна вважати за правильну мову, й от тут позначаються щодо цього серед лінгвістів деякі розходження в думках. Щодо цього маємо три різні напрямки серед учених.

1) Історично-літературний напрямок на чолі з Я. Гріммом, за яким за норму треба брати мову певної доби, напр. — для французької мови треба брати мову Вольтера, цебто мову XVIII ст., і це має бути за норму для французької мови взагалі.

2) Природньо-історичний — на чолі з Шлейхером, за яким за норму треба брати певну живу народню, а не літературну мову.

3) Раціональний чи новограматичний погляд — Пауль та інші, за якими критерієм тут має бути те, що легко розуміти, інакше кажучи, той мовний зразок буде правильним, який найлегше розумітиме певний людський колектив, незалежно від того, чи то буде літературна, чи народня мова.

З приводу цього Мейє каже таке: „У кожній лінгвістичній групі, яка б вона не була, є своя правильність мови". На нашу думку, Мейє найправильніше розв'язує це питання й тому тут не можна встановити певного шаблону, істина бо є конкретна.

Закінчуючи з означенням мови, згадаємо ще про думку проф. Владіславлева, який каже, що „мова не є тільки сукупність слів — як звуків, але тому, що кожне слово має певне значіння, мова є сукупність понять" (Логіка, 1872, ст. 71). Волошінов підкреслює той момент у мові, що вона є соціяльне явище, що здійснюється через висловлювання" (ст. 113).

З'ясувавши в загальних рисах — що таке є мова, ми спробуємо розв'язати таке основне питання — чи мову мають тільки людські колективи, чи так само — і тварини.

II. ЛЮДСЬКА МОВА Й МОВА ТВАРИН

Досліджувачі мови неоднаково розв'язують це питання: одні вважають, що людська мова й мова тварин відрізняються тільки кількісно й тому, мовляв, тварини мають таку ж мову, що й людина; людська мова ж тільки багатша на слова, вислови, речення тощо. Інші гадають, що людська мова є іншої якости проти мови тварин і тому, оскільки ми вважаємо людську мову за мову — як таку, мова тварин власно не є вже мова, а тільки сума інстинктивних звуків, якими тварини виявляють свої почуття [1]) ці звуки можуть виявляти колективні почуття тварин (напр., крики перестороги), але так самісінько тварина їх вживає й індивідуально, незалежно від колективу. Інакше кажучи, на думку прихильників цього погляду, людська мова постала в колективі, вона є соціяльна категорія, тоді як мова тварин є явище біологічного порядку.

Розгляньмо ці дві думки. Проф. Кудрявський каже: „дарма, що тварини здебільшого вживають інстинктивних звуків, ніж свідомих, а людина, навпаки — переважно вживає свідомих звуків, ніж інстинктивних,— притаманної ріжниці тут нема: ріжниця є тільки кількісна" (див. „О происхождении языка", „Русская Мысль", 1912, липень, ст. 120). Аналізуючи людську мову, Кудрявцев вирізнює серед слів людської мови вигуки чи кличники (междометия), які утворювались ще перед тим, як створилася мова. Тому проф. Кудрявський вважає, що можна означити той момент, коли утворилася людська мова; це саме тоді, коли від кличника люди стали складати окремі слова. Ця думка є помилкова, бо, як ми побачимо далі, із кличників чи, взагалі, нечленоподібних звуків утворювались не слова, а цілі речення, з-посеред яких згодом відокремлялися слова. Проте, тут цікаво звернути увагу на те, що Кудрявський не знаходить якісної ріжниці між людською мовою й тваринними звуками. Із наших сучасних радянських письменників І. Презент теж тієї думки, що людська й тваринна мова — явище одного порядку. В одному уступі своєї книжки „Происхождение речи и мышления" він посилається на Ляфарга, на думку якого „тварини можуть думати, бо мають мозок", і тому Ляфарг навіть глузував з тих, хто вирізнює людину з-посеред тваринного царства (ст. 71). Там же Презент наводить Плеханові й Енгельсові думки що людина має ті самі риси, що й тварина. Далі він докладно пояснює, чим саме відрізняється людська громада від тваринної, мовляв, громади чи отари. Суть цього в тому, що отара тварин пристосовує себе до осередку бурно або пасивно, а людська громада — активно; отже отара не може змінити чи переінакшити свого оточення, а використовує його таким, яким воно є. Не те людська громада: вона це оточення змінює й до себе, до своїх потреб пристосовує. Правда, часом ми спостерігаємо й у тваринному житті

[1]) Виготський називає це „емоційною мовою" (див. Выготский — „Генетические корни мышления и речи". Часопис „Естествознание и марксизм", ч. 1, ст. 117).

щось на зразок пристосування оточення. Напр., австралійський собака „динго", перед тим як лягати, витовчує траву. Прикладів таких можна б навести чимало з пташиного чи звірячого життя. Але суть у тому, що тварини можуть змінювати оточення тільки органами свого тіла, а людина для цього може вживати й штучних органів, бо людина може виготовляти знаряддя. Проте і це ще не все аджеж і павук снує своє павутиння, що є теж знаряддя. Але це знаряддя (павутиння) павук виробляє із себе самого, своїми природніми органами, а людина одним знаряддям виробляє інше знаряддя, чого не вміє зробити жадна тварина (ст. 77). Ось чим відрізняється людина від тварини.

Це все, безперечно, за винятком основної думки — що людська мова й тваринні звуки явища одного порядку. Але Презент далі каже, що тварини можуть думати причиново (ст. 86). Правда, він застерігає, що тварини не можуть відрізняти послідовний зв'язок у часі від причинового.

Це означає, що тварина сприймає як причину те явище, яке було раніш певного явища. У логіці це є певна помилка думання й називають її — post hoc ergo propter hoc. Щоб уникнути цієї помилки, треба змінювати певні явища, сполучати їх у інших комбінаціях і з'ясувати тоді: яке явище за всякими умовинами завжди спричиняє певне інше явище. Тоді перше явище буде причина другого явища. Або, як каже Енгельс у „Діялектиці природи", треба певне явище відокремити від загального зв'язку й розглядати його ізольовано й тоді ми зможемо одне кваліфікувати — як причину, а інше — як наслідок (ст. 25, 27). І ось Презент зазначає, шо тварина ніколи не може знайти справжньої причини.

Це теж правильно, але це аж ніяк не може правити за якісну межу чи вузол між людиною й твариною, бо треба сказати, що й серед людей дикуни не можуть причиново думати і вони попереднє явище завжди беруть за причину наступного явища. Та це буває не тільки серед дикунів, а часом навіть і серед культурних народів, що зазнали вже впливів цивілізації. Напр., коли після молебну піде дощ селянин робить висновок, що молитва попівська спричинила дощ. Тому з „причиновою методою", як це називає Презент (ст. 90 — 1), тут нічого не вдієш. Не причинове мислення, якого часом не мають і людські колективи, а праця, — ось той вузол, що відмежовує людський колектив од тваринного агрегату. Маркс установив, що тваринні вчинки чи дії є „тваринноподібні, інстинктивні форми праці", тоді як тільки людська праця є доцільна, планомірна діяльність („Капітал", т. І, розділ „Процес праці та процес збільшення вартости"). Енгельс теж говорить, що праця є характерна ознака людського суспільства проти отари малп („Діялектика природи"—„Роль труда в процессе очеловечения обезьяны", ст. 95), і навіть ще категоричніше: „праця створила саму людину" (ib., ст. 89). У Плеханова з приводу цього читаємо: „Оскільки людина стає твариною, що виробляє знаряддя, вона (людина. В. Г.) вступає в нову фазу свого розвитку: її зоологічний розвиток закінчується й починається її історична життєва путь" („Очерки по истории материализма", 1922, ст. 135).

Отже, процес праці витворив з людського колективу іншу якість проти тваринного агрегату.

Академік Бехтєрєв, який висловлює думку, що „нема властивої, якісної ріжниці між мовою тварин і людською мовою, між ними є тільки деякі кількосні ріжниці", і тому акад. Бехтєрєв знаходить мову в мавп, папуг і навіть мурашок (див. збірн. „Вопросы изучения и воспитания личности", № 4 — 5, 1922, ст. 777, 782 та 803).

А. Богданов теж прихиляється до цієї думки і згадує, що й галки теж мають мову (див. „Учение о рефлексах и загадки первобытного мышления", Вестн. Ком. Акад., № 10, ст. 74),

Відомий знавець мистецтва Ф. Шміт, обстоюючи за мовою тварин, зазначає, що ті звуки, які викрикує курка, нічим, властиво, не відрізняються від людської мови, бо мову має так людина, як і тварина („Искусство, проблемы методологии искусствоведения", 1926, ст. 24 — 5).

Усі ці наведені думки можна схарактеризувати, як цілком еволюційні, де є тільки кількісні зміни без якісних змін. Отже, вживаючи нашої сучасної термінології, ці погляди можна кваліфікувати — як „механістичні".

Півтори сотні років тому німецький учений Гердер казав, що „людина мала мову, ще перебуваючи в тваринному стані", бо він виводив людську мову з інстинктивних звуків тварин, що їх тварини викрикували від певних вражінь; удосконалюючись, ці тваринні звуки ставали людською мовою, яка, отже, походить від природних законів. Тому, за Гердером, „у всіх первісних мовах ми зачуваємо відгомін цих природних звуків". Проте він послідовно не розвиває свою теорію і кінець-кінцем стверджує, що „із цього крику відчування ще не можна вивести начебто людська мова походить від нього" (див. у Погодіна „Язык, как творчество", 1913, ст. 416 — 7).

Іншої цілком думки додержується відомий сучасний лінгвіст, творець так званої „яфетичної" теорії, акад. В. Марр. Він каже, що „мовні звуки не мають нічого

спільного (sic!) з природним звукотвором тварин. Ще коли людина перебувала в звірячому стані, вона теж мала ці тваринні звуки. Але мовні звуки, чи так звані „фонеми", є наслідок особливої людської творчости, колективної роботи, від якої мова повстала" (див. „Основные достижения яфетической теории", 1925, ст. 26). Полемізуючи з А. Богдановим, акад. Марр теж зазначає, що тваринні звуки й звуки людської мови становлять цілком різні якісні явища (див. статтю акад. Марра „К вопросу о первобытном мышлении в связи со звуком в освещении А. Богданова", Вестн. Ком. Акад., 1926, № 16, ст. 134).

А. Погодін у своїй книжці „Язык, как творчество" каже, що нема ознак, щоб якась тварина вже наближалась до того рівня, на якому створюється мова (ст. 4). Він навіть написав спеціяльну брошуру „Почему не говорят животные" (1908 р.). Взагалі Погодін подає багато прикладів, де доводить, що в житті тварини домінує інстинкт і ті звуки, що їх вона викрикує, теж є інстинктивні цілком, вони є притаманні тваринам певного „виду" чи категорії, вони є біологічного походження, тоді як людська мова витворюється тільки в людському колективі; тваринні звуки лишаються одні й ті самі, тоді як людський колектив може змінювати свою мову (ст. 8 — 29). Енґельс каже, що єдино правильно можна з'ясувати розвиток мови тільки з процесу праці („Роль труда etc", ст. 93), а праця, як ми вже казали, є притаманна властивість тільки людського суспільства, а не тваринних аґрегатів, чому й сама мова є явище тільки людського колективу.

Розглядаючи ці теорії з боку методологічного, ми повинні сказати, що безперечно правильною є та думка, що людська мова є іншої якости проти тваринних звуків і між ними був певний стрибок, де послідовний кількісний розвиток у межах тваринних звуків перервався, давши почин новій якості — людській мові, про що буде мова далі в наступному розділі про ґенезу чи походження мови.

III. ҐЕНЕЗА МОВИ

І. Презент приділяє цілий II розділ розвиткові мови. Він наводить кілька теорій з приводу цього. Усі ці теорії докладно розглядає Погодін у згаданому раніш творі від Платона аж до Вундта включно (ст. 366 — 544). Презент тільки в загальних рисах згадує про деякі напрямки щодо цього. Одні досліджувачі тієї думки, що слова нашої мови відбивають речі природнього об'єктивного світу, напр., Геракліт (див. у Погодіна ст. 366). Філософ-ідеаліст Ляйбніц та лінгвіст Гумбольдт навіть описують, які літери чи звуки мови що означають. Напр., звук „р" виявляє певний сильний рух, звук „л"— щось тихе, спокійне, а звук „в"— щось нестале та турботне (През., ст. 21). Другі досліджувачі кажуть, що мову винайдено (Демокріт, Гермоген, Джемс, Гарріс, Тідеман, Орнатовський, Погодін та інш.). Погодін достеменно так і каже: „був хтось один, хто винайшов мову" (ст. 554), а Орнатовський гадає, що люди склали таку умови, щоб додержуватись спільної мови (През., ст. 22). На думку третього напрямку, мову дав людям сам бог (Гаманн та ін.). Четверту групу становлять прихильники теорії наслідування („подражания"), що її іменують ще грецьким терміном „ономатопоейя" (наслідування звуків) (Платон, Дарвін, Леббок, Феррар, Уіджвуд та ін.). За цією теорією, мова стала загальнозрозуміла, тому, що вона відбивала звуки, що йшли від самих речей. Отже, наша мова начебто наслідувала самі речі чи предмети. П'ята група — Нуаре-Мюллера — каже, що слова наші походять од спільної людської діяльности: працюючи разом, люди, чи то від напруження, чи то від радощів, гніву, переляку чи від інших (емоційних) причин, вигукували разом певні звуки, що згодом стали словами, цебто означеннями (символами, знаками) певних, відповідних дій. Презент погоджується з цією тією Нуаре-Мюллера (ст. 40). Ми скажемо ще кілька слів за цю теорію, бо вона, мимо́ волі саміх творців її, пояснює з матеріялістичного погляду — як повстала наша мова. Ми беремо деякі уступи з російського перекладу Людвіга Нуаре — „Орудие труда" (1925 р.). Нуаре цілком слушно називає слова мови „люстром чи дзеркалом людських дій" (ст. 48). Він каже, що модифікація зовнішнього світу, що їх люди доходять працею, є споріднені з тими звуками, що вириваються в людей підчас праці, й так ці звуки набирають певного значення. З приводу цього в Енґельса читаємо в „Діялектиці природи", що „пояснення розвитку мови з процесу праці є „єдино правдиве" (ст. 93), про що ми згадували раніш. Так повстали мовні коріння, ті елементи або первісні кліточки, з яких виросли всі відомі для нас мови (ст. 41), й далі: „За давніх давен, у доісторичні часи все виявлялося в колективній формі. Тільки колективний звук, що його спільно вимовляли, набував змоги стати мовним звуком, цебто стати загальнозрозумілим" (ст. 41). Нуаре зазначає, що в процесі колективної праці людність насамперед витворювала дієслівні коріння, бо дієслівні форми є ті колективні звуки, що постали в спільній праці. Якщо певний людський колектив часто повторював ці колективні звуки, їх почали уявляти, що вони є сполучені з певною роботою, чому й постав елементарний дієслівний корінь" (ст. 41). Далі Нуаре

розповідає за так званий „Гейгерів філологічний закон", за яким знаряддя праці або інструмент набуває свою назву активно, цебто воно набуває цю назву від тієї дії або роботи, що її виконує, напр., пилка, колун, коса — це є те, що пиляє, розчахує дерево, косить; начиння набуває свою назву пасивно, цебто воно має назву від того матеріялу, з якого зроблено, або від тих дій, що їх вживають, виробляючи це начиння, напр., міх на воду від міха хутра звірят (ст. 47 — 8). Там же Нуаре доводить, що жодне поняття не може витворитися без назви і ніяка назва не може постати без поняття. Інший досліджувач, англійський лінгвіст Макс Мюллер, висловлює це в такому афоризмі: „Нема розуму без мови (цеб то звукової мови. В. Г.), нема мови без розуму" („Наука о мысли", Спб. 1891). Це не так: мови дійсно не може бути без розуму, бо мова повстає на тій стадії людського розвитку, коли людина з певним комплексом звуків сполучає певні уявлення чи поняття; але розум може бути й без мови — коли тварина чи первісна людина думає ще образами й не вживає ще звукових символів певних речей, з яких складається мова. Але, як цілком слушно зазначає Вайнштейн — „для Макса Мюллера стадії розвитку мисленння одночасно є стадії розвитку мови" (див. „Мышление и речь", Под знам. марк., 1925, № 1 — 2, ст. 62). Однак Нуаре не є діялектик і тому він додержується цілком еволюційного, мовляв, „механістичного" погляду. Він каже: „Мова змінилася не одразу; не однієї доброї години люди спостерегли зміну, що відбулася, й занотували її, як щось нове, давши нову назву. Ні, змінювалася цілком непомітно; слово лишалося у супроводі предмета й лише, коли минули сторіччя, воно набуло нового значення" (ст. 50). Отже, на думку Нуаре, мова змінювалась поволі й непомітно, при чому „слово лишалося в супроводі предмета". Але — а якщо сам цей предмет чи річ раптово змінювався,— що тоді було зі словом? Погодін, напр., зазначає, що мову, як він каже, „винайдено" раптово (Язык, как творчество, ст. 554); ми скажемо, що мова витворювалася „стрибками". Хіба наша сучасна революційна дійсність не витворила раптом нові слова? Або хіба народні маси не почали раптово вживати багато наукових термінів, яких вони раніш не знали? Взагалі теорію Нуаре можна приймати не цілком, а з певними застереженнями. Коли він обстоює той погляд, що дія є генетичною основою мови, він має слушність, але хиба його теорії в тому, що він за дією цілком ігнорує матеріяльну річ, як джерело наших відчувань, яка є умовою нашої психічної діяльности та визначає характер, напрямок та зміст мови.

Оригінальну думку щодо мови висловлює німецький антрополог Ф. Лушер, на думку якого до мови пасують певні фізіологічні особливості органів мови — пельки, піднебення тощо, чому, напр., европейці не можуть чисто вимовляти бушменські або готентотські слова (див. „Народы, расы и языки", Л. 1925, ст. 155). Узявши цей Лушанів погляд, можна визначити на підставі всього зазначеного такий шлях, яким розвивалася мова: економічні умовини витворюють певні антропологічні особливості певного людського колективу (расові властивості), а вони, від впливу економічної діяльности, витворюють особливі сполучення первісних звуків, з яких згодом викристалізовується певна мова. Це все погоджується з тими рефлексологічними міркуваннями (однакова конструкція організму), що їх ми раніш розглядали.

Презент, слідом за Потебнею та іншими, критикує перші чотири теорії, погоджуючись із п'ятою (див, ст 25 — 6). Перша теорія — що наша мова відбиває явище об'єктивного світу, є неправильна, бо, як довів Потебня („Мысль и язык", ст. 90), „м'які" звуки бувають у „твердих" словах і навпаки. Друга теорія—за якою мову начебто винайдено, що люди умовилися додержуватися спільної мови, теж не має під собою ґрунту, бо не можна „умовлятися", не маючи ще самої мови. Ненауковість третьої теорії про божеське походження мови нема що доводити. Четверта теорія — що мова відбиває в собі природні звуки речей, теж не дуже нас переконує, бо є такі речі, що жодних звуків вони не витворюють, а, проте, існує назва цих речей, а буває, що ті предмети, які витворюють певні звуки, мають такі назви, що нічого спільного з цими звуками не мають.

Ми ще скажемо кілька слів за Погодіна. І. Презент „одним махом" залічує його до прихильників другої теорії (у През. ст. 22). І справді, у Погодіна ми знаходимо на ст. 554 досить лаконічне твердження, що мову винайдено, яке аж ніяк не можна погодити з тим, що він каже за дві сторінки раніш на ст. 552. Згадуючи тут теорію Нуаре — Макса Мюллера, Погодін з нею погоджується й додає свою поправку, яку він висловлює психологічними термінами, але яка має те саме значення, що й рефлексологічна аргументація Презента. Погодін каже: „зусилля в ритмічній роботі спричиняло й ритмічну низку вигуків, яка асоціяціювалася з почуттям, що його спричиняла ця робота, і з уявленням її, чому, кінець-кінцем, сукупність образів, сполучених з роботою, з'єдналася в індивідуальній свідомості з сукупністю певних звукових (слухових та рухових) образів. Отже, перша перетворилася в значіння останньої (сукупности звукових образів. В. Г.). Тому, на нашу думку, можна вважати, що Погодін ближче стоїть до п'ятої теорії Нуаре-Мюллера. Взагалі, на нашу думку, треба розрізняти „винахід" у тому розумінні,

як його сприймає популярна думка, цебто певний індивід свідомо чи несвідомо, випадково винаходить щось, — від винаходу в соціологічно-економічному значінні, як це описує щодо людської мови Нуаре-Мюллер. Оскільки ми визнаємо, що людська мова чи мова взагалі є іншої якости проти тваринних звуків, ясним стане, що мова не розвинулась еволюційно від тваринних звуків, а її „винайдено" в процесі колективної праці. Погодін у даному разі виступає, як діялектик, коли він каже, що людську мову моментально винайдено (ст. 554). Трохи раніш він каже таке: „аджеж, коли створювалась людська думка, мусів настати момент, коли мова вийшла поза межі невільних або напівсвідомих звуків, коли вона стала — як винахід, як наслідок культури" (ст. 543).

Акад. Марр, на якого ми вже раніш посилалися, вважає, що спочатку люди говорили так званою „лінійною мовою", цебто людина жестами та мімікою виявляла свої думки, і тільки згодом людина почала вживати звукової мови. Далі, говорячи звуком, людина мала спочатку конкретні чи образні уявлення і тільки значно пізніше, коли вона дійшла певного ступеня культурного розвитку, людина почала думати й абстрактними поняттями (Основные достижения etc., ст. 26). Тут Марр розповідає в загальних рисах, як розвивалася людська мова. Одне тут є незрозумілим: спочатку була „лінійна", незвукова мова, проте ж ми знаємо, що й тварини викрикують чи виспівують певні звукові комплекси, що мають певне значення. Тому незрозуміло — чому це людина мовчки розмовляла „на мигах". Це, у всякім разі, аж ніяк не годиться з теорією Мюллера-Нуаре. Але тут треба зазначити, що людина, розмовляючи жестами чи мімікою, безперечно викрикувала певні звуки, але звуки ці раніш цілком нічого не означали, а просто виривалися в процесі праці, як певні вигуки чи кличники, а згодом ці звуки доповнювали чи пояснювали лінійну мову. Потім, із розвитком продукційних відносин, звук сполучується з певними трудовими процесами, він починає „заступати" ці процеси, він стає їхнім символом, а жести чи міміка доповнюють чи пояснюють звук. Як бачимо, тут одне явище переходить у своє протилежне. Тут, до речі, скажемо кілька слів за те, що, як ми висловлюємось словами Штейнталя, звук стає символом трудових процесів. Треба зазначити, що в нашій літературі слово „символ" має певне одіозне значіння хоч би тому, що наші еклектики, як от Юшкевич, намагалися сполучити марксизм з емпіріокритицизмом, вигадуючи всякі терміни для цього, як от, напр., „емпіріосимволізм". За махізмом, взагалі об'єктивний реальний світ чи матерія є тільки розумовий символ наших відчувань (див. Деборін „Введение в философию диалектического материализма", III видання, ст. 332). У даному разі мовний звук походить від трудових процесів, але сам він не доконче відбиває в собі ці процеси чи взагалі об'єктивний світ, а тільки є умовним знаком цього чи символом для певного людського колективу: звук цей може не мати нічого спільного з процесом, який він означає чи заступає. Лосєв у даному разі цілком слушно зазначає про співвідношення імени й звука, що „суть імени нічого спільного не має зі звуком" („Философия имени", ст. 32). Той погляд, що наші поняття є „символами", „ієрогліфами" чи то „знаками" об'єктивної реальности, ми рішуче відкидаємо (Ленін, т. X, ст. 195). Але слово уявляє собою діялектичну єдність з одного боку, поняття, а з другого — певного комплексу звуків. Термін „знак" тому ми не можемо застосувати до слова в цілому, бо слово є також і поняття.

Але з другого боку — слово є комплекс звуків і от саме в такому зв'язку цей термін може й не мати для нас одіозного значення.

З приводу цього ми пошлемось на Вундта й покажемо, як за ним повстала мова (беремо з Погодіна „Язык, как творчество", ст. 539 — 42). Безперечно, не можна погодитись з основною Вундтовою засадою, що „людська мова й людське мислення скрізь і завжди одночасно розвиваються" (ст. 539), бо первісна людина, як це зазначає Потебня, а згодом і Овсяніко-Куліковський, мислить переважно образами, а образи можуть повставати й існувати незалежно від мови — і лінійної, і звукової, можна сказати, що мислення чи думання було ще раніш за мову, бо образи могли бути й тоді, коли ще не було жадної мови. Далі Вундт каже, що „од того часу, як повстала мова, вона стає об'єктивною міркою для того, щоб виявити, як розвивається в мові мислення... бо мова сама стає інтегральним складовим елементом функцій мислення" (ст. 539). Чому це саме мова стає таким елементом мислення, Вундт так і не пояснює цього й тому це його твердження є тільки, як визначає логіка, — petitio principii, цебто Вундт бере за істину таке твердження, яке ще треба довести, обґрунтувати.

Однак далі Вундт висловлює цікаві думки про те, як повстала й розвивалася людська мова. Він теж тієї думки, що первісною мовою були людські рухи, жести (ст. 540), або, за Марровою термінологією, — „лінійна мова". Вундт каже, що в первісній мові має велике значення не сам звук, а „звуковий жест" (die Lautgebärde), що йде в парі з жестикуляцією рук та інших частин тіла (ст. 540), і тільки згодом від звукового жесту витворюється мовний звук. Цей звуковий жест є тільки „одна частина" сукупного чи суцільного мімічного й пантомімічного виразу

(ст. 541). Тому Вундт гадає, що „звукова мова спочатку розвинулася разом з мовою жестів і за її допомогою і що звукова мова відокремилася від мови жестів" (ст. 541). Тому первісний мовний звук був звуковий жест.

Далі звук, сполучуючись у процесі праці з певною дією чи предметом, від частого повторення набуває певного значення. Всупереч цьому Богданов каже, що первісна мова й мислення були алогічні, бо первісні звукові й мімічні символи мали невизначене значіння, напр.— індо-европейський корінь „ки" або „sku", що спочатку означало „копати", „рити". набув чимало ріноманітних значінь, часом навіть протилежних (див. „Учение о рефлексах и загадки первобытного мышления", Вестн. Ком. Акад., № 10, ст. 80—1). З цим твердженням аж ніяк не можна погодитись, бо Богданов сам зазначає, що корінь цей мав певне значення, але потім мова зазнала певної диференціяції й нема нічого дивного в тому, що первісне значення змінилося. Мова росте й розвивається залежно від розвитку продукційних сил та відносин, слова змінюють свої значення й тільки, на метафізичний погляд, у цьому є щось алогічне. Повставши раз, значення звуку лишається незмінне навіть тоді, коли зникає той жест, що сполучувався із звуком; цей звук, повставши в процесі праці, спочатку доконче відбивав певний ритм самого процесу праці, чому початкова мова скидалась більш на співи, ніж на розмову (ст. 547).

Отже первісною, ембріональною формою мови був певний тон та жести, що творили певну сукупність й мали спільне значення (ст. 549). Тоді ще не було ані окремих слів чи речень. Погодін цілком правильно, на нашу думку зазначає, що, працюючи разом у колективі, люди підспівували в ритм праці, чому спочатку люди співали разом, хором, при чому цей хор повторював підчас певної праці одні й ті самі сполучення звуків. Звуки ці не були тоді членоподільні, оскільки всі співали разом. Але з-посеред хору почало вирізнюватися solo патріярха чи проводиря й ось тоді саме почали утворюватися членоподільні звуки, до яких прислухалась решта хору та які вона ж і наслідувала (ст. 552—3).

Отже, на підставі сказаного, ми можемо припустити, що родовий комуністичний лад ще не знав членоподільної мови, яка з'явилася щось за часів наступної патріярхальної доби (хоч це наше твердження є тільки певна гіпотеза).

Тепер ми зіткнулися з таким питанням: що саме уявляла з себе первісна людська мова та з яких елементів вона складалася.

І. Презент каже, що „слово є одиниця мови" (ст. 18). Щодо сучасної мови це є так, хоч, скажім, кличник чи вигук є одиниця мови, але це не є слово; щождо ембріональної мови, цього не можна сказати. Як цілком слушно означає Презент, слово це є не звук чи рух взагалі, а тільки такий звук чи рух, який щось означає, який сигналізує певний предмет чи певну дію (ст. 19). Це знов таки не цілком правильне означення, бо словом може бути тільки звук, а не жест. Тому правильніше означити: слово є такий звук, який щось означає чи сигналізує. Іншими словами теж саме каже Гегель, за яким слово є буття, яке оживлює думка. Подібну ж думку висловлює і Владіславлєв, який каже, що „слово є зовнішня оболонка думки" (Логика, ст. 71).

Так от щодо сучасної мови можна погодитись, що слово є одиниця мови (Волошінов за таку одиницю вважав „висловлювання", що має однакове значення—ст. 115); щождо мови в її історичній перспективі цього не можна сказати. Ще всередині XVIII ст. Руссо геніяльно спостеріг, що в первісній мові за одиницю її правило не слово, а ціле речення, з-посеред якого тільки значно згодом повідокремлялися окремі слова (див. у Погодіна ст. 399). Щось через сторіччя після того ту ж саму думку обстоював і ширше обґрунтовував відомий німецький лінгвіст Гумбольдт (ст. 498), а згодом ще ширше це обґрунтував англійський лінгвіст Макс Мюллер (там же, ст. 494). На початку нашого сторіччя це ж саме обстоює й Погодін, який каже, що „слово як означення образу, не є первісне призначення мови" і „первісне речення-слово мало тільки конкретне значення" (ст. 347). Із цього речення-слова згодом уже повідокремлялися слова, які спочатку теж мали конкретне значення, вони були „сполучені з конкретними образами" (там же). Це він пояснює тим, що слово є еквівалент емоції, яку завжди спричиняє тільки конкретний привід чи причина (там же). Напр., у гуронській мові, як зазначає Фетерман,—„дієслово, що означає „їсти", має різну форму залежно від того, яку саме їжу споживають" (ст. 277). Або в тій же мові „бачити людину" й „бачити камінь" віддано цілком різними дієсловами (ст. 281). Про таку конкретизацію мовних понять згадує й Леві Брюль (Lewy Bruhl. Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures, ст. 75).

Якщо проаналізувати мову сучасних дикунів, ми так само знаходимо там, що мова їхня складається з окремих речень, а не слів. Це ми спостерігаємо, напр., у мові дикунів бакаїрі (ст. 263) або північно-американських індійців (ст. 275). Нову якість проти слова-речення творить так звана „корнева мова", напр.— мова австралійських дикунів. Це є переходова якість од слова-речення до слова — як частини мови в сучасному розумінні. Коренева мова складається з примітивних коренів слова, що складаються з двох-трьох звуків, при чому ці слова

набирають неоднакового значення залежно від тієї інтонації, з якою їх вимовляють (Погод., ст. 548).

Після цього „корневого слова" нову якість творить уже слово в сучасному його сприйманні. Тепер постає питання — яка словесна форма була тим первісним словом, коли воно відокремилося з-посеред суцільного слова-речення, чи то було дієслово, іменник, чи речівник, чи яка інша форма. Щодо цього в лінгвістів нема згоди, усі вони тлумачать нарізно. Напр., Я. Грімм гадає, що первісними словами були дієслова й займенники (див. у Погодіна ст. 446), за Гейгером, Нуаре та Мюллером, тільки дієслова (ст. 487), а на думку Вундта це був іменник, чи речівник (див. Völkerpsychologie. Die Sprache, Leipzig 1912). Проте більшість лінгвістів тієї думки, що первісною формою мови було дієслово. Але, як цілком слушно зазначає Погодін, у первісних мовах взагалі трудненько знайти — чим саме відрізняється дієслово від речівника, бо часом одне й те саме слово може означати або дієслово, або ж іменник (ст. 362). До того ж і саме дієслово завжди нерозривно сполучувалось із певним речівником. Тому, напр., дієслово „їсти" віддавали цілком різними словами залежно від того, що саме люди їли: „їсти м'ясо" віддавали одним словом, а „їсти горіх"— іншим словом із цілком іншими звуками (ст. 277 — 8), або в гуронській мові ми маємо різні слова, щоб віддавати поняття „бачити людину" й „бачити камінь" (ст. 281).

Як ми вже казали, ще Гумбольдт зазначав, що мова наша творить діялектичну тотожність протилежностей: з одного боку, вона має властивість дробитися на окремі мови, а з другого — сполучати ці мови в одну. Інакше кажучи, мова має дві тенденції: диференціяції й інтеграції. Однак ці дві тенденції, як те зазначає ще Мейє, не є іманентні явища мови, а цілком залежать од соціяльних змін. Мейє подає такі приклади, коли мова змінюється по класовій лінії: буржуазія часом говорить іншою мовою, як пролетаріят, а особливо — як селянство, що перебуває в нерухомих, консервативних умовинах свого побуту, яке до певної міри живе ізольовано від культурного світу. Як надзвичайно цікаве явище такої мовної диференціяції класовою лінією є малайська мова на Суматрі та Яві, де тубільні князьки зі своєю камарільєю говорять однією мовою, купці й міщани — іншою, а селянство й портові робітники — ще іншою мовою, хоч в основі всіх трьох є малайська мова (Погодін, ст. 230).

Наші церковні мови — латинська в католиків, слов'янська в православних, арабська в мусульман, давньо єврейська в євреїв — мають теж суто клясове походження: жерці чи попівство привласнили собі виключне право зносин з богом і для цього вживають ті мови, що вже давно померли, крім арабської, але для турків та інших неарабів це має однакове значіння з мертвими мовами. Цей селянський партикуляризм щодо мови описує багато лінгвістів та досліджувачів національного питання, як, напр.(з-посеред останніх), Отто Бауер. У нас на Україні, та слід сказати, що й по багатьох інших країнах, як от на Литві, Латвії, Естонії, Фінляндії, Норвегії, Чехії та багатьох інших країнах, буржуазія говорила чи говорить іншою мовою, ніж селянство чи пролетаріят, але це є цілком інше явище: тут буржуазія запозичала чужу мову, а ми кажемо за те, що в межах одної лінгвістичної єдности утворювалися різні клясові мови.

Взагалі клясова мовна диференціяція була тим сильніша, чим далі назад від сучасности ми заглибимось у далечінь середнєвіччя й давніх часів. Диференціяція праці, що її так ретельно додержують первісні народи, спричиняє те, що утворюються навіть спеціяльні чоловічі й жіночі мови. За це згадує Мейє, кажучи про тубільців Південної Америки (Linguistique historique etc., ст. 116). У Погодіна ж знаходимо таку цікаву згадку, що у кафрів, наприклад, жінкам заборонено вживати такі слова, у яких трапляються складові сполучення подібні до тих, що є в іменах їхніх найближчих родичів-чоловіків, а тому там жінки утворюють, або як у нас частенько кажуть—„кують" нові слова, що спричиняє те, що кафрська мова, розподіляючись на дві частини — чоловічу й жіночу мови, до того не раз-у-раз змінюється, перебуваючи в поточному, рухливому стані, а це все спричиняє дальшу диференціяцію кафрської мови (ст. 243). Макс Мюллер наводить навіть такий факт мовної диференціяції серед полінезійців, коли через сто років полінезійські слова цілком змінилися так, що їх не можна навіть впізнати. Напр., полінезійською мовою слово „п'ять" раніш бреніло як „rima", а згодом як „naj" (ст. 281). Російський мандрівник Міклухо-Маклай розповідає про папуаські мови північно-східнього узбережжя Нової Гвінеї, що часом сусідні селища мають відмінну, а часом і навіть цілком незрозумілу мову (ст. 225 — 6). Треба зазначити, що щось подібне ми знаходимо в нас серед деяких гірських племен Північного Кавказу.

Коли є сприятливі економічні умовини, спостерігаємо протилежне явище — мовну інтеграцію, коли кілька мов зливаються в одну мову. Напр., англійська мова утворилася від злиття кельтійської, германо-саксонської й романської мови. Може бути, що одна якась мова виділяє ту чи іншу. Напр., починаючи з XII ст., мова тодішнього економічного центру Іль-де-Франсу, як зазначає історик фран-

цузької мови Брюно, видалила інші французькі наріччя й стала згодом літературною французькою мовою (Brunot Histoire de la langue et de littérature française). Французька мова в Бельгії до певної міри видалила фламандську мову, еспанська мова видалила окремі індійські мови серед американських метисів або, скажім, загально - відомий факт, що англійська мова в міжнародньому транспорті й торгівлі повидаляла інші мови. Причини цього явища цілком зрозумілі.

Закінчуючи цей розділ про ґенезу мови, ще зазначимо, що, як каже Майнеке, мови розвивалися й поширювались не через антропологічні споріднення чи ріжниці, а незалежно від них (Friedrich Meinecke — Weltbürgertum und Nationalstaat, 1919, ст. 58). Це означає, що мовні межі чи „ізоглоси" утворювались незалежно від расових, бо цілком зрозуміло, з нашого погляду,— в основі як перших, як і других лежать економічні умовини, що з'єднували чи, навпаки, роз'єднували людські колективи. Тому цілком правильно зазначає відомий лінгвіст Бодуен - де - Куртене, що ці ізоглоси не мають яскраво означених кордонів, є межі, де одна мова переходить в іншу, що особливо часто позначається серед споріднених мов. Отже, за Бодуеном, ці ізоглоси релятивні й за одними ознаками ми можемо клясифікувати мови в один спосіб, а за іншими — інакше. Напр., за одними ознаками можна клясифікувати слов'ян на передкарпатських і закарпатських, а за іншими — на переддунайських і задунайських (див. „Atheneum", Прага, 1922, ст. 80 — 7). Закінчуючи цей розділ про ґенезу мови, ми згадаємо про Потебню, який зазначає, що характерна властивість слова полягає в тому, що воно має здібність зростати, мовляв, іманентно із того змісту, що його воно означає. Це є, мовляв, саморух слова. Підпирає свою думку Потебня тим, що посилається на мистецтво, яке теж зростає іманентно („Мысль и язык", ст. 155). Оскільки Потебня підкреслює, що слово не перебуває в одному стані, а має властивість завжди рухатися і зростати, або, як він каже — „воно не є спокій, а рух, щось таке, що завжди створюється",— ці його міркування є цілком діялектичні, але він хибує проти матеріялістичного світогляду, кажучи, що слово розвивається іманентно, ігноруючи те оточення, що насправді спричиняє цей розвиток. Сучасний досліджувач Волошінов у багатьох місцях свого твору підкреслює діялектичний характер мови (див., напр., ст. 81 та ін.).

IV. МОВА Й МИСЛЕННЯ

(Семазіологія)

Що раніш повстало — мислення чи мова? Щодо цього є три погляди. За першим — мислення повстало раніш за мову. Прихильники цього погляду посилаються на те, як розвивається дитина: вона ще не вміє говорити, але вже розуміє дещо. Сюди треба залічити Пере, Трессі, Сігізмунда, Кейре та інш. За другим — мова повстала раніш за мислення. Аргументація тут така: ми можемо мислити тільки словами, а тому раніш мусять бути слова, як необхідні елементи мислення, а тоді вже можна й мислити (словами). Німецький досліджувач половини минулого сторіччя Бенфей зазначає, що ще індуські граматики означали слово, як „те, від відмовлення чого повстає свідомість" (Benfey. Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland etc., 1869, ст. 89). Мислення чи свідомість — від слова. Платон уперше висловлює той погляд, що мислення є беззвучна мова. Цю засаду у половині минулого сторіччя обґрунтовує Макс Мюллер, який це висловлює формулою: „Мислення — це є мова мінус звук". Німецький лінгвіст Гейгер висловлюється ще категоричніше: „Мова створила розум" (за Погодіним, ст. 482). Усі ці думки переконали цілком нашого емпіріомоніста Богданова й він, повторюючи Мюллерову формулу, зазначає, що мова є первісне, мислення — похідне" („Падение великого фетишизма", ст. 3 — 4). На жаль, і Бухарін у своїй „Теории исторического материализма" теж повторює Мюллерову формулу (1923, ст. 234). Ця концепція ототожнює мислення з мовою. Однак перша теорія побиває другу: дитина мислить, ще не вміючи говорити. Або дикуни мислять здебільшого образами, а не словами, що трапляється часом і з культурними людьми. Презент щодо цього наводить думки проф. Осіпова, який лікував т. Леніна; він каже, що думки можуть розвиватися й без слів, або ще, як приклад несловесного мислення, він згадує про мислення образами (фігурами) підчас шахматної гри, або ще мислення художника (68 — 9). Мислять також тварини, що не мають жадної мови. Знаючи, що мова повстала на тлі трудових процесів, які без мислення не бувають, ми повинні ствердити, що мислення є первісне, а мова похідне.

Із нових досліджувачів у цій галузі треба згадати ще про Лосєва, який починає навіть свою розвідку „Философия имени" з твердження, що „не можна мислити без слів" (ст. 27). Правда, вже на наступній сторінці він зазначає, що часом можна мислити й без слів, але таке мислення є „перехід на вищий щабель думки", бо, бачте, усе ж таки слово не зникає цілком, а стає „якоюсь невидимою підвалиною та первісною основою. Це не касує слово, але ще більше на ньому

зміцнює й надбудовує над ним ще вищі ступені думки". Отже в Лосєвій концепції слово набирає просто якогось містичного значіння. Далі в нього ще краще: „кожна наука є наука про зміст... кожна наука в словах і про слова" (ст. 29).

Діялектика історичного процесу саме й відкидає той погляд, що мислення є беззвучна мова. Бувають моменти, коли витворчі сили вступають у конфлікт з продукційними відносинами, і тоді часом слова вже не збігаються зі своїм попереднім змістом, змінюють його, чому в такому разі аж ніяк не можна вже мислити словами. Потебня, ідучи за Максом Мюллером, зазначає, що одна з найбільших властивостей слова є та, що слово може зростати своїм змістом. Первісне значіння слова або змінюється, або ж слово набирає нових значінь та форм.

За третім — мислення й мова йдуть у парі, одне є неможливим без одного, (Гумбольдт, Нуаре, Вундт і Погодін). За цією теорією, певне звукове сполучення стає словом тільки тоді, якщо воно щось означає, спричиняє певну думку, чому й думати ми можемо, бо ми думаємо словами. На перший погляд здається, наче це є діялектично правильний погляд тим, що тут виведено категорію взаємодіяння, але це тільки спочатку так показується: насамперед, як ми вже зазначали, мислити людина почала ще тоді, коли не було ще й мови, а людина, на зразок тварини, вигукувала нечленоподільні звуки, хоч би й працюючи. Подруге — як ми вже зазначали, примітивне мислення є образне мислення, та й навіть часом і культурні люди мислять теж образами. Отже мислення й мова чи слово не творять у даному разі категорії постійного взаємодіяння.

Презент ні з одною з цих теорій не погоджується (ст. 16). Чому він відкидає другу і третю теорію — цілком зрозуміло, але чому він відкидає цілком першу теорію — трохи незрозуміло. Аргументує Презент так: треба довести — як і де вперше створюється мова або мислення; щоб з'ясувати це питання за аналогією з дитиною, треба дитину умістити в такий осередок, де б дитина не чула людської мови, і тоді вже досліджувати — що раніш розвиватиметься: мова чи мислення. Бо і справді — дитина серед оточення перебуває начебто в лябораторії, бо її навчають говорити й розуміти; але люди, коли в них почала допіру кристалізуватися мова, не мали такого осередку, де б уже була мова, їх, аджеж, ніхто не навчав. А тому хіба можна за аналогією з дитиною розв'язувати питання про філогенетичний пріоритет мови або мислення? Звісно, що не можна (ст. 14). А коли так — геть усю цю теорію загалом.

Однак ця аргументація щодо дитини має рацію, але щодо примату мислення над мовою взагалі цього не можна сказати. Презент тут допустив ту логічну помилку, що називається qui nimium probat, nihil probat, у даному разі—свою тезу — що примату мислення над мовою не можна вивести, виходячи від аналогії з дитиною,— автор доводить тільки почасти (щодо аналогії з дитиною), але це ще не означає, що ця теза помилкова в цілому, цебто що нема примату мислення над мовою. Аджеж далі сам Презент приходить до того висновку, що „наявність мови обумовлює наявність мислення", але „наявність мови не обумовлює наявність мислення" (ст. 66). У Вайнштейна сказано цілком правильно, на нашу думку: „мова є функція мислення, а не навпаки; ототожнювати мову й мислення аж ніяк не можна — чи то буде мова звукова, чи беззвукова" (див. „Мышление и речь", Под знам. марк., 1925, № 1 — 2, ст. 63).

Ми ж гадаємо, що перша теорія якраз має цілковиту рацію.

Щоб це було ясніше, ми докладно розглянемо — що таке є процес мислення.

Ми відкидаємо Спінозівський паралелізм простороні й мислення (II частина „Етики", теор. 1 й 2) єдиної субстанції — природи, матерії, і кажемо, що мислення є властивість високо-організованої матерії, того, що природознавство називає „органічним світом". А. Деборін зазначає такі етапи в розвитку матерії: перехід неорганічної матерії в органічну, а далі перехід органічної матерії в таку матерію, що мислить, що він означає формулою: Буття — Життя — Мислення. Матерія, як єдина субстанція, у процесі еволюції, переходить у живу матерію, а ця остання — в ту, що мислить (див. „Энгельс и диалектика в биологии", Под знам. марк., 1926, № 3, ст. 6 — 7),

Енґельс у „Диал. природы" зазначає, що „найвластивіша й перша основа людського мислення є те, що людина змінює природу, а не сама тільки природа (є основна його. В. Г.); розум людський розвивався пропорційно до того, як людина навчалась змінювать природу... людина теж діє на природу, змінює її, утворює для себе нові умовини існування" (ст. 25). Далі Енґельс каже таке: „Суб'єктивна діялектика, діялектичне мислення є тільки відбиток руху через протилежності, що панує у цілій природі" (ст. 61). Отже мислення походить од активної діяльности людини у природі.

Ґеґель означає мислення, що воно є те, коли ми знаходимо загальне в поодинокому чи індивідуальному (Н. Лог., ч. 1). Енґельс каже те саме: „ми в думках вибираємо поодиноке з його поодинокости й переводимо його в особливість,

а звідси — в загальність" („Диал. прир.", ст. 149). Ця діяльність діє на людський розум у такий спосіб, що людина набуває певні враження, що є одночасно людською уявою (представление). Тому ми можемо сказати слідом за проф. Ушаковим, що „мислити — це означає — сполучати уявлення між собою й усвідомлювати співвідношення між ними" („Краткое введение в науку о языке", ст. 58). Мислення він називає „асоціяцією уявлень" (представлений, ст. 55).

У тій же „Диал. прир." читаємо: „Безперечно, ми колись „зведемо" експериментально мислення на молекулярні й хемічні рухи в мозку, але чи оцим можна вичерпати суть мислення"? (ст. 29). Це означає не те, що суть мислення є якась то окрема, мовляв, „духовна сила" матерії, а тільки те, що мислення є специфічна форма руху високо-організованої матерії, нова її якість, бо, як каже проф. Корнілов, — „рух матерії, розвиваючись діялектично у природі й людському суспільстві, набирає різних якісних форм, які й приводять до тих „найвищих законів", за якими механічні закони „хоч і діють, звісно, й надалі, але вони відсувають на задній плян", як каже Енгельс (див. „Механический материализм в современной психологии", Под знам. марк., 1926, № 4 — 5, ст. 195). Отже, мислення є окрема якість, притаманна тільки високо-організованій матерії. Людське ж мислення зокрема є інша якість проти мислення тваринного, про що ми раніш уже згадували: воно має за свою ознаку самосвідомість. Самосвідомість означає, що мусить бути подвоєна свідомість: людина усвідомлює свої поодинокі акти не тільки в них самих, але і в повторному відношенні до них, у повторному об'єктивному відношенні свідомого індивіда до своєї діяльности, до своїх учинків. Нічого цього тварини не можуть собі усвідомлювати, бо тільки людина може спостерігати себе — як об'єктивну причину певних учинків чи дій у технічно створеному осередку, тільки людина має самосвідомість, яка полягає в тому, що людина об'єктивно ставиться до своїх власних учинків. Світогляд тварини дуже обмежений і перебуває він у рямцях його почуттєвої індивідуальности, поза межі якої тварина не може вийти, а людина може перейти ці межі тому, що вона створює штучні знаряддя праці, якими людина об'єктивно спостерігає себе — як причину певних дій.

Треба тут зазначити, що не тільки тварина, але й первісні люди не мають ще цілковито розвиненого логічного мислення. Проте, звісно, цю примітивну людську логіку не можна цілком утотожнювати з нелогічним тваринним мисленням і тому ми можемо вжити щодо логіки первісної людини той термін, що його заводить французький етнолог Леві-Брюль, а саме — „дологічне" (prélogique) мислення; за таким примітивним мисленням одна й та ж людина може одночасно перебувати в різних місцях, хоча таке мислення вже встановлює причиновий зв'язок явищ часом уже не так, як тварина, для якої post hoc ergo propter hoc. Кажучи про Леві Брюля, т. Видра зазначає, що він „достеменно і яскраво зформулював спеціяльні закони та форми первісного мислення: колективні уявлення та закон партиципації. Це створює якраз інший погляд, як стосується первісне мислення до сучасного. Одне до одного не може перейти без стрибків" (див. „Об'єктивный момент в парциальном мышлении", Под знам. м., 1924, № 12, ст. 115). Отже наше сучасне мислення творить іншу якість проти первісного мислення.

Соціолог Спенсер, обстоюючи еволюціонізм, стоїть на тому, що первісне мислення відрізняється від сучасного тільки кількісно. На цей же еволюціонізм збиваються всі ті, що поділяють Спенсерові думки.

Школа Дюркгеймова наближається щодо цього до правильного діялектичного розуміння сучасного мислення, як нової якости (ib., ст. 114).

Кажучи про первісне мислення, Леві Брюль каже про так звані 1) „колективні уявлення", 2) „закон партиципації".

Колективне уявлення первісної людини позначається тим, що ця людина не має цілком своєї індивідуальної свідомости, бо тоді індивід був нероздільним щодо своєї свідомости з іншими членами племенного чи родового колективу (ib., ст. 117). Ознаки цього колективного уявлення такі: ці уявлення має колектив у цілому, а не як сума окремих індивідуальних уявлень, бо індивідуальної свідомости тоді не було; ці уявлення переходили у спадок до нащадків (ib., ст. 116).

Ми тепер уявляємо собі процес співвідношення суб'єкту з об'єктом у такий спосіб, що об'єкт діє, впливає на суб'єкт і суб'єкт одбиває в собі об'єкт; суб'єкт має уяву про об'єкт безпосередньо від самого об'єкту. Не так сприймав суб'єкт первісного громадянства об'єкт, не в такому, мовляв, „чистому вигляді", бо між суб'єктом і об'єктом стояло ще суспільство чи громада, яка мала своєрідні уявлення, колективні уявлення, які й заважали тоді суб'єктові правильно сприймати об'єкт, бо свідомість окремого суб'єкту розчинялася в колективному уявленні. Тому досвід первісної людини був не той, що досвід сучасної людини. Колективне уявлення мало низку певних обрядів, ритуалів, звичаїв і це стояло між суб'єктом і об'єктом і це заважало правильно сприймати об'єкт. Отже в первісному мисленні громадський досвід діє, впливає на індивідуальний; об'єкт сприймає первісна людина не безпосередньо, а через соціяльну призму, бо первісні уявлення є не індивідуальні, а тільки

колективні. Тому елементи колективного уявлення часто заступають елементи об'єкту й тому первісна людина на них навіть не звертає уваги. Тому колективне уявлення є явище консервативне (ст. 118 — 9). Взагалі колективні уявлення є не що інше, як певна ідеологія, яку нове покоління знаходить уже готовою, даною; ця ідеологія допомагає йому зберегти старі звичаї та погляди. Повставши раз, ці колективні уявлення впливають, діють назад на матеріяльний стан плем'я та на форму його мислення, серед якої Леві Брюль згадує насамперед закон сполучення та зв'язку уявлення, або закон партиципації (співучасти) (ст. 120 — 1).

Закон партиципації, чи закон співучасти, означає, що в колективному уявленні примітивна людина уявляє співучасть між речами там, де насправді цієї співучасти нема; це є співучасть колективних уявлень, зв'язок між ними (ib., ст. 121). Звідси фантастичні уявлення примітивної людини, недоречності з нашого погляду, напр., для первісного мислення нема нічого дивного, коли людина одночасно знаходиться в кількох місцях. Так само замість причиновости первісне мислення встановлює послідовність явищ у часі (post hoc, ergo propter hoc). Леві-Брюль зазначає також, що первісне мислення, або „дологічне" мислення, є синтетичне, але без попередніх аналіз (ст. 122). Це означає, що первісна людина об'єднує певні уявлення, не аналізуючи їх. На нашу думку, це не влучно Леві-Брюль підібрав термін, бо, власне, синтези не може бути без аналізи, як це зазначає Енґельс („Диал. природы", ст. 59).

На підставі цього закону партиципації нема нічого дивного в тому, що первісна людина бере образ певної речі чи явища, проробляє над цим образом певні маніпуляції й гадає, що те, що вона чинить над цим образом, відчуває чи переживає й сама річ (ст. 126), бо образи й самі речі є тотожні, вони беруть „співучасть" для первісного мислення. Або, коли людина вмирає, мусять умерти й ті речі, якими людина за свого життя користувалася (їх кладуть у домовину для дальшого життя з небіжчиком або ж палять їх — ст. 127). Смерть, на думку дикунів, не є натуральне явище, а завжди є якась причина її (чародійство тощо).

Об'єктом нашого пізнання є зовнішній світ, відомості про який дають нам наші почуття, які змінюються залежно від того, як змінюються окремі речі цього світу. Якщо ж ми схотіли б у нашій мові адекватно висловити ці наші почуття, ми цього не зможемо зробити. Бо, коли, напр., ми бачимо дерево,— перед нами не дерево взагалі, а дане, певне конкретне дерево з його притаманними властивостями, а наша мова виявляє, що ми бачимо дерево взагалі. Навіть тоді, коли ми почали б описувати це дерево — з темною корою тощо,— ми в мові все ж знов говоритимемо про дерево взагалі, а не про дане дерево.

Отже почуття наші відбивають єдине (чи індивідуальне) й окреме, а мова наша висловлює тільки загальне, як це зазначає Гегель, бо мова наша стосується вже не до галузі почуття, а вона є витвір розуму (рассудка), який може мислити тільки про загальне. За Гегелем, у тому процесі, як ми мислимо, уявляємо емпіричний світ, цей світ губить свою почуттєву різнобарвність і стає чимсь абстрактним („Енциклопедия", II). А тому між розумовим (рассудочным) мисленням і самою дійсністю повстає противенство, яке розв'язує тільки „розум" (а не рассудок), який синтетично відтворює справжню картину з цих абстрактних означень „рассудка".

Отже, процес пізнання йде від єдиного чи індивідуального (безпосередньої почуттєвої конкретности) через абстрактне загальне (абстрактне „рассудочное" мислення) до конкретного опосередкованого (обґрунтованого) або до справжнього конкретного, як каже Гегель, цебто до синтези індивідуального чи єдиного й загального.

Той конкретний світ, що ми його сприймаємо, ще не відповідає справжньому зовнішньому світові, що нас оточує, хоч наші уявлення і є копії його, бо речі, які ми сприймаємо в наших почуттях, зв'язані між собою цілком зовнішніми співвідношеннями простороні й часу (одна річ знаходиться біля іншої або вона є після іншої). Тому тільки мислення може виявити, як насправді ці речі зв'язані між собою; у цьому процесі мислення ми спочатку обстрагуємо певні речі й вивчаємо їх ізольовано одна від одної для того, щоб згодом у процесі синтези знов наповнити свої абстракції конкретним змістом.

Отже — пізнавати ми починаємо абстрактно. З приводу цього читаємо в Маркса: „Конкретне тому є конкретне, що воно має в собі багато означень, будучи єдністю в різноманітності. У мисленні воно виступає — як процес сполучення, як наслідок, але не як вихідний пункт, дарма що воно є вихідним пунктом у дійсності та, значить, також вихідним пунктом наочного споглядання й уявлення. Якщо йти першим шляхом,— цілковита уява вичерпається до ступеня абстрактного означення; за другим — абстрактні означення спричиняють те, що конкретне відбудовується через мислення".

У Бухаріна читаємо: „Дух" є окрема властивість особливо організованої матерії" („Теория истор. мат.", 1923, ст. 55), а в іншому місці він ще так означає психіку; „Марксів матеріялізм бере за психічні явища не щось дане зовні

а інший бік фізіологічних процесів з окремою якісною характеристикою... Мої психічні явища не є щось інше, дане крім цих процесів і поза ними, а лише інтроспективне виявлення того ж самого, інтроспективне виявлення моїх фізіологічних процесів" („Атака", ст. 137, 147). Проф. Корнілов теж означає психіку, як „властивість високо-організованої матерії". („Учебник психологии, изложенный с точки зрения диалектич. мат,", ст. 10).

Од кожного подражнення, що йде своєю нервовою дугою, стає відчування (ощущение), яке є внутрішньою стороною цього подражнення. Через пам'ять певне відчування може зберігатися, заховуватися в нашій свідомості і збуджуватися без первісної причини, що його спричинила, що дає уявлення (представление). Отже відчування перетворюється в уявлення.

З рефлексологічного боку можна ще висловитися так, що там, де можуть витворюватися умовні рефлекси, де можуть умовно збуджуватися „сліди" від подражнень, яких нема,— там неминуче мусять бути й уявлення.

Отже тепер цілком зрозумілою стане формула проф. Ушакова, що „мислити — це означає — сполучати уявлення між собою". Це цілком згідно з тим, як А. Деборін означає пізнавання, усвідомлення — як „сукупність наших уявлень" („Введение в философию диал. мат.", III вид., ст. 77).

Ми, слідом за Зігвартом, можемо сприймати наші поняття, якими оперує наше мислення (чи то словами, чи то образами),— як логічне означення уявлення (див. „Логика", ч. I, вид. 1908 р., ст. 44, 278, 282). Це властиво буде не точно, а точніше— поняття є загальним уявленням. Рефлексологія так пояснює, — що то є поняття: коли ми сприймаємо властивості багатьох речей, ті подразники, що є спільними для всіх цих речей, зміцнять і відповідні „сліди", що є спільними для всіх цих речей, зміцнять і відповідні „сліди", що є спільними для всіх цих речей, а невластиві для всіх них сліди загальмуються, зникнуть, а від цього всього умовний подражник спричинить те, що в нашому мозку оживляться тільки ці спільні, зміцнені сліди. Отже це і є загальне уявлення чи поняття (ст. 225 — 26). Поняття повстає тоді, коли живий організм (людини чи тварини) розрізняє властиві ознаки, нехтуючи невластивими. Умовні реакції від подражників чи речей ще не дають ефекту мислення, а мислення є умовне побудження (возбуждение) слідів подразнення від тих явищ, яких нема, які вже пройшли, або, інакше формулюючи ту саму думку, ми скажемо, що мислення буває тоді, коли ненатуральні подражники витворюють умовне побудження слідів.

Отже мислення спричиняє тільки той подражник, що є абстрагований од натуральних ознак предмета, але разом із тим цей подразник завжди закономірно супроводжує цей предмет і тому достеменно (точно) його сигналізує.

Ця сигналізація не знаходиться в самих предметах, вона не від них походить. але разом із тим вона завжди з'являється разом із цими предметами.

Тут ми наближаємось до того місця, де в процесі мислення повстає нова якість — мова [1]).

Насамперед повстає питання — чи мислення є чинник мови, чи, може, чинником її є цілокупність усіх економічних умовин, що витворюють і мислення, і мову на вищому щаблі мислення.

На нашу думку — безперечно правдивим є останній погляд: не мова походить із мислення, як то намагаються довести деякі буржуазні вчені, а мислення й мова є наслідки розвитку витворчих чи продукційних сил та відносин.

З другого боку, нема мови без мислення; тут є між ними певне взаємодіяння.

Сигнали не походять од самого явища, яке вони означають, бо ці сигнали од нього є абстраговані. Умовини для того, щоб певний сигнал завжди збігався з певним явищем, є тільки в істот, що живуть колективами. Ці сигнали є реакцією на певне явище; напр., вожак отари дає крик — сигнал, і його розуміють усі члени отари, що є небезпека від ворога. Отара ще не бачить цього ворога, але від сигналу випливає в свідомості слід од попереднього подражника, що походив від цього ворога раніш, і тому з'являється відповідна умовна реакція.

Отже завжди один і той самий сигнал спричиняє й відповідний слід.

Тепер ми можемо означити слово, цей елемент мови, як абстрагований од предмета сигнал, який логічно побуджує завжди одну й ту саму умовну реакцію.

Тому мова повстає тільки там, де вона для іншого індивіда стає умовним сигналом, що спричиняє слід подражнення (уяву) від певного явища; для того,

---

[1]) Виготський зазначає, що в дитини до двох років лінія мислення й лінія мови розвиваються незалежно одна від одної. Це є різні якості, що зазнають певних кількісних змін. Щось коло двох років ці лінії перехрещуються, збігаються й дають початок новій якості — людській мові в істотному значінні цього слова („Генетические корні etc.", ст. 119, 132), а до того була тільки „домовна фаза в розвитку інтелекту й доінтелектуальна фаза в розвитку мови" (ст. 118).

У тварини ці дві лінії ніколи не сходяться й тому, власне, тваринні звуки ніколи не можуть дати ефекту людської мови (ст. 128, 130).

щоб стала мова, мусить бути раніш мислення, але не навпаки, бо мислення може бути й без мови. Мова тільки в певному взаємодіянні з іншими індивідами набуває своє значіння, про що згадує Волошінов (ст. 123).

Потебня якраз зазначає, що „думки того, хто говорить, сходяться з думками того, хто розуміє те, що говориться, — тільки в слові" (Мысль и язык", II вид., ст. 134). Крім того, той же Потебня зазначає, що „слово є не тільки засіб розуміти когось іншого, але воно є також і засіб розуміти самого себе" (ст. 138). Це означає те, що слово допомагає нам уточнювати наші думки, викристалізовувати яскравіш наші поняття. Вундт теж зазначає, що від того часу, як повстала мова, вона стає об'єктивною міркою на те, щоб виявляти, як розвивається мислення, сама мова стає складовим елементом функцій мислення (за Погодіним, ст. 539). За це саме каже і Шпет: „Без зв'язку мислення зі звуком мови не можна яскраво лишити й уява тоді не могла б стати поняттям" („Внутр. фор. сл.", ст. 15). Тому, хоч ми й визнаємо примат мислення над мовою, проте, од того часу, як уже повстала мова, між думкою й мовою створюється діялектична єдність, що ще свого часу зазначав Гумбольдт, висловлюючи це своєю ідеалістичною мовою: „Мова є начебто зовнішнє явище духу народів, їхня мова є їхній дух і їхній дух є їхня мова".

Пр. Шпет зазначає, що мова наша не відтворює в тій чи іншій мірі самі речі чи явища, а створює тільки поняття про них, а тому словопоняття ніколи не може бути адекватним своїому предметові („Внутр. форма сл.", ст. 22). Але, з другого боку, він же зазначає, що, хоч логічне висловлення й не відповідає своїй речі, проте це висловлення скероване на певну річ і тому воно пасує до цієї речі (ст. 96 — 7).

Гумбольдт під впливом Канта каже, що мислення має свої логічні форми, що відрізняються від мовних форм. Шпет з цим, цілком правильно, не погоджується й каже, що Кант спочатку абстрактно відриває „розсудок" од почуттєвости, зміст од слова, а потім уже знаходить для них момент, що об'єднує у чомусь третьому. Тому Шпет висловлює думку про їхню єдність, що є цілком правильним з діялектичного погляду (див. ст. 136). Отже логічний момент стає нероздільна частина слова. У цьому полягає вся вага Шпетових думок щодо цього, коли він установлює діялектичну тотожність внутрішніх форм слова з його логічними формами. І цілком слушно з приводу цього зазначає Асмус, що „слово неодмінно є матерія думки, а думка неодмінно прагне втілитися в матеріяльному, почуттєвому організмі слова" (Вестн. Ком. Акад., № 23, ст. 263).

Ми вже встановили раніш примат мислення над словом. Далі ми зазначали також, що ототожнювати мислення зі словами аж ніяк не можна, бо може бути образне мислення.

Однак, коли ми тепер говоримо про самий процес „говорення", ми, як цілком слушно зазначає Погодін, маємо на увазі не зовнішнє виявлення нашого почуття, а так звану „внутрішню мову", цебто ми про себе в думці мислимо здебільшого словами, а не образами (ст. 5)[1]). Це мислення словами зростає пропорційно до того, як зростає інтелігенція мови, бо в цій мові є багато абстрактних понять, які часом трудненько буває ув'язувати з певними образами.

Тому знов таки має рацію Погодін, коли він зазначає, що в нашій мові оця внутрішня мова, цебто мислення словами, творить основу для зовнішньої або звукової мови (ст. 30).

Далі Погодін зазначає, що мова має дві функції: пасивну чи рецептивну й активну чи продуктивну. Рецептивна функція — це коли через вправи витворюється щільний зв'язок між слідами певних звукових вражінь (мовні символи) і відбитками вражінь од зовнішніх об'єктів. Але поруч із цією функцією розвивається ще й друга продуктивна функція мови, в основі якої лежить те, що витворюється зв'язок між слуховим слідом, що відповідає символові певного об'єкту (цей слід відповідає самому об'єктові), і слідами рухівних процесів мовної мускулатури. Логічне мислення не може обійтися без суджень, висловлених словами, бо ж абстрактні поняття часом не мають жадних образів (ст. 44).

Взагалі ж він зазначає, що внутрішня мова є продуктивніша, ніж мислення образами (ст. 316). А тому Погодін виводить, що для сучасної культурної мови внутрішня мова є знаряддя думки взагалі (ст. 322). З цим, звісно, можна тільки погодитися. Це ж саме каже й Виготський („Генетические корни etc.", ст. 127).

Ж. Філіпп зазначає, що кожний образ чи уявлення має два ретязи (чи ряди) елементів: одні з цих елементів творять саму суть чи ядро уяви, а інші — оболонку чи додаткові ознаки цієї уяви чи образу. Якщо сказане прикласти до слова, ми побачимо, що слово спочатку означає це ядро образу чи уяви — сукупність тих ознак, що найбільш вражають увагу; згодом поволі, коли яскравість образу спадає, зменшується, значення слова сполучується вже не з цим ядром, що зникло, а з додатковими ознаками, які так можуть змінюватися, що й саме слово поволі

[1]) До речі, зазначимо, що Волошінов часом „внутрішню мову" розуміє інакше, напр., ст. 37, 48, але це не має значення в даному разі.

цілком затрачує свій первісний образ чи уяву й сполучується тепер із цілком іншими ознаками (ст 311 — 12). Щодо цього слід згадати за метафору. Суть метафори щодо її походження полягає не в тому, що образ, сполучений із певним словом, переноситься на інший образ, а якраз у тому, що образ, затрачуючи деякі свої ознаки, сполучується вже не з тим словом, що раніш (ст. 327 — Погодіна). Повторюючись, образ поволі цілком зникає й лишається самий „абстрактний образ", позбавлений конкретности. Ще один ступінь і слово цілком одривається від „абстрактного" навіть образу (ст. 313). Отже слово з конкретним уявленням, із абстрактним уявленням і, нарешті, без такого уявлення, або внутрішня мова — це є три різні якості. Ця внутрішня мова збільшується в міру того, як зростає людська культура й мова сучасної культурної людини є внутрішня мова (мислення словами, а не образами).

Одірвавшися від свого образу, слова, за асоціяцією, утворюють інші слова щодо свого значення зовнішньої форми, подобенству звуків, граматичної форми, алітерації (повторення певних звуків у низці слів тощо (ст. 319). Може бути, що образ може змінитися, а слово лишитися те саме й означатиме цей змінений образ (ст. 320).

Відомий німецький лінгвіст Пауль зазначає, що слова можуть мати загальне й випадкове значіння. (H. Paul Principien der Sprachgeschichte, III вид., розд. IV). Загальне значення слова — взагалі той зміст, що ми сполучаємо з певним словом, а за випадкове значення слова він бере конкретне значення слова, коли ми загальне поняття застосовуємо до конкретного явища чи випадку за термінологією Пауля, напр., певний ліс, певний будинок. Часом слово може мати кілька випадкових значінь, залежно від контексту (напр., значення слова „капуцин" змінюється залежно від контексту: чернець капуцин, рослина, малпа, голуби). Пауль заводить своєрідну термінологію, бо аж ніяк не можна ототожнювати поняття конкретности із випадковістю (ми означаємо випадковим те, що не повстає із внутрішньої необхідности речи чи явища), проте думка Паулева щодо загального й конкретного чи випадкового значення слова є надзвичайно коштовна з нашого погляду: слово щодо свого значіння уявляє діялектичну тотожність загального й конкретного. З приводу цього читаємо в Леніна в його статті—„К вопросу о диалектике". Окреме не існує інакше, як у тому зв'язку, що веде до загального, загальне існує лише в окремому, через окреме. Кожне окреме є (так або інакше) загальне. Кожне загальне є частина (або сторона, або суть) окремого" (Под знам. маркс, 1925, № 5 — 6, ст. 16). Конкретне значіння слова повстало генетично раніш за абстрактне (див. Потебня „Из записок по русской грамматике", II, ст. 15); абстрактне значення слова мало спочатку образний субстрат чи основу й тільки згодом поволі цей субстрат зникає (ст.333).

Потебня обґрунтовує такий свій основний семазіологічний закон: „Значення завжди має в собі більше, ніж уявлення". Це означає, що слово має більше значення, ніж воно уявляє з себе. Напр., російське слово „защита" має тенденцію відірватися від свого вузького уявлення — „щит", „за щитом". І тому Потебня продовжує: „Слово є тільки пункт опертя для думки. Якщо слово застосовувати до все нових випадків (власне — явищ. В. Г.), збільшується невідповідність „між словом і його значенням". За недоладною термінологією в Потебні („значення", „уявлення") лежить глибока діялектична думка про те, що значення слова перебуває в руху, „в становленні", воно випереджає свою словесну, звукову оболонку і в слові „защита" вже майже нічого не лишилося від попереднього „щита", крім хіба чисто звукових сполучень.

Цілком протилежні, метафізичні думки висловлює щодо цього Лосєв у своїй „Философии имени": „кожне слово, поперше, у якійсь то своїй частині лишається незмінним за всіх своїх змін та, подруге, хоч які будуть різні зміни,— слово заздалегідь стисло визначає межі, у яких воно може змінюватися" (ст. 41). Як бачимо. Лосєв метафізично сприймає слово, дарма що в передмові своїй він начебто обстоює за діялектикою.

Потебня наводить три категорії переходів значення слів. Старе значення слова він означає літерою А, а нове значення літерою Х [1]). Значення Х (нове) має в собі всі А (старі), Напр.— люди — Х, а людина — А. Уявляючи таке Х у вигляді А або, навпаки, є синекдоха. Напр.—„Адріятичні хвилі" замість „Адріятичне море" (частина замість цілого). Сюди ж він залічує й епітети. 2) Значення Х має в собі А тільки почасти. Це є метонімія. Ознака метонімії в тому, що між звичайним і переносним значенням тропу є певний зв'язок (див. Томашевский, „Теория литературы" „Поэтика", вид. IV, ст, 39), напр., я три тарілки з'їв. 3) Ані Х, ані А не мають нічого спільного, не мають спільних ознак, а часом навіть одне виключає одне, але вони обидва дають якесь третє сполучення Б або дають спільні почуття. Це є метафора. Напр., „подошва горы", золотий промінь", „перлові очі".

Метафора є тим цікаве для нас явище, що воно вже означає, що починає вже зникати момент образности в слові, бо сполучуються вже невластиві значення, чого нема в метонімії та синекдосі (див. у Погодіна ст. 351).

Досліджувач Крушевський гадає, що „кожна річ набуває свою назву від якоїсь однієї ознаки" (див. „Очерк науки о языке", 1883, ст. 132). Кожна річ має

кілька ознак, але назва відбиває одну ознаку з-посеред кількох. Крушевський подає такий приклад: слово „весло" набуло свою назву від дієслова „везти". Весло має кілька ознак: одні щодо матеріялу — дерев'яне, інші щодо форми, але назва походить од дієслова „везти". З нашого погляду це явище є цілком зрозуміле: весло є знаряддя праці й тому цілком натурально, що назву взято від самого процесу праці. Значіння слова, семантика його або „семема", за термінологією Лосєва (ст. 34), є діялектична тотожність двох протилежних процесів; з одного боку, значення слова звужується, а з другого — поширюється, як це зазначає Бреаль (Essai de Semantique", III вид. 1904 р., розд. X, XI).

Коло півсотні років тому німецький лінгвіст Потт зазначив, що треба доконче сполучати теорію мовознавства з логікою, бо тільки тоді можна гаразд означити, як мова стосується до мислення. (див. „Einleitung in die allgemeine Sprachwissenschaft", 1884). Тепер є чимало лінгвістів, які, розробляючи семазіологічну проблему (про значення слова), застосовують і здобутки логіки формальної, а наше завдання полягає в тому, щоб до цього застосувати ще й логіку діялектичну, або, правильніше — матеріялістичну діялектику.

Ми гадаємо, що в цій статті нам до певної міри пощастило відтінити деякі діялектичні моменти.

В. Глуженко

Як. Л. Харапинский. „Материалистическая диалектика в математике", ч. 1, 1928.

Досі ще не було систематичних праць марксистів в царині математичної методології, крім деяких поодиноких застосувань матеріялістичної діялектики Енгельса в „Анти-Дюрингові" та „Діялектиці природи", статті Ляфарга з певним ухилом в емпіризм, статті Бамеля, декількох статтей Орлова, що не виходять із загального формалістичного світогляду (про що ще більше свідчить його стаття з логістики в „Математическом сборнике"), ст. Яновської про категорію кількости у Гегелівської системі філософії та окремих, що ще чекають на дискусію й позитивне розв'язання заміток про питання „аритметизації математики". Між тим, становище на „математичному фронті" здавна було негаразд, не зважаючи на обивательські дитирамби романтиків типу Новаліса і на пієтет до математики з боку учених XVII та XVIII сторіччя, включаючи Кантовий аргіогі'зм, де будь-яке завдання вважалось за розв'язане, коли воно надавалось математичній інтерпретації.

Вже багато проблем математики, а особливо аналіза безконечно малих нараз вийшли за межі компетенції формальної логіки. Техніка математичних досліджень розвивалась пришвидчено, бо розвиток техніки вимагав розв'язання багатьох математичних задач, при чому саме техніка розв'язання йшла вперед від справжнього розуміння операцій. Не розуміючи дійсних процесів математичних операцій, відмахувались від їхнього розв'язання фразою Даламбера: „Allez en avant, la foi vous viendra!"

Лише з XIX стор. почалися спроби обґрунтувати математичні операції, але ці дослідження зайшли в глухий кут безвихідности. Тут ще більше справжнюються Ленінові слова: „матерія зникла, залишились лише рівнання". Це ще раніш Пуанкаре іронічно відзначив, говорячи про антиномію Буралі-Форті: „Хіба можна говорити, що не існує предмета, коли йому дано назву Ω?"

Більшість досліджень із філософії математики можна назвати безпредметним догматизмом. Межі та навіть і предмет досліджень у багатьох „новаторствах" математики був загублений. Методами математики намагалися розв'язати навіть способи логічного мислення (логістика). З метою ніби позбутися всіх інтуїтивних припущень у логічному виведенні, деякі дослідники намагались перетворити всі математичні й логічні операції у оперування зі знаками й умовними правилами універсальних виведень. Вищої ступені цей формалізм виявився у Гільбертовій спробі аксіоматизувати математику, ба навіть все мислення; за ним аксіоматичне метода ніби дає прообраз і протоколи ходу взагалі всього, наукового мислення. Чого вартий цей майже біблійний вислів: „am Anfang ist das Zeichen". У XX стор., а особливо у 20-х, роках відбулася реакція проти формалістичного напрямку, хоча й ця „революційна" спроба (як взивають Brouwer'a) не виходить за межі формальної логіки, борсаючись у 3-х соснах формальних законів мислення. Увесь формалістичний напрямок вважається за чисту гру, гру в шахи (Schachspiel — Weyl). Справа йде не про суперечку однієї течії з іншою, а просто: „Ich spiel nicht mit" (Weyl). Та й ця друга течія, що зве себе інтуїціоністами, залишає непорушним догматику цілих чисел. За виразом Kroneker'a: „Die ganze Zahlen hat der lieber Gott gemacht, alles andere ist Menschenwerk". Такі питання, як можливість розв'язання математичних проблем, міру застосування 3-го закону логіки tertium non datur, питання існування математичного об'єкту, принцип довільного вибору, аксіом (Auswahlprinzip) вважають за дискусійні і гаряче дебатуються в математичних колах. Ми вже не говоримо про Файгінгеровський погляд фікціоналізму на математику (що досить поширений тепер).

Ми вже щільно підійшли до нагальної потреби втручання діялектичної логіки до обґрунтування математики проти намагань формалістів, що хочуть все знання взяти в шори аксіоматичного мислення, який, послідовно переведений, не припускає дальшого поступу експериментального дослідження.

Нещодавно вийшла перша частина праці Харапінського „Матеарилистическая диалектика в математике", що претендує на систематичний виклад основних засад і принципового ставлення матеріялістичної діялектики до основних і спірних досі проблем метематики.

Книжка має три розділи: в першому розглядається визначення і предмет математики, у другому — досліджується простір і час і в 3-му аналізується поняття числа. В першій частині критикується переважно дві течії в математиці: теорія многостей Рімана та Ґрасмана і тлумачення математики, як групи рухів. Критикуючи поняття многостей, яке, за Ріманом, містить у собі кількість і фігуру, автор відзначив цікаву рису цієї дедукції. Виводячи метричні властивості 3-хмірного простору з п'мірної многости, по суті п'мірному просторові надають властвостей емпіричного простору. На нашу думку, цей circulus vitiosus є найхарактерніша особливість дотеперішньої математики. Узагальнення робиться лише шляхом аналогії механічним перенесенням нижчої форми до вищої. Згадаємо 2-хмірні істоти Гельмгольца та інш. Квадратичну форму лінійного елементу створено „по образу и подобию" квадратичної форми з двома змінними. Звідси механістичність чотирьохмірного простору теорії відносности, де четверта координата механічно причеплена на зразок 4-ої, ніби просторової координати, без аналізи особливости цього додаткового елементу. І звичайно, з такої механічно створеної многости ми ніяк не дістанемо всієї різностатности явищ природи. Бо четверта координата — час, якісно не еквівалентний до просторових координат. Метода аналогії, що так поширена серед формальних наук, і яку можна назвати механічним узагальненням — дуже подібна й споріднена з механістичним поглядом на рух, як на механічне переміщення. А саме до механістичного погляду і схиляється автор цієї книжки. Наведімо цитату: „Многість світу виявляється в розпологові, розміщенню його процесів у певному відношенні один до цього одного, що в своїй основі однородно у всіх об'єктах, порівнюваних між собою. Такий розполог ми звемо порядком. Значить, об'єкти світу існують в певному порядкові, в якому вони нами сприймаються", і далі він говорить про процеси: „Останні ми сприймаємо не окремо, а в їхній сукупності, всередині яких може змінюватися взаємний розполог об'єктів, але не змінюється якість самих процесів. Порядок, як бачимо, є форма буття".

Далі розглядається намагання багатьох математиків розглядати її, як вчення про групи рухів, при чому цей абстрактно конструйований рух, як група, звичайно не має нічого спільного з рухом природніх явищ.

Математика губить свій матеріяльний субстрат і перетворюється в довільну гру в формули.

Автор сам дає таке визначення предмету математики, під яке може підійти будь-яка природнича наука: „Математика є наука про часові й просторові взаємовідношення між об'єктами зовнішнього світу". Математика дістає дужий поштовх від розвитку техніки, від стану суспільних витворчих сил, але вона не експериментальна і, певно, не буде експериментальною, хоча досвід, як, наприклад, для евклідової геометрії, й буде вищою інстанцією, критерієм істини; бо математика залежить не безпосередньо від техніки, як думав Ляфарг, а від способу логічної структури мислення. Інша справа, що математичні операції мають застосування у вивченні експериментальних наук. Це визначення, хоча і навіяне щирим бажанням відійти від побудови математики, як „вільної творчости духа", хибує на певний емпіризм Мілевського ґатунку. Визначення треба шукати не в об'єктах, бо об'єкт всіх природничих наук і тих наук, що застосовуються в них, єдиний — природа, а в методах логічної характеристики.

Цікаве питання порушив автор, витлумачуючи Айнштайнову теорію простору. Але, поперше — він невірно розуміє Айнштайнову теорію, а подруге — його трактування простору одгонить механістичністю. Він вважає, що теорія відносности нібито говорить про однородність простору у всіх частинах всесвіту. Автор виходить із Енґельсової фрази про простір та час як про форми буття матерії. Він не зрозумів діялектичну взаємозалежність форми та змісту. За механістами й виходить, що форми буття не залежать від субстракту, а різняться між собою лише кількісно. Тепер бо, сказати, що простір є форма буття матерії й не аналізувати діялектичного пройняття форми та змісту в цьому питанні значить нічого не сказати. За автором виходить, „що простір має властивості незалежні від об'єктів, це доводиться тим фактом, що зі зміною об'єктів він не змінюється ні в цілому, ні в окремій його частині", „коли візьмемо декілька урізків простору, то незалежно від конкретних форм речей, де вони містяться, у них будуть спільні властивості, що примушують нас стверджувати, що урізки різняться між собою не якісно, а кількісно, що кожний урізок безконечно-малої величини тотожній з урізком великої величини. Між великим і малим просторовим урізком кількісна ріжниця полягає в тому, що

при порівнанні один виявиться більше іншого"; „Через свою однорідність воно зберігає свої властивості в усіх частинах, що зберігають його як ціле".

А звідки взяв автор, ніби Айнштайнова теорія говорить про однорідність простору, про незалежність фізичних феноменів від кривини простору, ми не знаємо. Навпаки, позитивний вислів про це має свою давню традицію, проти цього твердження висловлювались, доволі переконливо, основоположники неевклідової геометрії. Згадати хоча б Романовську дисертацію і Лобачевського — „Новые начала геометрии". Айштайн завжди посилався на Рімана, як на свого попередника. Варт ще загадати Вайля: „Raum, Zeit und Materie", яку так гаряче рекомендував Айнштайн. Давно ще Кліфорд висловлював парадоксальні як на той час думки, що від метричних властивостей залежить не тільки структура простору, а й фізичні явища. А популярна зараз проблема між прихильниками теорій відносности про геометризацію всесвіту?

У 3-й частині розглядаються поняття числа та його генеза. Як відомо, серед математиків є два напрямки, що виводять поняття числа або з ідеї порядку — емпіричне пояснення, як от Гельмгольц та інш., або з ідеї кількости, як Russell і інші логісти так звані, порядкове та кількісне число. Харапінський цілком слушно віддав перевагу порядковому числові, що виходить із методологічного настановлення історичности. Кожне поняття має в собі сліди історичного розвитку, бо його логічна структура не розвивається автоматично сама по собі, із своїх якихось іманентних властивостей, а залежить від історичної необхідности і складається з „нашарувань" — відбитків різних епох. Повстає цікаве питання про критерій істини поняття, як історичного процесу в еволюції математичної методології. Подамо, між іншим, „соціологічний еквівалент", який підводить автор під розуміння числа, як кількісного числа: „Логісти розглядають весь зміст нашої свідомости, як щось готове, і тому в ньому шукають основи математики, абсолютно не цікавлячись їхнім змістом. Тут виявляється мислення експлоататорської кляси, кляси рантьє, що не цікавиться питанням походження всього того, що задовольняє його потреби. Це зразок „клясовости" науки, навіть такої абстрактної, як математика".

Автор розглядаючи пояснення причини поняття числа у різних авторів, що бачать цю причину або в просторових уявленнях, або в уявленнях часу — сам, виходячи, очевидно, з цілком щирих бажань, вважає, що „поняття про число виникло, як результат руху матерії у часі й просторові". Але це щире бажання не підперте ніякою аналізою історичної необхідности цього поняття; бо це питання можна розв'язати лише докладною аналізою мислення первісного дикуна і звідти вивести актуальне, рухове чи статичне, походження поняття числа. А саме цього й не досліджено.

Харапинський схиляється, всупереч твердженням деяких марксистів, до визнання актуальної безконечности. Актуальна безконечність, очищена від божественних і містичних атрибутів Канторового вчення, цілком збігається з Гегелівською істинною безконечністю, яка безумовно має місце в природніх явищах, хоча зараз серед математиків і повелася мода взагалі відкидати всяке безконечне (приміром, Гільберт).

Важливе й актуальне зараз серед західньо-европейських математиків питання про взаємовідношення між логікою та математикою висвітлено автором досить таки непереконливо. А зараз, як ніколи, постає гостра потреба проаналізувати Russell'евську й Hilbert'овську математичну логіку, яка має претензію заступити Аристотелевську логіку.

Автор не порушив багатьох актуальних тепер питань, про які ми нарочито нагадали у перших рядках рецензії. Взагалі нової літератури зовсім не використано; коли додержуватись Weyl'евого поділу епох дослідження основ математики: 1) епоха наївного абсолютизму існування (Existential absolutismus) (Cantor, Dedekind); 2) теорія типів (непредикативна теорія) (Russell) і 3) боротьба між формалістами та інтуіоністами, то праця Харапинського кінчається серед першої епохи naiven Existential absolutismus. Взагалі книжка позначена певним дилетантизмом і може бути цікава лише, як сировинний матеряіл.

М. Л.

Х Р О Н І К А

Наукове життя Ленінграду

(Хроніка)

Не зважаючи на всю різностатність та різнохарактерність наукових Інститутів Ленінграду в царині гуманітарних наук, Ленінград за останні роки відставав від Москви. Правда, в Інститутах та дослідчих організаціях продовжує культивуватись низка дисциплін, що подекуди втратили своє значення щодо актуальности, але ще продовжують бути потрібними в загальній системі суспільних наук. Так, у Ленінградському державному університеті є єдина в РСФРР катедра клясичної філології; Ленінград є центром палеографічних досліджень. Але відсутність до останніх років дослідчого марксистського центру гальмувало той розвиток суспільно наукових досліджень, якого можна сподіватись від міста з величезною кількістю наукових сил та першокласних допомічних установ.

Таким об'єднуючим марксистським центром і став Ленінградський Інститут Марксизму, що до останнього часу входив до системи Раніон і що тепер переходить до відомства Комакадемії при ЦВК СРСР. ЛІМ провадить роботу у 4-х секціях: 1) філософській, 2) соціологічній, 3) історичній та 4) економічній.

У філософській секції є три групи: методології, історії матеріялізму та сучасної філософії. Так, у минулому 1928/29 р. були докладені на засіданнях секції такі доповіді: І. А. Боричевський — „Давні попередники матеріялістичної логіки"; С. Л. Гонікман — „Предмет діялектики"; Н. А. Гредескул — „Біологічна суть теорії Енгельса про олюднення мавпи; І. Ф. Куразов — „Про з'їзд фізиків". „Історія й теорія поняття елементів хемії" та „Категорія розвитку поведінки"; Е. Г. Лур'є — „Підготовчі праці до „Святої родини"; І. І. Презент — „Роля випадковости в утворенні пориддя"; Л. Ф. Спокійний „Про Файгінгера" та „Психіофізичний паралелізм"; Г. С. Тимянський — „Короткий трактат Спінози"; В. Р. Ульрих — „Про книжку Вар'яша „Історія філософії"; Б. А. Фінгерт — „Основні принципи наукової психології та вчення умовних рефлексів"; А. Н. Фінкельштейн „Про Бруно Бауха"; М. Л. Ширвінут — „Біхевіоризм та психоаналіза".

В організаційній частині секцією проведена підготовча робота про організацію Т-ва Войовничих Матеріялістів-Діялектиків; Розроблений плян філософського словника. Видавнича діяльність полягала в підготуванні II-го збірника „Проблеми марксизму" та збірників „Сучасна філософія" й „Питання психології".

Завідувач секцією — тов. Гонікман.

Соціологічна секція працювала в складі 5 груп: ленінізму, ревізіонізму, фашизму, соціологічної і групи по народництву. Пізніш виникла самостійна підсекція — військова дослідча група. Протягом року структура секції відбула низку змін. Військова й народницька група відійшли до історичної секції. Група по фашизмові виявилась непрацездатною; одночасно з цим утворились дві нові групи — для вивчення Плеханова й Рози Люксембург. Група ревізіонізму злилась із групою ленінізму.

Були заслухані доповіді: І. Альтер — „Роза Люксембург про російську революцію 1905 року"; Бочаров — „Історія військового мистецтва" (розгляд праці Мерінга про Дельбруке); Енглер і Сазонов — „Франко-пруська війна 1870/71 року" (розгляд праці Енгельса); Поляков і Суслов — „Армія" (розгляд праці Енгельса в американській енциклопедії); Книжник — „Бакунін і Паризька Комуна"; Шелавин — „Огляд соціял-демократичної журнальної преси за 1928 рік". „До питання про січневу поразку 1919 р. в Німеччині"; Мішін — „Деякі проблеми переростання буржуазно-демократичної революції в соціялістичну"; Волосевич — „Історичний розвиток ідеї НЕП'у у Леніна"; Айзенберг — „До проблеми кляс у Кавтського"; Ковчегов — „Теорія революції та диктатури пролетаріяту у Бауера"; Бронштейн — „Маккіявелі, як соціолог;" Куразов — „Поняття суспільства та соціяльного явища;" Тимянський — „Продукційні сили, як рушійна сила суспільства".

Завідувач секцією — т. Кірпотін.

Історична секція працювала в складі 3-х підсекцій: з історії Росії, Заходу та профруху. З історії Росії працювали три групи: аґрарних відношень та народництва; з історії Заходу — три групи: великої французької революції, робітничого руху та соціялізму в епоху імперіялізму і з історії революційних рухів та соціяльних конфліктів в старому світі. З історії революційних рухів були утворені дві групи — з історії страйкового руху в Росії 1895 — 1916 та з історії профспілок. Крім того, в кінці року були організовані групи: східня, з історії горожанської війни та озброєних повстань. Протягом року було заслухано 48 доповідей, при чому обговорення деяких із них відбувалось на декількох засіданнях (доповіді про азіятський спосіб виробництва, про проблему торгового капіталу в працях М. Н. Покровського, про Разіновщину тощо). Три доповіді: „Разіновщина" — Томсинського, „Де-Ліон" — Гайського та „Добш-Петрушевський" — Розенталя, друкується в другому збірникові „Проблеми марксизму". З доповідей окремих груп складають збірники — „Кріпацька Росія" та „Соціяльні конфлікти в старовинному світі", що видає Лендержвидав. Вживають заходів до видання „Путівника всесвітньої історії" та популярної серії з історії Росії.

З ініціятиви історичної секції заходилися до організації Ленінградського Т-ва істориків-марксистів. Секція брала участь у всесоюзній конференції істориків-марксистів, де були заслухані чотири доповіді робітників секції. Завідувач секцією Т. Зайдель.

У складі економічної секції працювали 4 групи: з теоретичної економії, імперіялізму та ствітового господарства, радянської економіки й аґрарна. Через запізнений початок роботи та значної навантаги співробітників секції науково-дослідча робота груп була недостатньо інтенсивна. Все ж таки протягом року було впоряджено 20 доповідей: Єрмолаїв та Ігнатьєва—„Розвиток соціяльних відношень сучасного села за матеріялами обслідування Череповецької округи"; Кажанов — „Предмет і метода сільсько-господарської економії". „Роля товарового обігу в системі суспільних відношень переходових епох". Кофман — „Продукційна" праця— й метода Маркса", „До питання про теорію регулятора радянського господарства", Кубанін — „Аналіза процесу роздріблення селянських господарств"; Лівщиць — „Спірні питання теорії абсолютної та диференціяльної ренти"; Михайлов — „Індустріялізація СРСР, диспропорція радянського господарства та завдання соціялістичного нагромадження"; Рубін — „Спірні питання теорії вартости"; Плотніков — „Абстрактна праця в системі Маркса"; „В. Петті, як економіст"; Пергаменцев — „Теорія криз"; Сагацький — „Праця в теорії вартости Маркса"; Меркін — „Теорія імперіялізму Р. Гільфердінґа; Фігурнов — „Дія закону вартости в сільському господарстві та утворення земельної ренти"; Котіков — „Орендні відношення в Ленінградській окрузі;" Позняков — „Категорія ринкової вартости та її місце в економічній системі Маркса"; Соллертанська — „Ефективність сільсько-господарського кредиту"; Оленов — „Кризи".

Крім того, в портфелі секцій є ще низка виготовлених до друку праць.

До Правління Інституту входять товариші: Позерн — голова, Гонікман, Кірпотін, Зайдель, Кашарський, Беленко, Угаров, Стецький, Серебряков та Жив.

Поряд з Інститутом Марксизму в Ленінграді є добровільне наукове Товариство Марксистів, праця якого, однак, менш інтенсивна, що пояснюється як значно меншою кількістю коштів, так і тим, що багато робітників працюють у ЛІМ. У складі наукового Товариства Марксистів є, однак, секції, яких немає в Інституті Марксизму. Такі секції: природознавчо-наукові, історії релігії, права та держави, літератури та мистецтва й математична. Крім зазначених, у Товаристві є ще економічна секція, аґрарна, східня, історична та секція доісторії матеріяльної культури.

У 1928 — 29 р. в секціях товариства були заслухані такі доповіді: Природознавча — наукова секція: К. М. Биков — „Творче обличчя А. А. Ухтомського"; М. І. Віноградов — „До історії вчення про домінанти"; Гредескул Н. А. — „Критичні замітки з приводу розв'язання акад. Сушкіним питання про умови виникнення людини"; В. П. Серебровський — „Про скоки в природі"; Л. Л. Васильєв — „Поточні проблеми фізіології нервових процесів"; Б. Н. Вишневський — „Еволюція людини в світі новітніх знахідок його копальних залишків".

Економічна секція: І. А. Давидов-Борисов — „Проблема абстрактної праці".

Аґрарна секція: В. П. Генферт — „Будова контрольних цифр, розвиток сільського господарства південно-зах. области"; Клюєв — „Радянські колективні с.-г. підприємства Ленінградської области"; Н. Н. Кажанов — „Соціяльно-економічні моменти підвищення врожайности"; В. П. Вощінін — „Сучасне трактування колонізаційно-переселенської проблеми"; Р. І. Данієлянць — „Методологія с.-г. районування".

Східня секція: В. М. Штейн — „Роля держави в економічному житті азіятських народів".

Історична секція — А. А. Веденський — „Строганови в Казані в XVI — XVII с. с." Н. Н. Андреєв — „Методологічні проблеми історії"; С. І. Тхоржевський — „Н. Г. Чер-

нишевський, як історик"; Шапіро — „Відображення клясової боротьби на Україні з початку 1767 р."; Н. С. Державін — „Серби й хорвати на Балканському півострові"; Лебедянський — „Про велику земельну власність у X — XII ст." М. В. Серебряков — „Річард Контільйон та літературна доля його досвіду про природу торгівлі"; С. В. Вознесенський — „До питання про земельну власність російського дворянства в кінці XVIII та першої половини XIX ст.".

Секція історії релігії: І. В. Степанов — „Толстой й релігія"; С. Н. Чеботарьов — „Понологічна теорія походження релігії"; Н. М. Маторін — „Сучасний стан релігій волзько-камського краю"; В. В. Гребнер — „Тотемізм центральної Австралії"; А. І. Карнас — „Спроби побудови нової теорії походження хреста"; Ф. Т. Гелах — „Культова знахідка на стоянці Балиш-Кощ в Криму"; В. І. Недельський — „Характер розповсюдження християнства в період раннього середньовіччя"; Е. Г. Кагаров — „Магічні елементи в скотарській та землеробській релігії"; А. В. Мішустін — „Стать і релігія"; І. М. Дрягін — „Пережитки культу Вішайя (водний знак) в фольклорі Сванії, Карачая та інших народів Кавказу"; А. М. Покровський — „Заперечення К. Бетом анімістичної теорії".

Секція права й держави: А. І. Файнштейн — „Радянське право забудови, як інститут цивільного права переходового періоду"; А. М. Шахназаров — „Про книжку Я. М. Магазінера „Радянське господарське право"; Б. С. Мартинов — „Цивільне право й будівництво соціялізму"; К. Г. Молодецький — „Імперіялізм у зовнішній політиці", К. М. Варшавський — „Новітнє законодавство про трудові артілі", „Шляхи й форми судової правотворчости"; І. І. Крильцов — „Національне питання в Радянській Білорусі"; Я. М. Пергамент — „Про системи патентування"; А. В. Венедиктов — „Юридична природа плянових актів та угод"; К. А. Архіпов — „Компетенція СРСР в царині плянування".

Секція літератури та мистецтва: І. Е. Єгоров — „Сучасна художня критика", П. С. Вольпе — „Теорія літературного побуту"; М. А. Яковлев — „Методологічна схема історико-літературної монографії"; А. С. Гущін — „Художник і революція"; В. А. Денісов — „Про книжку Озенфана та Жанкере — „Сучасне малярство"; А. П. Черешков — „Про відділ мистецтва та художньої культури робітничого недільного університету"; В. Я. Бродський — „Майстрі соціяльного заказу у Франції XIX ст."; К. К. Романов — „Криза зодчества південно-західньої Руси кінця XV та початку XVI ст. ст."; Г. І. Пессаті — „Розгляд поглядів Плеханова про діялектику розвитку мистецтва"; Р. І. Грубер — „Соціологія музики й музикальна практика".

Секція історії та матеріяльної культури: І. І. Мещанінов — „Закавказькі давнощі Урартського періоду".

Математична підсекція: Л. А. Лейферт — „Огляд марксистської літератури з математики", „Розвиток поняття числа"; Курман — „Огляд марксистської літератури з математичної статистики та теорії ймовірности"; П. І. Кулішер — „Етапи реформи викладання математики в трудових школах".

Крім наукових засідань, Товариство Марксистів влаштовує прилюдні виступи в робітничих та вишовських авдиторіях для популяризації окремих проблем марксизму, відзначення ювілеїв тощо. Так, у минулому році виступали академіки Комаров, Марр, проф. Гредескул, Серебряков і інші.

Товариство видає „Записки (виходить 4 рази на рік)".

Голова Товариства — М. В. Серебряков.

Академія Наук СРСР відбула цього року значну реформу. Збільшення числа академіків та вступ до складу гуманітарних наук низки видатних вчених марксистів становлять тепер Академію перед новими плянами й можливостями. Пляни ці перебувають ще в процесі обговорення і ні одна з передбачених наукових установ, як то інститут історії української культури й інші, ще не організовані.

З теперішніх гуманітарних установ Академії найстарішою є Археографічна комісія. Минулого року комісія продовжувала свою діяльність в царині вивчення та видання історичних документів. Нею видані XXXV вип. „Летописи занятий", II-й том Збірника Грамот Колегії Економії (грамоти Двинського, Кольського, Кеврольського, Мезенського та Важського повіту) за доглядом А. І. Андреєва. Видання повної збірки російських літописів продовжено третім випуском Новгородського IV-го літопису. Вийшла книжка академіка М. К. Любавського „Утворення основної державної території великоруської народности", що присвячена питанням історичної географії. До книжки прикладена „мапа великоруського центру після об'єднання".

В праці III-го тому Грамот Колегії Економії, де міститимуться акти Каргопольського повіту, що дістали як з архіву Новогородської Казенної палати, який перебуває в комісії, так і з Московського Старосховища Центрархіву; друкується великий покажчик (особистий і географічний) до двох томів видання.

В царині наукового опису фондів головні праці провадились для опису документів Антонієво-Сійського манастиря, якутських та яренських (зирянських)

столбців. Розібраний і описаний архів купецької родини Береднікових. Однією з головніших завдань Комісії було складення п'ятилітнього пляну її праць. За цим пляном комісія провадитиме низку значних праць для вивчення й публікації матеріялів з історії російського господарства. Передбачена серія з історії сільського населення в Росії, а також видання господарських анкет та „економічних додатків" другої половини XVIII сторіччя. Останні два видання будуть важливим джерелом для розуміння господарського життя XVIII стор. як на російській, так і на українській території.

Голова Комісії — акад. С. Ф. Платонов, зам. голови — В. Г. Дружінін, секретар — А. І. Андреєв.

Пушкінський Будинок Академії Наук є установою, що призначена бути сховищем рукописних та іконографічних матеріялів з історії російськ. літератури від кінця XVIII ст. до теперішнього часу Минулого року продовжувалась праця опису низки, що перебувають в П. Б., архівних та інших колекцій (між ними й архів родини Раєвських, що має відношення до української історії). Найбільшим набуттям останнього часу, була привезена з Парижу відома Онєгінська збірка, що тепер розібрана й описана. За матеріялами Пушкінського Будинку працювала значна кількість дослідників ленінградських та приїжджих дослідників, в тому числі й низка українських літературознавців та істориків, що опрацьовували папери Шевченка, Марка Вовчка, Костомарова, Куліша й інш.

Пушкінський Будинок надрукував низку бібліографічних праць : В. І. Маслова — „Оссиан в России", Я. Берман „Библиография Гершензона", листування Толстого зі Стасовим та збірник статтей покійного ст. учен. консерватора Б. Л. Модзалевського про Пушкіна. Готується до друку черговий збірник видання „Пушкін та його сучасники", присвячений пам'яті Б. Л. Модзалевського.

Крім рукописного відділу й музею, Пушкінський Будинок має велике книжне набуття, що нещодавно поповнилось біо - бібліографічною картотекою Б. Л. Модзалевського, де нараховується до трьохсот тисяч карточок.

Епізодично влаштовуються виставки, що відзначають різні дати з історії російської літератури. Минулого року були впорядженні виставки, присвячені М. Горькому, Б. Л. Модзалевському, П. Я. Чаадаєву, Н. Г. Чернишевському та В. Г. Короленкові.

Директор - академік — С. Ф. Платонов, ст. учен. — І. А. Кубасов.

З окремих наукових товариств відзначено „Товариство дослідників української історії, літератури й мови в Ленінграді", що спеціяльно присвятило себе вивченню української культури.

Наукова діяльність товариства полягає в наукових заняттях його членів та в доповідях на загальних зборах і на зборах етнографічної секції. Цього року на загальних зборах були заслухані 30 доповідей : акад. В. Н. Перетц — „Археографічна подорож до Москви в травні 1928 р."; А. І. Лященко — „Деякі власні ймення у Длугоша"; В. В. Дроздовський — „Драматичні твори Л. Н. Толстого в українських перекладах" ; його ж — „Один з україномілів 40 - х років XIX ст. (Н. Тіхорський)" ; С. А. Щеглова — „З листування М. А. Максимовича" ; В. Ф. Боцяновський — „Подорож до Житомиру влітку 1828 р." ; І. Ф. Рибаков — „Найновіші праці М. І. Яворського з історії України" ; В. Г. Кржижановський — „Подорож в Усурійський край влітку 1928 р." ; акад. В. М. Перетц — „До видання й вивчення українських дум" (з приводу нового видання дум К. Грушевської) ; І. Ф. Рибаков — „Українське село в боротьбі з гетьманським урядом 1918 року" ; І. С. Абрамов — „Археографічні знахідки на Глуховщині влітку 1927 — 1928 р.р.", В. В. Дроздовський — „Г. Ф. Квітка - Основ'яненко, основоположник української прози" ; В. Ф. Боцяновський — „Нові українські книжки" ; В. В. Дроздовський — „Україна в російській літературі" (з приводу книжки профес. В. В. Сиповського) ; А. П. Лебедянська — „Новий пам'ятник українського мистецтва кінця XVII ст. ", І. Ф. Рибаков — „Українські народники 70 — 80 років на засланні в Сибіру та на Карійській каторзі" ; В. В. Данілов — Два невідомих українських письменника Г. Лузанов та Н. А. Толстой" ; В. В. Дроздовський — „До історії народньої освіти на Кубані" ; І. Ф. Рибаков — „Деякі новинки з нової історії України (Яворського, Оксмана й Сухино - Хоменко)" ; проф. Д. І. Абрамович — „Із спостережень над джерелами збірника Святослава 1076 р." ; акад. В. Н. Перетц — „Про значіння Т. Г. Шевченка та його творчости" : В. Ф. Боцяновський — „Сучасна польська кореспонденція про арешт Т. Г. Шевченка" ; С. І. Шкроб — „Польське слово над труною Т. Г. Шевченка" ; А. І. Лященко — „Т. Г. Шевченко — та В. Н. Забіла (коментарій повісти „Капітанша")" ; М. А. Фріде — „Подорож до кубанських українців" ; В. В. Дроздовський — „Вареник — невідомий український письменних 40 - х років". І. С. Абрамов — „Про джерела етнографічного матеріялу „малороссийской деревни" І. Г. Кулжинського" ; К. А. Пушкаревич — „Краледворський рукопис в українських перекладах" ; І. Ф. Рибаков — „Криза народництва й тероризм на Україні 1878 — 79 років" ; акад. В. Н. Перетц — „Українська антологія

XVII сторіччя в рукопису Києво-Софійської бібліотеки"; Л. Д. Верховець — „Підготовчі секретні заходи петербурзького уряду для знищення Запорізької Січі"; В. В. Данілов — „Про збірник, присвячений проф. Ярославові Відко"; В. В. Дроздовський — „Пам'яті Л. Скрипника"; Л. Ф. Боцяновський — „Пам'яті І. Н. Потапенко"; академ. Б. М. Ляпунов — „Пам'яті акад. А. І. Соболевського"; його ж — „Про нове пояснення зміни О та Е в закритих складах південно-української групи говірок".

На зібраннях етнографічної секції заслухано 15 доповідей: Е. П. Орлова — „Українці на Камчатці"; А. І. Зарембський та М. А. Фріде: „Нова українська етнографічна література"; В. В. Дроздовський —„Розвиток експорту південного Кавказу"; В. Соловйова — „Вози села Озеряне Коростеньської округи"; Е. Ю. Спаська — „Пузиревський посуд на Чернігівщині"; А. М. Когановська — „Обробка речовин українцями на Херсонщині"; Даніні-Черепніна — „Рибальство на Кубані"; А. С. Бежнович — „Турецькі елементи в українській культурі"; М. А. Фріде — „Деякі промисли додаткові до землеробства в кубанських українців (ганчарство та линвове виробництва)"; І. Зарембський —„Єврейські селища на Поділлі"; Могилянська — „Українські поселенці на Уралі"; Іомудська — „Народження та догляд за дітьми в кубанських українців"; А. С. Бежнович — „Землеробство українців Казакстану".

Таким чином, не зважаючи на малу кількість членів Товариства (39 чолов.), діяльність його була досить інтенсивною. 1928 року був виданий перший том „Наукового збірника"; восени 1929 року виходить другий том „Наукового збірника". Порівнюючи незначна кількість історичних доповідей — переважають літературознавчі, лінгвістичні та етнографічні.

Голова Товариства — акад. В. Н. Перетц, члени президіуму: А. І. Лященко, С. А. Щеглова та І. І. Фетісов.

Значну увагу питанням української історії початку XIX стор. приділяє секція вивчення декабристів та їхнього часу при Ленінградському Відділі Товариства політкаторжан та засланопоселенців, що існує з 1926 року. Досліджуючи загальні питання декабристознавства, секція, природно, приділяє увагу південним декабристам, вивчаючи їх у спільному зв'язку з історією українського півдня. Між окремими доповідями, що заслухані в секції, варт відзначити праці Ю. Г. Оксмана з питання історії південних декабристів. Продовженням його статті „Одеське Гніздо Змови" 1925 р., що надрукована в „Прапорі Марксизму", була доповідь у секції „До питання про базу південного руху декабристів". Тепер Ю. Г. Оксман закінчує статтю „Правила Сполучених Слов'ян" та „Пифагоровы законы и нравственные правила" Сільвена Маршаля в перекладі В. І. Сонікова" та „Відгуки заговору рівних на російському півдні з початку XIX стор.", він же готує працю про В. Ф. Раєвського. Г. С. Бабаєв закінчує працю „Повстання Чернігівського полку з військово-оперативного погляду". І. Ф. Рибаков опрацьовує матеріяли Полтавського архіву Рєпніних. Ю. Г. Маліс зробив доповідь „Лікар-декабрист Ф. Б. Вольф". А. Г. Грум-Гржимайло продовжує працювати над біографією А. С. Корніловича за матеріялами Подольського родового архіву. С. Я. Гессен працює над біографією М. П. Бестужева-Рюміна, І. М. Троцький закінчує працю про провокатора Шервуда-Вєрного, де розглянуті взаємини його з південними декабристами. Він же написав працю з історії проти урядових настроїв початку XIX стор., де український матеріял вирізнений в окрему статтю.

З окремих великих доповідей, присвячених історії північного товариства, варт відзначити: А. В. Предтеченський — „Економічні погляди Козодавлева", Б. А. Крутецький — „Д. І. Заванішін та Орден Відновлення"; І. І. Ігнатович-Биховська — „Заколоти селян в маєткові матері Грибоєдова"; А. Н. Шебунін — „До історії зв'язків членів „Союзу Благоденствія" з вищими колами".

1928 року вийшов перший том „Временника" секції (разом с Московською) „Декабристи та їхній час". Тепер готується до друку другий том. За доглядом секції була переведена праця про перевидання спогадів П. Аненкової, що вийшли за редакцією членів секції С. Я. Гессен та А. В. Предтеченського.

Голова — А. В. Прібилєв, тов. голови — Ю. Г. Оксман та А. Н. Шебунін, секретарі — С. Я. Гессен та І. М. Троцький.

Центром літературознавчих досліджень в Ленінграді є Інститут літератури та мови Заходу й Сходу (ІЛЯЗВ), що перебуває в загальній системі РАНІОН і існує вже декілька років. Тепер робота Інституту провадиться двома головними секціями: літератури та мови.

Дослідча діяльність переводиться в окремих кабінетах, створених секціями. Так, при літературній секції є кабінет методології літератури, порівняльної історії літератури та російської літератури. Робота переводиться навколо окремих тем, а саме: видання збірки літературних висловлювань клясиків марксизму, толкової бібліографії методології літератури тощо. Складається бібліографія з питань

міжнароднього літературного виміну. Низка груп опрацьовує теми: соціологія епосу (різних народів), відбиття липневої революції 1830 р. в літературах европейських народів, японський вплив на Дальньому Сході, соціологія роману, історія російської журналістики.

Значного інтересу набуває робота секції мови, що переводиться в пляні опрацювання яфетидологічного мовознавства і що тим самим переводить вивчення мовознавства на матеріялістичний грунт. Поміж кабінетів секції висувається лябораторія фонетики промови, що вивчає звук, міміку й жест в їхній сукупності, та лябораторія прилюдної промови, що науково досліджує питання техніки промови, особливо ораторсько-агітаційної, що працює за завданнями партійних органів. Крім цих лябораторій, є спеціяльні групи з питань загального (семіто-хаметичного) мовознавства, російської мови (сучасна мовна культурна, соціяльна діялектологія) та фіно-угорських мов. Складається бібліографія з питань східньослов'янського мовознавства й окремо з російської діялектології. Готується „Мовознавча Енциклопедія". Інститут провадить і науково-популяризаторську роботу, переважно через музей Некрасова. Велика увага приділяється підготуванню аспірантів.

Видавнича робота Інституту полягає у виданні збірника „Мова й література" (тепер виходять три тома цього видання, присвячені акад. Н. Я. Маррові) та окремих досліджень. В серії „Питання методології та теорії мови й літератури" вийшли книжки Медведєва про формальну методу, Волошінова „Марксизм и философия языка", Мещанинова „Введение в яфетидологию" та збірники „Языковедение и материализм". Виходить листування А. Н. Весловського, організується історико-літературна секція, готується 1-й том термінологічного словника російської мови (з групи „Животини"). Виготовлені до друку збірник з методології літератури та II-й вип. „Языковедение и материализма".

Вивчення української літератури провадиться значно слабіше. Все ж таки в низці інших доповідей в секціях та групах досліджувались теми з української журналістики, Куліша, Шевченка й інш. Низка робітників Інституту за підтримкою українських наукових організацій провадять лінгвістичні спостереження в колоніях на території України (проф. Жирмунський та інші). Лінгвістична секція тримає зв'язок з Укр. Акад. Наук та окремими установами й дослідниками.

З експедицій варт відзначити вотську експедицію лінгвістичної секції, що досліджує проблеми створення літературної мови, граматики, альфабету тощо вотяків. Директор Інституту — Н. С. Державін. Колегія: акад Н. Я Марр, В. А. Десницький, В. М. Креве, Н. В. Яковлев, Л. К. Якубінский (уч. секр.). Керовничий склад секцій: — літератури — В. А. Десницький (голова), Н. В. Яковлев (зам. голови), Андреєв (секретар); мовознавства: акад. Н. Я. Марр (голова), А. П. Якубінський (зам. голови), В. М. Кревс (секретар).

Центральною археологічною установою Ленінграду є Державна Академія Історії Матеріяльної Культури. Робота Академії провадиться в трьох відділах — етнографічному, археологічному та художньо-історичному. До складу першого відділу належать археології Кавказу та яфетичного світу, російської археології, етнографії та етнічної антропології й секція генези культури, до складу другого відділу — розряд археології, Скифії та Сарматії, археології мистецтва ранньо-християнського та візантійського, розряд археологій мистецтва середньовічного Заходу та доби відродження, розряд прикладного та мистецтва, археології та мистецтва Середньої Азії, Індії та Далекого Сходу й секція нумізматики та гліптики. До третього відділу належать: розряд греко-римського мистецтва, розряд російського малярства, секція нового російського малярства, розряд російського зодчества, секція загальної архітектури та комісія з соціології мистецтва та мистецтвознавства.

Вищенаведений перелік дає уявлення про широчінь розмаху й тематичну різноманітність работи Академії. В процесі своєї діяльности Академія створює низку постійних експедицій, а саме Північно-Кавказька, Середньо-Волзька, Південно-Східня тощо. На території України разом з Укрголовнаукою працює Ольвійська експедиція Академії, що провадить розкопки старогрецької колонії Ольвії. При Академії є інститут археологічної технології з розрядами: каменю, кераміки та шкла, металу технології фарб та техніки малярства і розрядом органічних залишків. Інститут переводить визначення окремих колекцій, опрацьовує питання охорони пам'ятків матеріяльної культури, їхньої реєстрації тощо й широко обслуговує не лише ленінградські сховища, але й музеї всього СРСР.

За доглядом Академії перебуває й Московська Секція, Товариство сприяння мистецтв і Комітет популяризації художніх видань.

Академія досі видала 2 томи повідомлень, 9 томів звідомлень, 6 томів праць нумізматичної комісії, 2 зошити звідомлень Інституту Археологічної Технології та 10 зошитів матеріялів з методології археологічної технолоії. Крім того, надрукована низка окремих видань, серед них є велика праця. М. Ростовцева — „Скифия и Босфор".

Директор Академії — акад. Марр. Н. Я.

Ленінградська Публічна Бібліотека, що є найбільшим книгосховищем СРСР, крім поточної роботи обслуговування ленінградських читачів та міжгороднього абонементу, переводить низку наукових робот. Тепер бібліотека провадить складання систематичного каталогу, при чому в основу клясифікації покладені марксистські принципи взаємодії бази й ідеології. Іншою важливою роботою бібліотеки є видання загального карткового каталогу всіх видань російською мовою до 1927 р. (з цього часу роботу провадить центральна Книжкова Палата). Ця складна бібліографічна робота й надалі надзвичайно полегшить роботу всіх бібліотек Союзу. Насамперед описуються видання революційного періоду.

За завданням НТУ ВРНГ складається анотована картотека журнальних матеріялів поточної технічної літератури; провадиться облік чужоземної книжної літератури, що дістають у межах Ленінграду.

У виданні бібліотеки вийшли за останній час: каталог чужоземних періодичних видань з 1914 р. до 1928-го в бібліотеках Ленінграду, каталог рукописів французькою й латинською мовами, середньовічні французькі документи; виходять з друку щоденник В. Ф. Одоєвського та опис проклямацій „Народньої Волі" (з факсиміле).

В червні ц/р. при другому відділі Бібліотеки відкрився будинок Г. В. Плеханова, де перебуває бібліотека й архів основоположника російського марксизму.

Директор Бібліотеки — акад. Н. Я. Марр, зам. директора — В. М. Андерсон та І. І. Яковкін, уч. секр.— В. Е Банк. *І. Т.*

Бібліотека УІМЛ

Бібліотеку Ін-ту засновано 18/V — 23 року дарунком Комуніверситету ім. Артема в 554 том. закордонної літератури.

В 1924 р. Наркомос закупив для неї 1800 книг закордонної літератури, а Ін-т на кошти, що видано було Раднаркомом України придбав у Відні 2000 книжок і бібліотеку Дорошенка в 2482 книжки у Києві. На 1/X — 24 р. разом з купівлею нової літератури Бібліотека мала 8193 томів.

В 1925 р. ЦК КП(б)У подарував Інститутові свою книгозбірню в 10,268 томів Союзної й 276 томів закордонної літератури. Разом з купівлею старої й нової літератури книгозбірня 1/X — 25 р. вже мала 23.451 том.

В 1916 р. Бібліотека на кошторис 5.000 крб. придбала книг, що разом з дарунками збільшила Книгозбірню на 4.758 томів. З 1/X — 26 р. Книгозбірня була в складі 28.909 томів.

В 1927 р. кошторис був 8.000 крб., крім того, Укрнаука додатково асигнувала 3.000 карб. на купівлю старої літератури. На 1/X — 27 р. книжок було 33.816 томів,

Року 1928 Книгозбірня мала кошторис 20.000 і на 1/X — 28 р. кількість книжок дорівнюється 50.548 томам.

На 1/IX — 29 р. загальна кількість книжок Книгозбірні наближається до 70.000 томів.

Пропорції по відділах приблизно такі:

1. Філософсько-соціологічний відділ . . .	20%
2. Економічний відділ	23%
3. Історичний відділ	48%
4. Катедра нацпитання	1,5%
5. Інші відділи	7,5%
Всього	1000%

Періодики по всіх відділах є: старої — 842 назви, з них 279 назв закордонної періодики.

Замовлено на 29 рік: журналів та газет союзних (крім видань, що виходять на території України) — 149 назв.

Закордонної періодики — 242 назви.

Щодо періодики, яка виходить на території України, то починаючи з січня 1929 року, Книгозбірня одержує через Українську Книжкову Палату обов'язковий примірник всіх видань УСРР, в тому числі, всю періодику в кількості біля 300 назв газет та журналів.

Кількість книжок, що зараз є в Книгозбірні не є задовольняючою аби виконати вимоги катедр в їхній науково-дослідчій роботі. Деякі катедри (наприклад, катедра аграрна, світового господарства, нацпитання мають всього по декілька сот книг). Більш-менш устатковані літературою катедри Всесвітньої історії та України. Особливо не задовольняюче стоїть справа з старою клясичною літературою, як російською, українською, і закордонною. Через те, що книгозбірня існує лише п'ять років, вона не має цієї літератури, а придбати її на багато важче, як нову. Цю недостачу буде поповнено частково в цьому році з книжкових запасів Ленінградсько-державного фонду та Центроархіву, згідно постанови

Головнауки РСФРР, а також з обмінних фондів Київської Всенародньої Бібліотеки й Одеської публічної та Центрально-наукової бібліотек, згідно постанови Укрнауки УСРР.

Плян роботи Бібліотеки українського Ін-ту Марксизму-Ленінізму визначається тими науковими завданнями, що ставлять всі катедри Ін-ту з їхніми секціями та комісіями.

Комплектування б-ки ведеться під керівництвом вчених бібліографів, по відділах, по завданнях, що їх дають катедри. Як було сказано вище укомплектовано історичний відділ, по катедрах історії України та Всесвітній (є стародруки, рукописи, унікуми і старі цінні книжки). Далі йде відділ економічний. В цьому році налагоджена справа з обміном науковими виданнями між Ін-том і іншими науковими установами, як союзними так і закордонними. Крім того, в цьому році реалізовано через закордонне бюро ДВУ обмінний фонд Книгозбірні 5.000 томів в обмін на закордонну і союзну літературу.

Всі книжки, що поступають, по можливості зразу ж заводяться в інвентар і каталогізуються. Покищо два каталоги: абетковий та систематичний по відділах. В наступному учбовому році має розпочатися розробка предметового каталогу, яка дасть можливість найкраще виявити весь книжковий матеріял з різних наукових питань. Відсутність його до цього часу заважає науковій роботі катедр.

Обслуговування читача бібліотеки. Кількість абонементів дорівнюється 305 по видачі книг додому, і 250 по читальні. Кількість відвідувань читальні доходить до 18.000 за рік, видача книг додому до 20.000 томів на рік.

До 1928-29 року Б-ка Ін-ту майже виключно обслуговувала лише наукових робітників самого Ін-ту, починаючи з 1928 р., а особливо з 29 р., в зв'язку з одержанням обов'язкового примірника по УСРР б-ка взяла курс на обслуговування взагалі наукових робітників і поза Ін-тутом з різних царин науки. За підписом відповідних установ дається право на користування бібліотекою і читальнею Ін-ту науковим робітникам, які звертаються з проханням дати дозвіл на користування. Велика кількість російських, українських та закордонних журналів та наявність надзвичайно цінної закордонної літератури на різних мовах роблять Книгозбірню Ін-ту надзвичайно корисною для опрацювання тих чи інших питань і тягнуть до неї наукових робітників інших установ.

Гарна читальна заля, що улаштована з 28 року дає можливість до 11 год., щовечора, крім свят, користуватися потрібними книжками.

Використання, як було вище сказано Ленінградського державного книжкового фонду, та Центроархіву РСФРР поставить Книгозбірню Ін-ту на одне з перших місць за складом та підбором літератури[1]).

Черговим завданням обслуговування читача стоїть улаштування кабінетів з підбором відповідної літератури по відділах для утворення найкращих умов для наукової праці.

Для вивчання питань, які зв'язані з діяльністю контр-революції, є для читачів-партійців таємна частина, яка виписує, білоеміґрантські та соціял-демократичні, видання з-за кордону. Є біля 50 назв газет та журналів.

При книгозбірні є бібліографічно-консультаційне бюро що має таке завдання: 1. керувати поповненням Книгозбірні по відділах, 2. бібліографічно-наукова розробка тих чи інших питань, що ставлять перед собою катедри інституту, 3. консультація в бібліографічному відношенні всіх наукових робітників за своєю спеціяльністю.

4) Організація в „Прапорі Марксизму" критично-бібліографічних оглядів всієї наукової літератури, яка є на книжному ринкові — союзному й закордонному.

5. Розробка рубрик предметового каталогу.

Бібліографічно-дослідча робота бюра визначається науково-дослідчою роботою катедри Інституту. Так, з філософсько-соціологічного відділу були бібліографічно-розроблені т. Лузіною теми: Проблема реальности, психофізична проблема, неокантіянство, проблема кляс, проблема вищої нервової діяльности тощо.

З економічного відділу розроблено журнальну літературу по темах: предмет та метода політичної економії, теорія вартости та зиску, психологічний напрямок в теорії вартости, теорія грошей та кредиту, теорія ренти, зарплати, ринки й кризи та історія економічних думок.

З історії України розроблено бібліографію історичної літератури УСРР (книжки та статті за рік 1921 — 25). У наступному році стоїть в пляні: 1) скласти бібліографію наукової історичної літератури з історії України за р. р. 1920 — 27 і далі за 1928 і поточну, що вийшла на терені УСРР.

2) Покласти початок тематичної бібліографії з питань, що їх досліджує катедра історії України.

---

[1]) Вже отримано 85 скриньок книжок з „Держ. книжн. фонду", — головно з історії заходу, що їх вибрав т. Бойко.

3) Стежити за поточною літературою з історії України та Росії.

В бібліографічному бюрі скомплектовано бібліографічні покажчики. Виготовлюється до друку т. т. Бойком і Казаченком бібліографія бібліографії всіх наукових бібліотек Харкова.

Консультації давались не лише науковим робітникам Ін-ту, а взагалі всім науковим робітникам поза Інститутом.

По нацпитанню виготовлено і здано до друку т. т. Бойком і Козаченком першу частину першого тому бібліографії по нацпитанню за роки 1917—1929. Ця бібліографія обіймає літературу, що вийшла на терені Радянської України. Друга частина буде обіймати літературу за роки 1917—29, що вийшла поза територією Радянської України, третя частина літературу по нацпитанню, що вийшла до 1917 року, при чому матеріяли підбираються лише ті, що стосується України й нацменшостей, що живуть на землях України. Скомплектовано літературу та періодику з нацпитання.

І тому бібліотека У. І. М. Л., яка почала своє існування в грудні 1924 р. одною шафою книжок виросла протягом п'яти років у велику книгозбірню з надзвичайно цінним підбором літератури, яка протягом ще кількох років виросте в одно з найкращих книгосховищ України.

М. В.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

В журналі „Прапор Марксизму" (№ 2) — органу Укр. Інституту-Марксизму — було вміщено відповідь М. Яворського на мою рецензію, надруковану в „Правді" від 10/II — 29 р. і присвячену розглядові його праці „Історія України в стислому нарисі", вид. 1928 р. В рецензії я викривав тільки основні методологічні помилки автора. Численних фактичних помилок М. Яворського, що стосується дат різних історичних фактів, які свідчать про неприпустиму для історика недбалість — я також не відзначав. В рецензії всі відзначені мною помилки М. Яворського стверджувалось цитатою, або посиланням на відповідні сторінки книжки.

Основні положення рецензії зводилось до того, що М. Яворським не показана фактична гегемонія пролетаріяту на Україні, ігнорується робота РСДРП на Україні, перебільшена й перекручена роля РУП'у, історично перекручена й роля куркульства, що у М. Яворського є революційною силою та ідеологом селянського руху. Врешті відзначалось і те, що М. Яворський не марксистськи підійшов до історії національного руху, іноді фетишизує національний момент, висуваючи його на перше місце, і відсуваючи на задній плян класову боротьбу. Як бачить читач, суперечка провадиться з надто принципових питань і, здавалось би, М. Яворський, що вважає себе марксистом, повинний був би дотримуватись у суперечці на цьому принциповому ґрунті. На жаль, відповідь М. Яворського на мою рецензію, вміщеної в „Правді" є фактом виключним в літературній полеміці. Ми не говоримо вже про неприпустиму форму відповіді, але й по суті М. Яворський припускає способи, цілком не дозволені. Так, Яворський наприклад, вважає свою цитату за мою і потім „розносить" мене (порівняти наведену мною цитату із Яворського про відсутність на Україні до Жовтневої революції окремої комуністичної партії і відповідь т. Яворського). І в такому ж дусі складена вся відповідь, де накидається мені всякі нісенітниці і з тою тільки ріжницею, що з кожним наступним рядком і тон, і засоби автора стають все вільнішими. Ця вільність не може бути пояснена лише особистими властивостями М. Яворського. Це, коли так можна сказати, „свідома вільність", що переслідує певну ціль: затушкувати сутність суперечки, для чого М. Яворський не гербує ніякими способами. Не даремно М. Яворський зразу б'є з дальнобійних гармат, давши своїй відповіді гучний наголовок „Донкіхотство чи русотяпство", хоча я не назвав його Санчо-Панчо пана Юркевича. Повторюємо, тон відповіді М. Яворським вжитий цілком свідомо; чим же інакше можна пояснити, що він із перших же рядків відповіді свідомо замилює очі читачеві і, спекулюючи національними моментами, намагається показати нашу полеміку як „завдання дати не критику моєї книжки, а дискредитувати, цим шляхом, ідею асоціяції істориків марксистів". Такий спосіб переслідує ціль затушкувати сутність суперечки і розрахований на осіб, що не будуть перевіряти літературну пристойність М. Яворського.

На наше обвинувачення, що роля пролетаріяту на Україні, як гегемона революції не показана — Яворський відповідає: „Чи справді Горін читав мою книжку, де з 14 розділів — 6 трактують саме про історію пролетаріяту на Україні". Відповідь Яворського розрахована на тих, що не читали його праці, бо ролі пролетаріяту определено ним до смішного мало місця. Що М. Яворський не розуміє справжньої ролі пролетаріяту Україні, можна гадати хоча б із того, що наше визнання пролетаріяту України гегемоном революції є... троцькізмом.

Оскільки метою нашого листа відзначити на неприпустимість літературних способів, що намагається свідомо затушкувати сутність наших розходжень, ми звичайно не можемо в цьому листі викрити помилки М. Яворського, джерелом

яких є нерозуміння ним засад марксизму та ленінізму. Однак, ми не можемо не дивуватись, що визнання пролетаріяту України гегемоном революції ним об'являється троцькізмом [1]).

Не може не звертати уваги також і те, що у відповідь на наше твердження, що укр. куркуль не був головною рушійною силою революції, М. Яворський не відмовляється від того, що „народжений і ненароджений дрібний сільський буржуа нової й чистої породи фактично і собі був за рушія в сільських заколотах". Це теорія тепер без будь-якого сумніву є в пошані у куркульських елементів.

Не може не справити дивування „оригінальне" пояснення М. Яворського, що він так багато написав про РУП, що, за висловом Яворського, до 1913 р. „стала тепер робітничої партією, стала партією, що має своїм завданням пропаґандувати марксизм як між сільського, так і між городського пролетаріяту" (Стор. 246) і забув про работу РСДРП і більшовиків для того, щоб „...точніш вказати на її націоналсоціялізм". Сумнівно, щоб цей оригінальний спосіб вивчення історії партії і революції дістав визнання. Так мислячи, можна, мабуть, сказати, що корисніше читати Винниченка, ніж Леніна, Грушевського ніж Покровського і тому інше.

Врешті ми вдячні Яворському за те, що взнали як він розуміє національне питання, що на його погляд є основним фактором в історії, і що наші гріхи полягають у нерозумінні революційної ролі Центральної Ради 1917 р. А М. Яворський цю революційну ролю розуміє?

Але ми категорично протестуємо проти намагань М. Яворського приписати нам різні нісенітниці, які є, виключно, витвором його багатої фантазії, коли наприклад у відповіді на наше зауваження про неправильність твердження, що українські меншовики були кращі російських М. Яворський робить висновок, що „недаремно Горин захищає так меншовиків"?! Ми категорично відкидаємо і іншу його нісенітницю, ніби я хочу „засудити національний рух як контр-революційний".. Даремно тов. М. Яворський бере на себе ролю захисника пригнічених націй. Даремно М. Яворський робить із мене (до відому М. Яворського я білорус і політемігрант західньої Білорусії) „русотяпа". Ні з якого погляду, абсолютно не має ваги докір кинутий мені у русотяпстві за затвердження про соціяльно споріднені історичні процеси Росії та України, або за мою вказівку, що Яворський не відзначає великої ролі російського робітничого руху в таких промислових центрах як Ленінград, Москва, Іваново-Вознесенськ та інші, де робітничі маси брали активну участь у допомозі українському пролетаріятові та селянству.

Не розглядаючи відповідь Яворського по суті і обмежуючись доки цими попередніми зауваженнями про „сумлінну" критику М. Яворського, я цим листом до редакції рішуче протестую проти неприпустимих форм полеміки, що практикує Яворський, який через міру перекручує мої зауваження. Не може не справити дивного враження також і те, що відповідь Яворського вміщається без будь-якої примітки редакції журналу „Прапор Марксизму". Надто сумнівно, щоб редакція в цілому солідаризувалась із цією відповіддю. Мабуть, це пояснюється або недоглядом членів редакції, або надзвичайно небезпечною „вірою на слово". Найближчим часом ми подбаємо докладно викрити клясовий характер праці Яворського і ілюструючи новим матеріялом ще раз підтвердимо, що книжка Яворського не більшовицька книжка, і є історичним обґрунтуванням національного ухилу.

П. Горін.

Р. С. Посилаючи цього листа для вміщення до „Прапора Марксизму", оскільки, однак, полеміка між мною і тов. Яворським виходить за межі українських питань, прошу редакцію „Історика марксиста", як центрального всесоюзного історичного органу вмістити цього листа.

П. Г.

МОЇ ЗАУВАЖЕННЯ З ПРИВОДУ „ЛИСТА ДО РЕДАКЦІЇ" П. ГОРІНА

Ознайомившись ближче з „листом до редакції" П. Горіна вже підчас готування його до друку, після мого повернення з відпустки я не можу дати ще однієї вичерпуючої відповіді на зауваження П. Горіна. Не можу проте, не констатувати, що П. Горін і цим разом допускається неприпустимих у науці фальшувань, коли покликається на текст так моєї книжки, як і моєї відповіді на його рецензію. Відзначу хоча б таке: коли я писав, що РУП с т а в а л а тепер робітничою партією, с т а в а л а партією, що ставить своїм завданням пропаґандувати соціялізм. то П. Горін ще раз впевнює, що я писав „с т а л а тепер робітничою партією".

[1]) Між іншим, раніш ніж обвинувачувати мене в троцькізмові, що я не розумію ролі пролетаріяту в 1905 р. я порадив би Яворському ознайомитися з критикою моєї праці „Очерки по истории советов Р. Д. в 1905 г.", вміщеної в збірникові творів Л. Троцького, т. III. і мою відповідь йому в журналі „Пролетарская революция". Це знайомство, значною мірою, забезпечило б М. Яворського від „ніяковости".

Нібиї ріжниця чимала! П. Горін придумав також те, начебто я національне питання вважаю головним фактором в історії, хоча у мене виразно було написано, що „український національний рух, як і всякий національний рух не абсолютно негативне явище, за всіх умов, за всіх етапів свого історичного процесу. Врешті для зразку згадую, ще одне в П. Горіна, що свідчить саме про його „добросовестность" в дискусії, а саме те, що я начебто об'являю троцькізмом „визнання пролетаріяту України гегемоном революції" в той час як я в моїй відповіді виразно писав, що; а) визначення революції 1905 року як соціялістичної, б) заперечення ролі селянської маси в цій революції як революційної, в) заперечення й революційної ролі за національно визволеним рухом в цій революції—ось що є троцькістсько-меншовицьке настановлення питання революції 1905 року.

Всі аргументи П. Горіна повні такого перекручування настільки, що ледве чи доцільно було б відповідати ще раз на них. Мені як і іншим робітникам на фронті історичної науки критика і дискусія потрібна, але не така, як у П. Горіна. Чи допоможе вона виявити правду в науковому досвіді? Чи не краще справді було б по-товариськи обміркувати ті чи інші вади моєї праці, яких я ніколи не заперечував і не заперечую, про що свідчить моя стаття в „Комуністі" за 5/IX-1929 р., замість обвинувачувати мене в націоналізмі та в правому ухилі? Визнаю, що моя стаття у відповідь П. Горінові в „Прапорі Марксизму" має ту хибу, що реагувала тоном П. Горіна на його рецензію. Цього треба було мені оминути, але вони правильно вказували на „недобросовестность" П. Горіна в його критиці та на моє розходження з ним, у низці принципових питань. Чому ж не стати на реальний шлях обговорення цих розходжень? Я всетаки маю надію, що П. Горін виконає ретельніше свою обіцянку — дати велику критику моєї праці — це буде користь нам усім. Але як довго він виступатиме з надуманими положеннями та гратиме на зовнішній ефект, як починають це робити, у його слід, і деякі наші харківські молоді наукові робітники, прикриваючи такою методою власні помилки; то очевидно, що з такої дискусії користи для нашої праці не буде. Врешті ще два зауваження: Перше що „русотяпом" може бути не росіянин, подібно, як українським націоналістом не обов'язково мусить бути тільки українець; це треба П. Горінові також мати на увазі і не думати, що вже одне національне походження вирішує питання світогляду. Через що захищати себе перед ухилом в великодержавному шовінізмі одним своїм білоруським походженням. Друге й головне, що розмежовувати, а тим більше протиставляти в національно визвольному русі, клясове питання національному, остільки помилково, оскільки історично й теоретично не вірно заперечувати істотний характер національного питання в пролетарській революції, забуваючи, що національно визвольний рух пригнічених націй, є однією з головних сил, поруч загальноробітничого руху в боротьбі за перемогу над капіталом у пролетарській революції.

М. Яворський

Примітка редакції: На цьому редакція вважає полеміку, в тому тоні, в якому вона велась досі, закінченою. Одночасово редакція відкриває на сторінках журналу „Прапор Марксизму" наукову дискусію з приводу проблем порушених у полеміці. Прохання до товаришів взяти участь у цій дискусії.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

УВАГА!

РОБІТНИЧА, НЕЗАМОЖНЯ МОЛОДЬ, ФАБЗАВУЧНІ, КОМСОМОЛЬЦІ,

гуртки почточної політ., гуртки самоосвітні, окремі самоуки, кожна хата-читальня, сельбудинок, робітничий клюб, кожний профспілковий осередок та культурна людина

ПОВИННІ ПЕРЕДПЛАТИТИ

ДВОТИЖНЕВИК

САМООСВІТА

НА 1929/30 РІК

Протягом наступного року у журналі буде вміщено низку організаційно-керовничих статтів з питань самоосвіти. Велике місце буде приділено питанням практики та досвіду Окрбюро Самоосвіти та окремих консультантів в галузі практичної самоосвітньої роботи.

Як окремий розділ в журналі, подаватимуться матеріяли та метод розроблення для гуртків поточної політики та комсомольських гуртків самоосвіти. Так, з жовтня місяця ц. р. у журналі буде вміщено велике методрозроблення „НАША П'ЯТИРІЧКА"

КРІМ 24 НУМЕРІВ, ПОЧИНАЮЧИ З ЖОВТНЯ МІСЯЦЯ 1929 РОКУ, В ЖУРНАЛІ ЯК ОКРЕМИЙ ДОДАТОК МІСТИТИМЕТЬСЯ

ПОВНИЙ КУРС

РОБФАК НА ДОМУ

РОБФАК НА ДОМУ розраховано на 3 роки. Цього року буде подано рік І. Друкуватиметься такі дисципліни: суспільствознавство, українська мова, математика, природознавство, географія.

На останньому році навчання буде переведено спеціялізацію.

РОБФАК НА ДОМУ друкуватиметься у вигляді підручника (а не методрозроблень до окремих дисциплін і матиме власну нумерацію.

РОБФАК НА ДОМУ дає знання у обсязі робфаку, готує до вищих шкіл і тим дає можливість робітничій незаможній молоді заочно підготуватися до вступу до ВИШ'у.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ:
СЕКТОР ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ДВУ
(м. Харків, Сергіївська пл., Московські ряди, № 11).
УПОВНОВАЖЕНІ ПЕРІОДСЕКТОРУ СКРІЗЬ НА УКРАЇНІ, ФІЛІЇ ТА КНИГАРНІ ДВУ

Отже передплачуйте журнал з жовтня 1929 р. до жовтня 1930 р. Передплачуйте заздалегідь, бо за обмеженим тиражем може не вистачить перших ленній РОБФАК НА ДОМУ

Не дивлячись на те, що журнал реорганізовано у двотижневик РІЧНА ЦІНА ЗАЛИШАЄТЬСЯ ТА Ж САМА 7 КРБ. НА РІК. ОКРЕМЕ ЧИСЛО 40 КОП.

У.С.Р.Р.
Державне
видавництво